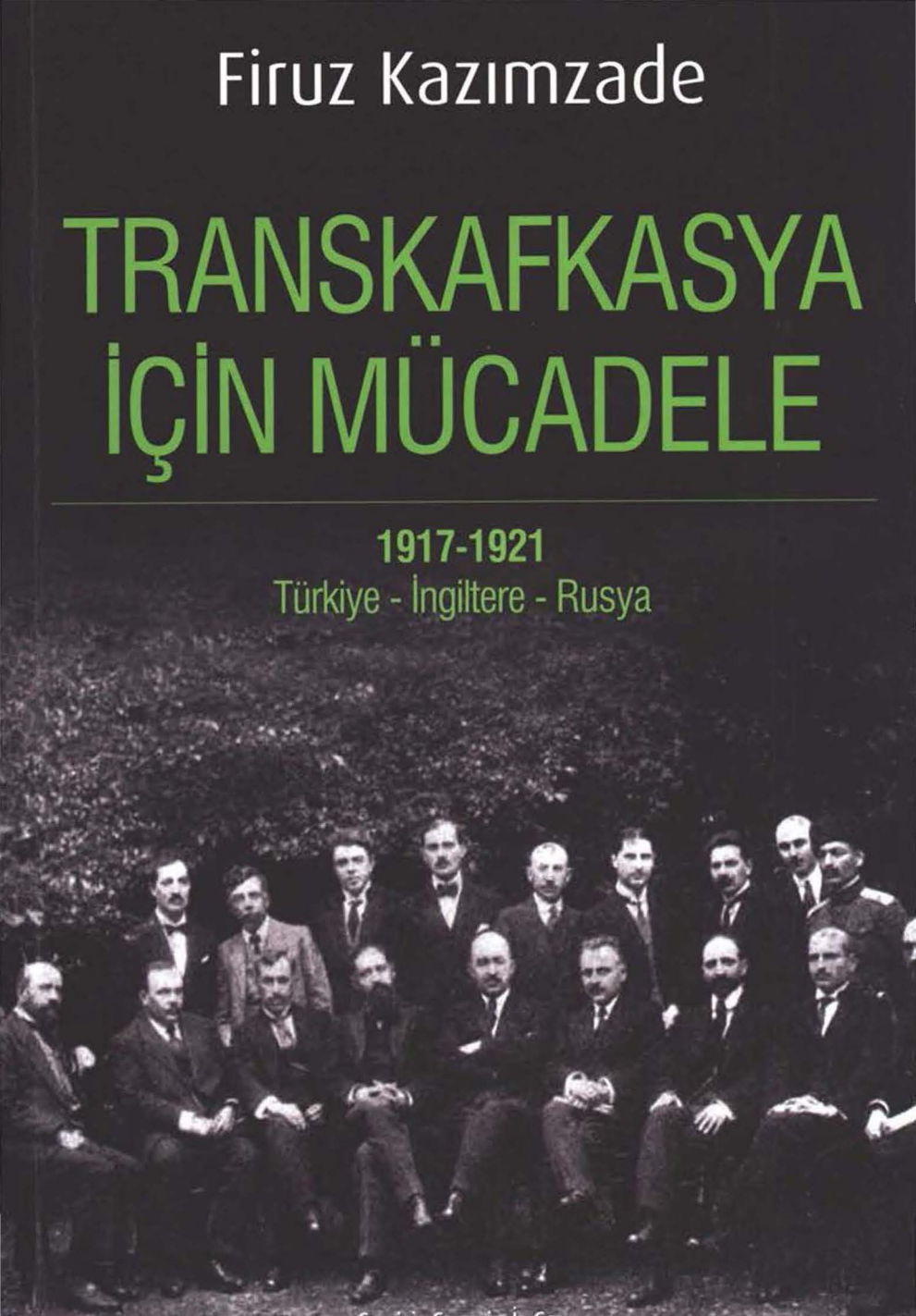
Firuz Kazımzade

TRANSKAFKASYA İÇİN MÜCADELE

1917-1921
Türkiye - İngiltere - Rusya

Çeviri: Cengiz İ. Çay

TARİH & KURAM

TRANSKAFKASYA İÇİN MÜCADELE (1917-1921)
Türkiye-İngiltere-Rusya
Ermeniler-Gürcüler-Türkler
Dr. Firuz Kâzımzâde

Yayına Hazırlayan: Prof. Dr. Abdulhalûk Çay
Çeviri: Cengiz İ. Çay
Editör: Tuğrul Çelik
Kapak Tasarımı: Neslihan Bilge

ISBN: 978-605-9833-36-3

T&K YAYINLARI No: 11
Birinci Basım: Mart 2016

© 2016, T&K Yayınları
Kitabın Türkiye'deki tüm yayın hakları T&K Yayınları'na aittir. Yayınevinden yazılı izin almadan kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz, hiçbir şekilde kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

T&K YAYINLARI

İnternet: www.tarihvekuram.com ***e-posta:*** bilgi@tarihvekuram.com
Baskı ve Cilt: İstiklal Matbaası Yıldız Sanayi Sitesi Kat: 3 No: 131 Cevizlibağ/İstanbul
Tel: (0212) 481 92 57

TRANSKAFKASYA İÇİN MÜCADELE 1917-1921

Türkiye-İngiltere-Rusya Ermeniler-Gürcüler-Türkler

Dr. Firuz Kâzımzâde

Çeviren: Dr. Cengiz İ. Çay

İçindekiler

Sunuş: 1917-1921 Yıllarında Transkafkasya 7
Yazarın Önsözü 17
Takdim 19
I. Bölüm
Geçmiş 21
II. Bölüm
1917'den Önce Transkafkasya 27
III. Bölüm
Mart Devrimi 53
IV. Bölüm
Kasım Devrimi 77
V. Bölüm
Transkafkasya Yol Ayrımında 103
VI. Bölüm
Batum Konferansı 135
VII. Bölüm
Transkafkasya'nın Parçalanması 145
VIII. Bölüm
Bakü Savunması ve Bakü'nün Düşüşü 155
IX. Bölüm
Bağımsız Gürcistan 177

X. Bölüm
Gürcistan'ın Almanlar Tarafından İşgali 189
XI. Bölüm
Transkafkasya'da İngiliz İşgali 195
XII. Bölüm
Ermeni-Gürcü Anlaşmazlığı 207
XIII. Bölüm
Gürcü Devleti 217
XIV. Bölüm
Bağımsız Ermenistan 245
XV. Bölüm
Bağımsız Azerbaycan 257
XVI. Bölüm
Transkafkasya ve Gönüllü Ordu 271
XVII. Bölüm
Transkafkasya ve Versailles Konferansı 293
XVIII. Bölüm
Azerbaycan'ın Düşüşü 319
XIX. Bölüm
Ermenistan'ın Düşüşü 331
XX. Bölüm
Gürcistan ve Sovyet Rusya 341
XXI. Bölüm
Gürcistan'ın İşgali 363
XXII. Bölüm
Sonuç 379
Bibliyografya 383
Dizin 397

Sunuş:
1917-1921 Yıllarında Transkafkasya

Kafkasya, tarihin en eski çağlarından beri Doğu-Batı arasında bir köprü vazifesi görmüş ve değişik mücadelelere sahne olmuştur. XIX. yüzyılın başlarından itibaren Çarlık Rusyası, siyasi ortamdan yararlanarak sırayla 3 Ocak 1804'te Gence, 1806 tarihinde Bakü, 1827 tarihinde Erivan'ı ele geçirdi. Ancak Azerbaycan Türk Hanlıkları ile Çarlık arasındaki mücadele çeşitli bölgelerde 1844 yılma kadar devam etmiş ve bu tarihte son Türk hanlığı Zakatala da düşmüş ve Kafkasya'da Rus hâkimiyeti kurulabilmiştir. Çarlık Rusyası bölgedeki hâkimiyetini güçlendirebilmek için önceleri kendi yarattığı ve beslediği bek/beğ, ağa gibi tüccar ve çiftlik sahipleriyle, *"cedidcilik"* hareketine düşman olan mutaassıp çevreleri bütün imkanlarıyla desteklemeye başlamıştı. Buna rağmen gittikçe güçlenen milli direniş Rusya'nın bölgede başka faktörler aramasına sebep oldu. Rusya'yı bu arayış içine iten diğer önemli bir sebep de Bakü'nün önemidir.

1825 yıllarında 2.500 kadar bir nüfusa sahip olan ^IBakü XIX. yüzyılın sonunda 200.000 nüfusa sahip büyük bir sanayi, ticaret ve kültür merkezi olmuştu. Nüfusun artışına tamamen, Bakü petrolünün ortaya çıkışı sebep teşkil etmiştir. Öyle ki, 1864-1892 yıllarında 35 milyon rublelik petrol ithal eden bir ülke olan Çarlık Rusyası, Bakü petrolünün işletilmeye başlanmasıyla yılda 40 milyon rublelik petrol ihraç eden bir ülke haline gelmiştir. Diğer yandan Bakü-Batum demiryolu Bakü'nün önemini artıran diğer önemli bir sebep oldu. Demiryolunun gelmesi

Bakü'de büyük bir liman ihtiyacını da ön plâna çıkardı. Neticede Bakü, Hazar Denizi yoluyla Rusya-İran-Türkistan arasında önemli bir transit yolu, ticaret ve sanayi merkezi oldu. O güne kadar önemli bir merkez olan Gence, yerini Bakü'ye bıraktı. Batılı anlamda bir sanayi ve ticaret merkezi olan Bakü'de büyük sermaye genellikle bölgede yatırım yapan Belçika, Danimarka, Fransa, İsveç, Almanya ve İngiltere gibi devletlere ait kuruluşların elindeydi. Orta sınıfı ise Türkler oluşturmaktaydı. Çarlık Rusyası böylece yeni ortaya çıkan bu siyasi ortamdan faydalanmak yoluna girdi. 1876-1877 Harbi sonunda ele geçirdiği Elviye-i Selâse (Kars-Ardahan-Batum) de dahil olmak üzere Kafkasya'da Ermeni topluluğuna destek olmaya başladı. Türkiye'deki Ermeni olayları da dikkate alındığında bu tarihin önemi açıkça ortaya çıkar. Türklerin ekonomik gelişmeleri engellenmeye çalışılırken, Ermeni sermayedârları desteklendi.

XX. yüzyılın başlarından itibaren Rusya'nın her tarafında olduğu gibi Kafkasya'da da çeşitli milletlere ait illegal siyasi kuruluşlar kurulmaya ve Çarlık Rusyası'nın aleyhine faaliyet göstermeye başlamışlardı. Bu tarihlerde Kafkasya'da Çarlık aleyhtarı iki önemli akım mevcuttu. Bunlardan ilki daha çok Azerbaycan'da hâkim olan *"istiklâl"* isteyen milliyetçi görüş, diğeri ise Çarlık Rusyası'nın siyasi yapısını değiştirmek isteyen Sosyal Demokrat görüştür. Sosyal Demokratlar meşhur Londra Kongresi'nde (1908) ikiye parçalanmış, bir kanadını **Lenin**'in liderliğinde Bolşevikler, diğer kanadını ise **Martov**'un liderliğinde Menşevikler teşkil etmekteydiler. Bu iki fraksiyonu yekdiğerinden ayıran husus taktik meselesidir. Bolşevikler, burjuva olarak nitelendirilen her türlü siyasi gruplarla işbirliğini reddetmekte, siyasi bir sistem olarak Rusya Çarlığı'nı, iktisadî sistem olarak kapitalizmi ihtilâlle devirmeyi amaç edinmişler, parti teşkilâtlarını ise yukarıdan aşağıya gelen bir ihtilâl sistemi şeklinde teşkilâtlandırmışlardı. Bolşevikler daha çok Bakü'de taraftar bulmuş ve burasını üs edinmişlerdi. Menşevikler ise cumhuriyet taraftarı olup mevcut kapitalizm şartları içinde sosyal bünyenin zor ve ihtilâl yolu ile değil, tedrici evoluation (evrim) yoluyla geliştirilmesini istemekte, teşkilâtlarını ise demokratik yollarla aşağıdan yukarıya gelen bir seçim hiyerarşisine göre yapıyorlardı.

1905 yılında Çarlık Rusyası'nın Meşrutiyet'i vaat etmesiyle beraber bu iki fraksiyon Kafkasya'da çetin bir mücadeleye başlamıştı. Tiflis Menşeviklerin merkezi olmakla beraber, Ermeni Taşnaklar Menşevik olmalarına rağmen Gürcülerle anlaşamıyor ve 1917 yılına kadar şiddeti

gittikçe artan bir Türk katliâmına başlıyorlardı. I. Cihan Savaşı öncesinde bölgenin nüfus oranına bakıldığında Ermenilerin 5 kaza merkezi dışında hiçbir yerde çoğunlukta olmadığı görülmektedir. Eçmiyadzin, Gümrü, Novobayazed, Zengezur ve Şuşa dışında 47 yerleşim merkezinde Türk nüfusu çoğunlukta idi. Öyle ki bugünkü Ermenistan'ın başkenti Erivan'da dâhi XIX. yüzyıl sonunda Türk nüfusu % 83 iken bu oran I. Cihan Savaşı sonrasında % 4,3'e kadar düşmüştür. Ermeniler bilhassa şiddetini I. Cihan Savaşı yıllarında daha da artıran tedhiş hareketleriyle Kafkasya'da iki milletin (Türk ve Ermeni) birbirleriyle amansız bir mücadeleye girmelerine sebep oldular. 1917 yılında Çarlık Rusyası'nda patlak veren ihtilal Kafkasya'da yeni bir durumun ortaya çıkmasına sebep oldu.

1917 Şubat ihtilâlini takiben Gürcü Menşeviklerin öncülüğünde Rusya'nın demokratik ve federal bir cumhuriyet olacağı inancıyla Kafkas milletleri harekete geçmişlerdi. Geçici hükümet tarafından Petrograd'daki milletvekillerinden meydana gelen bir *"Transkafkasya Komiserliği"* teşkil edilerek Tiflis'e gönderilmişti.

Savaşa devam kararında olan **Kerensky** Hükümeti Almanya'nın maddi ve manevi yardımını gören Bolşevikler tarafından 25 Ekim-7 Kasım 1917 tarihinde devrilmiş ve yeni yönetim *"İttifak Zümresi"*nden mütareke istemişti. Taraflar arasında yapılan görüşmelerden sonra Batı Cephesi'nde 15 Aralık 1917 tarihinde Brest-Litovsk Mütarekesi imzalandı. Bu sırada Kafkas Cephesi'nde de siyasi ve askeri bakımdan önemli değişiklikler olmuştu. Rusya'da seçimlerin yapıldığı tarihte (25 Kasım 1917), Kafkasya'daki komite görevini bırakmış ve yapılan toplantıda (24 Kasım) geçici bir hükümet teşkil edilmişti.

Komisariat adı verilen bu hükümet bir deklarasyon yayınlayarak *"mevcut olmayan Rusya Hükümeti'ni temsilen yalnızca içişleriyle"* ilgilenileceğini ilan etmişti. Kafkasya Kamisariat'ının önündeki ilk mesele Türkiye ile mütarekenin imzalanmasıydı. Kafkas Cephesi'nden kaçan Rus askerlerinin sayısı gittikçe kabarmaktaydı. Nihayet Kafkas Cephesi'ndeki Rus orduları komutanı **General Prjevalsky**, III. Ordu Komutanı **Vehib Paşa**'ya müracaat ederek Kafkasya Komiseriatı (Transkafkasya Geçici Hükümeti) adına mütareke şartlarını görüşmeye hazır olduklarını bildirdi. Türk-Rus görüşmeleri Erzincan'da başlamış ve 18 Aralık 1917 tarihinde antlaşmaya varıldı.

Kafkasya Komisariatı, Bolşeviklerin 18 Ocak 1918 tarihinde Ku-

rucu Meclisi dağıtmaları üzerine Türkiye ile doğrudan sulh masasına oturmaya karar verdi. Diğer yandan Rusya Kurucular Meclisi'ne demokratik usulle seçilmiş olan Kafkasyalı milletvekillerini davet ederek Kafkasya'da yeni bir yönetimin kurulmasına da önayak oldu.

Rusya'ya tam manasıyla hâkim olamayan yeni Bolşevik idaresi Kafkasya'daki gelişmeleri endişe ile takip etmekteydi. Çünkü ekonomisi tamamen çökmüş olan yeni yönetimin Bakü petrolü olmadan ayakta durması mümkün değildi. Bu sebeple Bolşevik idarenin hemen harekete geçtiği görülür. Ermeni asıllı Bolşevik liderlerden **Stephan Şaumyan, Lenin** tarafından *"Kafkasya Fevkâlâde Komiserliği"*'ne tayin olunarak (18 Aralık 1917) bölgeye gönderilmiş, 30 Aralık 1917/11 Ocak 1918 tarihinde kendisine **Lenin** ve **Stalin**'in imzaladıkları bir karaname (dekret) verilerek, **Şaumyan**'m Kafkasya'da Sovyet rejimini kurması, Doğu Anadolu'da Rus himâyesinde bir Ermenistan Devleti'nin yaratılması istenmişti.

Şaumyan, başlangıçta Tiflis'i çalışma bölgesi olarak seçmişse de Gürcü Menşevikler karşısında tutunamamış ve buradan Bakü'ye geçmiştir. Bu sırada Bakü Ekim ayı başlarından beri zaten Ermeni Taşnaklar ile **Biçerakov** komutasındaki Rus kuvvetlerinin kontrolünde idi. Kısa sürede Bakü petrol kuyularında çalışan Rus işçileri ile Ermenileri organize eden **Şaumyan**, 18 Mart 1918 tarihinde şehrin idaresini kontrolüne almıştı. Ermeni ve Ruslardan müteşekkil *"Bakü Amele, Asker Murahhasları Sovyeti"* adı ile Bakü Bolşevik idaresini kuran Şaumyan bu kuruluşun başına geçti. **Şaumyan** idaresi 30 Mart-1 Nisan tarihleri arasında şehirde Türklere karşı büyük bir katliâm düzenledi. Kurtulabilen Türk toplulukları da şehirden uzaklaştılar.

Bakü olaylarını yazdığı bir makalede **Artin H. Arslanian** şu şekilde tevil etmektedir:

> Transkafkasya Federatif Cumhuriyeti'nin otoritesi Bakü tarafından reddedilmişti. Bununla birlikte, Mart 1918'e kadar hiçbir milli, siyasi veya askeri teşkilât şehrin kontrolünde değildi. Petrograd'daki yeni Bolşevik rejimini tanıyan Bakü Sovyeti en yüksek otorite olduğunu iddia etmekteydi. Ancak, Bolşevikler Sovyet (Şûra) içinde azınlıkta idiler. Sovyet Devrimcilerinin ve Ermenilerin desteği ile Kafkas İşleri Olağanüstü Komiseri **Stephan Şaumyan**'m, Sovyet İcra Komitesi'ne hâkim olmalarını sağladı. Sovyet'in en büyük rakibi, Bakü kapitalistleri ve burjuvazisi tarafından temsil edilen Şehir Duması'ydı. Bu Menşeviklerin, Kadetlerin ve mahallî Ermeni ve

Azerbaycanlıların çok küçük bir bölümünün desteğini taşımaktaydı. Duma'nın askeri gücü yokken, Sovyet'in Kızıl Muhafızları vardı. Buna rağmen Sovyet, Bakü'de iktidarı tekeline almış değildi.

Şehrin 95.000 civarındaki Azerbaycanlı sakinleri kendilerini hem Sovyet'ten hem de Duma'dan ayrı tutuyorlardı. Bunlar, Müslüman Milli Konseyi'nin kontrolünde kendi askeri teşekküllerine sahiptiler.

Hâlen en güçlü askeri kuvvet Ermenilere aitti. Ermeni Milli Konseyi, Sovyet'e genel desteğine rağmen, Ermeni birliklerinin kontrolünü bırakmayı ve onların Kızıl Muhafızlar'la karışmalarını reddetti.

1918 başlarında bu üç ayrı askeri teşekkül, yani Kızıl Muhafızlar, Azerbaycanlı milisler ve Ermeni birlikleri, Bakü'de iktidarı paylaşmaktaydılar. Bir dış kuvvet işe karışmadığı takdirde, bu çıkmaz durum, ancak bu teşekküllerden ikisinin üçüncüsü aleyhine koalisyon yapmalarıyla kırılabilirdi... Ay sonunda Bakü Sovyeti'nin Kızıl Muhafızlar'ıyla şehrin silahlı Azerbaycanlı nüfusunun kapışması, en güçlü mahallî kuvvet olan Ermeni askeri birliklerinin Bolşeviklere katılmasıyla ırki ve dinî bir savaş haline dönüştü. Müslüman Azerbaycanlıları Türkler (Osmanlılar)'in müttefiki kabul eden Ermeniler savaşı Kızıl Muhafızlar lehine çevirdiler. Üç bin kadar Azerbaycanlı öldürüldü.

Bakü katliâmının gerçek yüzü *"Azerbaycan bağımsızlığını isteyen milliyetçiler sonunda harabeler bulur."* diyen **Şaumyan**'ın sözlerinde açıkça görülür. Gerçekte Ermenilerin de yardımıyla Bakü'de kontrolü ele geçiren Şaumyan, önce 18-21 Mart 1918 tarihilerinde ani olarak Türk mahallelerine saldırttığı Bolşevik Kızıl Muhafızlar'la Ermeni kuvvetleri vasıtasıyla 10.000 kadar Türk'ün öldüğü bir katliâm yaptırmıştı. Bu sırada Ermeni-Rus, Bolşevik veya Menşevik gruplar Türklere ait *"Cemiyet-i Hayriye"* binasını, *Açıksöz* ve *Kaspi* Türk gazetelerinin basıldığı matbaaları yakmışlar, bu sırada limanda demirli bulunan donanma vasıtasıyla da Taze Pîr Mescidi'ni top ateşiyle yıktırmışlardı. Bakü'deki bu katliâma paralel olarak Bolşevik ileri gelenlerinden **Caparidze**, **Amazasp**, **Avetisov** ve Rus topçu subayı **Petrov** idaresindeki kuvvetlerle Şamahı, Kürdemir, Lenkeran, Salyan, Kuba ve Nevahi kasabalarında silahsız Türk ahali büyük ölçüde katledilmiştir. Bir grup Bolşevik-Ermeni müttefik kuvvetleri Gence önüne gelirken, diğer yandan **Kaptan Mosesyan** ve **General Areşov** idaresindeki Ermeni çeteleri de Kars ve çevresinde büyük bir katliâma girişmişlerdi.

Bununla da yetinmeyen **Şaumyan** tekrar 30-31 Mart 1918 tarihlerinde şehirdeki Türklere karşı tekrar büyük bir saldırı düzenledi. Bu katliam bizzat **Lenin**'in direktifiyle ve Bolşevik-Ermeni unsurların katılmasıyla yapılmıştır. 20-30 bin civarında Türk'ün öldürüldüğü bu katliâmdan kurtulabilen halk süratle bölgeden uzaklaşmaya ve Gence'de direnmeye çalışan Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarına iltica etmeye çalışmışlardır.

Rusya, Kafkasya'da bu tür faaliyetleri organize ederken, diğer taraftan 20 Aralık 1917 tarihinde başlamış olan Brest Litovsk sulh görüşmelerini de oyalamaya başlamıştı. Rusların oyalamalarından bıkan Almanya 17 Şubat 1918 tarihinde taarruza geçeceklerini resmen bildirdi. Türkiye'de iktidarı ellerinde bulunduran İttihat Terakkî liderleri **Enver** ve **Talât Paşa**, görüşmeler yoluyla Ruslarla anlaşılamayacağı kanaatindeydiler. Diğer yandan Rus işgalinde bulunan bölgelerdeki Ermenilerin Türklere karşı giriştikleri katliâmlarla ilgili Türkiye'nin yaptığı teşebbüsler devamlı olarak cevapsız bırakılmaktaydı. Ayrıca 11 Ocak 1918 tarihli 3 numaralı dekret Rusya'nın gerçek yüzünü göstermekteydi.

Rusya Kurucular Meclisi'ne seçilmiş olan Müslüman, Ermeni, Gürcü ve Rus delegelerden meydana gelen Diyet Meclisi (Seim), Transkafkasya Komiserliği'nin en yüksek teşriî organını meydana getirmişti. III. Ordu Komutanı **Vehib Paşa**'nın, Gürcü asıllı **General Odişelidze**'ye gönderilen mektup üzerine, Seim üç hafta müsaade talebinde bulunmuştu. Ancak cepheden devamlı olarak Ermenilerin düzenledikleri katliâmların haberleri gelmekteydi. **Odişelidze** ise bu haberleri mübalağalı olarak nitelemekte idi. Bunun üzerine **Vehib Paşa** 5 Şubat 1918'den itibaren Erzincan Mütarekesi'nin yürürlükten kalktığını ilan etti ve Türk kuvvetleri 12 Şubat'ta bu mütareke ile tespit edilen Demarkasyon hattını aşarak Erzincan istikametine doğru ilerlemeye başladı.

Türk harekatının başlaması üzerine **Cheidze**, Transkafkasya Seimi'ni acele olarak toplantıya çağırdı. 1-3 Mart tarihleri arasında toplanan Seim, Türkiye ile sulh görüşmelerinin başlamasını kabul etmişti. Ancak tam bu sırada Brest-Litovsk Barış Antlaşması imzalanmış (3 Mart 1918) Kars-Ardahan ve Batum'un Türkiye'ye iadesi kararlaştırılmıştı. Antlaşmayla ilgili olarak **Karahan**'dan alman telgraf Seim'in tekrar görüşmeleri kesmesine sebep oldu ve ayrıca Brest-Litovsk Antlaşması'nı tanımadığını ilan etti. Süratle ilerleyen Türk orduları Erzincan (13 Şubat) ve Erzurum (12 Mart)'a girerek 14 Mart'ta, 1914 Türk-Rus sınırına ulaşmıştı. **Vehib Paşa** 10 Mart'ta radyo yoluyla Kars-Ardahan ve Batum'un boşaltılma-

sım istemiş, Transkafkasya Seimi daha da zor duruma düşmüştü. Görüşmeye yanaşan Seim kalabalık bir heyeti **Chenkeli**'nin başkanlığında Trabzon'a gönderdi. 43 kişilik heyette Kafkas Müslümanlarını temsilen **Resulzâde Mehmed Emin Bey, İbrahim Haydarof, Haydar Bey Ayaşinzâde, Mehmed Hasan Hacinski, Ekber Ağa Şeyhülislâmov, Mir Yakub Mehdiyev** gibi kimseler yer almaktaydı. 14 Mart-14 Nisan tarihleri arasında yapılan Trabzon konferansı sırasında Türk heyeti başkanı **Miralay Hüseyin Rauf Bey** ile Transkafkasya Seimi heyetinde yer alan Türk ve Müslüman temsilciler arasında gizli görüşmeler de yapılmıştı. Bu toplantılar sırasında, Kafkas Müslümanları'nın Türk ordusunu bekledikleri, aradaki anlaşmazlıkları ancak Türk ordusunun Kafkasya'ya girmesiyle hâlledebileceği, İngilizlerin Ermenileri teşkilâtlandırdıkları, Bolşevik nüfuzunun yayılmasının Müslümanlar için tehlikeli olacağı Müslüman delegeler tarafından **Hüseyin Rauf Bey**'e anlatılmıştı.

Hüseyin Rauf Bey, bu bilgiler ışığında Kafkas heyeti başkanlığına bir yazı göndererek, *"Kafkas Cumhuriyeti"* nin durumunun belirlemesini istedi.

Kars-Ardahan ve Batum hususunda Kafkas heyetinin bütün direnmelerine karşı **Hüseyin Rauf Bey** taviz vermeyerek, Brest-Litovsk'un bütün Rusya için geçerli olduğunu, taraflar arasında bir antlaşmanın yapılabilmesi için hükümet şekillerinin muhakkak belirlenmesi lâzım geldiğini kesin bir dille bildirdi.

Görüşmelerin uzadığı ve Kafkas heyetinin bazı üyelerini Tiflis'e göndererek yeni talimat bekledikleri bir sırada 31 Mart Bakü faciası meydana geldi. Bunun üzerine Azerbaycan temsilcileri Seim hükümetini terk ettiler. Daha sonra Azerbaycan Milli Şûrası'mn toplantısında Bakü meselesi görüşülmüş ve Türkiye'den yardım istenmesi kararlaştırılmıştı. Ayrıca meseleyi Kafkas Seimi'ne de götürdülerse de Ermeni temsilcilerin engellemeleri sonunda bir netice alınamamıştı. Diğer yandan **Hüseyin Rauf Bey**, Gürcülerin Batum, Ermenilerin Kars üzerinde ısrar etmeleri karşısında Kafkas Murahhas Heyeti'ne bir ültimatom vererek (6 Nisan 1918), hem Brest-Litovks Antlaşması'nın kabul edilmesini ve hem de Türkiye ile kat'i görüşmelere geçebilmeleri için Transkafkas Cumhuriyeti'nin müstakil bir devlet olarak Rusya'dan ayrılmasmı talep etti.

Ültimatomdan bir gün evvel **Vehib Paşa**'nın emriyle Türk ordusu tekrar ileri harekatı başlatmış ve 5 Nisan'da Sarıkamış geri alınmıştı.

Buradaki Ermeni kuvvetleri **Nazarbekov** komutasında direnmeye çalıştılarsa da mağlup olarak geri çekildiler. **Kâzım Karabekir** komutasındaki I. Kolordu da 25 Nisan'da Kars'a girmeyi başardı. Bu sırada 22 Nisan günü Tiflis Meclisi Transkafkasya Federatif Cumhuriyeti'ni ilan etti. Ancak Türk ordusu görüşmelerle boşaltılmayan Kars-Ardahan ve Batum'u kuvvetiyle almıştı. Yeni kurulan Transkafkas Federatif Cumhuriyeti ile Türkiye arasında sulh görüşmeleri Batum'da başladı (11 Mayıs 1918). Türk heyeti başkanı **Halil Bey (Menteşe)**, **Talât Paşa**'dan aldığı kesin talimat üzere Türkiye ile sınırdaş güçlü bir Ermenistan ve Gürcistan'ın kurulmamasına çalışıyordu. Konferansa Rusya ve Almanya'nın ayrı faktörlerle müdahale etmek istedikleri görülüyordu. Rusya **Çiçerin** imzasıyla Almanya'nın Moskova Büyükelçisi **Kont von Mirbach**'a bir nota vererek, Rusya'nın konferansa bir müşahit göndermek istediğini belirtmiş, ayrıca Konferans'ta alınacak kararı Rusya'nın tanımayacağını da ilâve etmeyi unutmamıştı (13 Mayıs 1918).

Almanya ise müttefiki olmasına rağmen Bakü petrolünün Türklerin eline geçeceği endişesiyle Gürcülerle anlaşmayı uygun bulmuş, Gürcüler de bu bulunmaz fırsatı kaçırmamışlardı. Diğer taraftan 29.03.1918 tarihli emirle Romanya'da bulunan 15. Piyade Tümeni'nin Kafkas Cephesi'ne sevki kararlaştırılmış ve bu sevkiyat 15 Mayıs-28 Haziran 1918 tarihleri arasında tamamlanabilmiştir. Transkafkasya Cumhuriyeti'ni oluşturan Gürcü, Türk ve Ermeniler arasındaki ihtilâflar gittikçe büyümekteydi. Türkiye bunun üzerine Cumhuriyeti oluşturan üç devletin ayrı ayrı istiklâllerini ilan etmesini talep etti. **Şaumyan** yönetimindeki Bolşeviklerin ve Ermenilerin yaptıkları katliâmlar Türkiye'de de duyulmuş ve bunun üzerine Batum Konferansı Sulh Heyeti Başkanı **Halil Bey**, 26 Mayıs 1918 tarihinde Transkafkasya Sulh Heyeti'ne bir memorandum vermişti. Ancak aynı gün son toplantısını yapan Kafkas Cumhuriyeti Seimi, *"Transkafkasya Müstakil Cumhuriyeti'ni vücuda getiren milletler arasında harp ve sulh meselesinde esaslı ayrılık olduğu ve nüfuzlu bir hükümet teşkil ederek bütün Transkafkasya adına konuşmaya imkan kalmadığından Seim, Transkafkasya ülkelerinin bölünmesinin bir olup bitti haline geldiğini kayıtla kendi yetkilerini terk eder."* şeklindeki açıklama ile kendini feshetmişti. Aynı gün Gürcistan ve Ermenistan, iki gün sonra da Azerbaycan istiklâllerini ilan ettiler. Türkiye her üç devlet ile ayrı ayrı Batum Antlaşması (4 Haziran 1918) yaparak, Kafkas Cephesi'ndeki savaş haline son verdi.

Kafkas Cephesi'nde savaşlar sona ermiş olmakla beraber, bir bakıma Osmanlı İmparatorluğu'nun tanımasıyla tarih sahnesine çıkan Ermenistan Cumhuriyeti meş'um politikasını devam ettirdi. Bu sefer Bakü'yü, Mondros Mütarekesi (30 Ekim 1918) hükümlerine dayanarak işgal eden İngilizlerin desteğine talip oldular. Ermeni Taşnak Hükümeti, İngiltere'den aldığı destekle kuzeydeki Bolşevizm tehlikesine karşı bir Kafkas seddinin oluşmasını engellediği gibi, Anadolu'da İngiltere ve müttefiklerine karşı milli mücadele veren Türkiye için de büyük bir engel teşkil ettiler.

Transkafkasya'nın Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'dan oluşan bu üç devleti 1921 yılında Kızıl Ordu tarafından işgal edilip istiklâllerine son verilinceye kadar politik makamlarını işgal eden siyasilerince dünya gerçeklerinden uzak hayalperest politikalarla kaosa sürüklendiler. **Dr. Firuz Kâzımzâde** Transkafkasya'nm 1917-1921 yılları arasında yaşadığı bu dramı objektif bir anlayışla ortaya koymaktadır. *"Transkafkasya İçin Mücadele"* adını taşıyan eser resmi kaynakların yanında özellikle Sovyet, Gürcü, Ermeni, Azerbaycan Türklerine ait o dönemi yaşayan siyasetçi, düşünür ve aydınların araştırma, hatırat ve tespitlerinin değerlendirildiği ciddi ve oldukça önemli bir eserdir. Sonuç olarak eserimiz, konuyla ilgilenen aydınlarımız için ciddi bir başvuru kitabıdır.

20.10.2013, Ankara
Prof. Dr. Abdulhalûk Mehmet Çay

Yazarın Önsözü

Rus devrimi gibi büyük ve önemli bir olay, dünyanın her yerindeki tarihçilerin dikkatinden kaçamazdı. Sayıları her geçen gün artan değişik lisanlarda neşredilmiş yayınlar, bu hadisenin temel hususlarıyla ilgili gerekli bilgiyi okuyucu kitleye arz etmiştir. Ancak, sayısız kitap cildinden oluşan bu literatürde, büyük boşluklar vardır. Devrim'in Rusya'nın sınır bölgelerindeki seyri hemen hemen hiç dikkat çekmemiştir. Eski Rus İmparatorluğu'nun Rus olmayan halklarının tarihleri, günümüzde Batı'da neredeyse hiç bilinmemektedir ve bunların önemi takdir edilmemektedir.

Bu, özellikle, 1917-1921 yılları boyunca uluslararası önemi haiz olayların cereyan ettiği, Avrupa ile Asya'nın kavşak noktasında uzanan bir memleketin, Transkafkasya'nm gerçeğidir. Sunulan bu çalışma, bu boşluğu doldurmak için bir teşebbüstür. Eser, Rus imparatorluk otoritesinin çözülmesi ile başlayıp üç bağımsız cumhuriyetin kurulmasıyla doruğa çıkan ve Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'da Sovyet rejimlerinin tesisi ile ani bir şekilde nihayete eren Transkafkasya için yapılan mücadele ile ilgilidir.

Transkafkasya tarihi için kaynaklar, Rusça bilmeyenler için kolaylıkla elde edilemezler. Diğer taraftan Rusça yazılmış kitaplar, her zaman tek taraflı bir resim ortaya koymuş ve partizanca yorumlar ihtiva etmektedirler. Bu çalışmada kullanılan çok sayıdaki belge, günlük ve periyodik yayınlar genel olarak bilinmemektedir ve bildiğim kadarıyla,

daha önce de hiç kullanılmamıştır.

İmkânlarını benim için seferber eden Stanford Üniversitesi Hoover Kütüphanesi'nin personeline ve hepsininin üstünde Hoover Enstitüsü ve Kütüphanesi'nin Başkanı **Dr. Harold H. Fisher**'e teşvik ve yardımlarından ötürü en derin teşekkürlerimle şükran borçluyum. Şahsi kaynaklarım kullanmam için bana vermiş olduğu cömert izinden ötürü yakın zamanlardaki vefatı tanıyan herkesi yasa boğan Harvard Üniversitesi'nden merhum **Profesör Robert P. Blake**'e; bu çalışma başlangıç safhasındayken bana yardım eden Stanford Üniversitesi'nden **Profesör Wayne Vucinich**'e ve el yazma metinleri okuyan ve değerli tavsiyelerde bulunan Hoover Enstitüsü Araştırma Görevlisi Bayan **Xenia A. Eudin**'e bu vesileyle teşekkürlerimi sunuyorum. İngilizce'mdeki hataları düzeltmek hususunda bana yardım eden ve bunun için cömert bir şekilde zaman ayıran bir dostun, kişisel nedenlerden dolayı ismini gizli tutmak durumunda kaldık. Bu çalışmada değerli tavsiye ve bilgece öğütleriyle bu çalışmada bana kılavuzluk eden, Harvard Üniversitesi'nden danışmanım **Profesör M. M. Karpovich**'e hususi teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim. Son olarak, bu çalışma hazırlanırken bana vermiş olduğu teşvikler için eşime de teşekkür etmek isterim.

Dr. Firuz Kâzımzade
Hoover Kütüphanesi,
Stanford, California, Haziran 1950

Takdim

Rus Devrimi hakkında yazılmış olan çok sayıda kaynakta, eski Rus İmparatorluğu'nun sınır bölgelerindeki olaylara değinen az sayıda çalışma vardır. Dikkatler merkezi güç, liderlerin kelime ve eylemleri, bunların yerel politikaları ve Batı hükümetleri ile olan ilişkileri üzerinde toplandı. Çok garip bir biçimde, Sovyetler Birliği'nin çok uluslu bir devlet olduğu şeklindeki tüm önemli gerçekler, meselenin bu tarafını çalışmaya Batılı âlimleri sevk etmemiştir. Bugüne kadar, Bay **E. H. Carr**'ın *"dağılma ve yeniden birleşme"* adını verdiği bu süreç, bütün incelemelerde tatminkâr bir şekilde araştırılmadan kalmıştır.

Dr. Kâzımzâde'nin kitabı, çalışmanın biraz ihmal edilmiş olan bu bölgesine değerli ve ilginç bir katkıdır. Konusu için, Rus Devrimi'nin ilk yılları sırasında Transkafkasya'daki olayları seçmiştir. Değişik ekonomik, politik ve kültürel akımların kavşak noktasında uzanan birkaç etnik grubun bu eski yuvası, uzun ve dramatik bir tarihe sahip olmuştur. Meydana gelen olaylar esnasında, uluslararası hayatta yeniden bu hassas noktaların birisi haline gelebilir. Bu hikâye, hem kendi karşılıklı ilişkilerini düzenlemeye çalışan yerel milletlerin hem de sonucu etkilemeye uğraşan dışarıdaki güçlerin, karşılan zorlukları ve kaçınılan tuzakları belirtmesini anlatıyor. Aslında bu, güncel bir derstir.

Dr. Kâzımzâde, bu incelemeyi üstlenmek hususunda özellikle en uygun kişi olmuştur. İranlı bir baba ve Rus bir annenin çocuğu olan yerli bir İranlı olup, eğitimine Moskova'da başladı (Burada babası bir diplomat

olarak uzun yıllar ikâmet etmiştir.) ve Birleşik Devletler'de (Stanford ve Harvard'da) tamamladı. Rusya ve Ortadoğu üzerine sahip olduğu kişisel bilgisine almış olduğu tarih eğitimini de ilâve etmiştir. Hepsinin üstünde, çalışmasında bir tarihçinin yapması beklenen serbestlik derecesini göstermiştir.

İngilizce konuşan okuyuculara kitabını takdim etmek bir zevktir.

Michael KARPOVICH
Tarih Profesörü, Harvard Üniversitesi

I. Bölüm
Geçmiş

Transkafkasya[1], Büyük Kafkas dağ silsilesinin güneyine doğru uzanan tarihî bir bölgedir. Doğuda kıyılarını Hazar Denizi, batıda Karadeniz döver. Güneyinde İran ve Türkiye, kuzeyinde Rusya yer alır. Bu nedenle Transkafkasya, Janus[2] gibi, iki yüzlüdür; birisi Doğu'ya diğeri Batı'ya dönüktür.

Kafkasya eski çağlarda bilinmekte idi. Prometheus'un bir kayaya zincirlendiği yer, burası idi. Bu, Argonautların Altın Post'u arayışlarında seferler yaptıkları ateşli Colchis idi. Efsane bize, Zoroaster'in Transkafkasya'nın güneydoğu bölümünde yer alan ölümsüz ateşler ülkesi Azerbaycan'da doğduğunu söylüyor.

Kafkasya Araplara göre *"Diller Dağı"* olarak biliniyordu. Gerçek bir etnoloji müzesidir. Düzinelerce farklı dil konuşan çeşitli halklar, dağların, vadilerin, ormanların ve çöllerin yerlisini teşkil eder. Osetler, Abhazyalılar, Lazlar, Mingreller, Kaketler, Gürcüler, Ermeniler, Azerbaycanlılar, Kürtler, Çerkezler, Lezgiler, İranlılar, Türkler ve Yahudiler ve daha birçokları, birbirleri içerisinde asimile olmadan yan yana yaşamışlardır. Bu, arazinin halkları birbirlerinden ayırması ve onların nispî bir izolasyon içerisinde yaşamasına imkan vermesi nedeniyledir.

Ancak, yirminci yüzyılda, Transkafkasya'nın tüm halkları içerisinde

---

1. Çev. N.: Eserde *"Transcaucasia"*, Türkçe kaynaklarda *"Mâverây-ı Kafkasya"* olarak geçen bu ifade *"Kafkasya-ötesi/Kafkas-ardı"* anlamındadır.

2. Çev. N.: Bir yüzü bir tarafa, diğer yüzü karşı istikamete bakan Roma ilâhıdır.

yalnızca üçünün siyasi önemi olmuştur: Gürcüler, Ermeniler ve Azerbaycanlı Türkler[3]. Bunlar arasında sadece Gürcüler gerçek anlamda bir Transkafkasya halkı idiler. Bunlar Karadeniz sahilinin bir bölümünün yanı sıra Kür, Aragva ve Rion nehirleri boyunca yer alan merkezi vadiler ile Karadeniz kıyılarının bir bölümünün yerli halkını teşkil etmişlerdi. 1897 yılında yapılan nüfus sayımına göre yaklaşık bir milyon iki yüz elli bin civarında Gürcü vardı.

Ermeniler hem Transkafkasya'da hem de dışarısında yaşamaktadırlar. Transkafkasya'da Gürcistan'ın güneyindeki yüksek dağlara yerleşmişlerdi. Ülkeleri engebeli ve verimsiz idi, ancak her fatihin yolu bu ülkeden geçmiş ve Ermenistan sürekli bir savaş alanı olma kaderinin acısını çekmiştir. Rusya ve Türkiye, her biri Ermenistan'ın bir bölümünü ellerinde tutmaktadırlar. Diğer birçok Ermeni, Birleşik Devletler, Hindistan, İtalya, Polonya ve Mısır gibi uzak yerlere göç etmişlerdi. Fakat Ermenistan'a komşu ülkelerde özellikle büyük Ermeni kolonileri mevcuttur. Gürcistan'ın başkenti Tiflis'te Ermeniler çoğunluğu teşkil eden bir unsur idiler. Don kıyısındaki Rostov'da, Bakü'de, Tebriz'de ve hatta Isfahan'da, İstanbul'da ve Halep'te çok sayıda Ermeni yaşamaktadır. Yukarıda bahsedilen nüfus sayımına göre, Tanskafkasya'nın Ermeni nüfusu bir milyondan biraz fazla idi.

Azerbaycan Türkleri Transkafkasya'nın en büyük grubu idiler. 1897 nüfus sayımı, onların bir milyon yedi yüz binin üzerinde olduklarını ifade ediyordu. Ancak Azerbaycan Türkleri, tıpkı Ermeniler gibi, Transkafkasya'nın dışında da yaşıyorlardı. Üç milyonun üzerinde Azerbaycan Türkü, İran Azerbaycanı'nın yerli halkını teşkil etmektedir[4].

Uzun tarihi boyunca Transkafkasya, yalnızca birkaç yüz yıl nispî bir barış içinde kalmıştır. Çoğu zaman, değişik halk ve imparatorluklar arasındaki anlaşmazlıklara sahne olmuştur. İsa'dan yüzlerce yıl önce, Persler bu bölgeyi istila ettiler. Cyrus, Medya (bugünkü Azerbaycan toprağı)'yı işgal etti ve Medya ile İran'ın birleşmesinden büyük bir imparatorluk doğdu. Medya tarafından yönetilen Ermenistan, İran'ın bir satraplığı oldu. Transkafkasya'nın geri kalan diğer bölümleri kendi hayatını yaşamaya devam etti.

---

3. Çev. N.: Eserde coğrafî ada dayalı olarak *Azerbaycan*lı ifadesi kullanılmaktadır. Ancak bunun doğru ifadesi *Azerbaycan* Türkleri'dir.

4. Bu halk hakkında bilgi için bkz. V. B. Stankevich; **Sud'by narodov Rossii**, Berlin 1921, s. 212.

M. Ö. IV. yüzyılda **İskender**'in İran'ı istilası Transkafkasya'ya herhangi bir değişiklik getirmedi. Gene Pers egemenliği altında kaldılar. Ancak, **İskender**'in ölümünden hemen sonra İran satrabı bağımsızlığını ilan etti ve M. Ö. 211'e kadar devam eden bir hanedan kurdu. Bundan sonra da Pers-Roma savaşları dönemi başladı. Ermenistan defalarca el değiştirdi ve sonuç olarak hem Romalılar hem de Perslerin elinden acı çekti.

Hıristiyanlık, çok erken dönemlerde Transkafkasya içerilerine tanıtıldı. M. S. IV. yüzyılda çoktan Ermenistan'ın devlet dini olmuştu. Yaklaşık aynı dönemde Gürcistan da inancını değiştirdi. Gürcistan ve Ermenistan'ın Hıristiyanlaşması, bu halklarla İran arasındaki ilişkilerin öncekinden daha fazla zorlaşmasına sebep oldu. Pers kralları, yeni dinin kökünü kazımayı denediler, ancak uzun vadede başarısız oldular.

571'de Gürcistan'da Bagratid hanedanlığı kuruldu. Bir sonraki on iki yüzyıl boyunca bu hanedan ülkeyi yönetti.

640'da Transkafkasya Müslümanlar tarafından istila edildi ve egemenlik altına alındı. Halkın büyük bir kısmı İslâm dinine döndürülmüş olup, hatta, Hıristiyanlığı eski durumuna getiren II. David (1099-1125)'e kadar, Gürcistan'ın devlet dini İslâm olarak ilan edildi.

X. ve XI. yüzyıllarda, Türk-Moğol göçebe halkları Yakındoğu'ya sızmaya başlamışlardı. Bunlar, bizzat, İran ve Transkafkasya'nın doğu bölümüne yerleştiler. Bununla beraber, Türk unsuru üstün İran kültürünün etkisiyle hızla ortadan kayboluyordu.

XIII. yüzyılın büyük Moğol istilası İran kültürüne ağır bir darbe indirdi. Cengiz Han ve halefleri İran üzerinde o kadar büyük hasar verdiler ki, bu ülke bir daha kendisini tamamen toparlayamadı. Transkafkasya Cengiz Han'ın orduları tarafından tahrip edildi. Moğollar, 1236'da harabe hâlinde bırakılan Gürcistan'dan geçtiler.

XIV. yüzyılın sonuna doğru, Transkafkasya bir kere daha Moğollar tarafından istila edildi. Bu dönemde Timurlenk tarafından idare ediliyorlardı. Ancak XV. yüzyılda, Gürcistan bağımsızlığını yeniden kazanabildi. O dönemde Ermenistan'ın yeniden bağımsız bir devlet kuracak gücü kalmamıştı.

Osmanlı Devleti'nin genişlemesi ve Safevî hanedanlığı idaresinde İran'ın güçlenmesi Transkafkasya için yeni bir tehdit meydana getirdi. Şimdi, tıpkı eski zamanlarda olduğu gibi, onun için savaşan iki düşman vardı. Bunlardan birisi, eskiden olduğu gibi İran idi, ancak Roma veya Bizans yerine şimdi Türkler vardı. Transkafkasya'nın insanlarına göre bu

değişim, mutsuz bir şeyin tecrübe edilmesi oldu.

Bu arada Transkafkasya'da Türk unsuru hızla artıyordu. Selçuklular, Moğollar ve Osmanlılar, her biri kendi izlerini ülkede bıraktılar. XV. yüzyılda Azerbaycan, İran-Türk kökenli, bu iki dilin bir karışımını konuşan ve İslâm'ın Şiî mezhebine bağlı kalan insanların yaşadığı bir bölge olarak ortaya çıktı. Son faktör, yani Şiîliği benimsemiş olmaları, bunların İran vatanseverliğini ve İran kültürel mirasına bağlılıklarını ifade etmektedir.

Türkiye ve İran bitmez tükenmez savaşlarla meşgul olurken, tarihî arenaya yeni bir millet çıktı. 1492 gibi erken bir dönemde, Kakhetia (birkaç Gürcü feodal devletinden birisi) kralı güney komşularına karşı Rus korumasını talep etti. Bu dönemde Rusya müdahale etmeye henüz hazır değildi. İki yüzyıl sonra, Büyük **Petro**, İran'ı yenerek ve 1724 antlaşması ile Mazandaran vilayeti ile birlikte Derbend ve Bakü'yü alana kadar Rusya Transkafkasya'ya giremeyecekti. Diğer taraftan Gürcistan Türkiye'nin bir vasalı olmuştu.

Nadir Şah, bir kere daha İran'ın kaybedilmiş topraklarını ele geçirdi ve Gürcistan'ın Bagratid hanedanlığını ihya etti, fakat İran Kafkasya'daki hegemonyasını uzun süre koruyamadı. Bir zamanlar **Nadir Şah**'ın Hindistan seferi sırasında vasalı olarak kendisine refakat etmiş olan Gürcü Çarı **Irakly**, Müslüman güçlere karşı koruma sağlamak için Rusya'ya yöneldi. 1783'te bizzat **II. Katerina**'nın bir vasalı olduğunu kabul etti.

1795'te **Ağa Muhammed Han** Transkafkasya'yı işgal edip Tiflis'i yağmaladığı zaman, Rusya Gürcistan'a yardım konusunda yetersiz kaldı ve katil fikirli Şah, engellenmemiş cinayet ve yıkımın tadını çıkarabildi. Iraklii'nin ölümünden sonra, Gürcü soyluları bir daha Rus himayesini talep ettiler. Buna göre Gürcistan otonom olarak bırakılacak, kilisesinin bağımsızlığı güvence altına alınacak ve Rus tahakkümü altında yerli prensler tarafından yönetilecekti. Fakat 1801'de Çar **Paul**, birkaç yıl önce karara bağlanmış bu antlaşmayı ihlâl etti ve Gürcistan'ı bir Rus eyaleti hâlinde getirdi.

XIX. yüzyılın tamamında, Rusya güneye doğru genişlemesini sürdürdü. Gülistan Antlaşması (1813) ile Talış ile beraber, Karabağ ve Şirvan'ı elde etti. Böylece Azerbaycan Hanlıkları İran'dan koparıldı ve Rus İmparatorluğu'nun devasa bünyesine katıldı.

1826'da Rusya ile İran arasında yeni bir savaş patlak verdi. Rus komutan, General **Ermolov**, İran tahtının varisi **Abbas Mirza**'nın elinde sürekli olarak perişan oldu. **Ermolov**'un yerine İranlılar'ı yenen, Erivan

ve Nahçıvan'ı alan ve İran'ı bu toprakları Rusya'ya veren Türkmençay Antlaşması'nı imzalamaya mecbur bırakan Paskevich atandı. Yeni sınır, Aras'ın güneyinden geçen doğu bölgesi hariç, Aras Nehri olarak tespit edildi.

Aynı yıl, **Paskevich** Türkiye'yi mağlup etti ve Edirne Antlaşması (1829) ile Rusya Ahıska ve Ahalkelek'i elde etti. Böylece Ermenistan'ın bir bölümü ve Azerbaycan'ın yaklaşık üçte biri ile birlikte Gürcistan'ın büyük bir kısmı Rus kontrolü altına girmiş oldu.

Fakat bu ülkenin, Rusya için işgal edilmesi nispeten kolay olmasına rağmen, elde tutulması çok zor oldu. Transkafkasya yerli halkının çoğunluğunu teşkil eden Müslümanlar Rus otoritesini kabul etmediler. 1830'dan bu tarafa Dağıstan, Abhazya ve Kafkasya'nın diğer Müslüman bölgeleri, sürekli bir isyan ve savaş durumunda oldular. Aralarında en ünlüleri Şeyh Şamil'in de bulunduğu bir dizi yetenekli önder, yaklaşık otuz dört yıl süren olağanüstü bir direnişi organize ettiler. İranlılar ve Türklerinkine eşdeğer bir vahşilikle, Rusya, kabilelerin tamamını yok ederek, köyleri yakarak, hayvan sürülerine el koyarak ve ordularının arkasında üzerlerinde duman tüten harabeler bırakarak, Müslüman halkları bastırdı.

1864'te Kafkasya nihayet *"huzura kavuşturuldu"* (!). On üç yıl sonra Türkiye ile yapılan bir diğer savaş, 1878 Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları ile, Rusya'ya Kars, Ardahan ve Batum'u kazandırdı. Böylece Gürcistan'ın tamamı Rusya'nın eline geçmiş; ancak Ermenistan'ın çoğu ve Azerbaycan'ın büyük bir kısmı, aslında bugün de hâlâ olduğu gibi, Rusya'nın dışında kalmıştı[5].

Rus idaresi Transkafkasya'ya birçok değişiklikler getirdi, ancak halkın büyük bir kısmı asla Rus otoritesi ile uzlaşmadı. Hatta *"huzura kavuşturma"* (bu terim Ruslar tarafından *"boyun eğdirme"* yerine kullanılmıştır)'dan sonra bile, yalnızca Müslümanlar arasında değil aynı zamanda Gürcü Hıristiyanlar arasında da isyan hareketleri yaygınlaştı. Bağımsızlığın eski gelenekleri, Doğu ile olan bağlar, Rusya ile inanç ve kültürel farklılıklar, hepsi birleşerek, Transkafkasya'yı Rus İmparatorluğu içinde yabancı bir ülke haline getirdi. Öyle ki, 1917 devrimi patlak verdiğinde, orada hâlâ Rus idaresine karşı verilen büyük mücadele ve isyan günlerini hatırlayabilen insanlar yaşıyordu.

---

5. Transafkasya'nın kısa bir tarihi için bkz. **The Russian Empire** (Peace Handbooks, issued by the Historical Section of the Foreign Office, Vol. IX, No. 54, Caucasia).

II. Bölüm
1917'den Önce Transkafkasya

Türkiye'deki Ermeniler

Ermenilerin, Gürcülerin ve Azerbaycan Türkleri'nin siyasi kaderleri birbirlerine yakın bir şekilde bağlantılı, ancak farklıydı. Ermeniler, daha önce de bahsedildiği gibi, hem Rus Transkafkasyası'nda, hem de hemen hemen nüfusun yarısını teşkil ettikleri Türkiye'nin doğu vilayetlerinde yaşıyorlardı. Yüzyıllar boyunca, *"Sadık Millet"*[1] unvanını bile alarak, Sultanlar'ın sadık tebaası olmuşlardı. Ermenilerin uyanmaya başlaması, Avrupa'da XIX. yüzyıl milliyetçilik hareketinin etkisi altında oldu.

Türkiye'deki Ermenilerin baskı gören ve sefil bir halk oldukları söylenemez. Çok çalışma, tutumluluk, doğuştan gelen zekâ ve genel olarak Türklerden daha yüksek olan kültürel seviyeleri sayesinde zengin ve önemli bir topluluk oldular. Doğu vilayetlerinde baskın ekonomik bir güç haline gelmişlerdi. Bu vilayetlerdeki bütün tüccarların %58'i, hekim ve eczacıların %60'ı yani yarısından fazlası ve madencilikle uğraşan bütün kişilerin dörtte üçü (%75) Ermeni idi. Aynı vilayetlerde tüccar, doktor ve diğerlerinin yalnızca dörtte birini Türkler meydana getiriyordu. Bunun aksine, Türkler, bütün devlet ve adalet işlerinin yarısından fazlasıyla meşguldü (%62)[2].

---

1. Çev. N.: Osmanlı literatüründe *"Millet-i Sadıka"* olarak geçmektedir.

2. K. Mesrob; **L'Arménie au point de vue géographique, historique, ethnographique, statistique, et culturel**, Constantinople 1919, s. 85.

Nispeten zengin bir topluluk olarak, komşularının kıskançlıklarını tahrik ediyorlardı. İstanbul'daki zengin Ermeniler oğullarını eğitim için Batı Avrupa'ya göndermeye başlamışlardı. Sonuç olarak Paris ve Londra'daki genç Ermeniler, o zamanlar Avrupa'da yaygın olan milliyetçi fikirlerden büyük ölçüde etkilenmişlerdir.

Diğer yandan XIX. yüzyıl boyunca, Osmanlı İmparatorluğu'nun tâbi halkları birer birer bağımsızlıklarını elde etmeye başlamışlardı. Ermeniler bağımsızlıklarını kazanamamakla beraber, bu durum onlara yeni bir ümit vermiş, böylece bu yüzyılın son on yılında, aralarında Hınçak ve Taşnaksutyun'un da yer aldığı birkaç Ermeni devrimci partisi kurulmuştur. Bunlardan Taşnaksutyun, en önemli Ermeni partisi olmuş ve birkaç on yıl boyunca bütün Ermeni toplumunun kaderine yön vermiştir.

Taşnaksutyun

Ermeni Devrimci Federasyonu Taşnaksutyun'un programı milliyetçilik, Rus tarzı halkçılık, liberalizm ve Marksist sosyalizmin bir karması idi. İlk ve en önemli nokta Türk boyunduruğundan Ermenistan'ın bağımsızlığının elde edilmesi idi. Bu sonucu başarmak hususunda, Taşnaksutyun Avrupalı güçlerden, uluslararası sosyalist hareketten, Rus devrimci hareketinden ve Türk liberallerinden yardım almayı ümit ediyordu[3].

Taşnaksutyun'un İkinci Enternasyonal'e katıldığı yıl olan 1907'de yapılan kongresinde benimsediği asgarî program birkaç bölüme ayrılıyordu. Politik meselelerle ilgili olan birinci bölümün ilk maddesinde, yerel olarak otonom olması ve Osmanlı İmparatorluğu ile federal bir ilişki içerisine girmesi tasavvur edilen Türk Ermenistanı için politik ve ekonomik bağımsızlık talep ediliyordu. İlân edilen programın ikinci maddesine göre Türk Hükümeti telgraf, finans, gümrük, ordu ve buna benzer şeyleri idare edecekti. Üçüncü maddeye göre, yerel meselelerde Ermenistan tam bir otonomiye sahip olacaktı. Program, ayrıca, ister yerel isterse merkezi olsun, bütün yasama ve yürütme organlarının seçiminin eşitliğe dayalı, açık veya gizli uygun oy kullanımı ile, milliyet, din veya cinsiyet ayrımı gözetilmeden yapılmasını talep ediyordu.

Transkafkasya için de Taşnaksutyun buna benzer bir düzenleme is-

3. **Programma armianskoi revolutsionnoi i sotsialisticheskoi parti Dashnaktsutiun,** Geneva 1908.

tiyordu. Aynı programın beşinci maddesinde ifade edildiği gibi, onların fikrine göre Transkafkasya Federal bir Rus Cumhuriyeti'nin bir parçası olmalı idi. Ancak Transkafkasya toplulukları otonom olmalı ve yerel bir parlamentoya sahip olmalıydı.

Hem Türk hem de Rus Ermenistanı için Taşnaksutyun vicdan, düşünce, basın, toplantı, sendika kurma ve grev özgürlüklerini (Madde 12); kilise ve devletin ayrılmasını (Madde 13); milli self-determinasyon hakkını, bütün milli ve dinî grupların eşitliğini ve sınıf imtiyazlarının kaldırılmasını (Madde 14) talep ediyordu. Ayrıca kişilerin ve bunların haberleşmesinin dokunulmazlığı (Madde 15), seyahat özgürlüğü (Madde 16), bağımsız ve evrensel ilköğretim, okulların lâikleştirilmesi ve ana dilde eğitim (Madde 17), ücretsiz dava açabilme, mevcut ordunun dağıtılması ve bunun yerine halk milislerinin organize edilmesi (Madde 21) talep ediliyordu.

Bu siyasi taleplere uzun bir ekonomik talep listesi eklendi. Taşnaksutyun, arazilerin millileştirilmesini, sekiz saatlik bir çalışma süresini, asgarî ücretin belirlenmesini, çocuk işçilerin korunmasını ve benzeri şeyleri istiyordu.

Programın siyasi bölümü çok daha önemli idi. Ekonomik talepler açıklandı, ancak bunlar Taşnaksutyun'un ilgilendiği esas mesele değildi. Bunların asgarî programa dahil edilmeleri, sosyalizmin etkisi ve Taşnak liderlerinin İkinci Enternasyonal'e katılma istekleri ile açıklanabilir.

1907 programının benimsenmesinden çok önce, Taşnaksutyun güçlü, disiplinli bir suikast örgütü hâlinde gelişmişti. Zaten 1890'lı yıllarda Avrupa'nın dikkatini Ermenistan'ın milli mücadelesine çekecek çatışmaları provoke etmek ümidiyle Türk Ermenistanı'nda silahlı isyanlar hazırlıyorlardı.

Bu evrede, Taşnaksutyun hemen hemen sadece Türkiye'de faaliyet göstermiş olmasına rağmen, faaliyetlerinin merkez üssü Rus Ermenistanı idi. Orada *"kumbas"* olarak bilinen ilk silahlı çeteleri örgütlemişler, bunlardan Kukujanian'ın liderliğini yaptığı çete Türkiye'ye girmiş ancak daha sonra Ruslar tarafından silahsızlandırılmıştır. Diğer çeteler İran topraklarından geçerek Türkiye'ye sızdılar ve Türk yetkililere hatırı sayılır derecede meseleler çıkardılar[4].

Mücadelelerini dramatize etmek ve Avrupa'nın dikkatini çekmek

4. V. Stankevich, a.g.e. s. 229.

için Taşnaklar İstanbul'daki Osmanlı Bankası binasına cüretli bir baskın gerçekleştirdiler. Silahlı bir grup binaya girerek, Avrupalı diplomatlar Ermenilerin durumunun düzeltilmesi için reformlar lehine müdahale etmezlerse, binayı havaya uçurmakla tehdit ettiler. Sonunda bankayı işgal eden adamlar binayı terk etmeye ikna edildi ve onlara kendilerine iyi davranılacağı garantisi verildi, ancak bu olay İstanbul caddelerinde bir isyanın çıkmasına neden oldu[5].

Serop, Andranik ve diğer Taşnak çetecilerinin faaliyetleri Müslüman halkı çileden çıkardı. Türklerin böyle meseler çıkaran tâbi halklara verecekleri tek bir cevap vardı: katliam ve o zamandan bu yana Ermeni katliamları Türk hayatının kalıcı bir özelliği haline geldi. Taşnaksutyun'un silahlı çeteleri Ermeni halkını korumak hususunda güçsüz kalıyordu ve yapabildikleri tek şey intikam almak için, Türklerin kızgınlığını daha da artıran, daha fazla cinayet işlemekti. Avrupa kızgındı, fakat yüz binlerce ölü veren bu milleti kurtarmaya kimse yanaşmadı.

1900 yılından sonra kendi bölgesindeki Ermenistan'da Rusya tarafından benimsenen baskı politikaları, Rus ve Ermeniler arasında daha önce hiç var olmamış bir gergin atmosfer ve güvensizlik yarattı. 1903'te Ermeni Kilisesi'nin sahip olduğu arazilere ve diğer mal varlıklarına el konulması ile yeni Rus politikası belirginleşmeye başladı. O tarihten itibaren Taşnaksutyun yalnızca Türklere karşı değil aynı zamanda Rus baskısına karşı da faaliyet göstermeye başladı.

Gürcü Toplumu

Gürcüler arasında, faaliyet kapsamı Taşnaksutyun ile kıyaslanabilecek milliyetçi bir parti yoktu. Bizzat Gürcü toplumu oldukça farklı idi. Bütün Transkafkasya Ermenilerinin yüzde yirmisi şehirlerde yaşarken, Gürcülerin yüzde onundan daha azı şehir sakini idi. Ermeni burjuvazisi Gürcü burjuvazisinin yaklaşık iki katı idi. Bu iki halk içinde asillerin nispî oranım kıyaslayan birisi, iki toplum arasındaki muazzam farklılıktan şaşkınlığa düşebilir. Ermeniler arasında asiller, toplam nüfusun yüzde birinden azını teşkil ediyordu; Gürcüler arasında ise, bunların sayısı yüzde beşten fazla olarak hesaplanıyordu. Bundan dolayı Gürcü toplumu hemen hemen tamamen feodal iken, Ermeni toplumu, baskın

5. Aynı yer, s. 230.

bir biçimde, köylü ve tüccar idi[6].

Gürcistan'ın ilhakından beri, Gürcistan'ın toprak mülkiyetine dayalı soyluları, sürekli olarak, zenginlik ve kuvvetlerini kaybetmiş bulunuyorlardı. Yüzlerce prens Rus hizmetine girmiş, Ruslaşmaya başlamış ve kendi Gürcü milli karakterlerini kaybetmişlerdi; kendi arazilerinde kalan diğerleri, mutsuz bir zamanda doğmuş olduklarına yanarak günlerini geçirdiler. Bu ikinci grup arasında, Gürcü milliyetçiliği korundu ve işlendi; ancak asillerin kitleler üzerinde çok az bir politik ağırlığı vardı.

Soyluların daha fakir üyeleri sıklıkla değişik meslek gruplarına girmişlerdir. Gürcistan'daki meslek sahibi kişilerin yüzdesi Ermenistan'dakilerle aynı idi. Milliyetçilik, Gürcü doktorlara, okul öğretmenlerine, avukatlara ve memurlara cazip gelmedi; bunlar Rus Sosyal-Demokrat İşçi Partisi'nin Transkafkasya birliğinin çekirdeğini oluşturdular.

Gürcü Sosyalizmi'nin Kökenleri

İlk bakışta, sosyalizmin, oldukça küçük bir sanayiye ve ihmal edilebilir sayıda bir işçi sınıfına sahip bir halka cazip gelmesi oldukça tuhaf görülebilir, ancak Gürcistan'da sosyalizmi en fazla talep gören politik inanç haline getiren birçok sebep vardı.

1880'lerde, Rusya, bölgenin tamamında meydana gelen ekonomik gelişme ve Bakü'de oluşmaya başlayan petrol sanayisinin gerekli kıldığı bir adım olarak, Bakü'den Tiflis'e ve oradan da Batum'a bir demiryolu inşa etmeye başladı. Tiflis'in demiryolu şantiyeleri ve Bakü'nün petrol sahaları, Transkafkasya proletaryasının doğduğu yerlerdi. Yaklaşık aynı zaman diliminde, birkaç genç Gürcü, Karl Marx'ın yazılarıyla tanıştı.

Uygulamada Gürcistan yerli bir burjuva sınıfına sahip değildi. Aracılık işleri, zenginlikleri ve tüm Gürcistan ticarî hayatında meydana getirdikleri tekeller yüzünden kendilerinden nefret edilen Ermeniler tarafından yapılıyordu. XIX. yüzyılın başlarında, Ermeniler Tiflis'e yerleşmeye başlamış ve kısa bir süre sonra evlere ve ticarî müesseselere sahip olmuşlardı[7]. Ermeni burjuvazisi, ayrıca, fakirleşmeye başlayan Gürcü soylularının arazilerini de satın alıyordu. Bu nedenle, Gürcü soylularının Ermenilerden nefret etmeleri için bir sebep daha ortaya çık-

6. Aynı yer, s. 215-216.

7. B. A. *Borian.* **Armenia, mezhdunarodnaia diplomatia i S. S. S. R**... Moscow 1928, Vol. I, s. 297 (daha sonra "**Borian, Armenia**" olarak atıf yapılacaktır).

mıştı. Bu duyguyu akla uygun hâle getirmek ve bunun için bazı sahte felsefî hükümler bulmak oldukça kolaydı. Bundan dolayı, birçok durumda Ermenilerin kapitalist, işveren, tefeci (genelde), burjuva olmalarından dolayı, *"sömürücü"* adı altında onlardan nefret etmeyi mümkün kıldı. Aynısı, demiryollarının sahibi olan Rusya'ya ve bir bakıma, bütün ülkelere yani Gürcistan madenlerinde ve Bakü petrollerinde yatırımları olan Avrupalılara da uygulandı. Bir bakıma milli hislerin yerini sınıfsal hisler aldı; milli mücadele ve sınıfsal mücadele kaynaşarak tek bir mücadeleye dönüştü.

1880 ile 1890 yılları arasında, sosyalist hareket hızla yükseldi. **Sylvester Jibladze, N. Chkeidze** ve **N. Jordania** Gürcü Sosyalizmi'nin kurucuları oldular. **Noi Jordania**, 1891-1893'te Varşova'daki Veterinerlik Enstitüsü'nde eğitim görürken, Marksist fikirlerle tanıştı. Ayrıca, Gürcü Bolşevikleri'nin gelecekteki liderlerinden birisi olan, **Filip Makharadze** de o zamanda **Jordania**'nın sadık bir takipçisi olup, sosyalizmi benimsemişti[8]. Tiflis'e döndükten sonra ve bunların etkisi altında, bir okumuşlar topluluğu örgütlendi ve böylece kısa bir sürede düzenli bir parti meydana geldi. **Noi Jordania** bu partinin yalnızca kurucularından birisi olmayıp, aynı zamanda bunun başlıca teorisyeniydi. **Karl Kautsky**'nin yazmış olduğu gibi, *"Bir sürgün yerinde çalışmak yerine ülkesinde kaldığından ve becerikli bir savaşçının yetenekleri ile düşünür ve muharririn faaliyetlerini birleştirdiğinden, Plekhanov'un Rusya için yapmış olduklarından çok daha fazlasını Gürcistan için yapmıştır."*[9].

Düşüncelerinde **Plekhanov**'un bir takipçisi olan, **Jordania**'ya Gürcü sosyalistler çok şey borçluydular. RSDRP[10] içindeki bölünme iki düşman hizbi, Bolşevik ve Menşevikleri ortaya çıkarır çıkarmaz, Gürcü sosyalistlerin ezici bir çoğunluğu Menşeviklerin yanında yer aldı. Ancak Gürcistan'da Bolşevizm ve Menşevizm arasında çizilen sınır, 1917 yılma kadar belirginleşmedi ve sosyalist hareketin mensupları çoğunlukla meslek sahibi sınıfların üyeleri idi. Ancak muzaffer devrim, birliği parçaladı ve dünün dostlarını amansız düşmanlar haline getirdi.

Sosyalist hareketin çekirdeğini teşkil eden Gürcü entelektüeller, ço-

8. F. Makharadze; *"Kistorii Kommunisticheskoi Parti v Zakavkazie"*, **Chetvert veka borby za sotsializm**, Tiflis 1923, s. 202.

9. Karl Kautsky; **Georgia, a Social-Democrat Peasant Republic**. London 1921, s. 18 (daha sonra *"Kautsky, Georgia"* olarak atıf yapılacaktır).

10. Rus Sosyal-Demokrat İşçi Partisi için kullanılan Rusça baş harfler.

günlukla meslek sahibi sınıfın üyeleri ve yoksullaşmış aristokratlardı. Gürcistan'da, sosyalizmin gelişmesi için **Marx** tarafından ana hatları belirlenen gerekli şartların tamamı yoktu. Gürcüler sübjektif sosyalistler idi. Bu sebeple sosyalist hareketin yurtlarındaki şartlara uygulanabilirliğini çok da fazla dikkate almadan, gelişmiş Batı teorilerinin birinden etkilenmiş olmaları çok doğaldı. Bu nedenle, kendi başına bırakılsaydı, bir devrimci hareket, muhtemelen Marksist-sosyalist kılığından alınıp bir burjuva-milliyetçi kalıbına sokulmuş olacaktı[11].

Marksist ve Rus Sosyal-Demokratik Partisi'nin üyeleri olarak, Gürcü sosyalistler milliyetçiliğe karşı idiler. Asiller Ermeni kapitalistlerden Ermeni oldukları için nefret ederlerken, sosyalistler de kapitalist oldukları için onlardan nefret etmeyi meslek edinmişti. Gürcistan'ın milli bağımsızlığı için kışkırtma yapmayı veya hatta bunun hakkında hayal kurmayı bile reddettiler. Meşhur âlim N. Marr'ın da yazdığı gibi, bu günlerde, safkan Gürcü sosyalistler Gürcistan'da Gürcü köylülerine Gürcü dilinde ve şu ünlem ile biten nutuklar atacaklardı: *"Kahrolsun Gürcistan! Yaşasın Rus Sosyal-Demokrat İşçi Partisi!"*. Milli fikir adına söz etmeye çalışan birkaç cesur kişinin konuşmasına da izin verilmedi[12].

Gürcistan'da bir anda birkaç devrimin yaşandığı söylenebilir. Bunlardan ilki bir millet olarak Gürcistan için mücadele idi. XIX. yüzyılın sonlarına doğru, silahla yapılan bu mücadele sona erdi, ancak birçok Gürcü'nün kalbinde hâlâ yaşıyordu. İkincisi, konuşma ve basın özgürlüğü, ferdî haysiyet ve haklar için Çar baskısına karşı liberal devrimdi. Üçüncüsü, demiryolu şantiyelerinde ve birkaç sanayi sahasında çalışan işçi sınıfının üzerinde meşgul olduğu küçük sosyalist devrimdi. Gürcü sosyalizmi, bu üç eğilimin hepsini de göstererek, Rusya'daki sosyalist bir devrimin, Gürcistan'a uygun otonom milli bir gelişme ile milli meseleyi çözeceğini zımnen var sayıyordu. Gürcü sosyalistler, tartışmanın sıcaklığında milliyetçiliğe karşı konuşmuş olabilirlerdi, ancak temelde, onlara göre sosyalizm büyük oranda kendi milli özlemlerinin gerçekleştirilmesi hususunda garantör idi. Bu durum, yukarıda bahsedilen ikinci eğilimi gösteren Gürcü sosyalizminin niçin Bolşeviklikten, Menşevikliğe dönmüş olduğunu ifade ediyor. Batı'nın liberal etkileri, Gürcü sosyalistlerinin büyük bir çoğunluğunun **Lenin** yerine **Plekhanov**'u takip

11. Cf. E. Drabkina. **Gruzinskaia kontrrevolutsiia**, Leningrad 1928, s. 50.

12. Cf. N. I. Marr; *"O kavkazskom universitete v Tiflise"*, **Aziatskii Sbornik**, Petrograd 1918, s. 1496.

etmesini sağladı. Üçüncü eğilim, sınıf mücadelesi, diğerlerinden daha çok vurgulanmıştır, ancak, bunun herhangi bir şeyden daha önemli olduğunu söylemek zordur. Üç tutum harmanlandı ve bir diğerini takviye etti. Eğer bir Ermeni, bir Rus veya bir Batı Avrupalı ise bir kapitalistten nefret etmek daha kolaydı. Eğer yabancı, değişmez bir şekilde işveren, tefeci veya yüksek devlet memuru ise bir milliyetçi olmak daha da kolaydı. Eğer hükümet, halkın temel medenî ve politik haklarına karşı ve bunları inkâr ediyorsa, bir sosyalist ve milliyetçi olmak en kolay şeydi.

Azerbaycan'da Sosyal ve Siyasi Yaşam

Dikkate alman dönem sırasında, Azerbaycan'da uygulamalı olarak politik bir yaşam mevcut değildi. Azerbaycan toplumunun yapısı, bazı yönlerden Gürcistan'dakine benziyordu. Azerbaycanlıların yüzde sekseninden fazlası köylü, yaklaşık yüzde beşi tüccar idi. Soylular toplam nüfusun yaklaşık yüzde iki buçuğunu teşkil ediyordu ki, bu da oransal olarak Gürcistan soylularının yarısı kadar küçük ve Ermenistan'dakilerin üç katı kadar büyük demekti[13].

Kitlesel davranışların şekillenmesinde mollalar en büyük kuvvet idi. Transkafkasya'daki mollaların büyük bir kısmı, burada veya belirli bir mıntıkada yaşayan halkın Sünnî ya da Şiî olmasına bağlı olarak, Türk ve İran kökenli idi. **Kafkasya Genel Valisi Vorontsov-Dashkov**, bu yabancı mollaların *"vaazlarında halka Rus karşıtı fikirleri tavsiye ettikleri"* ne dikkat çekmişti[14]. Ona göre, bu mollalar Rus enstitülerinde eğitilmeli, böylece bunlar, Rus egemenliği ve otoritesine karşı fikirlerin yayıcısı olmaktan çıkarak hükümetin vasıtaları haline getirilmeliydiler.

Vorontsov-Dashkov, şartların iyi bir gözlemcisi idi. Azerbaycanlıların potansiyel ayrılıkçılığı, dikkatinden kaçamazdı. Çar'a yazmış olduğu bir raporda şunları ifade etmiştir:

> Şu hususa dikkat çekerim ki, eğer Kafkasya'nın farklı halkları arasında ayrılıkçılıktan korkmamız gerekiyorsa, bu, yalnızca, Kafkasya'nın Müslüman devletlere yakınlığına ek olarak, diğer halklar üstündeki sayısal üstünlükleri ve dinî fanatizmin patlak ver-

13. Stankevich, a. g. e., s. 215-216.

14. I. Vorontsov-Dashkov; **Vsepoddanneishii otchet za vesem let upravleniia Kavkazom**, St. Petersburg 1913, s. 11 (daha sonra *"Otchet"* olarak kısaltılacaktır).

me ihtimalleri nedeniyle bu bölgede[15] olacaktır. Ermeniler ve Gürcüler, Rusya'sız, Müslümanlar tarafından yutulacaklarının iyi bir şekilde farkındadırlar[16].

Genel Vali, yalnızca Müslümanların Kafkasya'nın Hıristiyan halklarını yutabileceğini düşünmekle haklı idi. Ayrıca, aynı raporda, Kafkasya'daki Müslüman yayılmasına karşı tek engelin Rus orduları olduğunu yazmakla da haklıydı.

Vorontsov-Dashkov, Transkafkasya'nın Müslüman kitleleri arasında hiçbir ayrılıkçı hareketin olmaması gerçeğinden memnuniyetini ifade ediyor, ancak sayısı az olan eğitim görmüş Müslüman sınıf içerisinde canlanmaya başlayan yeni milli hislerin de farkında idi. Bu yeni milli şuurun yakından izlenmesi gerektiği hususunda Çar'ı uyardı ve Müslümanların isteklerini tatmin etmek için İslâm dininin yaşanması konusunda daha fazla özgürlük verilmesini teklif etti[17].

Dinî inançların neden olduğu potansiyel Azerbaycan ayrılıkçılığı, Transkafkasya'nın bu bölümündeki tek dert kaynağı değildi. Bakü şehrinin kendisi de başlı başına bir problem idi. Bakü XIX. yüzyılın ortasında, tozlu uyuşuk caddeleri ve tembel sakinleri ile küçük bir Doğu kasabasından daha fazlası değildi. Sonra petrol çağı başladı ve Bakü birdenbire dünyanın ilgi merkezi haline geldi.

Rus sermayesi ve yabancı sermayeyi cezbetti, kuyular açıldı ve birkaç yıl içinde Bakü dünyanın en büyük petrol üretim bölgesi haline geldi. Azerbaycanlılar çoğunlukla köylü idi ve bunların çok azı petrol endüstrisinde iş bulabildiler. Vasıflı işçiler Rusya'dan, vasıfsız işçilerin büyük bir kısmı ise İran'dan geldi. Ayrıca Bakü'de, aşağı yukarı elli bin kadar Ermeni vardı. Bütün bu milletler, nefret değilse bile, sürekli devam eden karşılıklı bir güvensizlik içinde yaşadılar. İnanç, etnik ve dil farklılıkları bütün iyi niyetleri önleyen engeller hâlinde yükseldi.

1905 Devrimi

1905 yılında, Japonya ile yapılan talihsiz savaşı takiben, Rusya'da bir devrim patladı. Güçlü ve militan Sosyal-Demokrat örgütü, çok milletli halkı, organize olmuş işçi sınıfı ve isyan ve ayaklanma gelenekleri ile

15. *"Müslüman bölgesi"* F. K.

16. Aynı yer, s. 9 ve devamı.

17. Aynı yer.

Transkafkasya sessiz kalamazdı. Her yerde grev ve kargaşa patlak verdi. İlk olarak Bakü, Tiflis ve Batum esas fırtına merkezleri idi; kargaşa buralardan ülke geneline yayıldı.

1905 yılının başlarında, **Kont Vorontsov-Dashkov** Kafkasya Genel Valiliği'ne atandı, ülkeyi iç kargaşa ile paramparça edilmiş bir durumda buldu. Köylüler kendi toprak ağalarının malikânelerini yakıyorlardı. Bunların esas şikâyetleri arazi kıtlığı, yoksulluk ve kendi toprak ağalarına borçlandıkları feodal vergilerdi. **II. Alexander** Rusya serflerini azat ettiğinde, Transkafkasya'nm köylüleri, yarı serf kategorisine sokularak yalnızca kısmî bir özgürlük kazandılar. Bunların yükümlülükleri iyi bir şekilde belirlenmemişti ve bu yükümlülüklerin süregelen kavga ve isyanların kaynağı oldukları kanıtlandı[18].

Azerbaycan ve Dağıstan gerilla çeteleri ellerinin erişebildiği bütün Rusları yağmaladılar ve öldürdüler, Deli Ali ve Yusuf gibi çete liderleri kitleler arasında meşhur oldular[19].

Soylular bile bir hengâme içinde idi. **Kutais** ve Tiflis hükümetindeki Soylular Meclisi, *"Gürcistan'ın otonomisi"* meselesini ortaya atarlarken, Gürcü ruhban sınıfı, *"Gürcü Kilisesi'nin bağımsızlığı"* için eski taleplerini yinelemekteydiler. 1903 yılında el konulan malların iadesini talep eden Ermeni ruhban sınıfı da Gürcülerle birleşmişlerdi[20].

Taşnakların Faaliyetleri

Taşnaklar da hummalı bir faaliyet içine girmişlerdi. Ermeni Kilisesi'nin başı olan **Catholicos**, kilise mallarını, okulları ve benzer meseleleri tartışmak için bir *"Ermeni Merkez Meclisi"*'nin toplanması hususunda çağrıda bulundu. Bu meclisi oluşturacak delegelerin seçimleri eşit, doğrudan ve gizli oy hakkı temel alınarak yürütülecekti. Meclis toplandığında, kendi içinde iki zıt grubun oluştuğu görüldü. Bunlardan ilki, kilise fonları kullanılarak ücretsiz ve evrensel eğitimi, kilise arazilerinin millileştirilmesini, Ermeni meselelerini görüşmek ve hâlletmek üzere özel organların seçilmesini ve Ermenilerin kültürel ihtiyaçları için

18. I. I. Vorontsov-Dashkov; **Vsepaddonneishaia zapiska po upravleniiu kavkazskim kraem generela adiutanta grafa Vorontsiva-Dashkova,** 1907, s. 13-14. Daha sonra *"Zapiska"* olarak kısaltılacaktır.

19. Aynı yer, s. 5-7.

20. Aynı yer, s. 6-7.

devlet bütçesinin bir kısmının tahsis edilmesini talep eden radikal ve devrimci grup idi. **Catholicos**'un başkanlığını yaptığı ikinci grup ise, muhafazakârdı ve yalnızca kilise mallarının iadesini talep ediyordu. Radikallerle uzlaşmanın imkansızlığını görerek, **Catholicos** ve destekçileri meclisi terk ettiler. Geri kalanlar, kendilerinin Ermeniler için en yüksek yetkili milli organ olduklarını ilan ile sosyal ve ekonomik meselelerde kilisenin yetkisiz olduğunu beyan ettiler. Ermeniler kendi aralarında bölündüğünden, Rus yetkililer daha büyük kolaylık ile faaliyet yapabiliyorlardı. **Kont Vorontsov-Dashkov** meclisin dağılmasını emrettiği zaman **Catholicos** bu emir ve uygulamaya pek üzülmedi[21].

Bununla beraber, Genel Vali, yalnızca bu Ermeni meclisinin dağıtılmasının Taşnaksutyun'un yıkıcı faaliyetlerine son verdirmeyeceğinin farkında idi. Kilise mallarına el konulması meselesi Transkafkasya'daki Ermeni kitleleri ayağa kaldırdı ve bunların Taşnak propagandasına kulak vermelerine sebep oldu. Öyle ki, Taşnak komitesinin mevcut olmadığı bir kasaba, bir köy yoktu. **Vorontsov-Dashkov** Çar'a yazdığı raporunda O'ndan Ermeni Kilisesi'nin mallarının asıl sahiplerine iade edilmesini istedi. **II. Nicholas** bu tavsiyeyi kabul etti. Bu akıllıca hareket Ermeni kitleleri tatmin etmiş ve Taşnaksutyun'un gerilemeye başlamasını sağlamıştır[22].

Yalnızca Türklere karşı değil, aynı zamanda zengin Ermenilerden zorla para toplayarak ve birçok durumda katkıda bulunmayı reddedenleri öldürerek Ermenilere de terör uygulayan Taşnaksutyun'dan birçok Ermeni bıkmaya başlamıştı. Parti içerisinde terörist bir hizip gelişmiş ve bütün partinin hâkimiyetini eline geçirmişti[23]. Transkafkasya'nın Ermeni kitleleri ve özellikle daha zengin sınıflar, bundan dolayı, Rusya ile barışmaktan ve Taşnaksutyun'un kendi asıl vazifesine, yani Türk Ermenilerini kurtarma vazifesine dönmesinden mutlu olacaklardı. Bundan sonradır ki, **Vorontsov-Dashkov** Çar'a şöyle yazabilmişti:

> Transkafkasya'da, Taşnakların silahlı bir isyan öğretisinden herhangi bir netice alamayacaklarından emin olunabilir.[24].

---

21. Aynı yer, s. 6-7.

22. Aynı yer, s. 9-10.

23. K. S. Papazian; **Patriotism Perverted**, Boston 1934, s. 13-18.

24. I. I. Vorontsov-Dashkov; **Zapiska**, s. 13.

Ermeniler ile Azerbaycan Türkleri Arasındaki Düşmanlık

Bu çalkantılı dönem sırasında, bütün taarruzlar yalnızca Rus Hükümeti'ne karşı yönelmemişti. Türkler ve Ermeniler arasındaki düşmanlık bulaşıcı bir hastalık hüviyetini almış görünüyor; bu hastalık, yüzyıllar boyunca nispî bir barış içerisinde yaşamış olan Transkafkasya'nın Ermeni ve Azerbaycan Türkleri arasına sıçrayarak ve bunların arasında yayılarak büyüyordu. Katliamların sorumluluğunu herhangi bir tarafa yüklemek imkansızdır. Bazı durumlarda Bakü, Elizavetpol/Gence'de olduğu gibi Azerbaycanlılar, bazı durumlarda ise, Şuşa ve Tiflis'te olduğu gibi Ermeniler ilk ateşi açmışlardı[25].

Bir parti olarak Taşnaksutyun, katliamların yapılmasında sıklıkla yönlendirici güç olduğu için, sorumluluğun büyük bir kısmını taşımaktadır. Taşnaklar, Türkiye'de kullanılanlara benzer çeteler örgütlediler ve çoğunlukla bu ülkeden mülteci olarak göç etmiş olan Ermenilerden çeteler oluşturdular. Daha sonra bu çeteler Müslümanlara saldıracak ve sıklıkla köylerin tüm halkını katledecekti[26]. Diğer taraftan Azerbaycan Türkleri, Taşnaksutyun ile kıyaslanabilecek herhangi bir organizasyona sahip değillerdi. Bu sebeple koordinasyonsuz veya plânsız savaştılar.

Rus yetkililer Ermeniler ile Azerbaycan Türkleri arasındaki kargaşada rezil bir rol oynamışlardır. Kan dökülmesini önleyecek güce sahiptiler, ancak bunu yapmak yerine, iki halkın kan davasına müdahale etmekten kaçındılar. Vorontsov-Dahkov, bizzat, Şubat 1905 katliamları sırasında yetkililerin hemen hemen tamamen pasif kaldıklarını itiraf etmektedir[27].

Transkafkasya'daki karışıklık hemen hemen iki yıl boyunca sürmüş, huzur nihayet sağlanmıştı. İhtilâl bastırılmış, ancak politik hayat ise devam etmekteydi. Taşnaksutyun ve Rus Sosyal-Demokrat İşçi Partisi (hem Bolşevik hem de Menşevik hizipler) gibi partilere ek olarak Transkafkasya'da, Hınçak (sosyalist eğilimli Ermeniler), Halkın Kurtuluşu İçin Ermeni Partisi (Sosyalist-Devrimciler'e yakın), Sosyal-Federalciler ve Otonomcular (Gürcü sağcı, milliyetçi partiler) ve yeni yeni örgütlenen Müslüman Devrim Partisi gibi sosyal-devrimci ve anarşist örgütler mevcuttu[28].

---

25. Aynı yer, s. 12.
26. Aynı yer.
27. Aynı yer, s. 10.
28. Aynı yer, s. 20-21.

Himmet

Bu dönemde Transkafkasya'nm Müslümanları politik olarak uyanmaya ve değişik parti ve topluluklara katılmaya başladılar. 1904 yılında birkaç Azerbaycanlı genç, Müslümanlar için, Himmet adlı, Rus Sosyal-Demokrat Partisi ile bağlantılı ve Bolşeviklerin hâkim olduğu, Marksist bir partiyi örgütlediler. Önde gelen Azerbaycanlı bir Bolşevik olan **Efendiyev**, Himmet'in kurulduğu ilk günlerdeki liderlerini sayarken, Müslüman bir partinin seçkin liderleri olarak, **Stalin**, **Shaumian** ve **Japaridze**'den bahseder ki ikisi Gürcü ve biri Ermeni'ydi[29].

Fakat 1906'ya kadar, Himmet, yalnızca Bakü'de değil, aynı zamanda Transkafkasya'nın diğer şehirlerinde de, çoktan önemli bir örgüt olmuştu. Etkisini Rus İmparatorluğu'nun sınırları ötesine bile yaydığından, 1906 yılında İran devrimine de katıldı. Bununla beraber, 1907 yılında **Kont Vorontsov-Dashkov**'un baskıcı tedbirlerinin başarılı olması nedeniyle, etkisinin çoğunu kaybetti. Sadık kalan parti üyeleri kendilerini çoğunlukla edebî çalışmalara ve Azerbaycan dilinde çeşitli dergiler yayınlamaya verdiler[30].

Müsavat

Yukarıda bahsedilen gelişmeyle yakından ilgili olan bir olay da Müsavat adlı Azerbaycan milliyetçi partisinin doğuşudur.

Gittikçe gelişmeye başlayan Azerbaycan aydınları arasında, Rusya'daki Müslümanların durumlarından duyulan bir hayli memnuniyetsizlik vardı. Bunlar, Londra ve İstanbul gibi uzak merkezler ile **Marx** ve **Cemâleddin Afganî** gibi farklı kaynaklardan gelen çok değişik etkilerin tesirinde kalmışlardı. Bu genç aydınların çoğu, Rus Sosyal-Demokrat İşçi Partisi'ne ve kurulduğu zaman Himmet'e katıldılar. Umutları ve özlemleri bir hayli farklılık gösterdiğinden, ne birinde ne de diğerinde rahat edebilmişlerdi. Ezilen bir azınlık olarak, yalnızca üst burjuvanın kazanacağı zaferin, statülerinde yüzeysel bir değişiklik meydana getireceğini hissettiler. Yine, Gürcülerde olduğu gibi, Azerbaycan'daki kapitalistlerin çoğunlukla Rus ve Batı Avrupalı olması gerçeği, bu hareketi kolayca radikal bir hareket haline getirdi. Milliyetçilik ile sosyalizm, biri

29. **Zhin natsionalnostei**, No. 28 (36), Moscow, July 27, 1919.

30. Aynı yer.

diğerini takviye ediyordu.

Himmet, Rus polisi tarafından, önemsiz bir kuruluş haline getirildiğinde ve St. Petersburg ile Moskova'daki Rus devrimci hareketi, Bakü ve Tiflis'te olduğu gibi, başarısız olduğunda, birçok Azerbaycanlı sosyalist harekete sırt çevirdi. Milliyetçi ve İslâmcı eğilimler üstünlük kazandı.

İşte bu dönemde (1911-1912), daha önceleri Rus Sosyal-Demokrat İşçi Partisi ile yakın olarak ilişki içerisine girmiş bulunan bir grup Azerbaycanlı aydın, Müsavat'ı oluşturdu. Liderleri bir gazeteci olan **Mehmed Emin Resulzâde** idi. Köklü bir radikal idi ve **Muhammed Ali Şâh**'a karşı yapılan İran devrimine katılmıştı. İran'da iken **Resulzâde**, *"İran-e Azad"* adlı bir gazeteyi yönetti[31].

Resulzâde ve onunla birlikte hareket edenler Azerbaycan burjuva aydınlarının temsilcileri idiler. Bunların çoğu, bizzat **Resulzâde** de dahil olmak üzere, 1905 yılında Rus Sosyal-Demokrat İşçi Partisi (Bolşevikler)'nin Bakü örgütünün üyeleri olmuşlardı. **Resulzâde**'yi, daha sonraki iç savaş sırasında vurulan yirmi altı Bakü Komiseri'nden ikisi olan **Japaridze** ve **Azizbekov**'la gösteren bir fotoğraf Sovyet arşivlerinde hâlâ bulunmaktadır[32].

Azerbaycan kitlelerini cezbeden ve yurtdışındaki Müslümanların sempatisini kazanan Müsavat'ın programı, amaçlarını şu şekilde açıklamaktaydı:

1. Milliyet veya mezhep ayrımı yapılmaksızın bütün Müslüman halkların birliğinin sağlanması.
2. Bütün Müslüman milletlerin bağımsızlıklarının yeniden sağlanması.
3. Bağımsızlıkları için savaşan bütün Müslüman milletlere maddi ve manevi anlamda yardım elinin uzatılması.
4. Savaş ve savunma hâlindeki bütün Müslüman halk ve devletlere yardım edilmesi.
5. Yukarıda bahsedilen fikirlerin yayılmasını önleyen engellerin yok edilmesi.
6. Müslümanların ilerlemesi için gayret sarf eden partilerle temas

31. J. Castagne; *"Le Bolshevizme et l'Islam"*, v. I, **Revue du Monde Mussulman,** v. 51, Paris 1922, s. 245-246.

32. M. D. Guseinov; **Tiurkskaia Demokraticheskaia Partiia Federalistov "Musavat" v proshlom i nastoiaschchem,** Baku 1927, s. 9.

kurulması.

7. Gerektiğinde, kendi amaçları gibi, insanlığın mutluluğunu amaç edinen yabancı partilerle temas kurulması ve fikir alışverişinde bulunulması.

8. Müslümanların varlığı ve bunların genel olarak ticarî ve ekonomik hayatlarının geliştirilmesi için yapılan mücadelenin yoğunlaştırılması.[33]

Bu genel ve oldukça müphem programdan başka, Müsavat'ın iyi bir şekilde belirlenmiş bir ideolojisi yoktu. Fikrî seçicilik ve sistematik bir siyasi felsefe eksikliği ve parti üyelerinin duygu ve düşünce bakımından çeşitliliği, Müsavat'ın, *"üst kademede iki veya üç yüz maceracı ve işadamı ile alt kademede, zamanın başlangıcından beri, bir hanın, beyin, valinin, şefin vb. kimselerin emirlerini yerine getirmeye alışmış Tatar kitlelerinden oluşan bir yığın"* dan başka bir şey olmadığını söyleyen eleştiriye imkan vermiştir[34]. Bu eleştirinin belirli bir kısmı, doğal olarak, ayrılıkçı bir Müslüman hareketine sempati duyamayacak olan sağcı bir Rus'tan çıktı. O haklı idi, bununla birlikte, bunun çıkış noktası, Azerbaycan kitlelerinin küçük bir lider grubun elinde itaatkâr bir alet olması idi; ayrıca Müsavat'ın lider kadrosunun *"maceracılardan"* ve *"işadamlarından"* oluştuğuna da dikkat çekmiştir. Sosyalistler, hatta eski Bolşevikler tarafından kurulan Müsavat, kurulduktan hemen sonra sağa kaydı ve birçok burjuva unsuru cezp etti. Kısa bir süre sonra yükselen Azerbaycan burjuvasının partisi oldu ve erken dönemdeki sosyalist doğasının yalnızca izini muhafaza etti.

Rusya Koloni Siyaseti

Rusya Hükümeti, uzun yıllardan beri, Kafkasya'nın itaat altına alınmasının zorluğunun farkına varmıştı. Finliler ve Polonyalılar hariç, Transkafkasya halkları Ruslaştırılması ve yutulması en zor olan topluluklardı. Kendi başlarına dağlık bir arazide oturdukları ve birbirine çok sıkı bir şekilde bağlanmış bir kitle hâlinde yaşadıklarından, onlar için dillerini, örf ve adetlerini muhafaza etmek kolaydı. Gerçek anlamda Transkafkasya'yı Ruslaştırmanın yalnızca tek bir etkin yolu vardı: Böl-

33. Aynı yer, s. 73.

34. B. Baikov; **Vospominaniia o revolutsii v Zakavkazii,** s. 109.

geye insan yerleştirmek yani koloni siyaseti.

Zaten XIX. yüzyılda bu konuda teşebbüsler yapılmıştı. **Genel Vali Prens Vorontsov** (1844-1854)'un idaresi altında, Transkafkasya halkları arasına Rusların yerleştirilmesi için düzenli çabalar sarf edilmişti. Fakat kamu arazileri kıttı. **Kont Paskevich**, bunları İran ve Türkiye'den göç etmiş bulunan yüz yirmi dört bin civarındaki Ermeni'nin arasma cömertçe dağıtmıştı. 1890'lı yıllarda Türkiye'den başka bir Ermeni dalgası geldi ve Transkafkasya'da yerleştiler. O zaman Rus Hükümeti Rusların bölgeye yerleştirilmesi fırsatının sonsuza kadar kaybedilebileceğinin farkına vardı ve bunu sonlandırmak için kesin plânlar yapmaya başladı[35].

XX. yüzyılın ilk on yıllık dönemi boyunca, birkaç bin Rus Transkafkasya'nın farklı bölümlerine yerleştirildi. Bunlar çoğunlukla ya Raskolnik ya da Sectary'lar idi[36]. Yeni yerleşimciler kendilerini alışık olmadıkları bir iklime sahip olan ve ekilebilir topraklara ihtiyaç duyan ve yabancıların tecavüzünden içerlemiş bulunan düşman bir toplulukla çevrili bir ülkede buldular. Bakü ve Gence (Elizavetpol) valiliklerindeki Azerbaycanlılar sık sık Rus köylerine saldırıyor, sığırları çalıyor ve arada bir papazlarını öldürüyorlardı. Bu olaylar sonrası birçok Rus kendi memleketlerine geri gitti ve hükümet yardımı ile inşa edilmiş köylerin tamamı ıssızlaştı. Bu suni kolonicilik tasarısı, ancak, hükümet bu doğrultuda kapsamlı ve maliyetli bir çaba göstermiş olsaydı, işe yarayabilirdi[37].

Kont Vorontsov-Dashkov'un idaresi altında, bu amaca dönük bir çaba gösterildi. Kurak Mugan bozkırında, binlerce hektarlık arazi sulamaya açıldı ve yirmi bin nüfusuyla kırk dokuz Rus yerleşim yeri kuruldu. Yerli halkı kışkırtmamak için, **Vorontsov-Dashkov**, o zamandan itibaren Rus yerleşimcileri yalnızca çöllerin ıslah edilmesi ve bataklıkların kurutulması gibi yöntemlerle kazanılmış olan sahipsiz arazilere dağıttı[38]. Fakat uzun vadede bu tasarı da başarısız oldu. Kuzey Kafkasya'da Ruslar ağırlıklı bir nüfus haline gelirken, Transkafkasya'da yabancı olarak kaldılar. 1897'de Rus nüfusu, toplam nüfusun yüzde beşinden

35. I. I. Vorontsov-Dashkov; **Zapiska**, s. 67 ff.

36. Raskolnikler, Rus Kilisesi'nin on yedinci yüzyılın ikinci yarısında ayinleri içine aktarmış olduğu belirli reformları kabul etmeyen Ortodoks Hıristiyanlar idi. Diğer muhalif grupların üyeleri Sectary olarak adlandırılıyordu.

37. I. I. Vorontsov-Dashkov; **Zapiska**, s. 72-74.

38. I. I. Vorontsov-Dashkov; **Otchet**, s. 27-28.

biraz fazla, 1912'de ise yüzde yedi buçuk civarında hesaplanmıştır[39]. Transkafkasya'da yaşayan Ruslar çoğunlukla devlet memurları, askerler ve Bakü petrol sahalarındaki kalifiye işçiler idi. Bunların neredeyse hemen hepsi şehir sakini idi ve yerli kitlelerle çok az ilişkileri vardı.

Bu şehirlerde Ruslar, İmparatorluğun herhangi bir yerindeki Ruslar gibi yaşıyorlardı. Kendileri ile beraber okullarını, kütüphanelerini, tiyatrolarını ve siyasi partilerini getirdiler. Şehirlerin bazıları tamamen Rus şehri imiş gibi görünüyordu, öyle ki, Moskova'dan Tiflis'e gelen bir yolcu, kendisini yurtdışına çıkmış gibi hissetmezdi. Eğitimli Gürcüler, Ermeniler ve Azerbaycanlılar Rusça konuşuyor ve Rusça yazı yazmayı, kendi ana dillerinde yazı yazmaya tercih ediyorlardı. Fakat Ruslaştırmanın ince kabuğu altında, asla Rus olmayan, kendi öz dilleriyle konuşan ve Kuzey'den gelen davetsiz misafirlerden hoşlanmayan kitleler vardı. Rus üniversitelerinden derece alan, Rusça konuşan ve Rusya'da kendilerini memleketlerindeymiş gibi hisseden Transkafkasyalılar'ın ruhlarında bile milli duygu ölmedi. Uzanmış uyuyor ve milli duygunun uyanması için yalnızca hafif bir şok gerekiyordu.

Büyük Savaş

1 Ağustos 1914'te Almanya Rusya'ya savaş ilan etti. Transkafkasya halkı bu haberi, değişik bir heyecanla karşıladı. Er ya da geç Türkiye'nin de bu savaşa karışacağını bilen Ermeniler, çatışma için hazırlık yapmaya başladılar.

5 Ağustos 1914'te, **Catholicos**, Veliaht Genel Vali'ye bir mektup yazarak, Ermeni meselesini unutmamasını ve meselenin çözümü için bu müsait tarihi anın kullanılmasını isteyerek, aşağıdaki hususların yapılmasının gerekli olduğunu ifade etti:

> Anadolu'nun Ermeni vilayetleri tek bir eyalet hâlinde birleştirilmeli ve Rusya tarafından seçilen Hıristiyan bir vali-generalin idaresi altına verilmeli ve Bâb-ı Âli'den bağımsız olmalı idi; Türk Ermenileri'ne mantıklı bir otonomi derecesi verilmeliydi. Bu reformun yürütülmesi özellikle Rusya'ya tevdi edilmeliydi, aksi hâlde hiçbir Ermeni buna asla inanmayacaktı.[40]

Catholicos, ayrıca, Rusya'nın Türkiye'deki Ermenileri tehdit eden

39. B. Ishkhanian; **Narodnosti Kavkaza**, Petrograd 1916, s. 32.

40. Stankevich, a. g. e., s. 238.

"korkunç tehlikelerin" onlardan uzaklaştırması gerektiği hususunda da Genel Vali'nin dikkatini çekti[41].

Catholicos açıkça Türkiye üzerine bir Rus saldırısını istiyordu; ancak İmparatorluk Hükümeti zamanın henüz olgunlaşmadığı kanaatinde idi. **Vorontsov-Dashkov**, **Catholicos**'a verdiği cevapta, Ermenileri tedirgin eden bu problemlerin uygun bir şekilde çözüleceğini belirtti ve ayrıca, Ermenilerin Genel Vali'nin emirlerine sıkı bir şekilde uygun hareket etmeleri gerektiği hususunda O'nu uyardı, çünkü savaş başladığında Türkiye saldırgan taraf olarak olarak görülmeliydi. Bu nedenle Türkiye'de, Türkiye'yi haklı konuma getirecek bir Ermeni isyanının kışkırtılması arzu edilmemekteydi. Bununla birlikte, Vorontsov-Dahskov, savaş hâlinde, Ermenilerden emirlerini yerine getirmelerini beklediğini de ekledi[42]. Bu mektubun anlamı, **Catholicos** için çok açık ve anlaşılır olmalıydı. Cevabî mektuptan anlaşılan önemli nokta şu idi: Rusya Ermenilerle gerçek manada ilgilenmiyordu; kendi yayılmacı politikasının bir aleti olarak onları kullanmaya hazırlanıyor ve Rusya'nın bundan başka bir amacı da yoktu. Türkiye nefreti ile gözleri kör olan Ermeniler, yaklaşan savaşta kendileri için ne kadar üzüntü verici bir rolün hazırlandığını fark etmediler.

Catholicos, II. Nicholas'a da bir mektup yazarak, Ermenilerin Rus koruması için ümitli olduğunu belirtti. Rus Çarı ise O'na cevaben yazdığı mektupta şunları söylemekte idi: *"Aziz Peder, cemaatinize, Ermenileri çok parlak bir geleceğin beklediğini söyleyiniz[43]."*. **II. Nicholas** samimi olmuş olabilirdi. 21 Kasım 1914'te, Rusya çoktan Türkiye'ye savaş ilan ettiği zaman, Çar, Fransız Büyükelçi Maurice Paléologue'u kabul etti, savaşa ve daha sonraki barışa dair birçok mesele üstünde tartıştılar. Rusya'nın toprak elde etme emelleri gündeme geldi ve Nicholas, halkının, Doğu Prusya, Silezya'nın bir kısmı, Pozen, Galiçya ve Bukovina'nın batı bölümü Rusya'ya ilhak edilmedikçe, mecbur bırakılmış oldukları fedakârlıkları anlamayacaklarını itiraf etti. Doğu'ya dönen Nicholas bölgeyle ilgili olarak da şunları söyledi:

> Küçük Asya'da, tabii ki, Ermenilerin meselesini göz önünde tutacağım. Kesinlikle onların Türk boyunduruğuna yeniden girmelerine

41. G. Tchalkhouchian, **Le livre rouge**, Paris 1919, s. 11-12.

42 Aynı yer, s. 13.

43. Aynı yer, s. 14-15.

müsaade edemem. Ermenistan'ı ilhak etmeli miyim? Yalnızca Ermeniler açıkça benden bunu isterlerse, öyle yapacağım. Aksi hâlde onlar için otonom bir rejim kuracağım[44].

Bir ay sonra, Paléologue, günlüğüne, Rus efkâr-ı umumîsinde iki akımın bulunduğunu, bunlardan birisinin *"Parlak ufuklara doğru ilerlemek ve İstanbul, Trakya, Ermenistan, Trabzon, İran vs.'yi işgal etmek"* olduğunu yazdı. Diğer akım, kötümser ve kasvetli idi. Ancak burada özel ilgi çekecek şey şuydu ki, Fransız Büyükelçi'nin görebildiği husus temasa geçebildiği halkın, Trabzon ve Ermenistan'ın işgallerine karşı olmaları idi[45].

Rusya Türk Ermenistanı için plânlar yaparken, Türkiye Kafkasya'yı fethetme hayalleri kuruyordu. Almanya, Türkiye'den mümkün olan en kısa zamanda Rusya'ya karşı savaşa iştirak etmesini istiyor ve yavaş hareket eden bu müttefikine vaatlerde bulunuyordu. 6 Ağustos'ta, İstanbul'daki Alman Büyükelçisi **Von Wangenheim**, Türk Hükümeti'ne içerisinde altı özel vaadin yapıldığı bir nota verdi. Bu vaatlerden beşincisi, Almanya'nın *"Türkiye ile Rusya'nın Müslüman halkı arasında doğrudan teması sağlayacak şekilde, Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu sınırlarında bir düzeltmenin uygulamaya konulmasına"* hazır olduğunu bildiren bir beyan idi[46]. Rusya'nın Müslüman halkı ile doğrudan temas, haritaya bakıldığında görülebileceği gibi, Rus Ermenistanı'nın ilhak edilmesi demekti.

Hatta Türkler, Ermenileri Rusya'ya karşı kullanmayı bile ümit etmişlerdi. Türk-Rus savaşının patlamasından birkaç gün önce, Erzurum'da Taşnaksutyun'un bir kongresi toplandı. Taşnakların Türk-Alman koalisyonuna katılmaları ve Kafkasya'da ayaklanmalar çıkartmaları teklifi ile Genç Türkler Komitesi bu kongreye bir delege heyeti gönderdi. Bunun için Ermenistan'a otonomi verileceğini vaat ettiler[47]. Taşnakların bu teklifi reddettiklerini söylemeye gerek yok.

Rusya, Türkiye'ye savaş ilan eder etmez, **Catholicos Vorontsov-Dashkov**'a, Ermenilerin İmparatorluğa ve Çar'a sadakatlerini ifade eden

---

44. Maurice Paléologue; **An Ambassador's Memoirs**, London 1923, Vol. I, s. 192.

45. Aynı yer.

46. Iu. Kliuchnikov and A. Sabanin; **Mezhdunarodnaia politika noveishego vremeni v dogovorakh, notakh i deklaratsiakh**, Moskow 1926, part II, No. 10, s. 17 (bundan sonra *"Mezhduna-rodnaia politika"* olarak kısaltılacaktır).

47. Borian, a. g. e., Vol. I, s. 355.

bir mektup yazdı[48]. Tiflis'te, bu şehrin belediye başkanı olan **Alexander Khatisian**'ın başında bulunduğu bir Ermeni Milli Bürosu örgütlendi. Bu büro, Ermeni mültecilere yardım etti, askeri faaliyetlere yardımcı oldu ve Rus ordusuna katılan Khumbas çetelerini örgütledi[49]. Gerçek şu ki, Taşnaksutyun, savaşın başladığı duyurulmadan önce bile, gönüllü çetelerini örgütlemeye başlamıştı.

Şubat 1915'te Tiflis'te toplanan Bütün Ermeniler Milli Kongresi'nde, Rus Hükümeti'nin Türk Ermenileri'ni silâhlandırmak ve bir fırsat anında bunların ayaklanmalarını kışkırtmak için Taşnaklara iki yüz bin rubleden fazla para verdiği ortaya çıktı. Türk Ermenileri'nin kendileri ve bunların arasındaki Taşnak üyeleri bile bu tasarılara karşı çıktılar. Bütün halkın fiziksel bir imhasından korkuyorlardı. Rusların Türk Ermenileri'nin bu tutumlarının farkına varmaları uzun sürmedi. Özellikle, savaş sonrası Ermenistan'ı için nihai amaçlarının Rusya'nınkilerden farklı olduğundan dolayı, Ruslar, Taşnaksutyun'a güvenmemeye başladılar[50]. Hınçak gibi diğer Ermeni partileri, Taşnak taktiklerine ihtiyatla yaklaştılar ve ilk başta onlara karşı çıktılar; ancak, genel coşku ile heyecanlandılar, sonunda bu ölümcül teşebbüs için desteklerini verdiler[51]. Ciddi bir tehlike, Türkiye'nin bütün bir Ermeni halkını tehdit ediyordu, ancak Taşnaksutyun felâketi önlemek için hiçbir şey yapmadı. Aksine, savaş sırasında meydana gelen katliâmlar için Türklere bahane verdikleri için suçluydular.

Ermeniler Türklerle savaşmak için gönüllü müfrezeler oluşturmaktan memnun değillerdi. Savaş sırasında, İtilâf Zümresi'nin zaferinden sonra otonom bir Ermeni devletinin kurulması için zemin hazırlamak ümidiyle, uluslararası diplomasi sahasına girdiler.

Zavriev'in Görevi

Nisan 1915'te, Taşnaksutyun, *"Ermeni isteklerinin gerçekleşmesi yönünde adı geçen bu ülkelerin sempatisini kazanmak için"* **Dr. Zavriev** adlı bir temsilcisini Fransa ve İngiltere'ye gönderdi[52]. **Zavriev**, Paris

48. Aynı yer, Vol. I, s. 360.

49. Stankevich; a. g. e., s. 239.

50. Borian; a. g. e., Vol. I, s. 360-362.

51. Karibi; **Krasnaia kniga**, Tiflis 1920, s. 61.

52. E. A. Adamov; **Razdel Aziatskoi Turtsii**, Moscow 1924, s. 135.

ve Londra'daki Rus diplomatlardan kendisini hükümet çevreleriyle tanıştırmalarını istedi. Paris'teki Rus Büyükelçi Izvolskii'ye Rus Dışişleri Bakanlığı'nın, Osmanlı İmparatorluğu içinde ve Rusya, İngiltere ve Fransa'nın koruması altında otonom bir Ermenistan'ın yaratılması hususunda müttefiklerine teklif yapmayı düşündüğünü söyledi. **Zavriev**, önerilen bu Ermeni devletinin topraklarının, yalnızca Ermeni vilayetleri olarak adlandırılan yerleri kapsamayacağını, ayrıca Akdeniz'de bir liman ile Kilikya'yı da içereceğini iddia ediyordu. Rus Dışişleri Bakanlığı'nın bu plânı onaylamasına rağmen, bizzat Ermenilerin, şüphelerini gidermek için bu güçlerle (Fransa, İngiltere) anlaşma yapmalarının daha iyi olacağını söyledi. **Izvolskii**, **Zavriev** ile yapmış olduğu sohbeti Dışişleri Bakanı **Sazonov**'a bildirdi ve **Zavriev**'in tasarılarını desteklemek hususunda ne kadar ileri gideceğini sordu[53]. **Sazonov**'un cevabî telgrafı ise şöyleydi:

> Ermenilerle sohbetlerimiz, yalnızca akademik bir karaktere sahip olmuştur. Zavriev'e herhangi bir kesin program göstermedik. Gelecekteki Ermeni bölgesine Kilikya'nın dahil edilmesi hususundaki Ermeni isteklerinin akılda tutulması yönünde yapmış olduğu ricasına cevap olarak, Kilikya'ya Fransız ilgisinin yoğunluğu nedeniyle, bunun gibi arzuları destekleyemeyeceğimizi belirttik.[54]

Zavriev ve babası bir Mısır kabinesinde bakanlık yapmış önemli bir Ermeni olan **Bogos Nubar Paşa**, Fransız Hükümeti'yle temas kurdu ve Fransızların da kendileri gibi Suriye ve Kilikya ile ilgili plânlarının olduğunu öğrendiler. **Nubar Paşa**, Fransız Dışişleri Bakanı **Delcassé**'yi, Ermenistan lehine Kilikya'dan vazgeçmeleri için, ikna etmeye çalıştı. **Sazonov**'un talimatlarına uygun olarak **Izvolskii**, bu müzakerelere müdahale etmedi[55]. Fakat Rus Hükümeti, Fransa'nın Kilikya'nın Ermenilere verilmesini göz önünde bulundurabileceğini öğrendiği zaman, **Sazonov**, **Izvolskii**'yi Rusya'nın aynı fikirde olacağı yönünde bilgilendirdi[56]. Tabii ki Ermeniler daha fazlasını alabilirlerdi, daha iyisi Ruslar bundan hoşlandılar, zira er ya da geç Türkiye'nin Doğu vilayetlerini ilhak et-

53. Aynı yer, s. 135-136; Pariste'ki Rus Büyükelçisi, A. P. Izvolskii'den, Dışişleri Bakanı S. D. Sazonov'a, No. 318, 4-17 Mayıs 1915 tarihli telgraf.

54. Aynı yer, s. 136, No. 2307, 5-18 Mayıs 1915 tarihli telgraf.

55. Aynı yer, s. 137-138. Izvolskii'den Sazonov'a, No. 377, 1-14 Haziran 1915 tarihli telgraf.

56. Aynı yer, s. 138..Sazonov'dan Izvolskii'ye, No. 2850, 3-16 Haziran 1915.

meyi plânlıyorlardı.

Ermenilerin diplomatik faaliyetleri bununla da kalmadı. Türkiye'nin çöküşünü hızlandırmak için mümkün olan her şeyi yaptılar. Aralık 1915'te, **Zavriev**, Türkiye'de en önemli üç politik şahsiyetten birisi olan **Cemâl Paşa**'nın hükümetten memnun olmadığı ve muhtemelen hükümeti düşüreceği hususunda Rusları bilgilendirdi. **Zavriev**'e güvenen Bükreş'teki Rus Bakan **S. A. Poklevskii**, hükümetine acilen bir telgraf çekti. Zavriev, Türk Hükümeti'nin **Cemâl Paşa** tarafından devrilmesinin, Rus çıkarlarına uygun olup olmadığını bilmek istiyordu. Ayrıca, Ermenilerin **Cemâl Paşa**'yı etkileyecek bazı vasıtalara sahip olduklarını iddia ediyordu[57]. Rus Hükümeti bu telgrafı, Türkler arasındaki her türlü anlaşmazlık işaretinin, Rusları olabildiğinde hoşnut edeceği yönünde cevaplandırdı. **Poklevskii**'ye, **Zavriev**'e, **Cemâl Paşa**'ya en geniş vaatlerde bulunması hususunda izin vermesi için talimat verildi; Müttefikler'in rızası, daha sonra alınabilirdi.

Rus Dışişleri Bakanı **Sazonov**, daha sonra Izvolskii'ye, Londra'daki Rus Büyükelçisi (Kont Benkendorf)'ne ve Roma'da Rus Büyükelçisi (Giers)'ne, Cemâl Paşa'nın Hükümeti'ne karşı isyan edeceğini belirten ve Müttefikler'in aşağıdaki hususları kabul etmelerini sağlamalarını isteyen birer telgraf çekti:

1. Bir Sultan'ın yönetimi altında otonom eyaletlerden meydana gelen, Suriye, Mezopotamya, Ermenistan, Kilikya ve Kürdistan'ı içeren, özgür ve bağımsız, Asyalı Türkiye kurulacaktır.
2. Cemal Paşa Sultan olacaktır
3. Cemal Paşa İstanbul'a yürüyecek ve mevcut Sultan ile Hükümet'i, onları Almanların mahkumu oldukları gerekçesiyle azledecektir.
4. İstanbul'a yürüyüşü sırasında Cemâl Paşa, Müttefikler'den askeri yardım alacaktır.
5. Savaştan sonra Cemal Paşa'ya finansal destek verilecektir.
6. Cemal Paşa, İstanbul ve Boğazlar'ın kaybına razı olacaktır.
7. Cemal Paşa, savaşın sonuna kadar, Türk Ermenilerinin korunması ve beslenmesi hususlarında acil tedbirler alacaktır.

Sazonov, **Cemâl Paşa** Hükümet'i devirme teşebbüsünde başarısız olsa bile, düşman saflarında kargaşa meydana getireceğinden, bu teşeb-

57. Aynı yer, s. 141-142, No. 50, Telgraf No. 778.

büsün çok değerli olacağını sözlerine ekledi[58].

Zavriev, Mısır sınırındaki Türk ordularına komuta eden **Cemâl Paşa** ile görüşmek için, Mısır'a iki adam göndermeye hazırdı. **Zavriev**, ayrıca, bu teşebbüsün başarı ile neticelenmesi için Fransız ve İngilizlerin işbirliğinin de gerekli olduğunu söylüyordu.

İlk başta, Ruslar, Müttefikleri'nin Ermeni tasarısını kabul etmelerinin sağlanmasının çok kolay olacağını düşünüyorlardı. İngilizlerin, sadece, **Cemal Paşa**'nın ihanetiyle Mısır üzerindeki baskının kalkmış olmasından çok mutlu olacaklarından emindiler. **Izvolskii**, **Sazonov**'a, Fransızların **Cemal Paşa** ile anlaşma yapılmasıyla ilgilendiklerini ve **Briand**'ın meseleyi Bakanlar Kurulu'na götürmeye söz verdiğini bildiren bir telgraf çekti. **Briand**, ayrıca **Sazonov** tarafından ana hatları çizilen şartların Büyük Britanya'nın çıkarlarına da uygun olabileceğine dikkat çekmişti (Arabistan, Filistin ve Mezopotamya'yı kastediyor)[59].

Mart 1916'da Zavriev Paris'e geldi ve Izvolskii tarafından **Briand**'a takdim edildi. Fransız, Ermeni temsilcisinin plânlarını ilgiyle dinledi, ancak bizzat uygulamayı reddetti. **Briand** daha sonraları Izvolskii'ye, *"**Cemal Paşa** ile çeşitli anlaşmalar içine girmenin yakışık almayacağını, çünkü bunların Asyalı Türkiye'nin organizasyonu için hazırlanan İngiliz-Fransız projesine uygun olduğunu düşünmediğini"* söylemiştir. **Briand**'ın bahsetmiş olduğu bu proje, o dönemde, bu üç gücün temsilcilerinin Petrograd'da tartışmakta olduğu proje idi. Bunun üzerine **Izvolskii Zavriev**'e Fransa'nın plânına karşı olduğunu söyledi ve Ermeni diplomat Paris'i terk etti[60]. Böylece, **Cemal Paşa**'yı satın alma ve Türklerin elinden yüz binlerce Ermeni'nin hayatını kurtarma teşebbüsü sona erdi.

Bu güçlerin genel savaş hedefleri mevcut bu çalışmanın kapsamı dışındadır, ancak, Ermeniler için bunların plânları hakkında birkaç söz söylemek uygun düşer. Yukarıda bahsedilmiş olduğu gibi, Almanya Ermenistan'ın Türkiye'ye verilmesine istekli idi. Diğer taraftan Rusya da Türk Ermenistanı'nı ilhak etmeyi ümit ediyordu.

58. Aynı yer, s. 142-143, Belge No. 52, 25 Aralık 1915 tarihli Telgraf No. 6391.

59. Aynı yer, s. 144, Belge No. 55, 27 Aralık 1915 tarihli Telgraf No. 861.

60. Aynı yer, s. 167, Belge No. 88, 22 Mart 1916 tarihli Telgraf No. 196.

Türkiye ile İlgili Anlaşmalar

18 Mart 1915'te Rusya, Fransa ve İngiltere; uzun zamandan beri hayallerinde göz koymuş olduğu bu şehri Rusya'ya vaat eden, bu nedenle İstanbul Anlaşması olarak adlandırılan bir anlaşma üzerinde karara vardılar. Aynı anlaşma, Küçük Asya'daki bu güçlerin haklarının gelecekte belirleneceğini de şart koşuyordu.

1915'in sonlarında doğru, Fransa ve İngiltere, Mekke Şerifi ve Arap meselesi ile ilgili olarak durumlarının aydınlatılması ihtiyacını hissederek, Asyalı Türkiye hakkında genel bir anlaşma düzenlemeye karar verdiler. Bu antlaşma **Sir Mark Sykes** ve **M. Georges Picot** tarafından yapıldı ve sonuç Rusya'ya sunuldu. **Sir Mark Sykes Petrograd**'daki İngiliz Büyükelçisi'ne bir mektup yazarak, Rusya için asgarî Ermeni nüfusuna sahip eyaletlerin ilhak etmesinin daha iyi olacağını, çünkü Ermenilerin devrimci olduklarını belirtti. Bir zamanlar, 1375'te Memlûklar tarafından tutsak edilen ve on sekiz yıl sonra Paris'te ölen **Lusignan Kralı VI. Leo** tarafından idare edilmiş olan aralarında Zeytun, Haçin, Diyarbakır, Meyafarikin (Silvan), Sivas, Edessa (Urfa) gibi şehirlerin yer aldığı, bu vilayetlerin büyük bir kısmı Fransa'ya verilecekti.

Rusya, yerli halkını çoğunlukla Kürt ve Lazların teşkil ettiği toprakları alırken, Sir Mark Sykes'ın belirtmiş olduğu Fransız bölgesi, Ermeni milli hislerinin merkezi olacaktı[61].

Rusya bu konuda uysal davrandı. Petrograd'daki Fransız Büyükelçi 16 Mart'ta günlüğüne şunları yazmıştır:

> Sazonov bana, İmparatorluk Hükümeti'nin, Rusya'nın Trabzon, Erzurum, Bitlis ve Van bölgelerinin de ilâvesini istediği Kürdistan'la ilgili husus hariç, Küçük Asya konusu üzerinde Paris ve Londra kabineleri arasında varılan anlaşmayı onayladığını söylüyor. Karşılık olarak, Fransa'nın Diyarbakır, Harput ve Sivas bölgesini almasını teklif ediyor.
>
> Briand'ın razı olacağından şüphem yok, böylece bu mesele halledilmiş oldu.[62]

Nisan 1916'da, **Sazonov**, Rusya'nın resmi olarak, Sazonov'un daha önce Fransız Büyükelçi'ye bahsetmiş olduğu Erzurum, Trab-

61. Aynı yer, s. 158, Belge No. 76, 12 Mart 1916.

62. M. Paléologue, a. g. e., Vol. II, s. 209.

zon, Van, Bitlis ve Kürdistan topraklarını istediğini belirten bir notayı Paléologue'a gönderdi[63]. Rusya'nın talepleri kabul edildi ve Rusya da Sykes-Picot anlaşmasına katıldı. Ermenilerin, kendileri için Paris, Londra ve Pertograd'da ne tür bir geleceğin hazırlanmakta olduğuna dair hiçbir fikri yoktu.

Savaş sırasında diplomatik ve yarıbağımsız askeri faaliyetlerle meşgul olan tek Transkafkasya halkı Ermeniler idi. Gürcüler, diğer bütün Rus tebaaları ile aynı temelde Rus ordusunda hizmet ettiler ve bunların savaşa karşı tutumları, özellikle asiller arasında Rus karşıtı bir tutum olarak değerlendirilen sayısı çok az olan milliyetçilerin haricinde, Rus kitlelerinin genelinden farklı değildi.

Transkafkasya'daki hepsi Müslüman olan Azerbaycan Türkleri, askeri hizmetten muaf tutulmuşlardı. Bunların çok azı Rus ordusuna katıldı, aralarından bazıları Rusya'nın mağlubiyetini ve bağımsızlığı ümit ediyordu, ancak çoğunluğu kayıtsız kaldılar.

1918'e kadar savaş Transkafkasya'nın dışında devam etti. Enver Paşa'nın hırslı bir taarruzunu durdurduktan sonra Rus orduları Türkiye'ye girdi ve Rus Devrimi'ne kadar Rusya'nın güney sınırları güvencede kaldı. Daha sonra Mart Devrimi ile Ermeni, Gürcü ve Azerbaycan halklarının tarihinde yeni bir sayfa açılacaktır.

63. Kliuchnikov and Sabanin; **Mezhdunarodnaia politika**, Part II, No: 31, s. 38.

III. Bölüm
Mart Devrimi

Uzun ve kanlı savaş bir devrime imkan verdi. 8 Mart 1917'de Petrograd'da isyanlar meydana geldi ve iki gün sonra garnizon da ayaklandı. Ayın 11'inde Duma, Çar'ın emirlerine itaat etmeyi reddetti; ayın 12'sinde geçici bir hükümet oluşturuldu. Böylece eski rejim devrilmiş oldu.

Devrimin haberleri, Transkafkasya'nm idarî ve kültürel başkenti olan Tiflis'e 15 Mart'ta ulaştı. Hemen ertesi gün devrimin etkileri belirgin hâle geldi. Rus imparatorluk otoritesinin tüm yapısı çöktü. İlk olarak polisler caddelerden çekildi, sonra devlet büroları kapandı. Her yerde eski baskıcı rejimin sonunu simgelermiş gibi, gizli polis örgütünün yerel şefini tutuklayan devrimci çeteler görülüyordu[1].

Herkesin zihninde ve dudaklarında demokrasi vardı. Aniden patlak veren yoldaşlık hissiyatı içinde birbirine karışmış Ermeni, Gürcü, Azerbaycanlı ve daha birçok halkın katıldığı büyük mitingler düzenlendi. O dönemde, Tiflis'te bulunan bir İngiliz gazeteci, Morgan Philips-Price bunun gibi bir mitingi şu şekilde anlatmakta idi:

> Aniden Demos'un ruhu, bastırılmış bireylerden oluşan bir kalabalıktan yükselmiş ve "Ortaçağ Dağlıları" aynı fikirden, kardeşlik ve özgürlük fikrinden ilham alarak yirminci yüzyıl işçilerinin büyük bir toplantısı biçiminde, kendilerini göstermişlerdir[2].

---

1. Philips-Price; **War and Revolution in Asiatic Russia**, London 1918, s. 280.
2. Aynı yer, s. 282.

Eski rejim, hiç bir çatışma olmadan yıkıldı. Savaş sırasında Kafkasya Genel Valisi olarak, Kont Vorontsov-Dashkov'un yerine atanmış bulunan **Grandük Nikolai Nikolaievich** ile 18 Mart tarihinde yapmış olduğu mülakatı Philips-Price aşağıdaki şekilde anlatmakta idi:

> Bana baktığında (Grandük), yüzünün incelmiş ve gözlerinin kanlanmış olduğunu gördüm. Elleri titriyordu ve bir an için kendi kendime, 'Uzun süredir İngiltere ve Fransa'da ilâhlaştırılan güçlü arslan, büyük Grandük Nicholas gerçekten bu olabilir mi?' diye düşündüm.[3]

Grandük, İngiliz basını için bir açıklama yapmak istediğini söyledi. İfadesi kısa idi ve şu hususlara dikkat çekiyordu:

> Ata yurdumuz için tek kurtuluş vasıtası olarak gördüğüm için, Rusya'daki yeni düzeni kabul ediyorum. Orduların Başkomutanı olarak, herhangi bir reaksiyon gösterilmesine izin vermeyeceğim. Fakat yurttaşlarımdan düzeni korumalarını ve Cumhuriyet Fransası'nda bile geçerli olan 'L'armée est sacrée[4]' ilkesini takip etmelerini, ordudaki disiplini bozmamalarım rica ediyorum.[5]

Grandük'ün cesaretinin kırılmasının sebebleri vardı. Transkafkasya'nm her tarafında siyasi partiler, yurttaşlık komiteleri ve benzer örgütler yerden bitercesine türüyor ve başlıca temsilcisi olduğu düzeni tamamen yıkmak için bir araya geliyorlardı. Genel Vali, yüce yüksekliklerden inmek zorundaydı; ancak, hâlâ umutları vardı ve üstün sesiyle konuşmaya imkan buldu. İki sosyalist lider, **Jordania** ve **Ramishvili**, Genel Valilik Sarayı'nda **Nikolai Nikolaievich**'i ziyaret ettiklerinde, Genel Vali onlara Tiflis'i terk etmeyi plânladığını, ancak bu işi *"otorite meselesini halletmeden"* önce yapmayacağını söyledi:

> Bildiğim kadarıyla devletin gelecekteki organizasyonu ile ilgili olarak, bu mesele, yurttaşlardan biri olarak benim de yer almış olacağım Kurucu Meclis ile çözümlenecektir. Genelde, Kafkasya'da hiçbir düzensizliğin meydana gelmemiş olmasından çok memnun olduğumu söylemeliyim. Kafkasya'da büyük etkiye sahip Sosyal Demokrasi'nin aslında düzenden yana olduğunu düşünüyorum. Bu-

3. Aynı yer, s. 285.

4. Çev. N.: *"Ordu kutsaldır."*

5. Aynı yer, s. 286.

nun gelecekte de devam edeceğinden umutluyum.[6]

Grandük aşırı derecede iyimserdi. Geçici Meclis'te bir sandalye kapmak O'na nasip olmadı ve süngü zoru ile bu Meclis kendisini feshetti. Ne de Kafkasya'da huzur uzun süre daim oldu: Önlerinde çalkantılı ve vahşi bir dönem uzanıyordu, ancak ne eski Genel Vali, ne de sosyalist ziyaretçileri, Mart 1917'de, Rusya ve Transkafkasya tarihinin ne tür bir seyir takip edeceğini göremediler. Rusya doludizgin bilinmezliğe doğru ilerliyordu.

Ozakom

Petrograd'daki Geçici Hükümet, devrimin Transkafkasya'yı hükümetsiz bıraktığının farkındaydı. 22 Mart 1917'de, Duma üyeleri arasından özel bir komite kuruldu. **Kharlamov, Papajanov, Jaafarov, Prens Kita Abashidze** ve **Pereverzev**'den oluşan bu komite, Transkafkasya'da düzeni sağlayacak ve Kafkasya sınırında savaş hakkı ile işgal edilen eyaletlerde sivil otoriteyi kuracaktı. Genellikle Ozakom (Rusça adıyla Osobyi Zakavkazskii Komitet, yani Özel Transkafkasya Komitesi) olarak bilinen bu komitenin başkanlığına **V. A. Kharlamov** atandı[7].

Bu kuruluş, doğrudan Geçici Hükümet'e sorumlu idi. Transkafkasya'nın bütün mülkî işlerini yürütmeye yetkiliydi, ancak yasama gücü yoktu. Ozakom, ortak bir Genel Valilik'ti, ancak çok daha zayıf idi ve Çar'ın temsilciliğini yapmak gibi tadını çıkaracağı bir prestiji de yoktu[8].

Gürcü sosyalistler, Ozakom'un kurulmuş olmasından dolayı hayal kırıklığına uğradılar. **Jordania**, bu komitenin gerekli olan itimadı kazanamayacağı hususunda Petrograd Sovyeti'ni, Geçici Hükümet'i ve **Kerensky**'yi uyardı. Sosyalistleri memnun etmek için bir Gürcü ve Petrograd Sovyeti'nin bir lideri olan **Chkeidze**, Ozakom'a dahil edildi[9].

Boğazına kadar savaş ve devrim problemlerine batan Geçici Hükü-

---

6. Tanamedrove Azri, No. 52, 1917'den G. V. Khachapuridze, **Bolsheviki Gruzii v boiakh za pobedu sovetskoi vlasti**, Leningrad 1947, s. 63. Bundan sonra *"Bolshe viki Gruzii"* olarak kısaltılacaktır.

7. Vestnik Vremennogo pravitelstva, No. 5'den S. M. Dimanshtein, **Revolutsiia i natsionalnyi vopros**, Moscow 1930, Vol. 3, s. 71.

8. Dimanshtein, a. g. e., Vol. III, s. 71.

9. Ia. Shafir; **Ocherki gruzinskoi zhirondy**, Moscow 1925, s. 8.

met, az veya çok kendi haline bırakılan Transkafkasya'nın idaresine çok fazla dikkat veremedi. Ozakom zayıf kaldı. Üyeleri halkın ilgisini çekmedi. Ayrıca, 15 Mart'tan sonra yerden fışkırır gibi türeyen ve hükümetin bazı işlevlerini yaptıklarını farz eden birçok devrimci örgüt ile rekabet etmek zorundaydı. Bu gibi örgütler arasında, Tiflis'in çeşitli grup ve sınıfını temsil eden Tiflis Şehri'nin Yürütme Komitesi ve Sosyal Demokratik Parti'nin hâkim olduğu homojen ve disipline edilmiş bir kuruluş olan İşçi Temsilcileri Sovyeti vardı[10].

Rağbet görmeyen ve gerçek güç eksikliği olan Ozakom, önüne getirilen önemli problemlerin hiçbirisini çözemeyerek başarısız oldu. Gürcü Kilisesi meselesi bu noktada bir örnektir.

Rus Kilisesi'nin emri altına girdiğinde, Gürcü Kilisesi XIX. yüzyıl boyunca bağımsız kalmış idi. Gürcüler, işlerin yeni durumunu asla kabul etmemişler ve bütün mesele büyük bir sorun olarak kalmıştı. Hemen hemen bir gün sonra devrimin haberi Tiflis'e ulaştığında, Gürcü papazlar, piskoposluk binasına girdiler ve Rus başpiskoposu ile bunun papazlarını dışarı attılar ve bunların yerine Gürcüleri yerleştirdiler. Ayrıca Kilise'nin bütün mal varlığını da ele geçirdiler ve böylece Ozakom'un önüne öncelikle kilisenin bağımsızlık meselesi getirilmiş oldu[11].

Ozakom bu meseleye çözüm getiremedi. Sadece topu Geçici Hükümet'e attı. Geçici Hükümet, Gürcü Kilisesi'nin Rusya içindeki yasal konumu ile ilgili bir tasarı üzerinde çalışarak, Gürcü Kilisesi'nin milli karakterini kabul etti. Bu tasarının onaylanması için Geçici Hükümet'e sunulması gerekliydi, ancak son kararı Kurucu Meclis verdi. Bu arada Gürcü Kilisesi'ne Gürcü Piskoposluğu'nun faaliyetlerini düzenleyen kanunlara uygun olarak faaliyetlerine devam etmesi söylendi[12]. Geçici Hükümet'in böyle bir kararı, Gürcüler üzerinde hiçbir olumlu etki meydana getiremezdi. Sessizliğini devam ettiren Ozakom, kredisini kaybetti. Başlangıçta çok az önemi varsa bile, zaman geçtikçe Ozakom önemini gittikçe kaybederek, sonunda, yalnızca, devrimin ürettiği düzinelerce komiteden biri olarak kaldı.

---

10. J. Loris-Melikov; **La révolution russe et les nouvelles républiques transcaucasiennes**, Paris 1920, s. 102.

11. F. Makharadze; **Diktatura Menshevistskoi parti v Gruzii**, Moscow 1921, s. 83.

12. Sobranie uzakonenii i rasporiazhenii pravitelstva'dan Borian, **Armenia**, Vol. I, s. 396.

Tiflis Sovyeti

Tiflis İşçi Temsilcileri Sovyeti, Ozakom'dan çok daha büyük öneme sahip olduğunu ispatlamıştı. 16 Mart 1917'de, Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin Bölge Komitesi, bölge ve büyük sanayi teşebbüslerinin temsilcilerini bir konferansa çağırdı. İlk oturum ayın 17'sinde toplandı. Transkafkasya'daki tüm sosyalist faaliyetlerde sorumluluk almak üzere geçici bir yürütme komitesi seçildi[13]. Ertesi gün, Tiflis İşçi Temsilcileri Sovyeti teşkil edildi. Sovyet'in ilk önergesi aşağıdaki maddeleri ihtiva ediyordu:

1. Tiflis İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti'nin amacı, Rusya'da demokratik bir cumhuriyetin kurulmasına yardımcı olmak ve bütün karşıdevrimci güçlerle yapılan kararlı mücadeleye önderlik etmektir.
2. Tiflis İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti, siyasi ve içtimaî hayatın tüm tezahürlerine müdahale eder, semtlerde yeni rejimin örgütlenmesine yardımcı olur, temsilcilerinin faaliyetlerine göz kulak olur ve tam bir demokratikleşmenin sağlanması ile ilgili olarak, tüm durumlarda faaliyetleri devrim için yeterli olmayan ve demokrasinin gereklerine karşı çıkan yerel ve merkezi otoriteler üzerinde devrimci bir baskı meydana getirir.[14]

Bu önergenin ikinci maddesi oldukça ilginçtir. Bu, Sovyet'in diğer otoritelerin faaliyetleri üzerinde kontrol hakkına sahip yarı-devlet bir örgüt olduğunu ilan ediyordu. Bu kavram, daha sonra tüm Petrograd'ı da içine alacak şekilde geliştirildi ve tahammül edilmez bir kuvvet ikiliğine neden oldu. Tiflis Sovyeti ile Geçici Hükümet iki hasım haline geldi ve özellikle savaş ve devrimle kuşatılmış bir ülkede, onsuz hiçbir hükümetin işlev göremeyeceği kuvvet bütünlüğünü ne diğeri ne de öbürü sağlayamadı. Tiflis Sovyeti'nin önergesinde yer alan ikinci madde, Sovyet ile yetkililer arasında da muhtemel benzer düşmanlıklar ortaya çıkarmıştır. Bununla beraber, Transkafkasya'daki işler farklı bir yönde gelişecektir.

13. Ia. Shafir; a. g. e.,

14. *"Protokoly zakavkazskoi sovetskoi organizatsii"*'den F. Makharadze, **Sovety i borba za sovetskuiu vlast v Gruzii**, 1917-1921, Tiflis 1928, s. 57-58.

Menşevikler

Transkafkasya'da Sosyal Demokrat Parti'de daima Menşevikler hâkim olmuştur ve bunların kitleleri ve parti mekanizmasını elde tutmaları hiçbir zaman ciddi bir şekilde tehdit edilmemişti. Menşevikler, Mart Devrimi'nin Rus tarihinde bir burjuva veya kapitalist dönemi başlattığına inanıyorlardı. Mart 1917'ye kadar, **Lenin** bile, burjuva demokrasisi tabiatlı bir devrimin geleceği görüşünde idi. Sosyalist bir devrim, yalnızca uzak bir gelecekte, kapitalizm, Rusya'yı kendi diktatörlüklerini kurabilecek büyük bir endüstriyel işçi sınıfına sahip bir ülke şeklinde geliştirdikten sonra meydana gelecekti. Ne **Marx**, ne **Engels**, ne **Lenin**, ne de bunların takipçilerinden hiçbirisi, sosyalizmin İngiltere ve Almanya gibi sanayi ülkelerinde zafer kazanmadığı müddetçe, Rusya'da sosyalist bir devrimin meydana gelebileceğini asla düşünmediler. Ancak Rusya'daki durum, organize olmuş bir azınlığın iktidarı ele geçirmesini mümkün kılan bir koşullar kombinasyonu idi ki, bu durum **Lenin**'in görüşlerini değiştirmesine neden oldu. Menşevikler, bununla beraber, eski formüle sadık kaldılar.

Gürcü Menşevikleri'nin lideri **Noi Jordania**, 18 Mart 1917'de şunları söylemiştir:

> Kapsam olarak mevcut devrim belirli bir sınıfın işi değildir; işçi sınıfı ve burjuva beraber devrim işlerini idare ediyorlar. Yalnız kalmamak için, devrim hareketinde yer alan bu güçlerle beraber yürümeli ve ortak kuvvetlerimizle cumhuriyeti kurmalıyız.[15]

Gürcü Menşeviklerin, demokratik bir cumhuriyetin kurulmasında burjuva ile işbirliği yapma gayreti ve üstelik bunların tarımsal bir ekonomiye sahip, sanayiden yoksun ve işçi sınıfı gelişmemiş bir ülkede sosyalist bir devrim ihtimalini reddetmeleri, Bolşeviklere, bunları yerli burjuvayı ve toprak ağalarını kitlelerden korumakla itham etmelerine imkan verdi.

Menşevizmin ılımlı karakteri ve Transkafkasya'daki, özellikle Gürcistan'daki gücü, Transkafkasya Sovyetleri'nin iktidarı ele geçirmeye teşebbüs etmelerine engel oldu. Bu kuralın bir istisnası vardı. Bakü Sovyeti içerisinde Bolşevikler üstünlüğü kazandılar ve Petrograd Sovyeti örneğini benimsediler, ancak Bakü, ayrı ve özel bir durum olarak kaldı.

---

15. N. Jordania; **Za dva goda**, Tiflis 1919, s. 5-7.

Transkafkasya'nın başka yerlerinde Sovyetler, görece bir uyum içinde, halkın değişik sosyal ve ekonomik sınıflarını temsil eden diğer örgütler ile çalışma imkanı buldular.

Mart Devrimi'nden sonra, sosyalistler (Menşevikler), Transkafkasya'da başı çeken parti olarak öne çıktılar. Bunlar, Kutais, Batum ve diğer Gürcü şehirlerindeki Sovyetler'e ilâve olarak, Tiflis Sovyeti'nde de çoğunluğu teşkil ediyorlardı. Yalnızca Bakü'de azınlıkta kalmışlardı. Menşeviklerin gücü ve popülerliği yeni çıkmış bir olgu değildi. En az otuz yıldır Menşeviklerin ideolojisi işlenmiş ve beslenmişti. Mart Devrimi'nden önce uzun bir süreçten beri Gürcü Menşevikler yarı kanunî bir mevcudiyetin tadını çıkarmış bulunuyorlardı.

Gürcistan Duma'ya, İmparatorluğun diğer bölgelerine kıyasla oransal olarak daha fazla sosyalist üye göndermiştir. Genelde Menşevikler ve özelde Duma üyeleri, sıklıkla ülkede dolaşmışlar, yerel devlet dairelerini ziyaret etmişler ve yeni okullar, karayolları, köprü tamiratları ve kentsel gelişmeler hakkında konuşmuşlar, böylece bunların savunuculuğunu ve koruyuculuğunu gören kitlelerin güvenini kazanmışlardı. Uzun bir zaman süreci boyunca kazanılan popülerlik, Menşeviklere, devrimden hemen sonra, bütün seçkin siyasi ve içtimaî büroları ele geçirmelerine yardımcı oldu[16].

Yukarıda Menşeviklerin Tiflis Sovyeti'nin siyasetini nasıl kontrol ettikleri gösterilmiştir. Bunların ayrıca, Ozakom ve yeni rejimin siyasi örgütlenmesinde yer alan diğer kuruluşların içinde de kendi temsilcileri vardı. Transkafkasya'daki diğer yerlerde önemli etkiye sahiptiler. Bu bakımdan Menşeviklerin Transkafkasya'nın en önemli siyasi partisi olduğunu söylemek bir abartma olmayacaktı.

Bolşevikler

Mart Devrimi meydana geldiğinde, Menşeviklerin gücünün aksine, Bolşevikler çok zayıftı.

> Bolşevizm, yalnızca Gürcistan'da Tiflis'te değil, aynı zamanda, 1905 Devrimi ve sonrasında Bolşevikler burada yeterli güce sahip olmalarına rağmen, Bakü'de bile zayıftı. Yani 1917 Şubat

16. F. Makharadze; **Diktatura menshevistskoi parti v Gruzii**, s. 35.

Devrimi'nden[17] önce Transkafkasya'nın Bolşevik örgütleri önemsiz bir gücü temsil ediyorlardı."[18]

Bu cümleler, Gürcü Bolşevik liderlerden birisi olan **Filip Makharadze** tarafından kaleme alınmıştır. Dahası, Bakü ve Tiflis'ten başka diğer şehirlerde hiçbir Bolşevik örgütün mevcut olmadığını vurgulamaktaydı. O'na göre yalnızca hiç kimseyle bağlantılı olmayan birkaç ferdî Bolşevik yönelim vardı. Mart 1917'de Tiflis'te bile, on beş-yirmi kişiden fazla Bolşevik yoktu[19].

Bununla birlikte, sayısal eksiklik Bolşevikleri aşırı derecede faal olmaktan alıkoymadı. Zaten Mart ayında **Kavtaradze**[20] adlı genç bir adam, Tiflis'te, *Kavkazskii Rabochii* (Kafkasya İşçisi) adlı bir gazete yayınlamaya başlamış olup, bu gazete hemen yüksek bir tiraja ulaşmıştı. Bolşevikler sayılarının artması ile birlikte, diğer başka gazeteleri de yayınlama imkanı buldular. Gürcüce *Bradzola* (Mücadele) ve *Mushis Simartle* (İşçi Gerçeği), Ermenice *Banvori Kriv* (İşçi Mücadelesi) ve Rusça *Burevestnik* (Fırtına Kuşu) adlı gazeteler, 1917'nin ilkbahar ve yaz mevsimleri döneminde ortaya çıktı[21].

Devrimin ilk günlerinin coşkusu, Bolşevik ve Menşeviklere kendi hizipsel ihtilâflarını unutturdu ve bunları tek bir Sosyalist Parti hâlinde birleştirdi. Devrimsel şevk ve kitlelerin genel havası birlik için işe yaradı[22]. Mart ayında Tiflis'te genel bir parti komitesi kuruldu[23]. Henüz hiçbir hizip tam olarak diğerine güvenmiyordu. Öyle ki, Bolşevikler bölünmeyi önceden görmüş gibi kendi ayrı parti bürolarını muhafaza ettiler. Sovyet tarihçileri tarafından tezlerinde Gürcü Bolşevik liderlerin Menşeviklerle birleşmesini neredeyse suç teşkil eden bir hata olarak ve iki hizip arasında işbirliğinin asla mümkün olamayacağı şeklinde abarttıkları fikirsel bazı ayrılıklar hemen baş gösterdi. Bununla beraber, Mart ve Nisan ayla-

17. Mart Devrimi, o zamanlar Rusya'da kullanılan Julian Takvimi'ne göre Şubat ayının sonlarında meydana gelmiştir.

18. F. Makharadze; **Sovety i borda za sovetskuiu vlast v Gruzii**, s. 88.

19. Aynı yer, s. 97.

20. S. Kavtaradze 3 Eylül 1943'te SSCB'nin Dışişleri Yardımcı Komiserliği'ne atanmıştır.

21. Khachapuridze, a. g. e., s. 70.

22. F. Makharadze; *"K istorii kommunisticheskoi parti v Zakavkazie"*, **Dvadsat piat let borby za sotsializm**, Tiflis 1923, s. 206.

23. Khachapuridze; a. g. e., s. 69.

rı boyunca birlikte çalıştılar ve bunların farklılıkları birleşmeye aşılmaz bir engel teşkil etmedi.

Nisan 1917'de Rus Sosyal-Demokrat İşçi Partisi (Bolşevikler)'nin Yedinci Kongresi Petrograd'da toplandı. Bu toplantıya iki Gürcü Bolşevik lider, **Mikha Tskahakaia** ve **Filip Makharadze** katıldılar. Bunların geri dönmeleri ile birlikte Bolşevikler Menşevikler ile ilişkilerini kestiler ve kendi ayrı örgütlerini yeniden kurdular[24]. *Kavkazskii Rabochi*'de ayrılmanın gerekli görüldüğünü, çünkü zamanın kritik olduğunu ve politikası saf olan ve küçük burjuva bocalamalarından bağımsız olan bir partide proletaryanın toplanması lâzım geldiği açıklaması yapılırken, Menşevikler, emperyalist bir savaşı devam ettiren karşıdevrimci Geçici Hükümet'i desteklemekle suçlanmaktaydı.

Ayrıca *Kavkazskii Rabochii*'de devamla şunlar ileri sürülmekteydi:

> Partimiz, kendisine yabancı etkilerden işçi sınıfını korumak için, pasif ihtilâl yanlılarına artık daha fazla ödün veremez ve kat'i suretle o partiden ayrılmaktadır. Bu duruma göre, toplantı (Tiflis Bolşevikleri'nin yapmış olduğu toplantı) şu kararlara varmıştır: Pasif ihtilâlci görüşü benimseyen Menşevik örgütünden ayrılmak, bütün Bolşevik yandaşlarını oradan geri çağırmak ve devrimci sosyal-demokrasi görüşünü temel alan ayrı bir sosyal-demokrat örgüt kurmak.[25]

Böylece gerçek anlamda ayrılık, ancak Haziran ayında meydana gelmiştir. Yukarıda sunulan gerçekler, ayrılma emrinin merkezden geldiğini göstermiştir. Gürcü Bolşevikler ve aslında ülkedeki tüm Bolşevikler, **Lenin**'in Rusya'ya dönüşünden önce, Mart ayında Menşeviklerle birleşmişlerdi. Nisan ayında **Lenin**, partisinin VII. kongresinde Bolşevikleri *"Nisan Tezleri"* olarak bilinen yeni programını kabul etmeye ikna etmiş ve Menşeviklerle devam etmekte olan birlikteliğe savaş açmıştı. Bu kongrede, Gürcistan'daki Bolşevik-Menşevik birlikteliğinden büyük oranda sorumlu olan **Filip Makharadze** ve **Mikha Tskahakaia** kendi politikalarının hatalı bir siyaset olduğunu söylediler. Bunların Tiflis'e dönmelerinden kısa bir süre sonra ayrılma meydana geldi. Önde gelen Gürcü bir Bolşevik olan **Mamia Orakhelashvili**, Bolşevikler ve Menşe-

---

24. M. Orakhelashvili; **Zakavkazskie bolshevitskie organizatsii v 1917 godu**, Tiflis, Zakkniga 1927, s. 38-40.

25. **Kavkazskii Rabochii**, No. 57, 19 Haziran 1917'den Khachapuridze, a. g. e., s. 80-81.

vikler arasındaki ayrılıkla **Tskhakaia** ve **Makharadze**'nin Tiflis'e dönüşleri arasında bir bağ kurmuştur[26] ki, bütün bu gelişmelerden, bölünmenin yukarıdan gelen emirle gerçekleştiği açıkça ortaya çıkmaktadır.

Benzer tutum ve davranışlar sosyalist gençlik örgütlerine de sızmıştı. 1917'nin baharında Transkafkasya'nın Marksist Öğrenci Birliği, Tiflis'te bir konferans düzenledi. Bu birlik, Menşevik ve küçük bir azınlık olan Bolşevik öğrencileri bir araya getirdi. Birliğin en başında iki fikir ifade edildi: bunlardan birincisi burjuva ile işbirliği için ve diğeri devrimi *"derinleştirmek"* için idi. Bire karşı sekiz oy çoğunluğu ile kabul edilen karar şu şekilde açıklanmıştır:

> Mevcut devrimde burjuvanın da itici bir güç olarak rol oynadığı gerçeği kabul edilerek, demokratik bir cumhuriyete (demokratik bir cumhuriyetin kurulmasına) kadar, Konferans, işçi sınıfı için burjuva ile işbirliği yapmayı gerekli görmüştür."[27]

Yukarıdaki karar üzerinde yapılan oylama ile açığa çıkan fikir ayrılığına rağmen, 1917 yazı boyunca Menşevikler ve Bolşevikler aynı örgüt içinde çalışmaya devam ettiler. 16 Eylül'de Bolşevik gençlerin bir toplantı düzenleyerek ayrı bir örgüt oluşturmalarına kadar bu durum devam etti. Bu örgüte, M. Ö. I. yüzyılda Romalı kölelerin isyanına liderlik etmiş olan gladyatörün onuruna Spartacus adı verildi. Bu örgüt çok küçüktü; ancak, ağabeyleri gibi, sayısal eksikliklerini hararetli faaliyetler ile kapattılar[28].

1917'nin yaz ayları boyunca, Transkafkasyalı Bolşevik örgütün gücü, sınırdan dönen askerler ile büyük oranda artış göstererek, giderek arttı. Mart ayında yalnızca yirmi civarında ya da daha az üyesi olan Tiflis grubu, şimdi iki binin üzerinde bir üye sayısına sahipti. Bununla birlikte, bu çoğunluk geçici idi[29].

15 Ekim 1917'de Tiflis'te Bolşevik örgütlerin I. Transkafkasya Bölgesel Kongresi toplandı. Bu bölgenin değişik yerleri bu toplantıda temsil edildiler. İyi eğitimli ve ateşli bir hatip olan **Stepan Shaumian**, içeriği Bolşeviklerin asıl vazifesinin, silahlı bir ayaklanma ve iktidarın ele geçirilmesi için işçi ve köylülerin harekete geçirmek olduğunu vurgulayan

---

26. M. Orakhelashvili; a. g. e., s. 38-40.

27. C. Devderiani; **Ocherki istorii Komsomola Gruzii**, Tiflis 1928, s. 76-77.

28. Aynı yer, s. 84.

29. F. Makharadze; **Sovety i borba za sovertskuiu vlast v Gruzii,** s. 97-98.

bir konuşma yaptı[30]. *"Mevcut durum"* a göre Bolşevik politikaları, Geçici Meclis, memleket meseleleri vb. gibi konular tartışıldı ve yeniden birleşmeye dair bir Menşevik teklifi kesinlikle reddedildi[31].

Kongrede birçok kararlar alındı. Kurucu Meclis hakkında olan kararda, Bolşeviklerin bağımsız bir parti olarak mücadele edeceği ve yalnızca, böyle gruplar bulunursa, pasifistlerden ayrılan enternasyonalci gruplarla bir bloğa girileceği ifade ediliyordu. Milli meseleler hakkında Kongre, bütün halkların milli self-determinasyona varan ve Rusya'dan ayrılmayı da ihtiva eden haklara sahip olduğu yönünde karara vardı. Bu ilke, bununla beraber, Rusya'dan ayrılma veya hatta Kafkasya'da federatif bir devletin kurulması sonucunu tavsiye etmeyen bir başka ifade ile kısıtlandı. Kongre, tarım meselesi hakkında, bütün arazilerin millileştirilmesi gerektiği ve buna göre köylülerin üzerinde çalıştıkları arazileri ele geçirmeye teşvik edilmesi yönünde karara vardı. Sonuç olarak, bu hedeflere asla Kornilovlar, Rodziankolar, Menşevikler ve SR'lerle işbirliği yaparak değil, yalnızca devrimci faaliyet ile ulaşılabileceği ifade edildi. Böylece, Menşeviklerin dünkü müttefikleri tarafından, Kornilov ile Menşevikler aynı kefeye konulmuştur[32].

Kafkasya Ordusu

Transkafkasya'nın yüzleştiği önemli problemlerden birisi de cephe idi. Yarım milyonun üzerindeki bir ordu, şiddetli düşmana karşı Türk toprağında tutuluyordu. Herhangi bir sonuç elde edebilecek tek askeri güç bu ordu idi ve bu ordunun kontrolünü kazanabilecek birisi, Transkafkasya'daki devrimin akıbetini belirleyebilirdi. Askerlerin ezici bir çoğunluğu Rus olduğundan, Müsavat ve Taşnaksutyun gibi partiler bunlar üzerinde çok fazla etkiye sahip olamazlardı. Bu orduyu ele geçirmek için gerçek savaş Bolşevik ve Menşevikler tarafından veriliyordu.

Mayıs 1917'de Kafkasya ordusu temsilcilerinin birinci kongresi Tiflis'te toplandı. Bu kongreye Menşevikler ve SR[33]'ler hâkimdi. Delegeler arasında yalnızca birkaç Bolşevik vardı ve bunların arasında Kav-

30. Khachapuridze, a. g. e., s. 96.

31. Orakhelashvili, a. g. e., s. 46-47.

32. Aynı yer, s. 90-85.

33. Çev. No.: Rus Sosyal Devrimcileri.

taradze ile **Korganov** da yer alıyordu[34]. Bu Kongre tarafından benimsenen bütün kararlar, ya SR'ler tarafından ya da Menşevikler tarafından teklif edilmişti. Bu, tabii ki, Menşevikler ile Bolşeviklerin ayrılmasından önceydi ve **Makharadze**, Menşeviklerin bu dönemde henüz devrimi tamamen terk etmediklerini ve karşıdevrimci yani ihtilâle karşı olan burjuva doğrultusunda kararlı adımlar atmaya cüret etmediklerini ifade ediyordu[35].

Makharadze'den yaklaşık yirmi yıl sonra bu konu hakkında yazan bir Sovyet tarihçisi, Kafkasya Ordusu temsilcilerinin I. Kongre'sinde Kavtaradze, **Korganov** ve diğerlerinin devrimci sloganları yaymak için Menşevik ve SR liderlerinin üzerinden kitlelelere yönelerek aktif Bolşevik propagandası ile meşgul olduklarını söylüyordu:

> Bunlar, savaş ve barış meselesi, ziraat meselesi vs. hakkında Menşevik ve SR'lerin halkçı olmayan politikalarının maskesini düşürmüşlerdi."[36].

SR'ler ve Menşevikler, muzaffer bir neticeye kadar savaşın devam etmesi gerekliliğine inanıyorlardı. Bolşevikler ise bunun tersine, ne pahasına olursa olsun, askerlerin terhis edilmesini ve yurt dışındaki savaşın yurt içindeki bir savaşa dönüştürülmesini talep ettiler. Savaşa devam edilmesi yönündeki istekleri doğrultusunda, Menşevik ve SR'ler, ordu içerisinde parti örgütlerinin yasaklanması yönünde karar alınmasını teklif ettiler. Ordunun maneviyatının bozulmasını önlemek için düşünülen ve öncelikli olarak Bolşevikleri hedef alan bu teklif, kabul edildi. Bolşevikler, kontrolleri altında olmayan bu kongrenin kararlarına uymayı reddettiler[37]. Yaz ilerledikçe, alaylarda yasa dışı parti hücreleri teşkil etmekle meşgul oldular. Kasım Devrimi'ne kadar cephede tutulmasma rağmen ordu ruhen çöküyordu ve her gün yavaş yavaş disiplin yok oluyordu.

Ermeniler

Ermeniler, Transkafkasya'nm diğer halkları gibi, Mart Devrimi'ni memnunlukla karşıladılar. Taşnaksutyun'a göre, bu, her şeyden önce,

34. Korganov daha sonra Bakü Komünü'nün Savaş Komiseri olacak ve 1918 yılında Hazar Ötesi'nde kurşuna dizilen 26 Komiser'den birisi olacaktı.

35. F. Makharadze; **Sovety i borba za sovetskuiu vlast v Gruzii**, s. 92.

36. Khachapuridze, a. g. e., s. 79.

37. Aynı yer, s. 79-80.

uzun zamandan beri ıstırap duydukları milli meselenin çözümü anlamına geliyordu. Taşnaksutyun Transkafkasya'daki diğer partilerden daha fazla savaşın kazanılmasını istiyordu. Türkiye'nin mağlup edilmesi hemen hemen delilik seviyesinde sabit bir fikir haline gelmişti. Devrimin savaş gayretini uyandırabileceğini ve böylece mümkün olan her şeyi yaparak Kafkas cephesindeki düzensizliği önleyeceklerini biliyorlardı. 7 Mayıs 1917'de Taşnak gazetesi *Origon*, bu dönemde devrimci güçleri dağıtmamak için, milli meseleye temas edilmemesi gerektiğini yazdı[38].

Devrimin meydana getirdiği yeni şartlara göre partinin politikasını belirlemek için, 1917 yılı Nisan ayının sonlarında bir Taşnak kongresi toplandı. Kongrenin almış olduğu ilk karar, tavır olarak çok tutucu idi. Bu kararda, Kurucu Meclis toplanana kadar, Taşnaksutyun'un daha önceki politikalarını aynen sürdüreceği ve aynı tutumları muhafaza edeceği vurgulanıyordu. Devrim, Ermeni İhtilâl Federasyonu'nda çok da farklılık meydana getirmiş görünmüyordu. İkinci ve üçüncü kararlar Sovyetler ile Geçici Hükümet arasında bir çatışmadan kaçınmanın gerekliliğini ifade ediyordu. Bu karar ile demokrasinin gereklerini yerine getirdiği sürece Hükümet'in desteklenmesinin gerektiği ifade ediliyordu[39].

Taşnaklar birçok devrimci söylemler söylüyorlardı, ancak gerçek şuydu ki, Ruslar ve Türkler arasında yer alan Ermeniler Rusları tercih ediyoriardı ve Rusya'nın savaşa devam etmesini imkansız kılacak yaygın bir anarşinin ülkeyi ele geçirmesini görmek istemiyorlardı. Diğer devrimci partiler sürekli olarak Rus emperyalizmini kınıyorlardı. İmparatorluğun bütününe yayılmış azınlık halklar haklarını istiyor ve eski rejimi suçluyorlardı. Yalnızca bir Ermeni ayağa kalkarak şunları söyleyebildi:

> Sözde Rus emperyalizmine yapılan saldırılar tamamen anlamsızdır. Bu emperyalizm, Kafkasya'da, Ermenilerin daha önce görmedikleri adalet ve düzeni meydana getirdi. Rus emperyalizminin de karanlık tarafları olmuştur, ancak genellikle olumlu bir kuvvetti ve Rusların bu kelimeden korktuğunu ve herkesin onu kınadığını gördüğümde, bir Ermeni olarak Rusların geçmişlerini inkâr etmesinden dolayı kederim artıyor. Rus ve Alman emperyalizmi arasında büyük bir fark vardır. Siz (yani Ruslar) halklara özgürlük getirdiniz, siz Müslüman boyunduruğu altında inleyen insanlara yaşam güvencesi verdiniz ve

38. S. M. Dimanstein; **Revolutsiia i nasionalnyi vopros**, Vol. III, s. 400-401.

39. **Kavkazskoie slovo,** 15/28 Nisan 1917'den Dimanshtein, a. g. e., Vol. III, s. 399-400.

şu anda yapmış olduğunuz gibi, emperyalizmi reddetmeniz, Doğu açısından ölümcül bir hata olacaktır. Uzun yıllar boyunca Ermeniler Rus emperyalizminin Türk Ermenistanı'nda egemen olmasını ve Ermenileri Türk boyunduruğundan kurtarmasını bekliyorlardı ve emperyalizmi (Rus emperyalizmini) reddetmeniz Türk Ermenileri geri kalmış bölgelerinde hayal kırıklığı ile karşılanacaktır. O zaman tarihinizi aşağılamak anlamına geleceğinden, bu geri kalmış bölgeleri reddetmeyin!"[40].

1917 yılında Rusya'da bunun gibi bir konuşmayı Türklerden ölürcesine korkan bir Ermeni'den başka kim yapabilirdi? O dönemde hemen hemen hiç kimse, Ermenilerin milli umutlarını ve milli korkularının hepsini yukarıdaki gibi bu denli açığa vurmamıştı. Bu millete mensup yalnızca bir kişi, rejim ne olursa olsun, Ermenilerin Rus otoritesini desteklemeye hazır olduklarını yazabilmişti. Rusya'nm Transkafkasya'da kalıp kalmayacağı meselesinin önünde, bundan başka her şey sönük kalmıştı[41]. Bu soruya verilecek cevap Ermeni milletinin varlığıyla çok ilgiliydi.

Savaşı devam ettirmeye kararlı olan Geçici Hükümet, doğal olarak, bütün Ermeni örgütlerinin tam desteğini aldı. Çok küçük bir grup olan Ermeni Sosyal Demokratları, Geçici Hükümet'in desteklenmesini tavsiye etti. Savaşın bir kötülük olduğunu beyan etmelerine rağmen, Rusya'nm topraklarından herhangi bir kısmını kaybetmemesi gerektiğini söylüyorlardı. Ayrıca, orduyu dağıtmaya çalışanlara da karşı olduklarını ifade ediyorlardı[42].

Moskova'da toplanan bir konferansta, aralarında Taşnaksutyun'un da bulunduğu bütün Ermeni milli partilerinin bir temsilcisi olan **Nazarian,** Rusya'nın kurtarılması için insanüstü bir gayretle yalvardı, yakardı. Ermenilerin ordunun gücünü tazelemek için mümkün olan her şeyi yapacağını vaat etti. Hınçakların temsilcisi de Geçici Hükümet'in tamamen desteklenmesi görüşüne katıldığını bildirdi[43].

Taşnaksutyun'un girişimi üzerine, değişik partilerin temsilcilerinden

---

40. Halkın Özgürlüğü Partisi'nin VIII. Kongresi'nde Ermeni delege Kh. **N. Vermishev**'in konuşmasından bir bölüm. Rech, 11/24 Mayıs 1917'den Diman shtein, a. g. e., Vol. III, s. 401.

41. B. Ishkanian; **Kontr-revolutsiia v Zakavkazie**, Baku 1919, Part I., s. 77.

42. Dimanshtein; a. g. e., Vol. III, s. 402-403.

43. Aynı yer, Vol. III, s. 403-404.

oluşan bir Ermeni Milli Kongresi, Ekim 1917'de Tiflis'te toplandı. Bu toplantının ilan edilen ilk kararında, Rus Ermenileri'nin gelecekteki Kurucu Meclis'in otoritesini tanıyacakları ve Kafkasya'nın geri kalan kısmı ile beraber, federatif bir Rus cumhuriyetinin bir parçası olunacağı vurgulanmıştır. Bu kararda, Türk Ermenistanı ile ilgili olarak, yerel halkın istekleri doğrultusunda bu meselenin çözülmesi gerektiği söyleniyordu. Savaşta Rus çıkarlarının Ermeni bağımsızlığı için özel öneme sahip olması veçhile, Kafkas cephesinin güçlendirilmesi gerektiği vurgulandı.

Kongre, *"Komşularımız ile, yani Gürcü ve Tatarlar ile mükemmel bir uyum içindeyiz"*[44] ifadesini kullanarak, Ermeni ilkokullarının lâikleştirilmesi ve ortaokullarının millileştirilmesi (yani Ermenileştirilmesi) vs. için, Kurucu Meclis'in kendilerine yerel otonomi vermesini istedi. Son karar, düzenli olarak toplanacak otuz beş üyelik bir Milli Meclis ile on beş kişilik daimî üyelerden oluşacak ve halkın tamamının meselelerine kılavuzluk edecek bir Milli Konsey'in kurulması idi. Milli Konsey, Tiflis'te yerleşik olacaktı. Başkanlığına bir Taşnak olan **Avetis Ahoranian** seçildi.

Milli Konsey'in yapısı bir hükümeti andırıyordu. Ermeni yaşantısının değişik meselelerini hâlletmek üzere kurulan değişik birimler, bakanlıklara tekabül ediyordu. Türk Ermenileri'nin Merkezi Komitesi'ne de, gerekli olduğunda her zaman, Milli Konsey'e temsilcilerini gönderme hakkı verildi [45].

Milli Konsey'in örgütlenmesi üzerine, derhâl bütün Ermenilere başvurularak, onlara bu kuruluş hakkında bilgi verildi ve Milli Meclis'in Konsey'e karşı sorumlu olduğu söylendi. Hem Konsey, hem de Meclis, dayanışma ve değişik Ermeni partilerinin koalisyonu temelinde kurulmuş olduğu için, etkin bir liderliğin garanti edilmesi bekleniyordu.

Transkafkasya Ermenilerinin faaliyetlerinin çoğu, Tiflis'te ve Ermenistan'ın dışındaki diğer şehirlerde yürütüldüğünden, bu husus oldukça önemliydi. Hatta Tiflis, Ermeni Milli Konseyi'nin kalıcı ikâmetgâhı olmuştu. Erivan bu dönemde tehdit altında değildi ve yine de Ermeniler en önemli örgütlerinin merkezlerini başka yerlerde kurmayı tercih etmişlerdi. Ermenistan için göz önüne alman şey uygunluktu, çünkü Erivan'da hiçbir siyasi faaliyet yoktu. Hepsi değilse bile, Erme-

44. Bu günlerde *Azerbaycan*lılar hatalı bir biçimde sıkça Tatarlar olarak adlandırılıyorlardı.

45. **La voix de l'Arménie**, No. 3, Paris, February 1918, s. 85-86.

ni politikacılarının, parti liderlerinin ve hatta entelektüellerin büyük bir kısmı Ermenistan dışında yaşıyorlardı ki, bu nedenle Ermenistan Transkafkasya siyasetinin ilgisi dışında kalmıştır. Ermeni halkının kaderine Ermenistan'da değil, bütün Transkafkasya sathında ve bunun ötesinden karar veriliyordu.

Azerbaycanlı Türkler

Mart Devrimi'nden sonra, Transkafkasya'nın diğer bölgelerinde olduğu gibi, Azerbaycan da bir yeniden teşkilâtlanma sürecinden geçti. Bakü'de, ekonomik şartlardan memnun olmayan ve bunun daha da iyileştirilmesi için savaşmaya hazır kalabalık bir yabancı işçi varlığından dolayı durumlar karışıktı. İşçilerden temelsiz olmadıkları oldukça aşikâr olan şikâyetler yükseliyordu. Azerbaycan'da ve buranın sanayi merkezi olan Bakü'de ekonomik şartlar incelendiğinde, 1916 yılındaki fiyatlardaki aşırı artış dikkat çekmektedir ki bizzat rakamlar kendilerini ifade etmektedir:

Ocak 1916'dan Ocak 1917'ye fiyatlardaki artış[46]

Ekmek	% 54
Et	% 142
Süt	% 123
Yumurta	% 110
Tereyağı	% 152
Patates	% 47
Lahana	% 13.9
Bitkisel yağlar	% 154

Aynı dönemde ücretlerde yapılan artışlar ise bu değerlere tekabül etmemişti. Savaşın başlangıcından Ocak 1917'ye kadar ücretlerdeki artış oranı % 200'den biraz fazla iken, fiyatlar % 350 oranında artmıştı. Bu nedenle, Bakü işçilerinin gerçek maaşları savaşın başlangıcındaki değerlerden önemli oranda aşağıya düşmüştür[47].

46. A. Dubner; **Bakinskii proletariat v gody revolutsii**, Baku 1931, s. 2.

47. Aynı yer; p. 4.

Zor ekonomik şartlar sebebiyle, Mart Devrimi'nden sonra Bakü işçilerinin esas ilgisi toplu sözleşme üzerine yoğunlaşmıştı. Sendikalar çok faaldi ve daha yüksek ücret ve günlük sekiz saatlik çalışma süreleri için bir dizi taleple ortaya çıktılar. Bununla beraber, Mart 1917 ve daha sonrasında ekonomik mücadeleler, Bakü'de ve bütün Azerbaycan'da meydana gelen gelişmelerin sadece bir bölümü olup, bunların en önemlisi değildi.

Bakü Sovyeti

19 Mart 1917 tarihinde Bakü'de İşçi Temsilcileri Sovyeti örgütlendi. Bundan iki gün sonra, *"Sovyet temsilcilerinden başka bütün Bakü proletaryası adına hiç kimsenin konuşamayacağı ve faaliyette bulunamayacağı"*nı bildiren bir beyannâme yayınlandı[48]. Sovyet, eski kurumların yerine geçmek isteyen tek örgüt değildi. Mart Devrimi'nin haberi Bakü'ye ulaştığı zaman, aralarında Petrol Sanayicileri Konferansı ve Şehir Konseyi gibi örgütlerin de yer aldığı değişik milli gruplar, şehir üzerinde yetkili olduğunu iddia eden bir sosyal örgütler yönetici komitesi meydana getirmişlerdi.

Bakü Sovyeti'nin ilk toplantısı 19 Mart 1917 tarihinde yapıldı. Çoğunluğu SR ve Menşevik olan elli iki delege seçildi. Liderleri **Stepan Shaumian** başkan olarak seçilmesine rağmen, Bolşevikler yalnızca iki ya da üç sandalye kapabildiler. Eski rejim tarafından sürgüne gönderildiği Saratov'dan Bakü'ye dönüş yolunda olduğu için toplantıda dâhi hazır bulunmayan bu şahsın başkan seçilmesi O'nun önemli kişisel popülerliğinin ipuçlarını taşır[49].

Bakü Sovyeti'ne katılan partiler, uzun süre huzur içinde yaşayamadılar. **Shaumian**, hemen, başkanlığı bir SR olan **Sako Saakian**'a kaptırdı[50]. Bu başarısızlığın, Bolşevikler için uzun vadede faydalı olduğu görülecektir.

1917 yılının ilkbaharında, Bakü proletaryasının asıl endişeleri ekonomik idi ve Sovyet onların ana sözleşme acentesi haline geldi. 22 Mayıs'ta, ana fikri sekiz saatlik bir çalışma süresi ve yükselen fiyatlara denk gelecek daha yüksek ücretler olan bir anlaşma taslağı işverenlerle

48. Aynı yer; s. 17.

49. 1917, p. 1; Suren Shaumian; *"Bakinskaia komuna 1918 g."*, **Proletarshaia Revolutsiia**, No. 12 (59), 1926, s. 70.

50. Suren Shaumian; a. g. m., s. 71.

müzakere edildi[51]. Grevle tehdit edilen sanayi, işçi taleplerini kabul etti. Anlaşma imzalandıktan kısa bir süre sonra, bu defa sanayi, karşı saldırıya geçti. Sekiz saatlik çalışma süresinin kaldırılması, sabit petrol fiyatlarının artırılması vs. gibi hususlar talep edildi. Ayrıca, işçilerin sanayiyi kontrol etmek için yaptıkları bütün teşebbüslere ve hatta bu konuda tartışmalara bile son verilmesi isteniyordu[52].

Bu karşı saldırı, işçi tarafında en derin kinlerin açığa çıkmasını tetikledi. Sayıları gittikçe daha da artan işçi, ateşli **Stepan Shaumian**'ı dinlemek için hazırdı. Bolşevik liderlerden biri olan **Fioletov**, Bakü işçilerinin heterojen karakteri, geçici unsurların hâkimiyeti, idarenin inadı, Menşevik ve SR'lerin tavizkâr siyasetleri ve Sovyet'in kayıtsızlığı yüzünden toplu sözleşmenin başarısızlığa uğradığını ifade etmiştir[53]. Bunun gibi ifadeler, işçiler arasında Bolşeviklerin etkili olmasını mümkün kılarak, Bolşevik olmayan sosyalist partilerin itibarlarını sarstı.

Nisan 1917'de, Bolşevikler, Mart Devrimi'nden doğan Geçici Hükümet'e karşı açıkça muhalefet yapmaya karar vererek, Mart Devrimi'ne karşı olan tutumlarını yeniden belirlediler. O zamandan itibaren, ilk fırsat anında iktidarı ele geçirmek için hazırlık yapmaya başladılar. Petrograd'dan talimatlar gelir gelmez, Bakü Bolşevikleri sosyalist partilerin katıldığı bir konferans topladılar. Bu konferansta aşağıdaki kararların kabul edilmesi kararlaştırıldı:

"1. Monarşinin devrilmesinden önceki dönemde bile, karşıdevrimci olan Rus burjuvası değişmemiş, aynı kalmıştır;

2. Şu andaki slogan iç barış değil iç savaş olmalıdır;

3. İşçilerin ekonomik taleplerine önem verilmelidir;

4. Devlet erkinin Sovyet'te toplanması için her şey yapılmalıdır."[54].

Son madde, meşhur *"bütün güç Sovyetler'e!"* sloganının değişik bir şekli idi. Bu karara Menşevikler karşı çıktılar ve tıpkı, Gürcistan ve bütün İmparatorlukta olduğu gibi, Menşevikler ile Bolşevikler arasındaki kırılma Bakü'de de meydana geldi.

Haziran 1917'de Bakü'deki sosyalist partileri barıştırmak için son teşebbüs yapıldı. Fakat ayrılık çoktan derinleşmişti. SR gazetesi *Izvestia*'ya göre **Shaumian**, Menşevik ve SR'leri hedef alarak *"Ya biz hainiz ya da siz karşı-*

51. Dubner, a. g. e., s. 20.

52. Aynı yer, s. 35.

53. Ratgauzer; a. g. e., s. 21.

54. Aynı yer, s. 8.

devrimcisiniz. Burjuva, karşı devrimin kuyruğunu çekiyor."[55] suçlamasında bulunmaktaydı.

Ekim 1917'de Sovyet için yeni seçimler yapıldı. Sonuçlar aşağıdaki gibi idi[56]:

Mıntıka	Partiler	Oy Sayısı
Binadagı	Müsavat	1520
	Taşnaksutyun	876
	Bolşevikler	599
	SR	587
	Menşevikler	429
Romanı	Müsavat	1523
	Taşnaksutyun	959
	Bolşevikler	947
	SR	359
Balakhanı	Müsavat	2076
	Taşnaksutyun	1100
	SR	649
	Bolşevikler	511
	Menşevikler	66
Zabrat	Müsavat	831
	Taşnaksutyun	1258
	SR	240
	Bolşevikler	212
	Menşevikler	68
Liman Bölgesi	SR	254
	Bolşevikler	140
	Menşevikler	124
Kara Şehir	SR	1365
	Bolşevikler	810
Ak Şehir	SR	1618
	Bolşevikler	53

55. Aynı yer, s. 20.

56. Aynı yer, s. 82

Bibi Eybat	**Müsavat**	2467
	Taşnaksutyun	1095
	S.R	887
	Bolşevikler	279
Zavokzalnyi Bölgesi	**S.R.**	346
	Bolşevikler	272
Surakhanı	**Müsavat**	1200

Böylece yaklaşık yirmi beş bin toplam oyun hemen hemen on binini yani yaklaşık % 40'ını Müsavat almıştı. SR'lerin aldığı büyük oy oranı Bakü'de önemli bir Rus nüfusun yerleşik bulunması nedeniyleydi. Taşnak oylarının büyüklüğü kendisini izah ediyor. Bolşevik oyları (dört bine yakın) petrol sahalarındaki hem Rus vasıfsız işçilerinden hem de İranlı göçmen işçilerden gelmişti. Az sayıdaki Menşevik oyu (binden daha az) işçi aristokrasisi ve entelektüellerinden alınmıştı. Doğal olarak, burjuva partileri Sovyet seçiminde yer almadılar. Müsavat, Taşnaksutyun ve SR'lerin kazanmış olduğu büyük oy oranları önemliydi, çünkü bu Bakü'deki gerçek kuvvet ilişkilerini gösteriyordu. Ekim seçimi milli faktörlerin kişilerin oy verme tarzını belirlediğini göstermiştir.

Adayları Sovyet seçiminde oyların çoğunluğunu kazanmış olmasına rağmen, Müsavat bu kuruluşa katılmadı. Diğer partilerin çoğunluğu, *"Bütün güç Sovyetler'e"* Bolşevik sloganı nedeniyle, davadan ayrılmadılar. Sonuç olarak Sovyet, 84 Solcu SR mensubu, altı Menşevik enternasyonalci, on beş Solcu Taşnak, 31 Bolşevik, 62 Bolşevik sempatizanı ve on dört bağımsıza terk edildi[57]. Geri çekilenler, pahalıya ödeyecekleri bir hata işlemiş oldular.

Bu şekilde oluşan Sovyet, tamamen Bolşevik ve Solcu SR'lerden oluşan bir yürütme komitesi seçti. **Shaumian** bir kere daha başkan seçildi. Ne Sovyet, ne de bunun Yürütme Komitesi, diğer partilere mensup delegelerin büyük bir çoğunluğunun geri çekilmesinden sonra, demokratik bir kuruluş olduğunu iddia edemedi. Fakat Bolşeviklerin oylardan daha fazla hesaba kattıkları avantajları vardı. Bunlar, şaşırtıcı bir amaç birliğine, birleştirici ve parlak bir liderliğe, hedeflerine ulaşmak için her türlü vasıtayı kullanma gönüllülüğüne sahipti. Sovyet'te hâkim güç olmaları çok uzun sürmedi.

Konumlarını daha da kuvvetlendirmek için, Sovyet'in Yürütme Komitesi'ni kontrolleri altına alan Bolşevikler, bir Kızıl Ordu oluşturmaya

57. Aynı yer, s. 82.

karar verdiler. SR'ler, orada sadık bir garnizonun bulunması nedeniyle özel bir kuvvete gereksinim olmadığını söyleyerek, girişimi protesto ettiler. Bolşevikler, bununla beraber, kuvvetin kimin otorite olduğunu belirleyeceği hususundaki son mütalaalarında bunu gerçekleştirerek daha da ileri gittiler.

Müsavat

Bu arada değişik Müslüman örgütler ve en önemlisi Müsavat, büyük umutlar bağladıkları Tüm Rusya Kurucu Meclisi'nin açılışı için hazırlanıyorlardı. Mart Devrimi'nden birkaç hafta sonra, Müslüman Sosyal Örgütleri Geçici Komitesi oluşturuldu. Daha sonra, gelecekteki Kurucu Meclis'in Müslüman temsilcilerinin arkalarında insanların olduğunu hissetmeleri amacıyla, halkın kendi milli sloganları etrafında toplanmaları istenerek, Müslüman halka bir beyannâme yayınlandı. Komite tarafından yayınlanan bu beyannâmede, ayrıca, Rusya'da Müslümanlar için tatminkâr olacak tek yönetim şeklinin demokratik bir cumhuriyet olacağı vurgulanıyordu[58].

Bakü Müslüman Sosyal Örgütler Komitesi, Müsavat ile birlikte, devrimin ilk günlerinde oldukça radikal idi. Müslümanların haklarını garanti altına alacak olan demokratik bir cumhuriyet istiyorlardı. Gelişmeyi Müslüman Komitesi'nin gazetesi; *"Parlamenter ülkelerdeki burjuva-anayasal rejimlerin bizim gibi Müslümanlara hiçbir şey vermediğini asla unutmayacağız. İngiltere ve Fransa bunun bir örneği olarak ortada durmaktadır. Rus emperyalistler bizim dostumuz olamaz."*[59] olarak yazmıştı. Sovyet tarihçi **A. L. Popov**, Müsavat'ın Han ve Beylerin mürteci bir partisi olarak önyargılı bir sınıflandırmaya tâbi tutulamayacağını, çünkü devrimin erken dönemlerinde Müsavat'ın duruşunun demokrasi ve sosyalizm konumunda olduğunu yazıyordu:

> Belirli bir zamana kadar Bakü Müslüman Sosyal Örgütler Komitesi ve Müsavat, yalnızca genel milli çıkarları temsil ederek değil, aynı zamanda Azerbaycanlı işçilerin demokrasisine kılavuzluk ederek misyonunu başarıyla yerine getirdi."[60].

---

58. Dimanshtein; a. g. e., Vol. III, s. 336-337.

59. **Izvestiia** (Bakü Müslüman Sosyal Örgütler Komitesi'nin gazetesi), Sayı: 1'den Ratgauzer, a. g. e., s. 68.

60. A. L. Popov; *"Iz istorii revolutsii v Vostochnom Zakavkazie (1917-1918 gg.)"*, **Proletarskaia Revolutsiia**, No. 7 (30), 1924, s. 118.

Kornilov, Kerensky Hükümeti'ni devirmeye kalkıştığında, Bakü Politik ve Sosyal Örgütler Komitesi bu karşıdevrimci generali kınadı ve Rus demokrasisini desteklediğini bildirdi. Müslümanların devrimle birlikteliğini ifade eden, Azerbaycanlı siyasi bir lider olan Ali Merdan Bek Topçıbaşev tarafından imzalanan bu beyannâme, Transkafkasya'da dağıtıldı[61].

Genel Müslüman politikalarının üzerinde çalışılacağı bir Bütün Kafkasya Müslümanlar Kongresi Mayıs 1917'de toplandı. Kongre'de Rusya'daki Müslümanların çıkarlarına en uygun hükümet biçiminin demokratik bir cumhuriyet olacağı, Geçici Hükümet'in destekleneceği ve eğitim sistemi üzerinde *"tezler"* benimsenmesine karar verildi. Bu tezlerin ilki, Azerbaycan dilinde evrensel parasız eğitimin talep edilmesi idi. İkinci tez, okulların bizzat Müslümanlar tarafından idare edilmesinin istenmesi idi[62]. Benzer tabiatlı diğer talepler de seslendirildi, ancak şimdiye kadar Kongre'nin almış olduğu en önemli kararlar askeri meseleler hakkında idi. Müslümanların askeri potansiyelinin belirlenmesi için bir nüfus sayımının yapılmasına karar verildi. Müslüman kıtalarının organize edilmesi ve bunların silahlandırılması gibi meseleleri çözmek üzere özel bürolar oluşturuldu[63].

Ermenilerin savaşın başlangıcından beri kendi askeri örgütleri vardı. Gürcüler de, Ozakom'un izni ile, Kafkas cephesini tutma amacı için askeri birimler teşkil etmişlerdi. Azerbaycanlılar hiç kimsenin iznini istemeden kendi askeri organizasyonlarını kurma yönünde ilerlediler ve Geçici Hükümet müeyyide uygulamak zorunda kaldı, ancak bunlar Azerbaycanlıları bundan men etmek için çok zayıf tedbirlerdi[64].

1917 yılının sonbaharında, Transkafkasya göreceli olarak, Rus İmparatorluğu'nun geri kalanından daha iyi bir şekilde idi. Cephe, başarılı bir saldırı düzenleyecek bir durumda olmayan Türklere karşı tutuluyordu. Merkezi otorite, zayıf olmasına rağmen, evrensel olarak kabul edilmişti. Bolşeviklerin haricindeki bütün devrimci partiler Geçici Hükümeti destekliyor ve Kurucu Meclis'in Transkafkasya'yı karıştıran milli ve diğer meseleleri çözeceğine inanılıyordu. Bu dönem,

61. Ishkanian, a. g. e., s. 33.

62. Dimanshtein; a. g. e., Vol. III, s. 338.

63. Aynı yer, s. 338-339.

64. Popov, a. g. m., s. 139-143.

Transkafkasya'nın yabancı güçlerin dikkatini cezp ettiği bir dönemdi. Almanya, Müttefik Güçler düzeninin korunmasına yardımcı olmaya çabalarken, bozulmuş şartlardan istifade edilmesinin mümkün olacağını biliyordu. Tiflis'teki Birleşik Devletler Konsolosu **F. W. Smith**, bazı Alman plânlarına karşı koymak için yerel hükümete tavsiyelerde bulundu ve onları cesaretlendirdi[65]. Ne Almanlar, ne İtilâf Güçleri, ne Ruslar, ne de bizzat Transkafkasyalılar yaklaşan olaylardan kuşkulanıyorlardı. Ne de Bolşevikler Transkafkasya'da yeni ve oldukça büyük karışıklıkların baş göstereceğini önceden görebiliyorlardı.

Mart ile Kasım 1917 arasındaki dönem, Transkafkasya'nm geleceği için oldukça büyük öneme sahipti. Fikirler berraklaşmış, meseleler belirlenmiş, savaş hatları çizilmişti. Rusya'nın kendi bünyesinde olmayan Transkafkasya'nın bu durumundaki acayiplikler, orada devrime belli bir yön verdi. Fakat geçmişe bakıldığında, bu dönem yalnızca daha büyük mücadeleler için bir başlangıçtı.

65. U. S. Foreign Relations, **1918, Russia,** Vol. II, s. 578-579.

IV. Bölüm
Kasım Devrimi

Petrograd'da Bolşeviklerin ayaklandığı haberi ertesi gün Tiflis'e ulaştı. Transkafkasya anlık olarak karışıklık içerisine düştü, ancak değişik parti, Sovyet ve komiteler için, Geçici Hükümet'in düşüşü ile meydana gelen yeni duruma karşı tutumlarını belirlemek yalnızca birkaç saat aldı.

İşçi, Asker ve Köylü Temsilcileri Sovyetleri Bölgesel Merkezi ve SR'ler ile Sosyal Demokratlar (Menşevikler)'ın yürütme komiteleri 8 Kasım'da toplandılar ve Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesinin kaçınılmaz olarak karşı devrimin zaferine yol açacağını ifade eden bir kararı benimsediler:

> Devrimin çıkarları, rejimin demokratikleştirilmesi ruhuna uygun olarak bütün devrimci demokrasinin fikir birliğine dayanmak suretiyle bu isyanın barışçı bir şekilde sona erdirilmesini ve belirlenecek bir zaman süreci içerisinde Kurucu Meclis'in toplanmasını icap ettirmektedir.[1]

Sovyetler'in Bölgesel Merkezi, bu suretle düzenin korunması ve devrimci demokrasinin birliği için çağrıda bulunuyordu.

Anlaşmazlığın barışçıl olarak sona erdirilmesi fikri, bir süre Transkafkasyalı Sovyet liderlerinin akıllarında devam etti. Görünüşe göre 6 Kasım gecesi Petrograd'da meydana gelen olayın büyüklüğünün ve an-

---

1. **Dokumenty i materialy po vneshnei politike Zakavkazia i Gruzii**, Tiflis 1919, No. 3, s. 2; daha sonra *"Dokumenty i materaly"* olarak kısaltılacaktır.

lamının farkında değillerdi. 16 Kasım'da Sovyetler'in Bölgesel Merkezi, ana hatlarıyla ilkine benzer olan, anlaşmazlığın barış içinde sonlandırılması gerektiğini yineleyen ve hükümetin değişik partilerin temsilcilerini içine alacak şekilde oluşturulması gerektiğini ilâve eden ikinci bir karar geçirdi ki, Kurucu Meclis mümkün olan en kısa zamanda toplanmalı ve Almanya ve onun müttefikleriyle yapılan savaş devam ettirilmeli ve hiçbir şekilde ayrı bir barış antlaşması yapılmamalıydı. Sovyetler'in Bölgesel Merkezinin düşüncesine göre bu önlemler devrimin güçlendirilmesini, demokrasi güçlerinin birliğini ve anarşi ve iç savaşın önlenmesini sağlayacaktı[2].

Bunun gibi kararları yazanlar Kasım Devrimi'nin doğasını anlamamışlardı. Bunu analiz etmenin yeri burası değil, ancak burjuva-demokrat devrimler için uygulanan standart önlemleri Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesi için de uygulamanın pahalıya mal olacak bir hata olduğu ifade edilebilir. Hatta Marksizm bilgisi bile bunun anlaşılması için yeterli değildir. Bolşevizmin etkili değişkenleri yalnızca Hegelci diyalektik ve Marksist sosyalizmde aranmamalı, aynı zamanda Razin ve Pugachev'in köylülerin ayaklanmasında, Narodniklerin terörizminde, Rus Kilisesi'nin dogmatizminde ve nihayet, bunun yaratıcısı **Lenin**'in şahsiyetinde aranmalıdır.

Farklı siyasi partilerin ve Sovyetler'in liderleri, Bolşeviklerin, *"vox populi, vox Dei"*[3] ilkesi mucibince, gelecekteki Kurucu Meclis'in kararlarına uyacaklarından emindiler. Çözmek zorunda olduklarını düşündükleri tek mesele, Kurucu Meclis'in toplanacağı tarihe kadar Kasım Devrimi'ni ve henüz yeni kurulmuş olan Halk Komiserleri Konseyi'ni tanıyıp tanımamak hususu idi.

Yerel Hükümet'in Kurulması

11 Kasım'da Tiflis'te bölgenin tamamındaki bütün devrimci örgütlerin temsilcilerinin katılımıyla bir toplantı düzenlendi. Sosyal Demokratlar (Menşevikler)'ın lideri **Noi Jordania**, geçen yüzyıldan beri, Transkafkasya'nm Rusya ile el ele, birlik ve beraberlik içinde olduğunu ve kendisini Rusya Devleti'nin ayrılmaz bir parçası olarak kabul ettiğini ifade eden bir konuşma yaptı. Konuşmasına devamla; *"Bir talihsizlik*

2. **Dokumenty i materialy,** s. 3.

3. Çev.N.: *"Halkın sesi Tanrı'nın sesidir"*.

başımıza geldi. Rusya ile olan bağlantı koptu ve Transkafkasya yalnız başına kaldı. Kendi ayaklarımızın üzerinde durmak zorundayız, ya kendi kendimize yardımcı olacağız ya da anarşi içinde çürüyeceğiz..."[4]. **Jordania**, daha sonra, Transkafkasya'yı anarşiden koruyacak ve onu *"feci durumundan"* kurtaracak otonom bir yerel hükümetin kurulmasını teklif etti[5].

Transkafkasya'nm bütün partileri ve diğer örgütleri Petrograd rejimini kabul etmeyi reddetmelerine rağmen, ne **Jordania**, ne de başka biri, bu dönemde kalıcı bir ayrılığı düşünmüyordu. Sovyetler'in Bölgesel Merkezi, iktidarı ele geçiren Bolşevikleri kınadı[6]. Cepheyi temsil eden Ordu Komitesi, Bolşeviklerin halkın yüce iradesine karşı darbe yaptıklarını bildirerek, toplantıdan bir karar geçirdi. Bu kararda, yalnızca **Kerensky** Kabinesi'nin halkın adına icraat yapma hakkının olduğu ve bu kararın verilmesine neden olan herhangi bir diğer hükümetin hasım olarak kabul edileceği vurgulanıyordu[7].

Self-Determinasyon Hakkı

Yeni Petrograd rejiminin ilk faaliyetlerinden birisi, 15 Kasım 1917 tarihinde, Halk Komiserleri Konsey Başkanı **Lenin** ve Milliyetler Komiseri **Stalin**'in imzalarını taşıyan, bir *"İnsan Hakları Beyânnâmesi"* yayınlamak oldu. Bu beyânnâme, Sovyet milliyet politikasını temel alarak aşağıdaki hususları ilan ediyordu:

1. Rusya halklarının eşitliği ve egemenliği.
2. Rusya'dan ayrılma ve bağımsız devletlerin kurulması da dahil olmak üzere halkların özgür self-determinasyon hakkı.
3. Bütün milli ve milli-dinî ayrıcalıkların ve kısıtlamaların kaldırılması.
4. Rusya topraklarında yaşayan milli azınlıkların ve ırkî grupların serbestçe gelişmeleri."[8]

---

4. Jordania; **Za dva goda**, Tiflis 1919, s. 51-52.
5. Aynı yer.
6. **Dokumenty i materialy,** No. I, s. 1.
7. Aynı yer, s. 1-2.
8. **Dokumenty po istorii grazhdanskoi voiny v S. S. R. R.,** Moscow 1940, Vol. I, s. 18-20.

Bu belgede ilan edilen ilkeler, en ateşli Gürcü, Ermeni ve Azerbaycanlı milliyetçilerin hayallerinden bile daha ileri gitmişti. Bu, görünüşte, hemen hemen, Merkezi Hükümet tarafından tebaa durumunda olan milletlere kendilerini özgür kılmaları için gönderilmiş olan bir davetiye idi. Transkafkasya'nm bu şansın üzerine atlamaması ise dikkat çekici bir husustur. 16 Kasım'da bağımsızlıklarını ilan edebilirler ve bir önceki gün yayınlanan Sovyet Beyânnâmesi'ne tâbi olabilirlerdi. O zaman, kolayca Türkiye ile bir barış antlaşması yapabilirler ve Almanya ile birlikte Türkiye tarafından tanınabilirlerdi. Fakat görünüşe göre bunların Rusya ile olan bağları çok güçlü idi.

Kurucu Meclis toplanıncaya kadar Transkafkasya'yı anarşiden korumak için otonom yerel bir hükümetin kurulması hususunda **Jordania**'anın yapmış olduğu teklif, hatırlandı ve buna göre davranıldı. 24 Kasım'da Sovyetler'in Bölgesel Merkezi, Kafkasya Ordusu'nun Bölgesel Sovyeti, Tiflis Sovyeti'nin Yürütme Komitesi, Tiflis Şehir Meclisi, Halk Güvenliği Kafkasya Komitesi, Ozakom, siyasi partiler, Müslüman örgütler ve sendikaların temsilcileri böyle bir otoritenin tesis edilme ihtimâlini tartışmak üzere toplandılar.

Transkafkasya'nm Petrograd'daki yeni rejimi tanıyamayacağına, ancak Rusya'nın tamamına şamil olacak Kurucu Meclis toplanıncaya kadar kendi kendini yöneteceğine karar verildi. Bu arada, Meclis için seçimler yapılmalı ve seçilenler yerel bir rejimi örgütlemeliydi[9].

Transkafkasya Komiserliği

Böyle bir Hükümet kurulduktan dört gün sonra, oluşturulan hükümete Transkafkasya Komiserliği adı verildi. Hükümet'te üç Gürcü, üç Azerbaycanlı, üç Ermeni ve iki Rus üye vardı. Gürcü bir Menşevik olan **Evgenii Gegechkori** Komiserlik Başkanı ve Dış İşleri ve Çalışma Komiseri olarak seçildi. Diğer komiserler ise şunlardı:

İçişleri Komiseri: **A. Chkhenkeli**
Savaş Komiseri: **D. Donskoi**
Eğitim Komiseri: **Alexiev-Meskhiev**
Sanayi ve Ticaret Komiseri: **M. Caferov**
Ulaşım Komiseri: **H. Melik-Aslanov**
Tarım Komiseri: **A. Neruchev**

9. **Dokumenty i materialy,** No. 5, s. 3-7.

Levazım Komiseri: **A. Ter-Gazarov**
Sosyal Güvenlik Komiseri: **A. Ogajanian**
Devlet Kontrol Komiseri: **H. Has-Memedov**[10]

Transkafkasya Komiserliği, selefinin zayıflıklarının çoğunu miras alarak, feshedilmiş Ozakom'un yeri aldı. Komiserlik, Menşevikler, Müsavatçılar, Taşnaklar ve SR'lerden meydana geldiği için, daha fazla temsil gücüne sahipti. Ayrıca halka daha yakın ve halkın fikir ve özlemleri hakkında daha fazla bilgiye sahipti. Fakat, yalnızca geçici bir hükümet olarak, belirli bir programdan yoksundu ve Komiserliğin Başkanı **Gegechkori**, daha sonra bunun zayıf ve yetersiz bir kuruluş olduğunu itiraf etmiştir. Hepsinden en kötüsü, Transkafkasya Komiserliği'nin askeri meselelerde değişik Milli Konseylere bağlı olmasıydı. Çoğu zaman Komiserliğin kendine ait askeri birlikleri bulunmuyor ve kararlarını yerine getirmek veya ülkedeki kanun ve düzeni muhafaza etmek için güçsüz kalıyordu[11].

Bununla beraber, Bolşevik rejimini tanımamak ile onun iktidarı ele geçirmesini önlemek iki farklı şeydir. Bolşevikler ile Transkafkasya'nın tamamında iktidarı ele geçirme arasında, ayakta Sosyal Demokrat Parti duruyordu.

Gürcülerin çoğunluğu Mart Devrimi'nden memnun kalmışlardı. Mart Devrimi, burjuvaya ve entelektüel kesime büyük şeyler vaat etmişti ve bu nedenle bu sınıfların her ikisi de memnun idiler. Marksistler gibi Sosyal Demokratlar, ezici bir çoğunlukla tarım ülkesi olan bir memlekette sosyalist bir devrimin imkansız olduğuna inanıyorlardı. Bu nedenle, bunlar devrimin stabil hâle gelmesinde burjuvayı desteklemeye hazır idiler. Bolşevik darbesi, onlara göre, **Marx**'ın, *"kapitalizm tam olarak gelişmeden önce sosyalizmin kurulması imkansızdır"* şeklindeki teorisinden dolayı, anlamsız bir macera idi. Bu maceranın devam etmesine izin verilmemesi gerektiğine inanıyorlardı.

Menşevikler Tiflis'te İktidarı Ele Geçiriyor

Bu dönemde, Tiflis cephaneliği, içerisinde Bolşevik eğilimlerin çok güçlü olduğu Kafkasya Ordusu'na mensup bir Rus askeri kıtasının elinde idi. Kendi başlarına bir kuvvete sahip olmak için, Menşevikler daha

10. **Dokumenty i materialy,** No. 6, s. 7-8.
11. F. Makharadze; **Sovety i borba za sovetskuiu vlast v Gruzii,** s. 77.

sonra adı *"Halkın Muhafızları"* olarak değiştirilecek olan bir *"Kızıl Muhafız"* birliği örgütlediler. Menşevik işçiler arasından asker toplandı ve Kızıl Muhafız'ın başına eski bir Bolşevik olan **Valiko Jugeli** getirildi. 29 Kasım gecesi, Kızıl Muhafızlar cephaneliğin önüne gelerek, askerlerden bölgeyi teslim etmeleri istediler. Askerler şaşırdılar, çünkü bu talep Tiflis Sovyeti adına yapılıyordu. Cephaneliği savunanlar teslim olmadan önce yalnızca birkaç tüfekten ateş açıldı ve cephanelik Kızıl Muhafızlar tarafından işgal edildi[12].

Cephaneliğin Menşevikler tarafından ele geçirilmesi Bolşeviklerin konumunu son derece zayıflatmıştı. Hiç kimse bunu **Lenin**'den daha iyi anlayamazdı. Aralık 1917'de Transkafkasya'daki vaziyet hakkında rapor vermek için Petrograd'a gönderilen Gürcü bir Bolşevik, **Tsintsadze, Lenin**'e ne olduğunu anlattı, **Lenin** hemen bu mağlubiyetin önemine dikkat çekti ve hislerini **Tsintsadze**'ye söylemekten kaçınmadı[13].

Kasım 1917'de Gürcü Bolşeviklerinin zayıf görünmesi birçok nedenden kaynaklanıyordu. Muhtemelen bunların en başta geleni, ne pahasına olursa olsun barış sloganının Transkafkasya'da olduğu kadar Rusya'da popülerlik kazanamamış olması gerçeği idi. Ermeni ve Gürcü kitleleri, Türklerin Transkafkasya'yı işgal etmeleri durumunda başlarına ne geleceğini biliyorlardı. Onlar cepheden kaçma hususunda Rus köylüsünden daha az meyilliydiler. Bir Ermeni'ye yenilgiyi kabul etmesini tavsiye etmek, düşmanı bir Türk olduğundan, bu ümitsiz bir girişim olacaktı. Aslında, Ermeni ve Gürcü kitleleri arasında yenilgiyi kabul etme düşüncesi o derece istenmeyen bir hadiseydi ki, bazı Bolşevikler bile *"kendini müdafaa"* hakkını desteklediler[14].

Yıllar sonra, Gürcü Bolşeviklerin bu tutumu, onlara karşı kullanıldı. 1917 ve 1918'de onlar, diğer partilerle birlikte hep beraber Transkafkasya'nın savunulmasına karar vermişler ve şu Menşevik sloganını kabul etmişlerdi: *"Ata yurt ve devrim tehlikededir!"*. Diğer yandan şimdiye kadar Transkafkasya Komiserliği'ne düşman olan birliklerin silahsızlandırılmasında Menşeviklere yardımcı olmuşlardı. Kafkasya cephesinde Türkler taarruza başladıklarında, Abhazya ve Megrelya'da, Gürcü Bolşeviklerin tereddütsüzce *"eşkıya hareketi"* ve *"ata yurt ve*

12. Aynı yer, s. 79-80.

13. Orakhelashvili; **Zakavkazskie bolshevitskie organizatsii v 1917 godu**, s. 56.

14. W. Woitinsky; **La démocratie géorgienne**, Paris 1921, s. 83.

devrime vatan hainliği hareketi" olarak adlandırdıkları birkaç köylü ayaklanması patlak verdi[15].

1917'de Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmek hususundaki başarısızlıklarının ikinci sebebi, Kafkasya Ordusu'nu kullanma konusunda göstermiş oldukları isteksizlikti. Bazı Bolşevikler, Tiflis'teki Transkafkasya Komiserliği'ni devirmek için ordu yardıma çağrılırsa, ordunun daha sonra şehri yağmalayacağını düşünüyorlardı. Bir Bolşevik olan **Gaioz Devderiani** 1928'de bunun devrimci bir görüş olmadığım, ancak *"cahil ve zevksiz bir görüş açısı"* olduğunu yazmıştır. **Devderiani**, Hükümeti devirmek için morali bozulmuş ordunun kullanılması hususunda Gürcü Bolşevikleri'nin göstermiş oldukları isteksizliğin, yalnızca Tiflis'te Bolşeviklerin başarısız olmasına neden olmayan, aynı zamanda Bakü Komünü'nün nihai mağlubiyetine de zemin hazırlamış olan *"ölümcül bir hata"* olduğunu belirtmiştir[16].

1935'te bu konuda yazan eski Gürcü bir Bolşevik olan **Lavrentii Beria**[17], Tiflis Bolşeviklerini idare eden grubun, **Filip Makharadze, Budu Mdivani, Okujava, Toroshelidze** ve diğerlerinin, **Lenin** ve **Stalin**'in bu konuda direktifleri olmasına rağmen, silahlı bir ayaklanmaya hazırlanmayı kesin bir şekilde reddettiklerini söylüyordu. **Beria,** cephaneliği teslim eden Tiflis Bolşevikleri'ni suçlamış, bunların politikasını kınamış ve bu olayları vatan hainliği ile bağdaştırmıştır[18].

Bir diğer sebep, şimdiye kadar anlatılanların en önemlisi olup, hem **Beria** hem de **Devderiani** tarafından göz ardı edilmiştir. Bu da Transkafkasya genelinde Bolşevik örgütünün zayıflığı hususudur. Mart 1917'de Tiflis'teki Bolşevik sayısının on beş ilâ yirmiden fazla olmadığı hususu akıldan çıkarılmamalıdır. Mesele son yedi ayda partinin ne kadar süratle geliştiği söz konusu olmayıp, Menşevikler, Müsavatçılar ve Taşnaklar'dan oluşan koalisyonu devirmek için yeterli güce erişememeleri gerçeğidir.

Kasım ayında iktidarı ele geçirmek hususunda başarısız olan Bolşevikler, geri çekilmek zorunda kaldılar. Aralık ayında bunların Bölgesel Komitesi, Menşevikler tarafından ortaya atılan ve Bolşeviklerin

15. G. Devderiani; **Ocherki istorii Komsomola Gruzii**, Tiflis 1928, pp. 63-64.

16. Aynı yer, s. 63-64.

17. Şu anda SSCB Komünist Partisi Politbüro üyesi.

18. L. Beria; **K voprosu ob istorii bolshevistskikh organizatsii v Zakavkazie**, Moscow 1948, s. 233.

bir ayaklanma çıkarmayı plânladıklarını ifade eden söylentilerin asılsız olduğunu bildirdi:

> Partimiz kesinlikle ve tamamen bildirir ki, Tiflis'teki Bolşevikler ayaklanma hazırlığı içinde değildir. Hiç bir atış, hiçbir kurşun bir işçinin göğsünü, bir askerin göğsünü delmemelidir! Biz, her zaman, anlaşmazlık mevzuu olan bu meselenin barışçı bir şekilde çözümlenebileceğine inandık.[19]

Bununla birlikte silahlı bir ayaklanmayı kâğıt üzerinde reddetmek, rejimi devirmeyi hedefleyen bütün faaliyetlere devam etmekle aynı şey değildi. Kafkasya Ordusu hâlâ oradaydı ve savaş karşıtı propaganda ve ajitasyon için verimli bir ortam sağlanacak şekilde, morali oldukça düşüktü. Bunun farkında olarak, Bolşevikler çalışmalarını askerler arasında yoğunlaştırdılar.

Bütün alaylar cepheyi terk ederken, Bolşevikler bunları Transkafkasya Komiserliği'ne karşı çevirmeye çabalıyorlardı. Fakat Tiflis bölgesindeki askeri birlikler yeterli yoğunluğa sahip değildi. Çünkü kademeler çabucak uzak yerlere gönderilmiş ve daimî bir panik durumunda yaşayan Tiflis ahalisinin zihniyeti dışında, askeri birlikler arasında yapılan ajitasyon hiçbir pratik neticeye varamamıştır[20].

Kafkasya Ordusu İçin Mücadele

1917 yılının Aralık ayının ikinci yarısında Tiflis'te toplanan Bolşevikler, İkinci Bölgesel Kongreleri'nde orduyu ele geçirmeye teşebbüs ettiler. Mart Devrimi'nden hemen sonra, Menşevikler ve SR'ler, Asker Temsilcileri Sovyeti'nde ve asker komitelerinde çoğunluğu sağlamışlardı. Kafkasya Ordusu Komutanı **Yudenich** bu konuda şunları yazmıştır:

> Komitelerin üyeleri, hukuk ve düzeni güçlendirme ve savaşı muzaffer bir neticeye yöneltme eğilimi anlamında genellikle olumludurlar. Bu komiteler garnizonlar üzerinde güçlü bir etkiye sahip. Tiflis'te asker ve subaylar toplantılar yaptılar ve son yapılan toplantıda bir general başkan olarak seçildi.[21]

---

19. **Kavkazskii Rabochii**, 1 Aralık 1917'den Beria, a. g. e., s. 233-234.

20. S. Ia. Kheifets; *"Zakavkazie v pervuiu polovinu 1918 goda i Zakavkazskii Seim"*, **Byloe**, No. 21, 1923, Petrograd, s. 302-303.

21. Gürcü SSC'nin NKVD Arşiv Bölümü, Dosya No: 1416, p. 23'ten Khachapuridze, **Bolsheviki Gruzii**, s. 78

Subayların otoritesini yıkmak ve insanların barış, toprak veya ekmek sahibi olmadan devrimin daha fazla *"derinleştirilemeyeceğine"* askerleri inandırmak Bolşevik fesatçılarının vazifesi idi[22]. Bunu öyle güzel başardılar ki, Kafkasya Ordusu'nun İkinci Bölgesel Kongresi'nde çoğunluğu ele geçirdiler.

Yeni bir Bölgesel Ordu Sovyeti seçildi. Bu Sovyet, elli iki Bolşevik ve her zaman Bolşeviklerle oy kullanan solcu SR; kırk sekiz Menşevik, sağcı SR, Taşnak ve diğerlerinden oluşuyordu. Daha sonra Bakü Komünü'nün Savaş Komiseri olacak bir Bolşevik olan **Korganov**, Başkan seçildi. Alınan ilk kararda sermaye temsilcilerinin bir düşman olup, eğer fırsat verilirse bunların devrimci-demokrat cepheyi bozmaya gayret edeceği; bu nedenle işçi ve köylülerin zaferi için savaşan sınıfın (yani proletarya), Kurucu Meclis toplanıncaya kadar diktatörlük uygulaması gerektiği vurgulanıyordu. İkinci kararda Petrograd'daki Halk Komiserleri Konseyi'ne destek vaat ediliyor ve buna karşı yürütülen bütün faaliyetlerin acımasızca bastırılacağı bildiriliyordu. Beşinci karar oldukça tuhaf idi. Kurucular Meclisi'nin hızlı bir şekilde açılması talep ediliyor, ancak bunun yalnızca Petrograd Sovyeti'nin siyasetini yürütürse desteklenebileceği ilâve ediliyordu. Altıncı karar, eğer Meclis çalışan insanların iradesine karşı çıkarsa, Kurucu Meclis'ten yüz çevrileceği ve iktidarın yeni organlarından, Sovyetler'den, geçirilecek devrimci programın yürütüleceği tehdidini kapsıyordu[23]. Kongre, Petrograd'daki Halk Komiserleri Konseyi'ni selâmlayan bir telgraf gönderdi ve nihayet kendisini, Transkafkasya'da, askeri alanda en üstün otorite olarak ilan etti.

Menşevikler, Taşnaklar ve diğerleri, Kongre'nin kararlarını kabul edemezlerdi. Bu kongreyi terk ettiler ve kendi başlarına bir kongre topladılar. Fakat ortaya çıkan sonuç, yalnızca yedi ay kadar SR'ler ve Menşevikler tarafından kontrol edilen ordu organları üzerinde Aralık 1917'de Bolşeviklerin hâkimiyet kazanmış oldukları gerçeği idi.

Sovyetler İçin Mücadele

Aralık 1917 ve Ocak 1918'de muhaliflerin izafî gücünü gösteren başka iki kongre toplandı. Bunlardan biri *"II. İşçi Temsilcileri Sovyetleri'nin*

22. Khachapuridze; a. g. e., s. 78.

23. **Kavkazskii Rabochii**, Sayı: 299'dan Makharadze, **Sovety i borba za sovetskuiu vlast v Gruzii**, s. 108-109.

Bölgesel Kongresi" ve diğeri de *"I. Sendikalar Konferansı"* idi. Sovyetler Kongresi, Bakü Sovyeti'nin Başkanı **Stepan Shaumian**'ın girişimi ile toplandı[24]. Kongre, değişik şehirlere atanan delege sayısı üzerindeki anlaşmazlıkla başladı. Mesela Tiflis, her beş yüz işçi için bir delegeye sahipken, diğer taraftan Bakü, her iki bin işçi için bir delegeye sahipti. Bolşevikler, kaleleri konumunda olan Bakü'nün delege sayısının ya dört katma çıkarılmasını veya Bakü delegelerinin her birine dört oy hakkı verilmesini ya da Tiflis ve diğer Gürcü temsilcilerinin sayısının dörtte bir oranında azaltılmasını teklif ettiler. Menşevikler bu teklifleri reddettiler, bunun üzerine yetmiş iki Bolşevik delege Kongre'yi terk ettiler. Böylece Kongre tamamen Menşeviklerin ellerine bırakılmış oluyordu[25].

Menşeviklerin hâkimiyetine giren Kongre, daha sonra, Transkafkasya Komiserliği'nin bütün önlemlerini onayladı ve bunu destekleyeceğine dair söz verdi. Menşeviklerin *Ertoba* Gazetesi, bu Kongre ile İkinci Kafkasya Ordusu Kongresi'ni karşılaştırarak, İkinci Kafkasya Ordusu Kongresi'nin aşırılıkçı propaganda ile aklı karışan koyu köylülüğü temsil ederken, bu Kongre'nin siyasi anlamda bilinçli ve disiplinli proletaryayı temsil ettiğini yazıyordu[26]. Bununla beraber, Bolşevikler, Bakü'ye eşit temsil edilme hakkını vermeyi reddettiklerinden dolayı Menşevikleri siyasi namussuzlukla suçladılar.

Sendikalar İçin Mücadele

Diğer konferans, sendikalar hakkında idi. Konferans Tiflis'te, 7 Ocak tarihinde toplandı ve beş gün sürdü. Transkafkasya'daki 66 sendikanın 103.702 üyesi Konferans'a 82 delege gönderdi. Temsil eşit idi. 74.623 üye için Bakü'nün 32 delegesi, yalnızca 21.839 üye için Tiflis'in 34 delegesi vardı. 82 delegenin 48'i Menşevik (23'ü Tiflis'ten, 15'i Bakü'den, 10'u diğer şehirlerden), 17'si Bolşevik (7'si Bakü'den, 6'sı Tiflis'ten, 3'ü Batum'dan ve biri Gori'den), geri kalanlar ise SR'ler (9), Bundcular[27](1) , Taşnaklar (1), Anarşist-Komünistler (1) ve bağımsızlar (5)'dan

24. G. Devderiani; **Dni gospodstva menshevikov v Gruzii**, Tiflis 1931, s. 356.

25. Khachapuridze, a. g. e., p. 106; Cf. Beria, a. g. e., s. 172-173; Makharadze, a. g. e., s. 111-112.

26. **Ertoba**, Sayı: 222, 1917'den Makharadze, a. g. e., s. 112.

27. Bund, bir Yahudi Sosyal Demokrat partisi idi.

meydana geliyordu[28].

Bolşevikler ile Menşevikler arasındaki anlaşmazlık, hemen, birkaç gün içinde toplanacak olan Kurucular Meclisi'ne karşı sendikaların tutumu meselesi üzerinde yeniden alevlendi. Bolşevikler Kurucu Meclis'ten Petrograd Sovyeti'nin almış olduğu bütün önlemleri desteklemesini istiyorlardı, aksi hâlde bu meclisi desteklemeyeceklerdi. Menşevikler ve diğer partiler ise Kurucu Meclis'in bağımsız olmasını istiyorlardı. Bu, halkın sesi olan meclisin mutlak hükümranlığı anlamına geliyordu. Kurucu Meclis'le ile ilgili olan Bolşevik kararı engellendi ve Menşevikler tarafından yapılan teklif benimsendi[29]. İkinci çatışma, bütün Transkafkasya işçilerinin faaliyetlerini koordine edecek bir kuruluş olarak Sendikalar Merkezi'nin yeri meselesi üzerine çıktı. Bolşevikler bu merkezin, istedikleri an onu etkileyebilecekleri Bakü şehrinde olmasını istiyorlarken, Menşevikler, aynı sebeple, Tiflis'te olmasını istiyorlardı. Nihayet Tiflis Bakü'nün 22 oyuna karşılık 35 oy aldı. Böylece Menşeviklerin zaferi tamamlanmıştı[30].

Bakü'deki Durum

Menşevikler Tiflis'teki bütün savaşları kazanırlarken, Bolşevikler bütün güçlerini Bakü üzerine yoğunlaştırdılar. Zaten 7 Aralık 1917'de, Petrograd'daki Halk Komiserleri Konseyi, Rusya ve Doğu Müslümanları'na, onlara bağımsızlık ve self-determinasyon hakkının verileceğini vaat eden bir beyânnâme yayınlamıştı. Burada Türkiye ve İran'ın bölünmesi için yapılan antlaşmaların boş ve geçersiz olduğu bildiriliyor ve Türklere, İranlılara, Tatarlara, Çeçenlere vb. kendilerini köleleştirenlere karşı ayaklanmaları için çağrıda bulunuluyordu[31].

Tecrübeli devrimciler olarak Bolşevikler, yayınlanan beyânnâmelerle savaşların kazanılamayacağını çok iyi biliyorlardı. Transkafkasya'nın Bolşevikleri için bir kurmay heyeti oluşturmak ve onlara zafer kazanabilecek bir liderin bulunması gerekiyordu. Halk Komiserleri Konseyi'nin seçimi önceden belirlenmişti. Bu kişi, bu önemli konum için kabul edilebilecek herkesten çok açık bir biçimde üstün olduğundan dolayı

---

28. **Pervaia Kavkazskaia Konferentsiia Professionainykh Soiuzov**, Tiflis 1918, s. 8.
29. Aynı yer, s. 66-69.
30. Aynı yer, s. 66-69.
31. Kliuchnikov and Sabanin; **Mezhdunarodnaia politika**, No. 79, s. 94-96.

Stepan Shaumian'dan başkası olamazdı. Aralık 1917'de toplanan Halk Komiserleri Konseyi'nin bir toplantısında **Stalin**, **Shaumian**'ın Kafkasya Olağanüstü Komiserliği'ne atanmasına karar verilmesini esas alarak, Transkafkasya'daki durum hakkında bir rapor verdi[32].

Shaumian'ın başkanlığını yaptığı Bakü Sovyeti, Kasım Devrimi'nden hemen sonra bir dizi krizle yüz yüze kaldı. Tiflis Sovyeti'nin aksine Bakü Sovyeti Petrograd rejimini tanımış olmasına ve bunun Yürütme Komitesi tamamen Bolşeviklerin elinde olmasına rağmen, **Shamuian**'ın pozisyonu pek de kuvvetli değildi. İlk tehdit düşmanca davranan bir insandan değil, ilkbahar geldiğinde tarımsal faaliyetlere yeniden dönüp dönmeme ihtimallerinden emin olamadıkları için ellerindeki buğdayı pazara vermeyen çiftçilerin neden olduğu açlıktan geldi. Şehirde Bakü Sovyeti'nin yiyecekte serbest ticareti kısıtlamak için yapmış olduğu teşebbüslere yönelik ekmek ayaklanmaları patlak verdiği zaman, Eylül ayı kadar yakın bir dönemde yiyecek meselesi başlamıştı[33].

Son birkaç yüzyıldır Batı'daki insanlar gerçek bir kıtlığın ne olduğuna dair yalnızca çok bulanık bir fikre sahip olmuşlardır. Kıtlık vurduğunda harfi harfine milyonların açlıktan ölmesi yalnızca Asya'daydı. Azerbaycan'daki 1917-1918 açlığı, Asya standartları ile hüküm verilirse, en şiddetlisi değildi, ancak kitleleri etkiledi ve önemli bir siyasi rol oynadı.

Sovyet Yiyecek İdaresi'nin arşivlerinde saklanan birkaç belgede, 1917-1918 kışı sırasında Azerbaycan'ın birkaç taşra kasabası ve köyündeki durum resmedilmiştir. Burada Yiyecek İdaresi memurları tarafından kendi ana bürolarına gönderilmiş bazı telgraflardan örnekler veriyoruz:

(Astara'dan) "... Yiyecek İdaresi'nin üyeleri, çok korktuklarından çalışmayı reddediyorlar... beş gündür halk açlıktan ölüyor.".

(Bozhii Promysel'den) "...halkımız kelimesi kelimesine açlıktan ölüyor... çöplükten beslenmek zorundalar... açlıktan ölmeden önce yerli ahaliyi taşıyacağımız yeri gösterin.".

(Ucarı'dan) "... köyde açlıktan ölümler başladı. Fırıncılar üç aydır çalışmıyorlar."

(Şamahı'dan) "...açlıktan kıvranan insan kalabalıkları Komite (Yiyecek İdaresi)'ye saldırıyor."[34].

---

32. **Dokumenty po istorii grazhdanskoi voiny v S.S.S.R.**, Vol. I, s. 279.

33. A. Dubner; **Bakinskii proletariat v gody revolutsii**, Baku 1931, s. 33-40.

34. Aynı yer, s. 44.

Kıtlık, rejimin varlığını tehlikeye atıyordu. Sovyet dışındaki diğer örgütler, Bolşeviklerin etkisini sarsmak için vaziyeti sömürmeye çalışıyorlardı. Bunu önlemek için, Sovyet, Bakü'yü yönetmek hususunda rakip olarak kendilerini göstermeye teşebbüs etmiş olan iki örgüte saldırmaya başladı. Bunların birincisi Bakü Şehir Duması, ikincisi ise Halk Güvenliği Devrimci Komitesi idi.

Bakü Sovyeti Bakü Duması'na Karşı

Bakü Duması yeni rejimi tanımamıştı. Duma, tanınmış Azerbaycanlı bir avukat olan **Feth Ali Han Hoyski** tarafından yönetiliyor ve Bakü toplumunun sağ kanadını temsil ediyordu. Kitleler üzerindeki etkisi küçüktü, ancak hâlâ Sovyet'e karşı direncin çekirdeğini teşkil ediyordu[35]. Diğeri, Halk Güvenliği Devrimci Komitesi, Geçici Hükümet'in devrildiği haberine tepki olarak, 18 Kasım 1917 tarihinde kurulmuştur. Derhâl basın yoluyla Sovyet'e muhalefet etmeye başladı. Bolşevikler hariç, diğer bütün siyasi partilerin üyelerini ihtiva etmesinden dolayı, örgütün sesi kesin bir etki meydana getirmek hususunda başarısız olamazdı. Fakat solcu SR'ler ile enternasyonalci Menşevikler Komite'yi terk edince, Sovyet'in saldırılarına karşı kendisini müdafaa edebilme kabiliyetini yitirdiler ve Müsavat'ın destek vermeyi reddetmesi ile pozisyonu tamamen savunmasız kaldı[36]. 22 Kasım'da, Sovyet, eğer çağrısına uymazsa kuvvet kullanmakla tehdit ederek, Halk Güvenliği Komitesi'nin dağıtılmasını istedi. Sonuçta kendisini korumak için hiçbir askeri güce sahip olmayan Komite, dağıtıldı[37].

Müsavat ve Bolşevikler

Azerbaycan'da Bolşeviklerin en önemli rakibi, şüphesiz ki, Müsavat idi. Bunların Bolşeviklere karşı olan tutumları, Kasım 1917'den Mart 1918'e kadar uzanan aylarda hızlı bir değişim geçirmiştir. 17 Kasım 1917 tarihinde Bakü Sovyeti, Bakü halkına yeni rejimi desteklemesi için çağrıda bulunulan ve karşı devrimci her türlü teşebbüsün acıma-

35. Popov; *"Iz istorii revolutsii v Vostochnom Zakavkazie"*, **Proletarskaia Revolutsiia**, No. 5 (28), 1924, s. 32-33.

36. Popov, aynı makale, s. 27-28; Popov, aynı makale, No. 7 (30), 1924, s. 128.

37. Popov; aynı makale, No. 5 (28), 1924, s. 30-32.

sızca bastırılacağı tehdidini ihtiva eden bir beyânnâme yayınladığında, Müsavat'ın Parti Konseyi Geçici Hükümeti kınamayı ve Bolşevizm'in baskısının amaçsız ve zararlı olacağını ifade etmeyi uygun bulmuştu[38].

Aslmda Müsavat, Bolşeviklerin vaatlerine saygı gösterecekleri ve Rusya Müslümanları'na çok istedikleri self-determinasyon hakkını verecekleri inancı nedeniyle, Sovyet'e karşı dostça davranmaktaydı. Bolşevikler ile Müsavatçılar birbirlerine o kadar yakındılar ki, aralarındaki işbirliği üzerine muhalifleri bu partiler hakkında şunları söyleyebilmekte idiler:

> Bir temel meseleye bile işaret edemezsiniz ki, bunun hakkında Müsavat, Bolşeviklerin nokta-i nazarına karşı itiraz etmiş olsun ve diğer bazı hizipleri savunsun. Fakat temel meselelerin bütün bir serisini göstereceğiz ki, bunun hakkında Müsavat daima Bolşevikleri savunmuş ve diğer hiziplere (Menşevikler, SR'ler ve Taşnaklar) karşı savaşmıştır[39].

Ayrıca Halk Güvenliği Devrimci Komitesi'nin tasfiyesinde, Kurucu Meclis'in dağılmasının onaylanmasında ve diğer partilerin öfkeyle reddettikleri Brest-Litovsk barış antlaşmasının onaylanmasında Müsavat'ın Bolşeviklerle birlikte oy kullanmasına da işaret edilmiştir[40].

Müsavat ile Bolşevikler arasındaki işbirliği, yalnızca taktiksel bir özelliğe sahipti. Bununla birlikte bunların düşmanlığı derin ve gerçek idi ve daha sonra bu düşmanlık, Kafkasya Azerbaycanı için verilen iç mücadelede bu iki parti başlıca düşmanlar haline geldiklerinde görülecektir.

Hatta Sovyet'i desteklerken bile, Müsavat bunu ön koşullu olarak yapmıştı. Bolşevikler *"Bütün güç Sovyetler'e"* sloganlarını söyledikler zaman, Müsavat'ın lideri **Resulzâde** şunları vurgulamaktaydı:

> Müsavat Partisi, gücün Sovyetler'e aktarılması prensibine karşı değildir, ancak Bakü Sovyeti'nin demokratik bir temel üzerinde seçilmemiş olması ve ayrıca köylülerin temsil edilmemiş olması nedenleriyle Müsavat Partisi anılan Sovyet'e iktidarı bırakmayı reddeder ve bu sebeple Bakü Sovyet Yürütme Komitesi'ne girmeyecektir[41].

Müsavat'ın bütün devlet erkini teslim etmeyi ve Yürütme Komitesi'nin

---

38. Popov; aynı makale, No. 7 (30), 1924, s. 129.

39. Ishkhanian; **Kontr-revolutsiia v Zakavkazie**, s. 61.

40. Aynı yer, s. 62.

41. Ratgauzer; **Revolutsiia i grazhdanskaia voina v Baku**, Baku 1927, s. 107.

çalışmalarında yer almayı reddetmesinin, tabii ki, **Resulzâde**'nin vurgulamış olduğu sebeplerle birlikte, başka sebepleri de vardı. Yürütme Komitesi, bir Rus siyaseti takip ediyordu. Bunu **Shaumian** *"Bakü İşçi, Asker ve Denizci Temsilcileri Sovyeti Bütün Rusya Sovyetleri Kongresi'nin emirlerine uymak zorunda olduğunu kabul eder ve eksiksiz olarak Merkez Yürütme Komitesi'ne göre faaliyet gösterir"* diyerek açıkça ortaya koymakta idi[42]. Diğer taraftan Müsavat, merkezileştirmeye karşı idi ve otonomi için mücadele ediyordu.

Hem Bolşevikler hem de Müsavatçılar, ölümcül bir savaşa girmelerinin bir an meselesi olduğunun farkındaydılar ve her ikisi de kendi zaferlerini garantiye almak için tedbir alıyorlardı. Fakat Bolşevikler, etkili silahlı bir kuvvetin organize edilmesi için yapmış oldukları teşebbüslerinde, ciddî zorluklarla karşılaştılar. Rus işçiler, Rus bakış açısından haklı olarak güvenilmez olarak görülen Azerbaycanlıların silahlandırılmasından korkuyorlardı. Diğer taraftan, Azerbaycanlılar, Ermenilerin silahlandırılma önerisiyle bile histerik hâle geliyorlardı. Ruslar, Kafkas cephesindeki kendi ordularının dağılması ile Azerbaycan'daki Rusların sonunun geleceğine inanırlarken, Bakü sürekli olarak ırkçı ayaklanmaların korkusuyla yaşıyordu. Oysa Sovyet söz konusu olunca, silâhlı bir kuvvet bir gereklilik olmuştu. Kızıl Muhafız birlikleri teşkil ettiklerinde, güçlü bir muhalefetle karşılaştılar ancak bunu önemsemeden plânlarını yürüttüler.

Bununla birlikte, bir ordu teşkil etmek için daha erkendi. Sovyet kuvvetleri, Müsavat veya Taşnaksutyun'unkilerden çok daha küçük idi. Cepheyi terk edip bırakan binlerce Rus askerlerinden çok sayıda silâh satın alabilmiş olduklarından Taşnaklar oldukça iyi silahlanmışlardı. Ayrıca Taşnaklar, Rus ordusunda hizmet ettikleri ve Türkiye'de yapmış oldukları gerilla savaşlarından dolayı daha önce de askeri deneyimler yaşamışlardı. Azerbaycanlılar da hemen hemen Ermeniler kadar iyi bir şekilde silahlanmışlardır, ancak bunların diğerleri ile kıyaslanabilecek ne teşkilâtları ne de deneyimleri vardı. Diğer taraftan Sovyet, birkaç müfrezeye sahipti, ancak bunlar iyi bir şekilde silahlandırılamamış bu sebeple de güven telkin etmiyorlardı[43]. Bu durumun doğasında olan zorlukların farkında olan **Shaumian**, Kafkasya Kızıl birliklerinin ihtiyaçları için on

42. S. Shaumian; **Stat'i i rechi**, Baku 1924, s. 172.

43. Suren Shaumian; *"Bakinskaia Komuna 1918 goda"*, **Proletarskaia Revolutsiia**, No. 12 (59), December 1926, s. 74-75.

milyon rublelik bir ödenek istemek, güvenilmez ve kaprisli bir kuvvet olan Hazar filosunun yardımı olmadan Bakü'nün elde tutulmasının imkansız olduğu hususuna dikkat çekmek için **Stalin**'e bir mektup yazdı.[44]

Müsavat'ın gittikçe güçlenmesi, Müsavat ile Sovyet arasındaki ilişkilerin daha da kötüye gitmesine sebep oldu. 1917 yılının sonuna gelindiğinde, bir Transkafkasya Müslümanları konferansı toplandı ve bu konferansta bir kurucu meclis teşkil etmek üzere Azerbaycanlılar ile Kafkasya Dağlıları'na çağrı yapılmasına karar verildi. Bu hareket kesin bir ayrılıkçılık işareti idi, ancak Sovyet bunu görmezden gelmeyi tercih etti[45]. Ocak ayında savaş hatları çizilmişti ve Bolşevikler Müsavat'ı yıkmaya yönelik hareketlere başladılar. Müsavat'a saldırmanın en kolay yollarından birisi, Müsavat'ı ırkçı ayaklanmaları kışkırtmak ve karşıdevrimci olmakla suçlamak idi. Bunun gibi taktikler, arzu edilen neticeleri getirebilirdi, ancak Sovyet, Müslümanlara karşı Ermenilerin yanındaymış gibi görünmemek için dikkatli olmak zorundaydı. Her halükârda Sovyet'te çok fazla sayıda Rus ve Ermeni vardı ve şayet bir Müslüman karşıtı politika izlemeye başlarlarsa, Azerbaycanlı kitleler Müsavat etrafında çok daha sıkı bir şekilde toplanacaklardı. Ermeni yanlısı görünmekten sakınmak için, Bolşevikler, basın yoluyla, hem Müsavat'a hem de Taşnaksutyun'a saldırdılar. Bu doğrultuda 30 Ocak 1918 tarihli *Bakinskii Rabochii* (Bakü İşçisi) gazetesinde şunlar yazılıyordu:

> Bakü, şu anda, yüzleri birbirine dönmüş ve herhangi bir zamanda düşman üzerine atılmaya hazır iki düşman kampı temsil etmektedir: Müsavat ve Taşnaksutyun. Bunlar devlet karşıtı, silahlanmış ve proleter kitleleri birbirlerine karşı kışkırtan karşıdevrimciler olup, işçi hareketinin harabeleri üzerine kendi kokuşmuş milliyetçi binalarını inşa etmek istemektedirler. Bir çatışma kaçınılmazdır. Şehrimizin tüm demokratik unsurlarını zorlayacak korkunç bir ikaz [bazı ayaklanmalara atıf yapıyor] olmaksızın kaçınılmazdır... yalnızca işçileri değil, aynı zamanda çalışan halkın tüm mevcudiyetini tehdit eden hayvanî milliyetçiliğe karşı çalışmaya, savaşmaya başlamak için... Yasal olarak ve herkesin gözü önünde çalışan ve hatta devrimci tesislerde ikamet eden gırtlak kesen bir çetenin suç faaliyetlerine bir son vermek gerekmektedir.[46]

---

44. **Dokumenty po istorii grazhdanskoi voiny v S.S.S.R.**, Vol. I, s. 281.

45. Popov; a. g. m., No. 7 (30), 1924, s. 136.

46. **Bakinskii Rabochii**, 30 Haziran 1918'den Ratgauzer, a. g. e., s. 128.

Bu makalede hem Müsavat'a hem de Taşnaksutyun'a saldırılmış olmasına rağmen, asıl hedef Müsavat idi. Sovyet aynı anda bunlar gibi iki zorlu düşmana karşı zafer kazanamazdı. Hatta diğerinin yardımı olmadan bunlardan birisine karşı da zafer kazanamazdı. Bundan dolayı bir halkı diğerine karşı kullanmaya çalışan Sovyet, Azerbaycanlı ve Ermeniler arasındaki milliyetçi mücadele içerisine çekilmiştir. Mart katliâmları ile neticelenecek olan Müsavat ile Sovyet arasındaki mücadele ve Transkafkasya'nın daha sonraki tarihinde büyük öneme sahip olan bu olaylarda Taşnaksutyun'un rolü, bu nedenlerden ötürü biraz detaylı olarak incelenmelidir.

Mart Olayları

9 Mart 1918 tarihinde Azerbaycan Vahşi Tümeni kurmay heyeti Bakü'ye geldi. Bu tümenin komutanı **General Talışinskii**, Sovyet tarafından tutuklandı. Müslüman kitleler ayaklandı. Camilerde, halktan Sovyet'e karşı silahlı bir şekilde direnmelerini isteyen hatiplerin konuştukları toplantılar düzenlendi.

Daha düşünceli ve daha az inatçı olabilseydi **Shaumian**, çok kan dökülmesini önleyebilirdi. **General Talınşinskii** ve kurmay heyetinin gelişinden yalnızca birkaç gün önce **Lenin**'den bir telgraf almıştı. Bu telgrafta şunlar yazılıydı:

Sevgili Yoldaş **Shaumian**

Mektup için çok teşekkürler. Sağlam ve kararlı siyasetinizden memnun olduk; bununla, mevcut en zor vaziyet ile şüphesiz gerekli hâle gelen en ihtiyatlı bir diplomasiyi hep birleştir ve biz kazanacağız.

Zorluklar sonsuzdur; şimdiye kadar çelişki ve anlaşmazlıklar ve emperyalistler arasındaki mücadele sayesinde kurtulduk. Bu anlaşmazlıkları kullanabilmek için; şimdi diplomasiyi öğrenmek gerekiyor.

En iyi dileklerimle ve bütün arkadaşlara selamlar.

V. Ulianov (Lenin)[47].

Bu telgraf, halkı değerlendirme hususundaki dehasıyla **Lenin**'in **Shaumian**'ın ihtiyatsızlığını sezmiş olduğunu gösteriyor. **Lenin**'in diplomasi hakkındaki tavsiyesi daha fazla dikkatli ve daha az kışkırtıcı olunması için iyi bir uyarı idi.

47. S. Shaumian; **Stat'i rechi**, s. 224.

Talışinskii'nin serbest bırakılması olayı kapatabilirdi, ancak 30 Mart tarihinde Sovyet yetkililerince, *Evelina* gemisinin Müslüman mürettebatının silahlanmış ve Sovyet'e karşı isyan etmek için işaret beklemekte olduğuna dair bilgiler alındı. Bu rapor, belirlenebildiği kadarıyla, aslında dayanaktan yoksundu, ancak Sovyet, rapora göre davrandı ve anlaşıldığı kadarıyla direnmeye çalışan bu mürettebatı silahsızlandırmak için zor kullandı[48]. Sovyet'in bu eylemine tepki olarak, devasa bir kalabalık Bakü camilerinden birisinin bahçesinde toplandı ve burada Evelina mürettebatından Sovyet tarafından el konulan tüfeklerin geri verilmesini talep eden bir karar alındı. Ertesi gün bir Müslüman delegasyonu, Sovyet'ten silâhların geri verilmesini istedi. Bolşevik liderlerden birisi olan **Japaridze**, bu talebin yerine getirileceğine dair söz verdi, fakat bu arada sokaklarda kurşunlar atılmaya başlanmıştı[49].

Burada kimin ilk ateşi açtığı meselesi önemsiz bir konudur. Gerçek olan, 30 Mart 1918 tarihinde akşam saat 6'ya kadar Bakü'nün düzenli bir savaş alanı haline gelmiş olmasıdır. Siperler kazılıyor, barikatlar dikiliyor, gerçek savaş hâli için hazırlıklar yapılıyordu. Birkaç saat boyunca şehir fırtına öncesi sessizliğine büründü[50].

Kendi kuvvetlerinin Müsavat'ın liderliğini yaptığı Azerbaycan kitlelerine karşı yetersiz kalacağını iyi bilen Sovyet, tam teşekkülü bir iç savaşın yaklaşmakta olduğunu fark ettiği zaman, müttefik aramaya başladı. Bakü Menşevikleri'nin lideri olan **Aiollo**, Sovyet'i destekleyeceklerini bildirdi. SR'ler İslâmcılığa ve *"socialists à l'orientale"*[51] 'e karşı savaşacaklarına dair söz verdiler. Hatta Kadetler (sağ kanat liberalleri) bile, *"Rus Davası"*nın şampiyonları olarak, Bolşevikleri destekleyeceklerine dair söz verdiler[52].

Müsavat tamamen yalnız kaldığını fark edememezlik yapamazdı. Müsavat'm yayın organı olan *"Açık Söz"* gazetesi, bütün bir yıl boyunca Menşeviklerle savaşan aynı Bolşeviklerin şimdi Kadetler ve Taşnaklarla bile ittifak yapmakta olduğunu yazdı. Gazete sözlerine devam ederek,

---

48. **Dokumenty po istorii grazhdanskoi voiny v S.S.S.R.**, Vol. I, s. 282-283.

49. **Claims of the Peace Delegation of the Republic of Caucasian Azerbaijan presented to the Peace Conference in Paris**, Paris 1919, s. 18-19. Bundan sonra *"Claims of Azerbaijan"* olarak kısaltılacaktır.

50. Tchalkhouchian; **Le livre rouge**, Paris 1919, s. 85-86.

51. Çev. N.: *"Doğu Sosyalistleri"*.

52. Baikov; **Vospominaniia o revolutsii v Zakavkazii**, (Berlin ?), s. 122.

böyle bir işbirliğinin yalnızca milli bir temel üzerinde izah edilebileceğini ve bir sınıf savaşı yerine bir milleti diğer bir millete karşı kışkırtma siyasetine, demokrasinin trajik bir teslimiyeti olduğunu ifade etti[53].

Fakat Mart Olayları sırasında Sovyet'i kurtaran ne Kadetler, ne Menşevikler ne de SR'ler olmuştur. Bu güç, kendi emelleri için kurmuş olduğu askeri örgütü ile Taşnaksutyun idi. Başlangıçta Ermeni Milli Konseyi, Müsavat ile Sovyet arasındaki kavgada tarafsız kalacağını beyân etmişti. Hatta, Ermenilerin Bolşeviklere karşı Müsavat'ın kendi yardımlarını bekleyebileceğini konuştukları hususu bile öne sürülmüştü. Şayet durum bu idiyse, o zaman, Ermeniler sonradan meydana gelen katliâmların kışkırtıcılığım yapmak hususunda büyük oranda sorumluydular, çünkü Müsavat, karşısında sadece bir düşmanın olduğunu düşünerek silahlı bir anlaşmazlığın içerisine dalmıştı. Meşhur Komiser **Stepan Shaumian**'ın kardeşi **Suren Shaumian** bu konuda şunları yazmaktadır: *"Müttefikine* [Taşnaklar] *güvenmemiş olsaydı, Müslüman Milli Konseyi' nin silâha sarılmayacağını söylemek mümkündür."*[54]

31 Mart'ta Sovyet aşağıdaki hususları talep eden bir ültimatom yayınladı:

1. Sovyet'in tek otorite olarak açık ve samimî olarak tanınması ve emirlerine mutlak surette itaat edilmesi;
2. Azerbaycan Vahşi Tümeni'nin Bakü bölgesinden çekilmesi; ve
3. Müslümanlar tarafından kapatılan Bakü-Tiflis ve Bakü-Petrovsk demiryollarındaki trafiğin açılması.

Bu şartlara uymak için 1 Nisan 1918 öğleden sonra saat 3'e kadar süre verildi. Ayrıca, bu şartlar kabul edilmezse, bir savaş durumu ilan edileceği ve bunun bütün sorumluluğunun Müsavat'a ait olacağı bildirildi[55].

Sovyet ültimatomuyla hemen hemen aynı anda, tehlike durumunu karşılamak için meydana getirilmiş bir kuruluş olan Bakü Devrimci Savunma Komitesi, Müsavat'ın başkanlığını yaptığı karşıdevrimciler tarafından Sovyet rejiminin tehlikeye atıldığını ifade eden bir çağrı yayınladı. Komite, yurttaşları ayaklanmaya, Sovyet etrafında toplanmaya

---

53. **Açık Söz**, Sayı: 627, 1918'den *Ratgauzer*, a. g. m., s. 143

54. Suren Shaumian; *"Kakinskaia Kommuna 1918 goda"*, **Proletarskaia Revolutsiia**, No. 12 (59), 1926, s. 78.

55. Tchalkhouchian, a. g. e, s. 85-86; ayrıca bkz. Ratgauzer, a. g. e., s. 147-148.

ve devrimi korumak için kanlarının son damlasına kadar savaşmaya hazır olmaları hususlarında çağrıda bulunuyordu. **Stepan Shaumian**, **Japaridze** ve Kafkas Kızıl Ordusu'nun Askeri Devrimci Komitesi'nin Başkanı **Korganov** tarafından imzalanan beyânnâmede şöyle denilmekteydi:

> Müsavat Partisi'nden milliyetçiler ile onu izleyen karşıdevrimci unsurlar Sovyet'e karşı hâlihazırda askeri eylemler başlatmıştır"[56].

Yetenekli bir general ordusunu savaşa gönderebilir ve onlara geri çekilmelerini emredebilir, ancak hiç kimse, bir kere başladılar mı, takip etmekte oldukları yolu değiştirmeleri hususunda bir kalabalığa emir veremez. Bu sebeple Müsavat'ın son anda Sovyet ültimatomunu kabul etmesi, Azerbaycanlıların sokaklarda savaşmasını engelleyemedi. Yüksek sesle tarafsızlıklarını ilan eden Ermeniler, birdenbire Sovyet safına geçti ve Müsavat'a karşı yapılan saldırılara iştirak ettiler. Ermeni saldırı ve katliâmlarının gerçek ifadesi şöyledir:

> Müslümanlar üzerinde böylesine ölümcül etkiye sahip olan kana susamış bu olayda, başlıca rolü, başka yerlerde olduğu gibi kendi milliyetçi partilerinin [Taşnaksutyun] etrafında toplanan, o zamanda Bakü'de yaşayan Ermeniler oynadılar. Gerçek şuydu ki, Bolşeviklik kılıfı altında Ermeniler Müslümanlara saldırdılar ve birkaç korkunç gün boyunca, çoğu yaşlı, kadın ve çocuk on iki binden fazla insanı katlettiler.[57]

Tarihe *"Mart Olayları"* olarak geçen bu olaylar sırasında, bütün Azerbaycan sathında Türklere karşı seri katliâmlar meydana gelmiştir. Vahşetler birkaç hafta devam etti. Her iki taraf da birbirlerine aman vermedi: Ne cinsiyete ne de yaşa saygı gösterildi. Muazzam kalabalıklar, evleri yakarak, düşman olarak gördükleri yoldan geçen herkesi öldürerek caddelerde dolaşıyordu, hem Ermenilerin hem de Azerbaycanlıların elinde birçok masum hayatını kaybetti. Müsavat ile Sovyet arasındaki politik bir çekişme olarak başlayan bu mücadele devasa bir ırksal ayaklanma, savaş ve katliâma dönüştü.

Tarihî gerçekler ne kadar açık olursa olsun, her zaman bunları belirli bir teoriye uydurmak için vasıtalar mevcuttur. Mart Olayları kesinlikle bu türden hadiselerdendi. Gerçek genellikle biliniyor (en heyecanlı

---

56. **Dokumenty po istorii grazhdanskoi voiny v S. S. S. R.**, Vol. I, s. 282-283.

57. **Claims of Azerbaijan**, s. 18-19.

tarihçileri tatmin edecek yeterli sayıda belge mevcuttur) ancak henüz tarafsız bir hikâye sunan veya büyük katliâmları objektif olarak değerlendiren neredeyse bir kitap bile yoktur.

Ermeni cenahında, Bakü'deki Amerikan Elçiliği'ne mektup yazarak Mart Olayları'nı kendilerine göre izah eden **Başpiskopos Bagrat** vardır. Bu mektup, Türk ve Almanların takipçisi olan Azerbaycanlılara güvenilemeyeceği tarzında alışılmış suçlamalarla başlamaktaydı. Ermenilerin son anda taraf değiştirerek Sovyet yanında yer alarak olaylara karıştığı hususunu göz ardı eden **Bagrat**, Ermenilerin tarafsız kaldığını, savaşın Müsavat ve Sovyet tarafından sürdürüldüğünü ifade ediyordu. Bazı Ermeni askerlerinin savaşta rol aldığını, ancak yalnızca ferdî olarak bu işe girişenler yüzünden Ermeni Milli Konseyi'nin sorumlu tutulamayacağını ileri süren Başpiskopos bütün suçu, mektuba göre Türklere yardım eden Müsavat'ın üzerine atmaktaydı. Bagrat'ın iddiasma göre, Türkler dışarıdan Transkafkasya'ya saldırırlarken, Müsavat da içeriden saldırıyordu. Öyle ki, Başpiskopos mektubunu yirmi yıl sonra yazmış olsaydı, Müsavat'ı tanımlamak için muhtemelen *"beşinci kol"* kelimelerini kullanmaktan çekinmezdi.

Bir dereceye kadar Müslüman sivil halkın katledilmesi ile ilgili olarak, Başpiskopos Bagrat Ermenilerin bu katliâmları gerçekleştirdikleri hususunu inkâr ederken tersine, mücadele sırasında Ermenilerin yirmi bin Müslüman'a barınak sağladıklarını iddia ediyordu[58].

Azerbaycanlılar ise Ermeni hikâyelerindeki her bir ifadeyi yalanlıyorlardı. Bunlar, ya milli kinlerinden ya da Bolşeviklerin iktidarını paylaşmak istediklerinden dolayı Ermenilerin Bakü'nün sivil halkına saldırdıklarını ve onları katlettiklerini söylüyorlardı[59]. Bu saldırıların aynen sivil halka olduğu gibi Müsavat'm askeri kıtalarına yöneltilmiş olmasından da şüphe söz konusu dâhi olamaz. Öyle ki, Taşnak çeteleri yakalayabildikleri her Azerbaycanlı Türk'ü öldürmüşlerdir. Birçok İranlı da bu arada hayatını kaybetti[60]. Bakü'deki İran Ermenileri vatandaşlarının hayatını kurtarmak için çaba göstermişler ve birçoğunun da hayatını kurtarmışlardır. İranlı Ermenilerin bu çabaları, Başpiskopos **Bagrat**'ın 20.000 civarında Müslüman'ın hayatının Ermeniler tarafından kurtarıl-

58. Loris-Melikov; **La révolution russe et les nouvelles républiques transcaucasiennes**, s. 115-117.

59. **Claims of Azerbaijan**, s. 18-19.

60. **Izvestia**, Sayı: 90, Moscow, 9 Mayıs 1918.

dığı şeklindeki abartılı iddiasına dayanak sağlamış olabilir.

Sovyet tarihçileri, *"Bakü'deki iç savaşın, Ermeni askeri birimlerinin katılması yüzünden milli bir renge büründüğünü kabul ederek, yukarıda bahsedilen birimlerin katılımının Sovyet rejimine büyük bir yara açtığını"* itiraf etmişlerdir[61]. **A. L. Popov** bu konuda şunları itiraf edecektir: *"Bir milli guruba karşı mücadelesinde Bakü Sovyeti'nin diğer bir milli gurubun desteğini aramaktan ve mevcut düşmanlığı gerekli bir dereceye kadar kullanmaktan başka seçeneği yoktu"*[62]. Sözlerine, yerel suç unsurlarının hapishanelerin kapılarını açtıklarını, evleri yaktıklarını ve sivil halkın malını yağmaladıklarını belirterek devam eden **Popov**, bu durumda şiddetli bir savaşın patlak verdiğini öyle ki, Ermeni ve Sovyet kıtalarının şehrin Müslüman kesimindeki her eve saldırmak zorunda kaldıklarını itiraf etmektedir[63].

Azerbaycanlı bir Bolşevik olan **Efendiyev** de 1918 Martı katliâmı ile ilgili şunları yazmıştır:

> Cömert bir ödeme karşılığı kapitalistleri koruyan Taşnaklar, Taghiev, Naghiev ve diğerleri Sovyet adına adam öldürdüler, bu mahalle ve bölgelerde fakir Müslümanlar yaşıyordu. Lalaiev ve diğerleri gibi milyonerlerin kumandası altındaki Taşnaklar, şimdi, yalnızca Müsavatçıları değil, aynı zamanda genelde bütün Müslümanları yok ediyorlardı... Olayların seyri, Sovyet'in başındaki Shaumian, Japaridze ve diğer yoldaşları Taşnakların mahkumu haline getirdi"[64].

Yukarıda sunulan belgeleri temel alarak, *"iç savaş"*ı, en zorlu rakibi olan Müsavat'ın gücünü kırmak ümidiyle Sovyet'in kışkırttığını söylemek mümkündür. Bununla beraber, Sovyet, Azerbaycanlı milliyetçilere karşı yürütmekte olduğu mücadelesinde Taşnaksutyun'u yardıma çağırır çağırmaz *"iç savaş"*, Ermenilerin politik yakınlığına veya sosyal ve ekonomik durumuna bakmadan Müslümanları öldürdükleri bir katliâm haline dönüştü. Bolşevik olmayan Ruslar, Rus olmak gibi basit bir nedenden ötürü Sovyet'in yanında yer aldılar. Onlar Rus'tu ve ayrılıkçı Müsavat'ın zaferinden ziyade Moskova'ya itaat eden Sovyet'in zaferini

---

61. A. Karinian; **Shaumian i natsionalitsticheskie techeniia na Kavkaze**, Baku 1928, s. 42-43.

62. Popov; *"Iz istorii revolutsii v Vostochnom Zakavkazie"*, **Proletarskaia Revolutsiia**, No. 11 (34), 1924, s. 157.

63. Aynı yer, s. 158.

64. **Zhizn Natsionalnostei**, No. 25 (33), 6 Temmuz 1919.

görmeyi tercih ediyorlardı.

Nihayet Bakü'de düzene benzer bir şey geri geldiğinde, sokaklar binlerce cesetten temizlendi ve yangınlar söndürüldü, Sovyet şehirde en büyük güç olarak ortaya çıktı. Ermeniler zayıflatılırken, Müslümanlar mağlup edildi ve tamamen silahsızlandırıldı. Rus Sovyet Cumhuriyeti'nin Halk Komiserleri Konseyi'ne verdiği raporda **Shaumian** şunları yazıyordu:

> Transkafkasya Sovyet iktidarı için faal bir silahlı mücadele sürecine girmiştir. Üç gün boyunca, 30-31 Mart ve 1 Nisan'da, Bakü şehrinde şiddetli bir savaş cereyan etti. Bir tarafta Sovyet Kızıl Muhafızları, yakın dönemde organize etmiş olduğumuz Uluslararası Kızıl Ordu; yine kısa bir sürede yeniden örgütlemeyi başardığımız Kızıl Filo ve Ermeni milli birlikleri vardı. Diğer tarafta ise Müsavat Partisi'nin liderliğini yaptığı içerisinde birkaç Rus subayın da yer aldığı Müslüman Vahşi Tümeni yer almıştır[65].

Shaumian savaşta yirmi bin kişinin yer aldığını söylüyordu:

> Bizim için savaşın sonuçları parlak olmuştur. Düşman tamamen yok edilmiştir. Onlara koşulları dikte ettik. Şartsız olarak imzaladılar. Her iki taraftan da üç binin üzerinde kişi öldü[66].

Mart Olayları'ndan sonra Sovyet gazeteleri, Bakü Sovyeti'nin iç savaşı açık bir şekilde önceden gördüğünü ve Bakü ile havalisinin karşıdevrime karşı mücadelenin sahnesi olacağını yazdılar. Bunu önceden gören Sovyet, Müsavat'a karşı yapılan savaşı kazanan bir Kızıl Muhafız birliği ile bir Kızıl Ordu kurmuştu[67]. Fakat şimdi düşman ezilmiş, barış ve birliğe benzer bir şeyin yeniden kurulması için Müslümanları yatıştırmak gerekiyordu.

2 Nisan 1918 tarihinde **Japaridze, Shaumian**'a gönderdiği mektubunda, bir süreliğine Müslümanları otonomi vaatleriyle sessiz tutmanın mümkün olduğunu yazdı. Olağanüstü Komiseri de Taşkent'ten ve kuzeyden gelecek yardıma inandırdı[68].

Bolşevikler için kazançlarını pekiştirme zamanı gelmişti. Bundan

---

65. SSCB Komünist Partisi Merkez Komitesi Lenin Enstitüsü arşivlerinden numaralandırılmamış bir belgeden S. Sef; *"Bakinskii oktiabr"*, **Proletarskaia Revolutsiia**, No. II, 1930, s. 72.

66. Sef; a. g. m., s. 72.

67. Ratgauzer, a. g. e., s. 144.

68. Aynı yer, s. 140.

sonra tek başlarına hükmetmeye karar verdiler. *"Gücün tek elde toplanması"* yönündeki ilk adım Ermeni Milli Konseyi'nden birliklerini dağıtması ve şehirde ikinci bir hükümetmiş gibi faaliyet göstermesini durdurmasının istenmesiydi. Müsavat ile yapılan savaşta zayıflayan ve Türk istilası ihtimalinden korkan Ermeniler, birliklerinin bir kısmının Kızıl Ordu'ya katılmasını ve geri kalanının da dağıtılmasını kabul ettiler[69]. Daha sonra SR'lerin, Menşeviklerin ve Taşnakların çoğunlukta olduğu ve birçok olayda Sovyet'e karşı muhalefet eden Bakü Şehir Duması kapatıldı. Bunu sağcı Ermeni gazetesi Baku ve Rus Sosyal-Demokrat İşçi Partisi Bakü Komitesi (Menşevikler)'nin yayın organı olan Nashe Slovo (Dünyamız) gazetelerinin kapatılması izledi[70].

Bolşeviklerin İktidarı Tek Elde Toplaması

25 Nisan'da Moskova'daki kuruluş örnek alınarak yerel bir halk komiserleri konseyi oluşturuldu. Bunun üyeleri hemen hemen sadece Bolşevikler idi.

Başkan ve Dışişleri Komiseri: **Shaumian**
İçişleri Komiseri: **Japaridze**
Savaş Komiseri ve Askeri Devrim Komitesi Başkanı: **Korganov**
Eğitim Komiseri: **Kolesnikov**
Sosyal Yardım Komiseri: **Nerimanov**
Adalet Komiseri: **Karinian**
Haberleşme Komiseri: **Markarian**
Çeka[71] Başkanı: **Ter-Gabrielian**
Devlet Kontrol Direktörü: **Bogdanov**
(Yukarıda bahsedilen komiserlerin hepsi Bolşevik idi).
Ziraat Komiseri : **Vezirov**
Maliye Komiseri: **Kireiev**
İkmal Komiseri: **Tsybulskii**

---

69. Sef; a. g. m., s. 84.

70. Aynı yer.

71. İki Rusça kelimenin baş harflerinden türetilen bir kelime olup, G.P.U., N.K.V.D. vs. olarak bilindiğinden beri ilk olarak karşıdevrim ile mücadele etmek için kurulan Olağanüstü Komisyon, Sovyet Gizli Polisi anlamındadır.

(Bunlar solcu SR'ler idi[72]).

Son olarak zikredilen üç SR mensubundan biri olan Maliye Komiseri **Kireiev** hükümet hazinesinden önemli bir meblağ tutan para çalmış ve kaçmaya çalışırken Çeka tarafından yakalanmış ve akabinde idam edilmiştir[73].

Yeni kurulan Halk Komiserleri Konseyi, Bakü İşçi, Asker ve Denizci Temsilcileri Sovyeti'nin kendisi için bağlayıcılığı olan Tüm-Rusya Sovyetler Kongresi'nin kararlarını tanıdığını ve *"Merkez Yürütme Komitesi ve Yüksek Komiserler Konseyi ile uyum içinde"* faaliyet göstereceğini bildirdi[74]. Aynı görüşler, artık Sovyet'in bir milyon civarında köylü nüfusu ile Bakü bölgesinin tamamının sorumluluğunu devralan tek yetkili organ olduğu eklenerek, Bakü Sovnarkom[75]'unun resmi bir deklârasyonunda da ifade edildi. Bakü Sovyeti'nin Transkafkasya'nın tamamında Sovyet rejiminin kurulması için savaşacağı deklere edildi. Bu deklârasyonun geri kalan kısmında toprakların köylüler arasında dağıtımı, ticaret ve sanayi ile ilgili bazı önlemler, Kızıl Ordu'nun güçlendirilmesi gibi mevcut sorunlara değiniliyordu[76].

Bakü Sovnarkom'u tarafından yürütülen en önemli önlem şüphesiz ki petrol endüstrisinin devletleştirilmesi idi. Genç Sovyet Cumhuriyeti acil olarak yakıta ihtiyaç duyuyordu. 22 Mayıs 1918 tarihinde, **Lenin**, Bakü'deki işçilere ödeme yapılması, petrol satın alınması ve bunun Rusya'ya gemilerle taşınması amaçları için yüz milyon ruble verilmesi hususunda Devlet Hazinesi'ne emir vermişti[77] (Bakü Sovyeti, daha önce şehrin kapitalistlerini elli milyon ruble ödemeye zorlamış, bunun bir bölümü petrol endüstrisinin ihtiyaçlarına harcanmıştı[78]). Bakü Sovnarkom'unun bir kararnamesi ile petrol endüstrisi devletleştirildi. Sovnarkom ile eski mal sahipleri arasında çıkan bir anlaşmazlığın neticesi

---

72. **Dokumenty po istorii grazhdanskoi voiny v S.S.S.R.**, Vol. I, p. 283; Suren Shaumian, *"Bakinskaia Komuna 1918 goda"*, **Proletarskaia Revolutsiia**, No. 12 (59), 1926, s. 80-81.

73. Suren Shaumian; a. g. m., s. 81.

74. Shaumian; **Stat'i rechi**, s. 127 ff.

75. Halk Komiserleri Konseyi kelimelerinin Rusça kısaltması.

76. **Dokumenty po istorii grazhdanskoi voiny v S.S.S.R.**, Vol. I, s. 283-284.

77. *"Pamiati 26 Bakinskikh Komissarov"*, **Krasnyi Arkhiv**, NN. 4-5 (89-90), 1938, s. 13.

78. *Nobel Co. Arşivleri*, 1918, Dosya No: 87'den Sef, a. g. m., s. 88-89.

olarak bu endüstri etkin biçimde yönetilemedi. Menşevikler ve SR'ler devletleştirmeye karşı çıktılar, ancak Moskova **Shaumian**'ın tedbirlerini destekledi ve birkaç sanayici hapse atıldıktan sonra muhalefet sustu[79].

Petrol endüstrisinin devletleştirilmesi Bakü tarihinde önemli bir olaydı. Bolşevikler güçlerini zirveye çıkardıkları anda meydana gelen buhranlı Sovyet politikalarının doruk noktasındaydı. **Shaumian**'ın ilk olarak Bakü Sovyeti'nin Başkanı seçildiği günden, devletleştirme kararnamesini imzaladığı güne kadar uzun ve dolambaçlı bir yol katedilmişti. Bolşevikler, Sovyet'te azınlık bir parti konumundan *"iktidar tekeli"*ni kazandıkları noktaya ilerlemişler ve Bakü'nün tek efendisi olmuşlardı. Transkafkasya'daki başka hiçbir yerde Bolşevikler böyle bir başarı elde edememişlerdi. Bu olayların ışığında Bakü Sovyeti'nin daha sonraki düşüşü büyük bir önem arz etmektedir.

79. Suren Shaumian; *"Bakinskaia komuna 1918 goda"*, **Proletarskaia Revolutsiia**, No. 12 (59), 1926, s. 82.

V. Bölüm
Transkafkasya Yol Ayrımında

Amerikan Tutumu

1917 yılının sonbaharında Batılı güçler için Transkafkasya Türkiye'ye karşı yürütülen savaşta bir cepheden başka bir şey değildi. Kasım Devrimi'nden sonra Tiflis'teki Birleşik Devletler Konsolosu **Smith**'in, Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği bir telgrafta, her şeyden önce gerçeğin yerli halkın büyük çoğunluğunun ve ordunun Bolşeviklerin ardından gitmeyi reddettikleri yönünde olduğu şeklindeydi. Ancak şu ifadeyi de telgrafına eklemeyi ihmal etmemişti:

> Onlar için hayatî önemi haiz Müttefikler'in verebileceği ekonomik yardım olmadan beş günden fazla dayanabilecekleri hususunda şüphelerim var[1].

Dokuz gün sonra **Smith**'ten gelen bir başka telgraf Bakü'nün Bolşeviklerin elinde olduğu ancak, Transkafkasya'daki başka hiçbir yerde halkın çoğunluğunun ve bunların liderlerinin Bolşevik hükümetini tanımamakta kararlı oldukları ve Müttefikler'den ayrı bir barış için bir emare bulunmadığı ifadeleriyle Dışişleri Bakanlığı'nı bilgilendirdi[2]. Amerikan Konsolosu gönderdiği mesajlarda Transkafkasya'nın ekonomik olarak

---

1. **Papers relating to the Foreign Relations of the United States, 1918, Russia,** Vol. II, Washington 1932, s. 580-581. Bundan sonra *"U.S. Foreing Relations"* olarak kısaltılacaktır.

2. Aynı yer, s. 581.

iflâs etmiş olduğunu ve yalnızca borç veya bağış şeklinde verilecek olan yabancı finansal desteğin burasını tamamen harabe olmaktan kurtarabileceği gerçeğini de vurgulamıştı.

Bu noktada Birleşik Devletler'in devrim sürecinde Rus meselelerine herhangi bir müdahalesi konusundaki tutumu hakkında birkaç söz söylenmelidir. 26 Kasım 1917 tarihinde yerel yetkililere ekonomik yardım teklif edilmesi ile ilgili olarak Dışişleri Bakanı **Lansing**'in Tiflis'teki Birleşik Devletler Konsolosu'na telgraf çekmesine kadar, Birleşik Devletler Hükümeti herhangi bir meseleye, biçim veya duruma müdahale etmek hususunda oldukça isteksiz idi. Bu telgrafta şunlar yazılıydı:

> Lütfen tarif etmiş olduğunuz şartlar altında önermiş olduğunuz ekonomik desteğin Rusya'da bölgeciliğe veya Rusya'nın parçalanmasına ya da bir iç savaşın kışkırtılmasına nasıl meydan vermeyeceği hususunu aydınlatınız. Çünkü Bakanlık, bu doğrultudaki herhangi bir eğilimi cesaretlendiremez.[3]

Ertesi gün **Wilson**'un danışmanı **Albay House**'a göndermiş olduğu telgrafta **Lansing** şunları ifade ediyordu:

> Bölgecilik veya Rusya'nın parçalanması ya da bir iç savaşa meyilli böyle faaliyetlerin olmayacağı kesinleşene kadar Tiflis'teki Amerikan Konsolosu'na "de facto" hükümeti tanıma yetkisi verilmeyecektir[4].

Lansing'e cevaben **Albay House** Fransa, İngiltere ve İtalya başbakanlarının Transkafkasya hareketine cesaret vermeye meyilli olduklarını, ancak kendisinin dahili huzursuzlukları teşvik etmenin tehlikeli olduğunu düşündüğünü yazdı[5]. Tiflis'teki Amerikan Konsolosu Kafkasya Ordusu'nun dağılmasına tanıklık etmiş, Transkafkasya Komiserliği'nin zayıflığını görmüş ve yardım etmeye çalışmıştı, ancak Hükümeti'nin tutumu onu etkin olmaktan alıkoydu. Fransız ve İngiliz ajanlarının mesajları **Smith**'inkilerden daha kötümserdi. İngiliz ve Fransızlar Transkafkasya'ya Türk-Alman müdahalesinin önlenemeyeceğini ve bu nedenle Müttefikler'in, düşmanın bölgeyi ekonomik olarak sömürmesini önlemek için, burada karışıklıklar çıkarması gerektiğini düşünüyor-

3. Aynı yer, s. 582.

4. Aynı yer, s. 582-583.

5. Aynı yer, s. 583-584.

lardı[6]. Bu olumsuz tavır Müttefikler'in Transkafkasya'daki resmi politikalarının temeli haline geldi.

Ayrılığın Büyümesi

Bu arada Transkafkasya Rusya'dan ayrılma yolunda her zamankinden daha fazla yol almıştı. Aralık ayının başlarında Tiflis'te I. Gürcü Milli Kongresi toplandı. **Noi Jordania** içinde yerel otonomi talep edilen bir konuşma yaptı. Bununla beraber, şimdilik Rusya'dan ayrılma ile ilgili herhangi bir kelime telaffuz edilmemişti. **Jordania** dinleyicilerine, bir yüz yıl evvel Gürcistan'ın Doğu'yu mu yoksa Batı'yı mı seçme hususunda bir ikilem yaşadığını hatırlattı: *"Fakat Batı'ya giden yol Rusya'dan geçiyor ve Batı'ya doğru gitmek Rusya ile birleşmek anlamına geliyordu"*. XIX. yüzyıl boyunca Gürcistan Rus baskısından muzdarip olmasına rağmen henüz herhangi bir siyasi parti ayrılmayı savunmuyordu. Rusya'daki şartların iyileşmesinden Gürcistan'ın da faydalanacağı düşünülüyordu. Bu yüzden yaşanılan dönemde, **Jordania** Gürcistan'ın bir kez daha aynı ikilemle karşı karşıya kaldığını ve seçimin bir kere daha Rusya olması gerektiğini söylüyordu. Fakat şimdi, Rusya'nın içinde bulunduğu anarşik durumdan dolayı parçalanmakta olması nedeniyle, Bütün Rusya Kurucu Meclisi'nin toplanacağı ve bir bütün olarak Rusya'nın kaderini tayin edeceği zamana kadar, Transkafkasya otonom bir rejim kurmak zorunda kalmıştı[7]. **Jordania** tarafından yapılan yalnızca bir teklif yani milli askeri birimlerin kurulması ve güçlendirilmesi yönündeki teklif, Gürcü cenahındaki ayrılıkçı eğilimleri açığa vuruyordu. Ayrıca, Transkafkasya ayrılıkçılığı Bolşevik Hükümeti'nin tanınmasının reddedilmesi ve demokratik bir Rusya'nın kurulacağı zamana kadar Gürcülerin, Ermenilerin ve Azerbaycanlıların kendilerini yönetebileceği inancı ile bir dereceye kadar ifşa edilmiştir. Burada şunu da eklemek gerekir ki, **Jordania** ve arkadaşlarının düşüncelerine göre Bolşevikler iktidarı uzun bir süre muhafaza edemeyecek, Kurucu Meclis bunların diktatörlüklerine son verecek ve çok partili bir hükümet kurulacaktı.

Ermeni, Azerbaycanlı ve Gürcülerin ayrı askeri birimler kurması ve bunları silahlandırması konusu, yapılan tüm konuşma ve ilan edilen bütün deklârasyonlardan çok daha önemliydi. Olayların seyri Transkafkas-

6. Aynı yer, s. 594.

7. Noi Jordania; **Za dva goda**, s. 52-58.

ya halklarını, tanımadıkları Merkezi Hükümet'ten bağımsız bir şekilde hareket etmek zorunda bırakıyordu. Rusya'ya sadakatlerini itiraf ederek, aslında Ermeniler, Gürcüler ve Azerbaycanlılar kendi bağımsız devletlerini inşa ediyorlardı.

Transkafkasya Komiserliği'nin egemen bir hükümetin faaliyeti olarak yorumlanabilecek ilk önemli icraatı Türklerle müzakere etmeleri olmuştur. 4 Aralık 1917 tarihinde Komiserlik, Türk askeri komutanı **Ferik Vehib Paşa**'nın Kafkas cephesinde bir ateşkes yapılması hususundaki teklifini görüşmek üzere toplandı. Komiserlik bu teklifi, hiçbir stratejik gruplaşmanın yeniden gerçekleşmemesi şartıyla kabul etti. Bu Mezopotamya'daki İngiliz ordusunu korumak için yapılmıştı[8]. Karar verilir verilmez Kafkasya Ordusu Başkomutanı Fransız ve İngiliz askeri temsilcileri ile buluştu ve İngiliz Mezopotamya Ordusu'nun güvenliğini sağlamak için Komiserliğin bu teklifi şartlı olarak kabul ettiğinin yanı sıra onları **Vehib Paşa**'nın teklifi hakkında bilgilendirdi. Müttefik temsilcileri bunun gibi önemli bir kararın kendilerine danışılmadan alınmasını protesto ettiler[9].

Erzincan Ateşkesi

Aynı gün Kafkasya Ordusu Başkomutanı **General Przhevalskii**, Komiserliğin kararı ile ilgili olarak **Vehib Paşa**'ya bilgi verdi[10]. Birkaç gün sonra iki Sosyal-Demokrat ve bir Taşnak'tan meydana gelen küçük bir Transkafkasya delegasyonu Erzincan'a geldi[11]. 18 Aralık 1917 tarihinde ateşkes imzalandı. Askeri faaliyetler derhâl sonlandırıldı ve iki ordu arasındaki sınır hattı, ateşkesin imza tarihindeki konumları temel alınarak belirlendi. Hiçbir stratejik gruplaşmaya izin verilmedi, Türkler tarafından Kafkasya'dan Mezopotamya'ya hiçbir askeri birliğin sevk edilmemesi konusu özellikle kararlaştırıldı. Taraflardan birisinin ateşkesi bozması durumunda iki hafta önceden diğerine bilgi vermesi gerekiyordu, böyle bir durum olmaması hâlinde ateşkes genel bir barış antlaşması imzalanana kadar devam edecekti[12].

---

8. **Dokumenty i materialy,** No. 8, s. 11-12.
9. **U.S. Foreign Relations**, s. 585-586.
10. **Dokumenty i materialy,** No. 10, s. 13.
11. Arkomed; **Materialy po istorii otpadeniia Zakavkazia ot Rosii**, Tiflis 1923, s. 13.
12. **Dokumenty i materialy,** No. 14, s. 18-23.

1917-1918 sonbahar ve kış mevsimleri sırasında aynı anda iki süreç devam ediyordu. Bunlardan birincisi milli askeri birliklerin oluşturulmasıdır. İkincisi ve daha önemlisi, Rus Kafkasya Ordusu'nun dağıtılması kararıdır. Zaten Aralık 1917'de Kafkas Cephesi Başkomutanı üç piyade tümeni, bir süvari tugayı ve bölgesel alaylardan meydana gelen bir Ermeni kolordusunun kurulmasını emretmişti[13]. Bu faaliyetin asıl sebebi Rus ordusunun dağıtılması esnasmda ve daha sonra Türklere karşı cepheyi tutmak için güvenilir ve istekli bir kuvvetin ikâme edilmesi gerekliliği idi.

Kasım Devrimi'nden sonra Rus Ordusu savaşma kabiliyetini kaybetmişti. Askerler yalnızca bir şey istiyorlardı: **eve dönmek**. Cepheden kaçarken, Rus askerleri, buradaki Ermenileri cepheyi terk etmeleri için zorluyorlar ve onları korku ve teröre boğuyorlardı [14] Cepheden kaçmış başıboş askerlerden oluşan bu çığ, Transkafkasya'yı da tehdit ediyordu. Bu nedenle Transkafkasyalı liderler şehirlerin yağmalanmasını ve burada kurulan yeni rejimlerin düşürülmesini önlemek için faaliyet göstermek zorunda kalmışlardı. Bu amaçla, içinde Ermeniler, Gürcüler ve Azerbaycanlıların temsil edildiği Milletler Askeri Konseyi kuruldu. Milletler Askeri Konseyi, elinde askeri birlik bulunan tek kuruluş idi. Bu nedenle, Transkafkasya'yı yeni bir tehditten korumak görevi bu konseye düşüyordu.

Şamhor Katliâmı

Ocak 1918'de Rus askerlerinin özellikle büyük ve militan bir grubu cepheden ülkenin içerilerine giden demiryolu boyunca ilerlemeye başladığı zaman, Milletler Askeri Konseyi bunları silahsızlandırmaya karar verdi. Gürcü bir Menşevik ve daha sonra bağımsız Gürcistan Kabinesi'nin bir üyesi olacak olan **Noi Ramishvili**, operasyon yapılmasını emretti. Ruslar Şamhor köyü yakınlarında durduruldu ve silahlarını vermeyi reddedince, Azerbaycanlı çetelerin saldırısına uğradılar. Eldeki malzemeye dayanarak ilk ateşin kimin açtığını belirlemek mümkün de-

13. G. Korganoff; **La participation des Arméniens à la Guerre Mondiale sur le front du Caucasse**, Paris 1927, s. 28. Bundan sonra *"Participation de Arméniens"* olarak kısaltılacaktır.

14. H. Turabian; **L'Arménie et la question arménienne avant, pendant, et depuis la guerre**, Paris 1922, s. 123.

ğildir, ancak burada birkaç yüz hayata mâl olan bir katliâmın olduğu gerçeği ortada durmaktadır. Bu şekilde binlerce Rus askeri silahsızlandırılarak yollarına devam etmelerine izin verilmiştir[15].

Bolşevikler, Şamhor katliâmını propaganda amaçları için başarıyla kullandılar. Geri dönen bütün kademeler için bir uyarı yayınlayarak Tiflis'e giden yolun karşıdevrimcilerin saldırıları yüzünden güvenli olmadığını bildirdiler[16]. Şamhor olayı kamuoyunu o derece bir şoka sokmuştu ki, olayın sorumluları bu işle olan bağlantılarını inkâr etmeye çalıştılar.

Sovyetler Bölgesel Merkezi'nin Tiflis'teki bir oturumunda, Menşevik Kızıl Muhafızları'nın Komutanı **Valiko Jugeli**, **Ramishvili**'yi bu suçun işlenmesini teşvik etmekle suçladı. **Ramishvili** bu suçlamayı reddetti ve ikisi arasında aşağıdaki sert tartışma çıktı:

Ramishvili: – Jugeli bir iftiracıdır.

Jugeli: – Ve Noi Ramishvili bir yalancıdır.

Ramishvili: – (tekrar ederek) Jugeli bir iftiracıdır.

Jugeli: – Bana hakaret etmemenizi rica ederim.

Ramishvili: – Jugeli'nin söylemiş olduğu her şeyin bir ima olduğunu ve Jugeli'nin bir iftiracı olduğunu bildiriyorum.

Jugeli: – Ve sen alçak ve rezil bir adamsın ve bundan sonra sana buna göre muamele edeceğim[17].

Türkiye Barış Teklif Ediyor

Rusya'nın cepheyi terk etmesinden sonra, cephe, hemen hemen savunmasız kalmıştı. Ermeniler sol cenahı, Gürcüler de sağ cenahı tutuyorlardı[18]. Böyle şartlar alında, Gürcü komutanlardan birisi olan **General**

15. Silahsızlandırılan asker sayısı ve bunların uğradığı kayıplar ile ilgili rakamlar kaynaktan kaynağa farklılık göstermektedir. Cf. Adil Khan Ziatkhanov, **Apercu sur l'histoire, la littérature et la politique de l'Azerbaijan**, Baku 1919, s. 57-62; Devderiani, **Dni gospodstva menshevikov v Gruzii**, Ch. 9.

16. **Kavkazskii Rabochii**, Sayı: 23, 31 Haziran 1918'den Karibi, **Krasnaia kniga**, s. 134-136.

17. **Slovo,** Sayı: 22, Tiflis'ten Shafir, **Ocherki gruzinskoi zhirondy**, Moscow, 1925, s. 58; cf. Makharadze, **Sovety i borba za sovetskuiu vlast v Gruzii**, s. 78.

18. G. Korganoff; a. g. e., s. 86-88.

Odishelidze, **Vehib Paşa**'dan, bir mektup aldı. İçerisinde **Enver Paşa**'nın kararlaştırılan barışın amacı için *"Bağımsız Kafkasya Hükümeti"* ile nasıl ilişkiler kurulabileceğini öğrenmek istediği yazılı bu mektup sıcak bir karşılamadan çok daha fazlasıydı. Aynı mektupta **Vehib Paşa**, Transkafkasya'nın başkentine bir delegasyon göndermeyi teklif ediyordu[19]. İki gün sonra (16 Ocak 1918) **Vehib Paşa**, **General Odishelidze**'ye bir başka mektup yazdı, bu defa Brest-Litovsk'taki barış konferansına Transkafkasya'yı davet ediyor ve yeni devletin tanınmasına olanak sağlamak için mümkün olan her şeyin yapılacağını vaat ediyordu. Bazı nedenlerden ötürü bu mektup, Şubat'ın ortasına kadar Tiflis'e ulaşamadı[20].

Transkafkasya Komiserliği, **Vehib Paşa**'nın ilk teklifine verilecek cevap üzerinde anlaşamıyordu. Onların kararsızlıkları, yalnızca Transkafkasya'nın içerisinde bulunduğu durum nedeniyle değil, aynı zamanda *"İmparatorluğa"* sadakat duygusu ve *"Rus devrimci demokrasisi"* ile birleşme hususundaki müphem bir his yüzündendi[21]. Bir karar veremeyen Komiserlik, Türk teklifini tartışmak ve **Vehib Paşa**'ya verilecek düzgün bir cevabın taslağını oluşturmak üzere Sovyetler Bölgesel Merkezi'ne yöneldi. Hazırlanan taslakta şu cümleler yer alıyordu:

> ...Rus Cumhuriyeti'nin bir kısmı olan bizler yalnızca, yakın zamanda toplanacak olan Kurucu Meclis'in yetkisini aldıktan sonra müzakerelere başlayabiliriz[22].

Bu cevap hiçbir zaman gönderilmedi, ancak hâlâ Bolşeviklerin kazanmış oldukları iktidarı bir şekilde bırakacaklarını ümit eden Transkafkasya Sovyet liderlerinin zihniyetini ortaya koymaktadır. Ayrıca, bazı üyelerinin sahip olabileceği milli duyguları, sosyalist işçi hareketinin birliği fikrine bağlayan Sovyet'in, Transkafkasya'yı Rusya'nm bir parçası olarak kabul ettiğini de göstermektedir.

Kurucu Meclis'in *"devrimci demokrasi"*nin birliğini yeniden sağlayacağı ümidi, Kurucu Meclis'in dağıtıldığı Ocak olayları ile paramparça oldu. Transkafkasya Sovyetleri Bölgesel Merkezi'nin bir kararı bununla

---

19. **Dokumenty i materially**, No. 15, s. 24-25.

20. Aynı yer, No. 34, s. 52.

21. Z. Avalov; **Nezavisimost Gruzii v mezhdunarodnoi politke**, 1918-1921, Paris 1924, s. 30-31; bundan sonra Avalov; **"Nezavisimost Gruzii"** olarak kısaltılacaktır.

22. **Dokumenty i materialy**, No. 16, s. 25-26.

bağlantılı olarak şunları ifade ediyordu:

> Kurucu Meclis'in dağılması Rusya'yı ve bütün Rus devrimci demokrasisini birleştirebilecek son bağı da koparmıştır...Kurucu Meclis'in dağılması Transkafkasya'yı kendi öz kuvvetlerine terk etmiştir[23].

Şimdi Menşevikler, Bolşeviklerin iktidarlarından vazgeçmeyeceklerini açıkça anlamış bulunuyorlardı, Transkafkasya Sovyetleri Bölgesel Merkezi *"ülkedeki devrimci gücü koruyabilecek ve reformları yürütebilecek"* güçlü bir hükümet meydana getirmeye karar verdi[24].

Barış tekliflerine bir cevap verilmesi için sonsuza kadar beklemek Türkler için mümkün değildi. Daha önce Rus ordusunun işgal etmiş olduğu ve şimdi Gürcü ve Ermeni birliklerinin elinde bulunan topraklarda, intikama yönelmiş Ermeniler Müslüman halka eziyet ediyorlardı. **Vehib Paşa** Müslümanlara yapılan zalimliklere **General Odishelidze** ve **Przhevalskii**'nin dikkatlerini çekti. Müslümanların canlı canlı yakıldıklarından ve bunun gibi diğer vahşiliklerden bahsetti[25]. Görünüşe göre **Odishelidze** bölgede birtakım vahşetlerin yapıldığını kabul etmiştir ki, bir başka mektubunda **Vehib Paşa**, Müslümanları Ermenilerden koruyacağını vaat ettiği için ona teşekkür etmiştir [26]. Fakat katliâmlar daha önce olduğu gibi devam etti. 15 ve 16 Ocak tarihlerinde Erzincan'da birkaç yüz Müslüman Ermeniler tarafından öldürüldü (**Vehib Paşa** bu sayıyı 1500, **Odishelidze** 200 olarak vermektedir[27]) .

Türklerin Müslümanlarla ilgili olarak gösterdikleri endişenin, yalnızca insanî düşünceden kaynaklanmış olduğu düşünülmemelidir. Daha muhtemel olarak, bu, Aralık ateşkesinin bozulması için bir bahane olarak kullanılmıştır. Transkafkasya Komiserliği'nin Türk barış teklifine nihayet verebildiği cevap incelendiğinde, böyle bir görüş kuvvet kazanmaktadır. Bu cevapta, Transkafkasya'nın prensipte aynı fikirde olduğu, ancak Rus Cumhuriyeti topraklarındaki diğer otonom hükümetlerle, barışın yürütülmesi hususundaki bu meselede işbirliği yapmak zorunda

23. Aynı yer, No. 19, s. 27-28.

24. Aynı yer.

25. Aynı yer, NN. 26, 27, 28; s. 41-42.

26. Aynı yer, No. 29, s. 45-46.

27. Aynı yer, No. 30, s. 46-47.

kalacakları söyleniyordu[28].

29 Ocak 1918 tarihinde, Transkafkasya'nın **Dışişleri Komiseri Evgenii Gegechkori**, Türk barış teklifleri hakkında Ukrayna ve Güneydoğu Birliği[29] hükümetlerine bilgi verdi ve bunları, ortak bir politika üzerinde çalışmak için, 14 Şubat 1918 tarihinde Tiflis'te toplanacak olan bir konferansa davet etti[30]. Her iki hükümet de bu davete icabeti kabul etmedi. Güneydoğu Birliği, düşmanla yapılan müzakerelerde yer almayı reddederken, Ukrayna Brest-Litovsk'a bir delege heyeti gönderdi[31]. Sonuçta Transkafkasya tek başına kalmış olup, Türklerle yalnız başına yüzleşmek zorundaydı.

Türkiye Ateşkesi Bozuyor

12 Şubat tarihinde Türkiye Ermenilerin davranışlarına karşı çok daha fazla şikâyette bulunarak Türk ordusunun katliâmlara daha fazla seyirci kalamayacağını bildirdi. Daha sonra **Vehib Paşa** ordusuna ilerleme emri verdi[32]. Transkafkasya kıtaları direnmeye çabaladı, ancak katliâmlarda üstünlükleri ortaya çıkan Ermenilerin gerçek bir savaşta kötü savaşçılar oldukları ortaya çıktı. Erzurum'un savunulmasından sorumlu meşhur Ermeni generali **Andranik**, kitlesel firarları önleyemedi. Üstün sayıdaki kuvvetlerine rağmen, Ermeniler hemen hemen direnmeden Erzurum'u tahliye ettiler[33].

Transkafkasya Komiserliği hâlâ karar veremiyor ve savaşla ilgili kesin bir politika belirleyemiyordu. Sonunda bu mesele, 23 Şubat tarihinde Tiflis'te açılması plânlanan Transkafkasya parlamentosu Seim'e havale edildi[34].

---

28. Aynı yer, No. 30, s. 46-47.

29. Ukrayna Hükümeti, Almanya yardımı ile kurulmuştur. Güneydoğu Birliği Hükümeti ise, 1918'de Rusya'da mantar gibi biten birçok Sovyet karşıtı hükümetten birisi idi.

30. **Dokumenty i materialy,** No. 23, s. 36-37.

31. Aynı yer, s. 55.

32. Aynı yer, No. 31, s. 54.

33. *"Investigation of the Circumstances of the Evacuation of Erzerum made by Major-General Gerasimov"*, Karibi, **Krasnaia kniga**, s. 191-194.

34. **Dokumenty i materialy,** No. 35, s. 57.

Seim Teşkilâtı

Transkafkasya, uzun bir süredir, ülkenin bu yeni ve zor durumundan kaynaklanan birçok problemin üstesinden gelebilecek, bir yasama organına ihtiyaç duyuyordu. Bu ihtiyaca cevap olarak Seim kuruldu. Hiçbir özel seçim yapılmadı. Bütün Rusya Kurucu Meclisi için hazırlanmış olan adaylar listesi Seim için adaylar listesi olarak kabul edildi. Kurucu Meclis seçimlerinde her partinin almış aldığı oy sayısı, Seim için alınan oy sayısı olarak kabul edildi. Bir adayın seçilmek için almak zorunda olduğu asgarî oy sayısı, Kurucu Meclis'e seçilmek için gereken asgarî oya kıyasla üç kat daha azaltıldı, böylece seçilen kişi sayısı arttı[35].

Görünüşte Seim on siyasi parti temsilcilerinden oluşuyordu: Menşevikler, Kadetler, SR'ler, Taşnaklar, Sosyal-Federalciler, Milliyetçi-Demokratlar, Müsavatçılar, İttihatçılar (bu grup Rusya Müslümanları Partisi olarak da biliniyordu), Müslüman Sosyalistler ve Himmetçiler. Ancak gerçekte Transkafkasya'nın üç büyük etnik grubunun temsilcilerinden meydana geliyordu. Her biri otuz sandalye işgal eden Menşevikler ve Müsavat, Seim'in en büyük grupları idiler. Taşnaksutyun yirmi yedi sandalyeyi işgal ediyordu. Diğer partiler önemsiz bir milletvekili sayısına sahiptiler (Kadetler 1, SR'ler 6, Himmet 3 vs.)[36].

Bolşevikler Seim'in oluşturulmasına karşı çıktılar. Muhtemel şiddet olaylarının çıkmasından korkan Transkafkasya Komiserliği, başka ad altında hemen yeniden ortaya çıkan Bolşevik gazetelerini kapattı[37]. Bolşevik muhalefeti, bununla da yetinmedi. Seim'in açılış tarihi olan 23 Şubat 1918'de Tiflis'te Alexandrovskii Bahçesi'nde büyük bir miting düzenlediler. Kızıl bayraklar gösterildi ve hükümet karşıtı sloganlar atıldı. Polis göstericilerden dağılmalarını istediği zaman, kalabalık itaat etmedi ve bunun üzerine katılımcılara makineli tüfekle ateş edildi. Bu olay, yeni kurulan Seim üzerine karanlık bir gölge düşürdü[38]. Durumu inceleyen özel komisyon sonunda Tiflis Sovyeti'ne raporunu verdi. Bu rapora göre, polis kıtasının komutanı tarafından ateş edilmesi emri veril-

35. S. Kehifets; *"Zakavkazie v pervuiu polovinu 1918 goda"*, **Byloe**, No. 21, 1923, s. 300.

36. Iu. Semenov; *"Zakavkazskaia respublika"*, **Vozrozhdenie**, Paris, January 1949, s. 122.

37. Khachapuridze; **Bolsheviki Gruzii**, s. 115.

38. Olayın haberi Moskova'ya ulaştı ve Başkent gazeteleri tarafından nakledildi. **Izvestia**, Sayı: 65 (329), Moskova, 4 Nisan 1918.

memişti, ancak kalabalıktan açılan ateşe anlık bir cevap olarak makineli tüfekle ateş açılmıştı. Bu rapora uygun olarak, Tiflis Sovyeti olayın kabahatini mitingin Bolşevik teşkilâtçıları ve liderlerinin üzerine yıktı[39].

Seim'in ilk oturumu **Chkeidze** tarafından açılmış olup, *"savaşın kızgın halkası"*ndan kurtulmanın Almanya ile uzlaşmakla mümkün olduğu hususundaki Bolşeviklerin *"zehirli, talihsiz aldatmacası"*nı eleştirmiştir[40]. Böyle bir konuşma, şayet **Vehib Paşa**'dan barış teklifi gelmemiş ve Seim, özellikle ordunun artık Türklere karşı koyabilecek hiçbir kuvvetin olmadığını bildirmesinden dolayı, zevkle bu teklifi kabul etmemiş olsaydı, muzaffer bir sonuca kadar savaşa devam etme niyetinin yeniden gündeme getirilmesi olarak yorumlanabilirdi[41].

Barış meselesi üzerindeki tartışma birkaç gün sürmüş olup, bu tartışmalar sırasında Seim'in en önde gelen üyeleri kendi fikirlerini ifade etme şansı buldular. En önemli konuşmalardan birisi, Transkafkasya Sosyal-Demokrasisi'nin lideri **Noi Jordania** tarafından yapıldı. Rus Devrimi'nin burjuva tabiatlı olduğunu ve eğer başka bir şey olmaya zorlanırsa yalnızca gericilik oluşturacağını söyleyerek, bir sosyalist toplumun yalnızca bir burjuva toplumundan doğabileceği yönündeki Marksist tezi yineledi. Transkafkasya, Rus demokrasisi ile birlikte çalışmanın hayalini kurmuştu, ancak Brest-Litovsk'taki müzakereler Transkafkasya ile Rusya arasındaki son bağları da kopardığından, bu umut da kaybolmuştu. Şimdi Seim, bir Kurucu Meclis olmalı ve ilk görevi de Türkiye ile bir barış antlaşması yapmaktı. Ancak Bolşeviklerin Almanlarla yapmış oldukları barışa benzer bir antlaşma yaparak, gelecek nesillerin lânetlemelerinin hedefi olmaktansa, onurlu bir şekilde ölmek daha iyi olacaktı. Sonuç olarak **Jordania**, bölgeyi bir yıl ya da daha uzun bir süre içinde Kuzey'den gelecek mürteci tehdidinden kurtarmak için bağımsız bir Transkafkasya hükümetinin oluşturulmasını teklif etti[42].

Seim Barış İçin Oy Veriyor

1 Mart'ta, Seim'in bütün partilerin ve milli grupların temsilcilerini

39. G. Devderiani, **Dni gospodstva menshevikov v Gruzii**, p. 375; Khachapuridze, a. g. e., s. 116.

40. Semenov; a. g. m., s. 122-123.

41. **Dokumenty i materialy,** NN. 40, 41, s. 62-66.

42. Jordania; **Za dva goda**, s. 63-71.

içeren özel bir komitesi Türklerle yapılabilecek barışın esaslarını belirlemeye çalıştı. Ermeni tarafını **Alexander Khatisian** temsil ediyordu. Ermeniler, Türkiye içinde, altı doğu vilayetini kapsayan otonom bir Ermenistan istiyorlardı. Ona göre, *"Transkafkasya' nın Rusya' dan ayrılmasından sonra Ermeniler ile Türkiye arasında komşuluk ilişkileri mümkün hâle gelmişti"*. Buna göre, şartlar Türkiye için yeni perspektifler açacak şekilde değişmişti. Hatta Küçük Asya'da sosyalizmin yayılmasıyla Transkafkasya cumhuriyetleri bir Türk federasyonunun içerisine bile girebilirlerdi. **Khatisian**, bir gün önce **Jordania**'nın yapmış olduğu konuşmaya atıf yaparak, Menşevik yönelimindeki değişimin ne kadar önemli olduğuna işaret etti. Aynı konuşmadan, mevcut durumda, Transkafkasya halklarının bağımsız Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan cumhuriyetlerini kurabilecekleri anlamını çıkarmıştı.

> Kesin olarak Ermenilerin Türkiye'nin en sadık vatandaşları olduğunu ve bu tür teşebbüsler nereden gelirse gelsin, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğüne karşı olan tüm teşebbüsleri reddedeceklerini bildiririm. Türk Ermenileri meselesi, her zaman uluslararası bir sorun olmuştur; ancak şayet bunu tatminkâr biçimde şimdi çözersek, uluslararası bir mesele olmaktan çıkacaktır[43].

Khatasian'ın konuşmasında bariz şekilde ortaya çıkan gerçek şuydu: Ermeni düşüncesindeki nesiller boyunca süregelen bir eğilimden bu dönüş, hemen hemen inanılmaz olduğu gibi oldukça çarpıcıydı. Seim'in Ermeni üyesini böyle kelimelerle konuşturan ne idi? Nesillerdir Ermeni halkı, kendisinden yardım ve Türklere karşı koruma beklenerek Rusya'ya yaslanmıştı. Daima umutları ve özlemleri Rusya ile bağlantılı olmuştu; birdenbire, acı çekerek yorulan bu halk, görünüşe göre karşı konulamaz bir sel ile sürüklenmekte oldukları kayalara sarılmıştı. Sıkıntıya boğulan ve ilerleyen düşmanla yalnız başına yüz yüze bırakılan Ermeniler, üzerinde durdukları toprağın ayakları altından kaymakta olduğunu hissettiler. Böyle baskı ve korku anlarında insanlar sıklıkla en kötüsüne inanmaya başlarlar. Hırpalanmış bu halk, Müttefikler'in en güçlülerinden birisi olan Rusya, çoktan Almanya ile küçük düşürücü bir barışın müzakerelerine başlamışken, nasıl İtilâf Devletleri'nin kesin zaferine olan inançlarını koruyabilirlerdi? Gürcüler ile birlikte Ermenilere göre, şimdi Rusya'nın savaştan bertaraf edilmesi ile Almanya, Doğu'nun ilâve

43. Semenov; a. g. m., s. 126-127.

kaynakları vasıtasıyla, son darbeyi vurmak için Batı'ya yoğunlaşacaktı. Bir Alman zaferi durumunda, Türkiye imparatorluğunu koruyacak ve hatta muhtemelen yeni topraklar bile kazanacaktı. Bu sebeple, hayatta kalmanın tek yolu, ne kadar ağır olursa olsun, Türklerle uzlaşmak olarak görünüyordu. Buna rağmen, mağlubiyeti kabul etmek, ayağa kalkıp ve Ermeni halkına umutlarının paramparça olduğunu ve ezeli efendilerine tâbi olmaktan başka geleceklerinin şüpheli olduğunu söylemek zordu. Her şeyin kaybedildiğini istemeden de olsa kabul etmek, **Khatisian**'ı Küçük Asya'da sosyalizmin yayılmakta olduğuna dair fantastik olduğu kadar temelsiz de olan bir ifadeyi söylemeye sevk etmiş olabilir.

Aynı gün, 1 Mart'ta Seim ve Transkafkasya Komiserliği'nin ortak oturumunda Türkiye ile barış meselesi hakkında aşağıdaki teklifler benimsendi:

1. Seim, barış yapmaya yetkilidir.
2. Seim, görevinin Türkiye ile nihai bir barış yapmak olduğunu kabul eder.
3. Türkiye ile yapılacak barış antlaşması, 1914 yılındaki savaş öncesi sınırı esas almalıdır.
4. Transkafkasya delegasyonu Doğu Anadolu için self-determinasyonun sağlanması ve özellikle Türk devleti çatısı altında Türk Ermenileri'ne otonomi verilmesi için gayret edecektir[44].

Seim'in tek Kadet üyesi **Semenov**, Müttefikler'in önümüzdeki barış konferansına katılmak üzere davet edilmelerini önerdi. **Semenov**'un teklifini kabul etmek açık bir şekilde imkansız idi, çünkü ne Fransa ne de İngiltere, Türklerle yapılacak bir müzakereye rıza gösterirler, ne de Türkiye, Fransız ve İngilizlerin yer aldığı bir konferansa gelirdi. **Semenov**'un Transkafkasya'nın almış olduğu kararla ilgili olarak Müttefikler'in bilgilendirilip bilgilendirilmedikleri hususundaki sorusu **Dışişleri Komiseri Gegechkori** tarafından cevaplandırılmış olup, **Gegechkori**, *"gazete okuyan kamunun geneli gibi aynı şekilde Müttefik temsilcilerinin bilgilendirilmiş olduğunu"* ilâve ederek, Komiserliğin faaliyetlerini asla saklamamış olduğu cevabını verdi[45]. **Semenov** ayrıca

44. **Dokumenty i materialy,** No. 46, s. 83-84.

45. Semenov; a. g. m., s. 123. İşin doğrusu Müttefikler Şubat 1918'den beri Transkafkasya'nın ayrı bir barış yapacağını beklemişlerdir. Cf. **U.S. Foreing Relations, 1918, Russia,** Vol. II, s. 619-620.

nihai barışın yalnızca genel bir Avrupa barış konferansının sonucu olabileceği hususuna dayanarak, Seim deklarasyonunun ikinci maddesine de karşı çıktı. Görüldüğü gibi bir Rus olarak **Semenov**, bütün çabaları sabote etmeye çalışarak, yapılabilecek barış ile ilgili kabul edilebilir ilkeler üzerinde yapılan çalışmalara yardım etmekle o kadar da ilgilenmiyordu. Daha sonra, anılarında, yaptığı muhalefetin yalnızca Seim'in diğer üyelerini daha da birleştirmekten başka bir işe yaramadığım itiraf etmek zorunda kalmıştır[46].

Brest-Litovks Antlaşması

Alman şartlarını kabul eden ve Batı'daki topraklarla birlikte Kars, Ardahan ve Batum mıntıkalarını Türkiye'ye bırakan bir antlaşmayı imzalayan Rus delegelerinden birisi olan **Karakhan**'dan 2 Mart tarihinde bir telgraf geldiği zaman, Transkafkasya delege heyeti müzakereler için seçilen şehir olan Trabzon'a gitmeye hazırlanıyorlardı[47].

Bu barış haberinin Tiflis ve Erivan'da nasıl bir dehşet uyandırdığını hayal etmek zor olmasa gerek. Rusya'nm Batum, Kars ve Ardahan'dan feragat etmesi ile çok daha elverişli pazarlık durumuna gelen Türklerin tutumunun değişeceğini düşünen Transkafkasya delegasyonu, Trabzon yolculuğunu erteledi.

Brest-Litovsk Antlaşması ile bütün Transkafkasya halkları arasında en çok zararlı çıkan taraf Ermeniler oldu. Ermeniler, kendilerine ihanet edildiğini düşünüyorlardı. Henüz iki ay önce, Halk Komiserleri Konseyi, Türk Ermenistanı'na milli self-determinasyon hakkını ilan eden bir karar yayınlamıştı. Bu kararın dört maddesinde, bu hakkı gerçekleştirmek için Türk Ermenistanı'ndan bütün askeri birliklerin çekilmesinin ve halkın güvenliğinin bir Ermeni milis kuvvetine tevdi edilmesinin, mültecilerin ve sürgün edilen insanların evlerine dönmesine müsaade edilmesinin ve bir Sovyet şeklinde geçici bir Ermeni hükümetinin kurulmasının zorunlu olduğu vurgulanmıştı. Aynı kararda, Kafkasya Olağanüstü Komiseri **Shaumian**'ın, Halk Komiserleri Konseyi tarafından ana hatları belirlenen bu programın gerçekleştirilmesine yardım edeceği söylenmişti. Türk Ermenistanı ve Gürcistan arasındaki sınırın, tartışmalı bölgelerine yakın olarak ikamet eden ve demokratik olarak seçilen Müslüman veya

46. Aynı yer, s. 127.

47. **Dokumenty i materialy,** No. 47, s. 85.

Gayrimüslim, **Shaumian** ile işbirliği ile içerisinde çalışacak temsilciler tarafından belirlenmesi gerektiği konusu da karara eklenmişti[48]. Son durumda **Lenin** ve **Stalin** tarafından imzalanan bu karar, bizzat Ruslar tarafından hiçe sayılmıştı.

Petrograd'daki Ermeni cemaati, birçok Ermeni'yi savaş öncesindekinden daha kötü bir durumda bırakacak olan Brest-Litovsk Antlaşması hükümlerine karşı Sovyet Hükümeti'ni protesto ettiler. Diğer Rus şehirlerindeki Ermeni toplulukları da buna benzer protesto bildirileri gönderdiler, ancak bunların hepsi boşa gitti[49]. Ermenilerin umutsuzluğunu anlamak kolaydı. Rusya yalnızca mümkün olan en kısa zamanda Doğu Anadolu vilayetlerini tahliye etmeyi, Kars ve Ardahan'ı Türklere devretmeyi kabul etmiş bulunmuyor, aynı zamanda hem Rusya'da hem de savaş sırasında Rusya tarafından işgal edilen Türk topraklarındaki Ermeni gönüllü birliklerini de terhis edeceğine ve bunları tamamen silahsızlandıracağına dair söz veriyordu[50]. Şurası kesindi ki, böyle bir sözün Rusya tarafından tutulabilmesi oldukça zordu, çünkü Brest-Litovsk Antlaşması'nın imzalandığı dönemde Rusya'nın Transkafkasya'da hiçbir kuvveti yoktu. Fakat, şimdi kendilerini geçmiştekinden bile daha fazla yalnız bırakılmış hisseden Ermeniler üzerinde bu antlaşma büyük bir psikolojik etki meydana getirmişti. Bu olayların ışığında, **Khatisian**'ın Seim'in Özel Komite toplantısında yapmış olduğu konuşma, ilk söylendiği zamankinden daha fazla anlaşılır hâle gelmiştir.

Karakhan'ın telgrafını okur okumaz Transkafkasya Komiserliği, Transkafkasya'yı ilgilendiren, ancak onların rızası alınmadan imzalanan bir antlaşmanın bağlayıcı olmayacağını söyleyerek, Petrograd, Berlin, İstanbul, Viyana, Kiev, Washington, Londra ve Paris'e endişeli protestolarını yolladı[51].

Trabzon Konferansı

Transkafkasya delege heyeti, Brest-Litovks Antlaşması'nın imza-

48. **Politika sovetskoi vlasti po natsionalnomu voprosu za tri goda, 1917-1920**, Moscow 1920, No. 13, s. 15.

49. Tchalkhouchian; **Le livre rouge**, s. 75-76.

50. Kliuchnikov and Sabanin, **Mezhdunarodnaia politika**, No. 100, p. 124; No. 102, s. 131.

51. **Dokumenty i materialy**, No. 48, s. 85-86.

landığını bildiren **Karakhan**'ın telgrafı geldiği zaman yolculuğunu ertelemişti, nihayet 7 Mart'ta Tiflis'den yola çıktılar. 8 Mart akşamında hedefledikleri menzile vardılar, ancak ilk olarak elli kişiden oluşan korumalarının silahlarını bırakmasını isteyen Türk yetkililer tarafından karaya çıkmalarına izin verilmedi. Delegasyon bu silahsızlandırılma teklifini kabul etmedi, böylece Türk delege heyeti gelinceye kadar gemide kaldılar. Türkler bir gün sonra Trabzon'a gelmiş olsalardı, hiçbir Transkafkasya delegesini bulamayacaklardı. Ev sahiplerini üç gün boyunca bekledikten sonra Transkafkasya delegeleri burayı terk etmeye hazırlanıyorlardı. 12 Mayıs'ta iki delegasyonun bir ön hazırlık toplantısı gerçekleşti. İki gün sonra da konferans resmi olarak açıldı[52].

Transkafkasya delege heyetine **Akakii Chkhenkeli** (Gürcü Menşevik) başkanlık ediyordu. Diğer üyeler; **G. B. Gvazava** (Gürcü Milliyetçi-Demokrat), **G. M. Laskhishvili** (Gürcü Sosyal Federalci), **G. Abashidze** (Gürcü), **A. I. Khatisian** (Taşnak), **R. I. Kachaznuni** (Taşnak), **M. H. Hacinski** (Müsavatçı), **İ. Haydarov** (Müsavatçı), **M. Y. Mehdiyev** (Müslüman Menşevik) ve **Şeyh'ül-İslâmov** (Müslüman Menşevik) idi[53]. Transkafkasya delegasyonu Trabzon'a ayak bastığında, bir Türk'ün, şayet bu Transkafkasya'nın bütün nüfusu ise, gerçekten çok azlar; eğer, bununla beraber, yalnızca bir delege heyeti ise, o zaman çok fazladırlar dediği bildirilmişti[54].

Hatta konferans açılmadan önce, **Vehib Paşa**, sürekli olarak tekrarlanan Ermeni vahşetleri nedeniyle, birliklerini yürütmeye devam edeceğini ilâve ederek, Transkafkasya'dan Brest-Litovsk Antlaşması ile Türkiye'ye devredilen toprakları tahliye etmesini bile istemişti[55]. Buna cevap olarak Seim Başkanı **Chkeidze**, Tiflis'ten, Transkafkasya'nın Rus Sovyet Hükümeti'ni ve onun Brest-Litovsk'ta yapmış olduğu barış antlaşmasını tanımadığını söyledi[56]. Bunu yapan **Chkeidze**, Türk taleplerini Seim'e götürdü. Arkasından büyük çapta bir tartışma baş gösterdi.

Meslektaşlarına yönelerek **Jordania**, demokrasinin daima barışla il-

52. Aynı yer, No. 54, s. 107-108.

53. Aynı yer, No. 54, p. 107; Stavrovskii, **Zakavkazie posle oktiabria**, Moscow 1925, p. 16.

54. Avalov; a. g. e., s. 34.

55. **Dokumenty i materialy,** NN. 49, 50, s. 86-87.

56. Aynı yer, No. 51, s. 87-88.

gili olduğunu söyledi. Sonra konuşmasına şu şekilde devam etti: *"Ancak size şunu da söylemeliyim ki, demokrasi için her türlü barış kabul edilemez. Bizler kelimelerle halkı mutlu eden ve yapmış oldukları işlerle onlara ihanet eden Bolşevikler değiliz. Ne de kötülüğe direnmeyen Tolstoycularız"*. **Jordania**'ya göre demokrasi ilhaksız veya tazminatsız barış istiyordu. Kars, ülkenin güney sınırını koruyabilecek tek kale iken, nasıl ki Petrograd Rusya için veya İzmir Türkiye için ne idiyse, Batum'un da Transkafkasya için o olduğunu söyledi. **Jordania** Transkafkasya'nın barış isteği ile ilgili son sözleri şöyleydi:

> Fakat biz hayat hakkımızı koruyabileceğimiz bir barış istiyoruz ve kendimizi, ülkemizi ölümcül bir rüzgâra bırakacak, yüz kızartıcı bir antlaşma ve pazarlığı imzalayacak kadar alçaltmayacağız[57].

Jordania'nın konuşmasını Azerbaycanlı bir lider olan **Feth Ali Han Hoyski** izledi. **Hoyski** konuşmasında bir zaman Rusya'nın bir parçasıymış gibi davranan Transkafkasya'nın başka bir dönemde Rusya tarafından yapılmış olan bir antlaşmayı tanımayı reddettiğini belirterek, Transkafkasya'nın tutarsızlığına işaret etti. **Hoyski**'nin mantıklı ifadeleri, bir SR olan **Lordkipanidze** ve bir Kadet olan **Semenov**'un öfkeli tepkilerine sebep oldu. Bunların ikisi de direnme çağrısı yapıyorlardı. Bir Menşevik olan **Gegechkori** de bunların duruşunu destekledi[58]. Fakat bir kere daha hiçbir karara varılamadı.

Seim'de bu tartışma devam ederken, Türkler Trabzon'da kesin olarak neyi temsil ettiklerini ifade etmeleri için Transkafkasya delegasyonunu sıkıştırıyorlardı. Konferansın ilk oturumunda Türk delege heyetinin başkanı **Rauf Bey**, **Chkhenkeli**'ye Kafkasya'daki hükümetin biçimi hakkında sorular sordu, ancak açık bir cevap alamadı, **Chkhenkeli**'nin bizzat kendisi de ne söyleyeceğini bilemiyordu[59]. İki gün sonra Osmanlı delegasyonu, devletlerinin doğası, biçimi ve politik-yönetim şekli hakkında Transkafkasya delegasyonundan bir bildirimde bulunmalarını yeniden rica ettiler, ayrıca Transkafkasya heyetine, *"devletlerin meydana gelmesi için uluslararası kurallar ile zorunlu kılınan şartların yerine getirilip getirilmediği"* hususunu da sordular[60].

---

57. Aynı yer, No. 53, s. 89-106.
58. Aynı yer.
59. Aynı yer, No. 55, s. 113-116.
60. Aynı yer, No. 56, s. 116.

Transkafkasya delege heyeti cevap olarak, Kasım darbesinden beri Transkafkasya'da merkezi otoritenin işlevini yitirmiş olduğu, bunun üzerine bağımsız bir hükümetin kurulmuş bulunduğunu ifade etmişti. Transkafkasya, Barış müzakereleri için Osmanlı Hükümeti'nin davetini kabul ettiği ve Transkafkasya'nın rızası olmadan kararlaştırılmış olduğundan dolayı, Brest-Litovsk Antlaşması'nı protesto ettiği zaman uluslararası ilişkiler sahasında faaliyet göstermişti. Böylece, Transkafkaya delegasyonu, bağımsızlığı hiçbir zaman tantanalı biçimde ilan edilmemiş olmasına rağmen, Transkafkasya'nın bağımsız bir devlet olduğunu iddia ediyordu[61].

Türkler, bunun hiçbir sorunun cevabı olmadığını hemen anladılar. Türk diplomatlarının tereddütsüz işaret ettikleri gibi, Transkafkasya'nın yasal durumu en iyi ifade ile sallantılı idi. İki devletin, üçüncü bir devlete bağlı olarak bir antlaşma yapamayacağına, ancak bunun korumasının talep edilmesi için, bu üçüncü devletin uluslararası kurallara göre kurulmuş olması gerektiği hususunu vurguladılar. Öyle ki, Transkafkasya, Brest-Litovsk Barış Antlaşması'nın imzalandığı dönemde bağımsız bir devlet değildi ve egemen devletler tarafından tanınması için de hiçbir şey yapmamıştı. Transkafkasya'nın Brest-Litovsk müzakerelerinde yer almadığını göz önüne alarak, Türkler bunu, bu dönemde Transkafkasya'da hiçbir bağımsız devletin mevcut olmadığı gerçeği ile ifade ettiler, zira Transkafkasya kendisini Rusya'nm bir parçası olarak kabul ediyordu. Böylece Türkler, Brest-Litovsk Antlaşması'nı kabul etmediği için Transkafkasya'nm hiçbir yasal zemine sahip olmadığını vurgulamaktaydılar[62].

Türkler 1917 sonbaharında ilk barış teşebbüslerini yaptıkları günden beri Transkafkasya'ya iki eylem rotası belirmiştir: Ya bağımsızlıklarını ilan edecekler, ya da savaşa devam edeceklerdi. Bu alternatiflerden birini ya da diğerini takip etmek yerine Seim ve bunun delegeleri, sanki uluslararası hukukun görüş açısından, *"hemen hemen bağımsız"* bir devlet diye bir şey varmış gibi, Türkleri Transkafkasya'mn hemen hemen bağımsız bir devlet olduğuna ikna etmeye çalışıyorlardı. Türkler, Brest-Litovks Antlaşması'nın müzakereleri sırasında ve antlaşmanın imzalandığı dönemde, Transkafkasya'nm Rusya'nm bir parçası olduğu ve

61. Aynı yer, No. 57, s. 117.

62. Aynı yer, No. 58, s. 118-119.

Transkafkasya'nın bağımsızlığının tanınması meselesinin evvelce olana şamil olamaz görüşlerinde hukuksal açıdan haklı idiler[63].

Trabzon'da notalar ve muhtıralar karşılıklı olarak alınıp verilirken, Türk ordusu Kars ve Ardahan'da başarılı operasyonlar yürütüyordu. Köprüleri havaya uçurarak, demiryolu istasyonlarını yakarak ve zayıf ve yetersiz Transkafkasya ordusunun hatları arkasındaki levazım trafiğini sekteye uğratarak Transkafkasya Müslümanları Türklerle işbirliği hâlinde idiler. Seim'deki bir Ermeni üye, Müslümanların faaliyetleri ile ilgili olarak Müsavat'ı vatan hainliği ile suçladı. Müsavatçı üyelerden birisi olan **Rüstembekov**, bu ithama vermiş olduğu cevapta, isyanların anlık olarak geliştiğini ve hiç kimse tarafından idare edilmediğini söyledi. Duma günlerinde şöhret kazanmış ve Mart Devrimi'nin önder figürlerinden birisi olan **Iraklii Tsereteli**, bu durumda anarşi ve vatan hainliği arasında fark olmadığını belirterek, kargaşaya karşı sert önlemlerin alınmasını istedi[64].

19 Mart tarihinde cepheden gelen bir telgraf, Ardahan'ın ele geçirildiğini ve buradaki Ermeni askeri birimlerinin silahsızlandırıldıkları bilgisini veriyordu[65]. Hâlâ, duruşunu değiştirmeyi kabul etmeyen, Transkafkasya delege heyeti Brest-Litovsk Antlaşması'nı reddetmeye devam ediyordu. Diplomasinin, her zaman arkasındaki güç ilişkilerinin bir yansıması olduğundan habersiz, her türlü hukukî noktayı ispat etmeye kalkışarak, uzun bildiriler hazırlıyorlardı. 20 Mart'ta Türk delegasyonu, *"Transkafkasya'nın bağımsızlığını ilan etmesi isteği"*ni ifade etti[66]. Bu, Transkafkasya diplomatlarının kendi kendilerine girmiş oldukları kör vadiden çıkmaları için en iyi yol olacaktı. Ancak bir kere daha Türkler kesin bir cevap alamadılar.

25 Mart'ta Hükümet ve Seim'in liderleri ortak bir oturumda bir araya geldiler. Transkafkasya barış delegasyonundaki iki Ermeni üyeden birisi olan **Kachaznuni**, Türklerin Transkafkasya'nın bağımsızlığının bir gereklilik olduğunu düşündüklerini bildirdi. Türkiye ile Rusya arasında bir tampon devlete ihtiyaçları vardı, ancak kuzeyli bu güce karşı bu ülkenin dayanabileceğinden emin değillerdi. Bu sebeple, Kars ve Batum'u

63. Cf. Semenov; a. g. m., s. 129-130.

64. **Dokumenty i materialy,** No. 62, s. 121-131.

65. Aynı yer, No. 64, s. 132.

66. Aynı yer, No. 66, s. 134-136.

kendi ellerinde tutmak istiyorlardı. Orada mevcut bulunan barış delegasyonunun Müslüman bir üyesi, eğer bağımsızlık ilan edilmez-se, Müslümanların Seim'i desteklemeyeceğini söyledi. Bu günün tek başarısı, delegasyon heyetinin başkanı bulunan **Chkhenkeli**'ye olağanüstü yetki verilmesiydi[67]. Görünüşe göre Seim, nihayet gerçek durumun farkına varıp uyanıyordu ve ne zaman ve hangi uzaklığa kadar geri çekilineceği hususunu **Chkhenkeli**'nin takdirine bırakarak, Türkiye'ye taviz vermeye hazırlanıyordu.

Bazı Türk taleplerinin karşılanması hususunda ortak görüşlerini şekillendirmeden önce, Seim, düşmana karşı Müttefikler'in yardım etme ihtimalini bir kere daha araştırdı. Herhangi bir tarafsız gözlemci onlara İngiltere, Fransa veya Birleşik Devletler'den yardım beklemenin faydasız olacağını söyleyebilirdi. Tiflis'teki Birleşik Devletler Konsolosu **Smith**, Bakan **Lansing**'den *"Birleşik Devletler Kafkas Cephesi'ndeki faal askeri operasyonları destekleyecek bir konumda değildir..."* ifadesini söyleyen bir telgraf aldığı zaman, hiç kimse şaşırmamış olmalıydı[68]. Aynı cevap diğer ülkelerin dışişleri bakanlıkları tarafından da verilmiş olabilirdi. Çünkü kötü durumunda Transkafkasya'ya yardım etmek imkansızdı.

Nisan'ın ilk günlerinde Türk birliklerinin baskısı yoğunlaştı. Batum bölgesindeki Gürcüler yavaşça geri çekiliyorlar, bu arada bu cepheyi hâlâ terk etmemiş olan bazı Ruslar tarafından zayıf olarak desteklenen Ermeniler de Kars mıntıkasını kaybediyorlardı. Türk ordusu her nereye ilerlediyse, bunu Ermeni katliâmları izliyordu. Sovyet Rusya Hükümeti, Ermeni sivil halkının adına kendisini Almanya'ya ricada bulunmak mecburiyetinde hissetti. Ermeni Milli Konsey'i de Reichstag Başkanı'na bir pusula yolladı. Bu pusulada şunlar yazıyordu: *"Ermenistan'ın gelecekteki kaderinin sorumluluğu tamamen Almanya'ya aittir ve onun Türk askerlerinin olağan aşırılıklarını durdurmasına bağlıdır"*[69].

Bakü'deki Mart Olayları, Transkafkasya'nın mevcudiyeti için bir başka tehdit oluşturmuştur. 2 Nisan'da orada ne olduğu hususunda Seim bilgilendirildi. **Ramishvili** bunu Tiflis'e karşı Bolşevik saldırganlığının başlangıcı ve Transkafkasya'nın tamamında iktidarın ele geçirilmesi

67. Aynı yer, NN. 69, 70, s. 139-152.

68. **U.S. Foreing Relations, 1918, Russia,** Vol. II, s. 623.

69. **La voix de l'Arménie**, No. 8, April 1918, s. 277.

olarak yorumladı. **Resulzâde**, yardım edilmezse, Seim'i bir Müslüman boykotu ile tehdit ederken, Müslüman Sosyalist blokun temsilcisi, Bakü'deki Bolşeviklere karşı acil tedbirlerin alınmasını istedi[70].

Transkafkasya'nın Tavizleri

5 Nisan'da Transkafkasya Barış Deklarasyonu, Brest-Litovsk Antlaşması'nın geçerliliğini kabul etmeyi reddetmeye devam etmesine rağmen, Kars ve Ardahan mıntıkalarındaki bazı toprakları Türklere önererek ve Türkiye'deki Ermenilerin statüsü ile ilgili olarak kendi orijinal taleplerini bir kenara bırakarak taviz verme yolunda ilk adımlarını attı[71]. Bu zamana kadar Türkler müzakere etmekten bıkmıştı. Transkafkasya'nm konferans masasında vermeyi reddettiği şeyleri zor kullanarak alabileceklerinin farkında olarak, daha sonraki müzakerelere bir dayanak olması düşüncesi ile, yalnızca Brest-Litovsk Antlaşması'nın yararı dokunabileceği hususundaki görüşlerini yeniden ifade eden ve kırk sekiz saatlik bir süre içinde bir cevap verilmesini talep eden bir ültimatom yayınladılar[72]. **Chkhenkeli**, hükümetine bir telgraf çekti ve bir öneride bulundu. Buna göre, Türklere Transkafkasya'nın vermeye razı olacağı azami taviz verilecek ve şayet bir uzlaşmaya varmak için bütün vasıtalar tükenirse, o zaman Brest-Litovsk Antlaşması kabul edilecekti[73].

Seim, **Chkhenkeli**'nin önerisini kabul etti. İki gün sonra **Chekhenkeli**, Seim'den Brest-Litovsk Antlaşması'nı tanımak için yetki istedi ve Transkafkasya delegasyonunun taktiklerinin iflas etmiş olduğunu itiraf etti, *"otorite ve disiplinsiz bir ülkenin savaş yapamayacağı"* hususunda uyarıda bulundu ve bağımsızlık ilanını teşvik etti. **Chkhenkeli** ve Türklerin ısrarlarına rağmen gerekli talimat gelmedi[74].

Daha sonraki talimatları beklemeden, **Chkhenkeli** Türk ültimatomuna aşağıdaki cevabı verdi:

Osmanlı İmparatorluk Delegasyonuna,

---

70. Sef; *"Bakinskii oktiabr"*, **Proletarskaia Revolutsiia**, No. II, 1930; s. 75-78.

71. **Dokumenty i materialy,** No. 71, s. 152-155.

72. Aynı yer, No. 72, s. 155-156.

73. Aynı yer, No. 73, s. 156-157.

74. Aynı yer, No. 76, s. 159-160.

6 Nisan 1918 tarihli Osmanlı Delegasyon Başkanı'nın mektubuna cevap olarak, Transkafkasya Barış Delegasyonu, Brest-Litovsk Antlaşması'nı kabul ettiğini ve bunun temel alınmasıyla yapılacak daha sonraki müzakerelerin yürütülmesine hazır olduğunu bildirmekten onur duyar.

Transkafkasya Delegasyonu Başkanı, Dışişleri Bakanı,
A. CHKHENKELI
Trabzon, 10 Nisan 1918[75].

Daha sonra bazı Ermeni Politikacılar, **Chkhenkeli**'yi ve genelde bütün Gürcüleri, Brest-Litovsk Antlaşması'nı kabul etmeleri yüzünden, Ermeni halkına ihanet etmekle suçladılar. Yukarıda ortaya konulan gerçeklerin ışığında bunun gibi suçlamalar temelsizdi. Ayrıca, Transkafkasya delegasyonunun Ermeni üyeleri de, Türk taleplerinin kabul edilmesi hususunda en az Gürcüler kadar istekliydiler. **Chkhenkeli**'nin daha sonraki müzakerelere temel teşkil etmek üzere Brest-Litovsk Antlaşması'nın kabul edildiğini ifade eden mektubunu **Rauf Bey**'e gönderdiği gün, **Khatisian** ve **Kachaznuni** Tiflis'e bir telgraf çektiler. Bu telgrafta; *"Taşnaksutyun Partisi'nin en ciddi surette gerçeğe dikkatinin çekilmesi gerektiğine inanıyoruz ki, mevcut şartlar altında daha az kötü olan seçeneğin Brest-Litovsk Antlaşması'nın kabulü olduğunu düşünüyoruz"*[76] denilmekteydi.

Chkhenkeli'nin mektubunu alır almaz Türkler, Batum'daki Gürcü ordusunun komutanından 13 Nisan 1918 öğle vaktinden önce şehri boşaltmasını istediler, eğer bu teklif kabul edilirse, Gürcü birliklerinin silahlarını almalarına izin verileceği, aynı zamanda bunların hayat ve onurlarına dokunulmayacağı hususları da eklendi. Ayrıca 13 Nisan 1918 öğleden sonra saat 4 itibariyle Türklerin eyleme geçmek için kendilerini serbest hissedecekleri hususunda Gürcüler uyarıldı[77].

Brest-Litovsk Antlaşması'nın oybirliği ile kabul edilmesi hususundaki Transkafkasya delegelerinin kararına rağmen, bu Tiflis'teki yaygın hissî ortamı yansıtmıyordu. Seim'in daimî üyeleri ile parlamentodaki partilerin temsilcilerinin bir toplantısında, dönemin Başbakan ve Savaş Bakanlığı görevinde bulunan **Gegechkori**, askeri uzmanların Batum'un

75. Aynı yer, No. 77, s. 160.
76. Aynı yer, No. 78, s. 160.
77. Aynı yer, No. 81, s. 162.

iyi bir şekilde takviye edildiği ve bir Türk saldırısına karşı direnebileceği hususundaki görüşlerini açıkladı. Rus Devrimi'nin **Chrysostom**[78] 'u olarak adlandırılan **Iraklii Tsereteli**, yarı ciddi yarı alaycı yapmış olduğu konuşmasında şu iğneleyici ifadeleri kullanmıştır: *"Bizzat ölümcül bir darbe ile anlaşmaktansa, savaşta ölmek daha iyidir"*. Taşnaklar adına **Karchikian**, SR'ler adına **Lordkipanidze** ve Bolşevik olmayan bütün Ruslar adına **Semenov** direnme fikrini desteklediler. **Jordania** delege heyetinin Trabzon'dan geri çağrılmasını ve savaşı yürütmek üzere üç üyeden oluşan bir kollekyum[79]'un oluşturulmasını teklif etti. Bu teklif kabul edildi ve ertesi gün Seim'e sunulmak üzere gündeme alındı[80].

Geriye bakıldığında, Nisan 1918'de Seim üyelerinin bu davranışını izah etmek zordur. Görünüşe göre, birçok insanı gerçekleri görmekten alıkoyan kitle histerisi Tiflis'i ele geçirmişti. Ayın 13'ünde **Tsereteli** Seim'de şunları söylediğinde, konuşması gök gürültüsü gibi alkışlarla selâmlandı:

> Türk emperyalizmi, Brest-Litovsk Antlaşması'nı tanıması için Transkafkasya demokrasisine bir ültimatom vermiştir. Bunun gibi hiçbir antlaşmayı tanımayız. Biliyoruz ki, Brest-Litovsk'ta Devrimci Rusya'ya ve ata yurdumuza ölüm cezası verilmiştir, bu antlaşmayı asla imzalamayacağız!

Tsereteli, Alman emperyalizmini kınadı ve Alman süngülerinin Brest-Litovsk Antlaşması'nın tek garantisi olduğunu söyledi. Bir kâhin değildi, dolayısıyla birkaç hafta sonra o ve arkadaşlarının, tek kurtulma ümidi olarak, aynı süngülere sarılacağını önceden göremezdi. Seim'in üyeleri birbiri ardına savaş çağrısı yapıyorlardı, tek uyumsuz söz Müsavatçılardan çıktı, **Rüstembekov** kendi dindaşlarına karşı savaşmayacaklarını söyledi, tabii ki, bu bir bahane idi, çünkü Şii olan Azerbaycanlılar birçok yüzyıllar boyunca Sünni Türklerle savaşmışlardı[81]. Din dışındaki diğer nedenler **Rüstembekov**'u böyle konuşmaya sevk etmişti. Azer-

---

78. Çev. N.: John Chrysostom ya da Yannis Khrysostomos. M. S. V. yüzyılda Konstantinopolis (İstanbul) Başpiskoposu ve önemli bir kilise babasıdır. Pagan sembollerin yok edilmesi ve Efes'teki Artemis Tapınağı'nın yıkılmasında aktif olarak rol oynamıştır. Birçok Hıristiyan mezhebinde aziz ilan edilmiştir.

79. Üç kişiden oluşacak, yetkilerle donanmış komite.

80. Aynı yer, No. 82, s. 163-166.

81. Aynı yer, No. 83, Seim oturumunun stenografik raporu, 13 Nisan 1918, s. 166-184.

baycanlıların Türklerin gelmesinden korkmaları için bir sebep yoktu. Aksine, Türk yardımı ile Bakü'yü Sovyetler'den geri almayı ve şehrin sokaklarında henüz kurumamış kanlarının intikamını almayı ümit ediyorlardı. Müsavat'a göre Mart olayları, her Müslüman'ın hafızasında taze olan frenlenmemiş öfkeler, Taşnaksutyun ile işbirliği yapmayı imkansız hâle getirmişti.

14 Nisan'da **Gegechkori**, müzakereleri sonlandırması ve Trabzon'dan ayrılması için **Chkhenkeli**'ye bir telgraf çekti[82]. Delegasyonun bazı Azerbaycanlı üyeleri bu emre itaat etmeyi reddetiler. Transkafkasya resmen savaşta iken, bunun parlamentosunun bir üyesi olan **Hacinski** düşmanla müzakere etmeye devam etti[83].

Türk birlikleri ilerlemelerini sürdürdü. Ne Ermenilerin gelecekteki kaderinin sorumluluğunu, yalnız başına, **Chicherin** ve **Karakhan**'ın dediği gibi "*bu barışçı halkın yok edilmesini önleyemeyecek*"[84] olan Almanya'ya yıkan Rus Sovyet Hükümeti'nin protestoları, ne de Gürcü ve Ermeni birliklerinin zayıf direnme teşebbüsleri, onların muzaffer yürüyüşlerini durduramazdı. Seim, Transkafkasya halklarına kendi politikasını izah eden bir bildiri yayınladı:

> Ya utanç dolu bir barışı ve köleliği ya da savaşı seçecektik. Seçimimizi duraksamadan yaptık. Utanç dolu bir barışı imzalamadık[85].

14 Nisan akşamında Seim'in toplandığı salon tıklım tıklım dolmuştu. Dışarıda büyük bir kalabalık ayakta dikiliyordu. Akşam saat 8'de **Chkheidze**, gece yarısına kadar Müsavat sıraları boş kalmasına rağmen, oturumu açtı. Menşevik bir üye söz aldı. Transkafkasya'nın Türkiye'ye savaş açmasını teklif etti. Taşnaksutyun ve diğer partiler Menşevikleri desteklediler. Müsavat adına, **Resulzâde**, her yana çekilebilecek bir konuşmanın başyapıtı olan konuşmasını yaptı. Azerbaycanlıların faal olarak Türklerle savaşmayacağını, ancak Müsavat'ın savaş ilanına karşı olmadığını ve haklı tarafı destekleyebilmek için her şeyi yapacağını söyledi. Ne o, ne de diğer hiçbir Müsavatçı haklı olarak gördükleri tarafın hangisi olduğunu açıklamadılar. Böylece, oylama neticesinde oy birliği ile savaş ilanı kararı alındı, ne var ki bu oy birliğinin ardında amaç birliği

82. Aynı yer, No. 84, s. 184.

83. Semenov; a. g. m., s. 131-132.

84. **Dokumenty i materialy,** No. 92, s. 192

85. Aynı yer, No. 85, s. 185-186.

yoktu[86]. İçerisinde Müsavatçılar tarafından Mart Katliamı'nda Sovyet'in müttefiki olmakla suçlanan Taşnaklar ile Gürcü ve Ermenilerin kendilerinden Türklerin dostu ve suç ortağı oldukları hususunda şüphelendikleri Müsavatçıların yer aldığı bir Seim'de amaç birliği nasıl olabilirdi ki?[87]

Transkafkasya Savaş Ilan Ediyor

Savaş ilan edildiği zaman, her şeye rağmen, Rus devrim hareketi ile birlik duygusunu muhafaza eden Seim'in Menşevik üyeleri ve Rus Sosyal-Demokrat İşçi Partisi (Menşevik)'nin Bölgesel Komitesi, dokunaklı bir bildiri yayınlamıştır ki, burada tamamının verilmesini uygun görüyoruz:

> Transkafkasya Sosyal-Demokrasisinin Rusya Demokrasisi'ne Başvurusu
>
> Rusya'nın yoldaşları, işçileri, köylüleri ve askerleri!
>
> Toprağımıza yaklaşan ölümcül tehlike saatinde, Transkafkasya Demokrasisi adına sizden istirham ediyoruz. Brest-Litovsk Antlaşması'nı kendilerine dayanak yapan Türkiye emperyalistleri, Transkafkasya'nın köleleştirilmesi anlamına gelen taleplerde bulundular. Bu talepleri kabul edemezdik, çünkü Bunların kabul edilmesi Kafkasya'nın tamamının Rusya'dan ayrılmasma yol açacaktı ve devrime ihanet olacaktı. Türkiye silah zoruyla taleplerini elde etmeye karar vermiş ve bize karşı askeri birliklerini sevk etmiş bulunuyor. Büyük bir tehlike Transkafkasya'yı tehdit ediyor. Ve bu saatte siz, büyük devrim mücadelesindeki kardeşlerimiz, bize yardım etmeye gelmelisiniz.
>
> 1905'te barikatlar üzerinde sizinle birlikte savaştık. Sizinle birlikte Çarlığa karşı savaştık, birlikte hapislerde, kürek cezalarında, sürgünlerde çürüdük. Devrimin zafer günlerinde ortak sevinçlerimiz, bunun mağlubiyetlerinde ortak kederlerimiz; önümüzdeki yolu aydınlatan ortak umutlarımız oldu. Ve şimdi birliklerimiz Türk Sultanı'nın askerlerinin yolunu keserek, aynı zamanda Rus Devrim bayrağını da müdafaa etmektedirler.
>
> Biz sonuna kadar vazifemizi yerine getireceğiz. Fakat gücümüz tükenebilir. Ekmek, silah, adam ve para hususunda bizden daha zen-

86. Kheifets; a. g. m., s. 308.

87. Semenov; a. g. m., s. 137-138.

ginsiniz. Sizin destek ve yardımınızı bekliyoruz.

Başvurumuza cevap verin, Rusya'nm işçileri, köylüleri ve askerleri! Birlikte, düşmandan, Büyük Rus Devrimi'nin kızıl bayrağını ve bağımsızlığımızı koruyalım!"[88].

Hiçbir cevap gelmedi. Yalnızca Transkafkasya'yı Türklere karşı müdafaa etmek üzere Rusya'dan Tiflis'e giderken, otuz sekiz Gürcü'den oluşan bir grup Armvir'de tutuklanmış, karşıdevrimci olmakla suçlanmış ve mahkemesiz kurşuna dizilmişlerdi[89].

15 Nisan'da Batum'un alındığını bildiren bir tebliğ İstanbul'da yayınlandı. Bazı tabyalar ateş etmeden teslim olmuş, diğerleri direnmiş fakat, bunlar da ezilmişlerdi. Şehir ve liman herhangi bir dirençle karşılaşılmadan işgal edildi. Aynı gün Batum Cephesi'nin Gürcü komutanının yayınladığı bir tebliğ, Türk duyurusunu doğruluyordu. Acıyla ifade edilen bu bildiriye göre, Acara[90] halkının Türklere yardım ettiği anlaşıldı. Acaralar, demiryolu hatlarını sökmüşler, trenleri hurdaya çevirmişler ve müdafaa hâlindeki orduya korku ve karışıklık getirerek, geride karmaşayı artıran gerilla operasyonları yürütmüşlerdi[91].

Transkafkasya savunmasında Kars, anahtar konumundaydı. Bu şehir, birinci sınıf kalesi ile meşhur olup, bu kalenin doğrudan hücum ile zapt edilmesi hemen hemen imkansızdı, ancak uzun ve sistemli bir kuşatmadan sonra düşürülebilirdi. Kars, yaklaşık yirmi beş kilometrelik bir cepheyi tutmak zorunda olan yedi Ermeni piyade taburu (yaklaşık 3.000 kişi) ve çoğunluğu piyadelerden devşirilmiş ve kötü eğitimli sekiz topçu bölüğü (yaklaşık 80 subay ve 1.700 er) tarafından savunuluyordu. Müdafaa kuvveti yedi yüz eski bronz top ve 1877 model yüz topa ilave olarak, kaleye yerleştirilmiş durumda yüz sahra topu ve yirmi 15 cm'lik topa sahipti, ancak uzman personel eksikliği nedeniyle, bunların hepsi kullanılamıyordu. 19 Nisan'da Kars'a hücum etmeye teşebbüs eden Türkler, geri püskürtüldüler. Başkomutan **General Lebedinskii**, uzun bir süre dayanacaklarını düşünüyordu[92].

---

88. **Dokumenty i materialy,** No. 86, s. 187.

89. Aynı yer, No. 90, p. 190.

90. Acara bölgesi Müslüman Gürcistan olarak bilinmekte olup, bölgenin merkezi ise Batum şehridir.

91. Aynı yer, NN. 94, 95, 96, s. 195-196.

92. G. Korganoff; a. g. e., s. 123-127.

Kuvvetlerini gereksiz yere harcamayı istemeyen ve zapt etmek istedikleri toprakların çoğunu çoktan ele geçirmiş bulunan Türkler, 22 Nisan'da başka bir barış teklifi yaptılar. **Chkhenkeli**'ye çekmiş olduğu telgrafında **Vehib Paşa**, Transkafkasya'yı Trabzon müzakerelerini bozmakla suçluyor, barış meselesinin tamamen Transkafkasya'ya bağlı olduğunu söylüyor ve barış görüşmelerine tekrar dönmek isteyip istemedikleri hususunda mümkün olan en kısa zamanda kendisinin bilgilendirilmesini istiyordu[93]. Seim bu teklifi kabul etmeye karar verdi, ancak bu arada, üyelerinin bütün dikkati, şimdi daha şiddetli ve önemli hâle gelmiş olan bağımsızlık meselesine yoğunlaşmıştı.

Bağımsızlık Meselesi

Bağımsızlık, daha önce birkaç kez tartışılmıştı. Daha 28 Şubat'ta, bir Gürcü Milliyetçi-Demokrat olan **Gvazava**, Brest-Litovks müzakerelerine cevap olarak Transkafkasya'nın bağımsızlığını ilan etmesini teklif etmişti. Eğer onun tavsiyesine o zaman uyulmuş olsaydı, ülke birçok acıdan kaçınabilirdi, ancak bilindiği kadarıyla Şubat ayında **Gvazava** yalnız kalmıştı[94].

Mart'ın ortasında, aynı mesele üzerinde tam kapsamlı bir tartışma yapılmış olup, bu toplantı sırasmda **Jordania** gerçek düşüncelerini söylemiştir. O, yüzyıllardır Transkafkasya'nın Rusya'nın sayesinde güçlü olduğunu, fakat şimdi, Rusya'nın elindeki kılıcın düşmüş bulunduğunu, Transkafkasya'mn, kurtuluş için, kendisine güvenmek zorunda kaldığını ifade ettikten sonra sözlerine devam ederek, Türk tehdidi karşısında tek mukavemet kaynağının, çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu bütün Transkafkasya halklarının birliği olduğunu vurguladı. O'na göre, Gürcü ve Ermeniler Rusya'ya meylederken, Müslümanların bir Türk sempatisini takip ettiklerini itiraf ediyor ve orta yol bulunarak iki eğilimi uzlaştırmanın yolları araştırılmalıydı. Bu orta yol, gönülsüz olmasına rağmen **Jordania**'nın da kabul etmeye hazır olduğu bağımsızlıktan geçiyordu[95].

Jordania ile tartışan, Kadet üyesi **Semenov**, bağımsızlık meselesine, savaşın genel gidişatına göre bakılması gerektiğini söyledi. Transkafkasya'nın bağımsızlığı Almanya'nın işine yarayacağından, bu

93. **Dokumenty i materialy,** No. 98, s. 199.

94. Semenov; a. g. m., s. 125.

95. Jordania; **Za dva goda**, s. 74-79.

savaştan çekilme anlamına gelmeyecek, fakat sadece taraf değiştirmek olacaktı. Sonuçta hiçbir karara varılamadı, meselenin tamamı havada bırakıldı[96]. Mart'ın sonunda mesele bir kere daha tartışıldı, Seim, bağımsızlığa karşı *"kayıtsız şartsız ve geri dönülemez"* bir biçimde oy kullandı[97].

Nisan'da durum çok farklıydı, Seim daha önceki duruşundan tamamen yüz geri etti. Ayın 22'sinde, bir Menşevik olan **Oniashvili** Seim'deki konuşmasında, Rusya'daki tepki ve anarşinin Transkafkasya'yı yeni bir yönelim aramaya zorladığını söyledi. Rusya'dan ayrılmanın bir gereklilik olduğunu beyan etti[98].

Daha sonra konuşan **Resulzâde**, devrimden Rusya halklarına özgürlük getireceğinin umulduğunu, ancak bunun yerine, despotların yönetimi altında olduğu dönemlerden bile daha fazla baskı getirdiğini söyledi. Şimdi bir şey yapılmazsa, *"kuzey emperyalizmi"* nin Transkafkasya demokrasinin her safhasını karıştıracağı hususunda uyarıda bulundu. Transkafkasya savunulmalıydı. Hiçbir şey tavsiye etmeyen, yalnızca tepki gösteren Rusya'ya kurban edilemezdi. **Resulzâde**'den sonra söz alan bir Menşevik, **Georgadze**, Müsavat'ın liderini destekledi, ancak bir SR olan **Tumanov**, bağımsızlığın Türk emperyalizmi tarafından Transkafkasya'ya dayatıldığını söyledi. Bu nedenle seçim Rusya ve bağımsızlık arasında değil, Rusya ve Türkiye arasında yapılmış olacaktı. Bu noktada sözleri, **Hacinski**'nin *"Bunun Türkiye'yle ne ilgisi var?"* şeklinde bağırmasıyla kesildi. **Hacinski**'nin yorumunu göz ardı ederek **Tumanov** konuşmasına şöyle devam etti: *"Rusya eğilimi devrimci eğilimidir"*. Bu sözleri bazıları tarafından alkışlarla karşılanırken, diğerleri de *"Bolşevik eğilimi"* diye bağırdılar[99].

Bir sonraki hatip kürsüye çıktığında, SR'lerin bağımsızlık meselesinde kendi aralarında birlik olmadıkları ortaya çıktı. Farklı bir SR hizbini temsil eden **Lordkipanidze**, kendi fikrine göre bağımsızlığın gerekli olduğunu söyledi. Bağımsızlığa itiraz eden aynı kişilerin, aynı zamanda Türkiye'ye karşı savaşa devam etmek istediklerine işaret ederek, Rusya'nın Brest-Litovsk'ta zaten Türkiye ile bir barış yapmış olduğunu,

96. Semenov; a. g. m., s. 134.

97. Aynı yer, s. 132.

98. **Dokumenty i materially**, No. 99, s. 200-202.

99. Aynı yer, s. 204-209.

dolayısıyla bu isteğin mantıksız olduğunu söyledi. **Lordkipanidze**, ayrıca **Semenov**'a hücum ederek, onu Transkafkasya'yı savunmaya söz veren, ancak şimdi yardımlarına ihtiyaç varken ülkeyi terk etmek isteyen Rus memur ve bürokratlarının temsilcisi olarak adlandırdı[100].

Bağımsızlığın İlânı

Bir Taşnak olan **Kachaznuni**'nin deklârasyonu, Müsavat'm uzun bir süredir temsil ettiği meseleye, bağımsızlık lehine karar verdi. **Oniashvili**'nin hareketiyle son oy kullanıldrğı zaman, çoğunluğun oylarına göre *"Transkafkasya Seimi, Transkafkasya'nın bağımsız bir Demokratik Federal Cumhuriyet olduğunu ilan ediyordu"*[101]. Böylece, tantanası olmadan, gönülsüz ve karmakarışık bir tarzda, Transkafkasya bağımsız bir ülke oldu.

Beklendiği gibi, bağımsızlığın ilanına tepkiler, değişik bölgelerde farklı oldu. Transkafkasya Bölgesel Sovyetler Merkezi, bunun *"emperyalist güney ve anarşik kuzey"*in tehdidi ile meydana gelen askeri ve siyasi çıkmazdan tek çıkış yolu olarak tavsiye edildiğini kabul ederek, Seim'in eylemini onayladı[102]. Diğer taraftan görüşlerini *Pravda*'da yayınlayan **Stalin**, *"Seim'in Tiflis Hükümeti'nin bağlı ellerini çözdüğünü düşünerek ilan ettiği Transkafkasya'nın bağımsızlığı hususunun, aslında uluslararası avcıların tuzağına doğru gitmek olduğunu"* söylüyordu. O, Rus Devrimi'ne karşı, Tiflis Menşevikleri'nin bağımsızlığının, onları, Türk-Alman emperyalistleri ile bir birlik içerisine sokacağını tahmin ediyordu. **Stalin** yazısma devamla şunları ifade etmekteydi:

> Transkafkasya halkı Rusya'dan ayrılmaya karşıdır. Menşeviklerin daha bilinçlileri olan Jordania, Tsereteli ve hatta (hatta!) Gegechkori bile, en ahlâksız Menşeviklerin yürüttüğü bu pis işi terk ederek, ellerini yıkamışlardır[103].

Müsavat çok sevinçliydi. Önlerinde ne olduğunu bilmediklerinden ve Türk korkusu nedeniyle, Taşnaklar huzursuz bir sessizliğin içinde bekliyorlardı.

---

100. Aynı yer, s. 210-215.

101. Aynı yer, s. 221.

102. Aynı yer, No. 107, s. 228.

103. I. Stalin; **Sochineniia,** Moscow 1947, Vol. IV, s. 95-97.

Bağımsızlık ilan edilir edilmez, Seim, **Chkhenkeli**'ye hükümeti kurma yetkisi verdi. Fakat hükümet kurulmadan ve Seim'e yeni kabineye güvenoyu verme imkanı bile verilmeden önce, atanan Başbakan, **Vehib Paşa**'ya bir telgraf çekerek, Bağımsız Transkafkasya Cumhuriyeti'nin Brest-Litovsk Antlaşması'nın şartlarını kabul ettiğini ve barış müzakereleri için en uygun yer olan Batum'a bir delegasyon göndermek istediklerini, bu süre zarfında askeri operasyonların askıya alınmasını istediğini bildirdi[104]. Bu telgraf **Vehib Paşa**'ya, silah bırakma ve bir mütareke anlaşmasına varılması hususunda Türklerle temas haline geçme emri alan **General Nazarbekov** tarafından iletildi[105]. Bu emirler Savaş Bakanı **General Odishelidze** tarafından imzalanmıştı. Ancak ateşkes emri, Türklerle herhangi bir anlaşmaya varılmadan önce birliklere ulaşmış olup, eğer isterlerse, Transkafkasya için herhangi bir Türk saldırısına açık bir durum meydana getirmişti. Rus hizmetindeki Ermeni bir subay olan General **Korganov**, **Chkhenkeli** Hükümeti'nin, Seim'e sunulduğu ve güvenoyu aldığı tarih olan ayın 26'sına kadar kurulmamışken, bu emirleri 23 Nisan'da almış olduklarını, bu nedenle bu emirlerin özel kişilerden geldiğini iddia etmektedir[106].

Şimdi Transkafkasya Brest-Litovsk Antlaşması'nı kabul etmiş ve birlikleri Transkafkasya'nın en iyi kalesi olan Kars'ı tahliye etmişti. **Chkhenkeli** bir mütareke için bütün Türk şartlarının kabul edildiğini bildiren bir telgrafı **Vehib Paşa**'ya çekerken, **Chkhenkeli** ve **Odishelidze** tahliye için hazırlık yapmasını General **Nazarbekov**'a emrettiler[107]. Kars'ın tahliye edilmesi karmaşık ve zor bir iş olup, bunun için en az iki haftaya ihtiyaç vardı, ancak Türkler yeterli süreyi vermeyi reddederek daha da bastırıyorlardı. Birkaç olayda, ateşkes emirleri zamanında ulaşmadığından, bazı hâllerde de bunlar göz ardı edildiğinden, mütarekeye varılmasından sonra bile Kars çevresinde ufak çatışmalar devam etti.

Şehrin teslim edildiği haberi ahaliye ulaştığında, Hıristiyan halk hemen göç etmeye başladı. Ermeniler paniğe kapılmışlardı. Türkler hemen dışarıda bekliyorlardı ve yaylım ateş şeklinde vuku bulan tüfek sesleri bütün bir gün işitilebiliyordu. Bu umumî karmaşada, birkaç binada yan-

104. **Dokumenty i materialy,** No. 102, s. 224.

105. Korganoff; a. g. e., s. 138.

106. Aynı yer, s. 139-140.

107. **Dokumenty i material**; NN 114, 115, s. 246-247.

gın çıktı veya kundaklandı. Ateşlerin kâbus gibi ışıkları içinde, kaçışan kalabalıklar acayip bir manzara arz ediyordu. Arabalarda, at sırtında, fakat genellikle yaya hâlde, binlerce erkek ve kadın, çocuklarını yanlarında taşıyarak ve en kıymetli eşyalarını arkada bırakarak, kuşatma hâlindeki şehirden dışarı doğru akıyorlardı. Çok yaşlı olanlar ya da çok hasta olanlar arkada bırakılıyordu[108]. 25 Nisan Saat 09:00'da, Osmanlı İmparatorluğu'nun kırk yıl[109] önce Rusya'ya terk etmek zorunda kaldığı şehre ilk Türk birliği girdi.

Birinci Transkafkasya Hükümeti

Türkler zaferlerini kutlarlarken, bağımsız Transkafkasya ilk hükümetini kuruyordu. 26 Nisan'da, Başbakanlık görevinin yanı sıra, Dışişleri Bakanlığı'nı da üstlenen **Chkhenkeli** kabinesini kurmuş olup, kabine üyeleri şunlardan meydana geliyordu:

N. V. Ramishvili: İçişleri Bakanı;
A. I. Khatisian: Maliye Bakanı;
H. Melik-Aslanov: Ulaştırma Bakanı;
F. A. Hoyski: Adalet Bakanı;
G. T. Georgadze: Savaş Bakanı;
N. G. Khomeroki: Tarım Bakanı;
N. Yusufbekov: Eğitim Bakanı;
M. H. Hacinski: Ticaret ve Sanayi Bakanı;
A. I. Saakian: Tedarikler Bakanı;
R. I. Kachaznuni: Sosyal Güvenlik Bakanı;
A. A. Erzinkian: Çalışma Bakanı;
I. Haydarov: Devlet Kontrol Bakanı[110].

Bu bakanlar listesi incelenirse, Nisan 1918'de Transkafkasya'daki güç ilişkileri ortaya çıkacaktır. Bakanlık makamları, Transkafkasya'nın üç başlıca halkı olan Gürcülere, Ermenilere ve Azerbaycanlılara, her millete dörder tane olmak üzere, eşit olarak paylaştırılmıştı. Bununla beraber, Gürcüler ve Azerbaycanlılar en önemli bakanlıkları (Dışişleri,

108. Aynı yer, NN. 119, 120, s. 250-251.

109. Çev. No.: Eserde 30 yıl olarak verilmiştir. Ancak şehir bilindiği gibi *"93 Harbi"* sonrası terk edilmişti. Bu sebeple *"40 Yıl"* olarak değiştirdik.

110. Aynı yer, No. 108, s. 229.

Savaş, Ulaştırma, İçişleri, Adalet ve Devlet Kontrol) aldılar. Finansal faaliyetlerde Ermenilerin kabiliyetli olduğu bilindiğinden, yalnızca bir tane önemli bakanlık (Maliye) Ermenilere verildi. Diğer Ermeniler tedarikler veya sosyal güvenlik bakanı olarak hizmet etmekle yetinmek durumunda idiler.

Kabinesini Seim'e sunarken, **Chkhenkeli**, içerisinde hükümetin asıl vazifelerinin ana hatlarını çizdiği, bir konuşma yaptı. Listenin başında bir anayasanın hazırlanması vardı, ikinci olarak yeni devletin sınırları tarif ediliyordu. Savaşın tasfiye edilmesi görevi üçüncü sıradaydı. Bunu hem karşıdevrimle hem de anarşiyle mücadele görevi takip ediyordu. Beşinci husus toprak reformu idi[111].

Müsavat'ın lideri olan **Resulzâde**, özellikle Bakü'nün henüz Transkafkasya'nın bir parçası olmadığı gerçeğinden bahsederek, böylece Müsavat'ın politikasının o zamandan itibaren faaliyet göstereceği doğrultuyu açığa vurmak suretiyle, **Chkhenkeli**'nin sözlerini memnuniyetle karşıladı[112].

28 Nisan 1918'de, yeni doğan bağımsız Demokratik Transkafkasya Federal Cumhuriyeti Osmanlı İmparatorluğu tarafından tanındı[113].

111. Aynı yer, No. 108, s. 229-233.

112. Aynı yer, s. 233-234.

113. Aynı yer, No. 122, s. 253.

VI. Bölüm
Batum Konferansı

Türkiye, yeni konferansın yapılacağı yer olarak Batum'u kabul etti ve **Chkhenkeli**'ye Türk delege heyetinin buraya gitmek üzere yolda olduğu bilgisini verdi. Batum'da Türk delegasyonunun Başkanı, Adalet Bakanı ve aynı zamanda Dışişleri Bakanı olarak da faaliyet gösteren **Halil Bey** idi. Kendisine, morali bozulmuş Rus Kafkas ordusuna karşı kazanmış olduğu askeri başarılardan ötürü Türklerin kahramanı haline gelen **Vehib Paşa** refakat ediyordu[1].

Transkafkasya delegasyonu, kırk beş kişiden oluşan bir topluluk olarak Batum'a geldi. Heyete Başbakan ve **Dışişleri Bakanı Chkhenkeli** başkanlık ediyordu ve delegasyon bütün Transkafkasya siyasi partilerinin ve hiziplerinin temsilcilerinden meydana gelmişti. Batum'a bir seferî kuvvete benzeyen bir delege heyeti göndermek riskli olsa da, böyle yapılmalıydı, çünkü heyette kimse kimseye güvenmiyordu[2]. Ayrıca, birkaç çağdaş gözlemcinin ifade etmiş olduğu gibi, Transkafkasya'daki herkes *"Ekselansları"* olarak anılmak ister gibi görünmekteydi. İnsanlar, evde oynayan çocuklar gibi, diplomatçılık oynuyorlardı. Önde gelen delegeler, parlak bir devrimci geçmişi ile yetmiş beş yaşındaki yaşlı bir Gürcü olan **Nikoladze**, Ermeni **Khatisian** ve **Kachaznuni**, Azerbaycan Türkü **Hacinski** ve **Resulzâde** idi.

Batum Konferansı'nın ilk ve tek oturumu 11 Mayıs 1918'de toplan-

1. Avalov; **Nezavisimost Gruzii**, s. 37.

2. Aynı yer, s. 34.

dı. Osmanlı delegasyonunun Başkanı **Halil Bey**, Brest-Litovsk'ta Türk tercümanı olarak görev yapmış **Orhan Bey** tarafından Fransızcaya çevrilen bir hoş geldiniz konuşması yaptı. Türkler, henüz bağımsızlığını yeni ilan etmiş bulunan Kuzey Kafkasya Dağlı Cumhuriyeti'nin temsilcisi **Haydar Bammat**'ın da Konferans'a katılmasını teklif ettiler. Buna kimse karşı çıkmadı. Formaliteleri tamamladıktan sonra, **Halil Bey**, Osmanlı İmparatorluğu'nun Brest-Litovsk Antlaşması'ndan elde ettiği kazanımlardan artık tatmin olmadığını beyan etti. Trabzon'daki müzakereleri kesen Transkafkasya olduğundan, Türkler kendilerinin ilâve toprak talep etmeye haklarının olduğunu hissediyorlardı. Bu sebeple **Halil Bey**, Transkafkasya'nın imzalamasını istediği yeni bir antlaşma hazırlamıştı. Brest-Litovsk Antlaşması ile kendisini ve meslektaşlarını uzlaştırmak için uzun bir mücadele yapmış olan **Chkhenkeli**, yeni talepleri protesto etti, ancak Türkler ilk oturumda onlara bilgi vermeye bile tenezzül etmediler. Yalnızca, hazırlanmış olan antlaşma metnini **Chkhenkeli**'ye yollamaya söz verdiler. Batum Konferansı'nın bu oturumu, şayet bir şey olmamış olsaydı, Trabzon'daki oturumların hemen hemen mükemmel bir kopyası olacaktı. Bu farklılık Alman Generali **Von Lossow**'un toplantıda hazır bulunması idi. **Von Lossow**, uzun süre sessizliğini muhafaza etti, yalnızca oturumun sonunda Osmanlı antlaşma tasarı metninin bir kopyasını isteyerek, Alman çıkarlarını korumak için bunun üzerinde çalışmak istediğini söyledi[3].

"Osmanlı Hükümeti ve Konfederal Transkafkasya arasında Barış ve Dostluk Antlaşması" tasarı metni on iki madde ve üç ekten meydana geliyordu. Ayrıca askeri meselelerle ilgili olarak tamamlayıcı ayrı bir antlaşma da teklif edilmişti. Tasarı hâlinde antlaşmanın en önemli bölümü, aralarında Tiflis Hükümeti'nin Ahıska ve Ahalkelek mıntıkaları, Eçmiyazin mıntıkasının büyük bir bölümüne ilâve olarak Alexandropol (Gümrü) şehri ve aynı adlı mıntıkanın büyük bir kısmını ve Kars-Alexandropol (Gümrü)-Culfa demiryolunun yer aldığı Osmanlı toprak taleplerine ayrılmıştı. Bu taleplerin kabul edilmesi demek, Ermenistan'ın Türklere verilmesi anlamına geliyordu[4].

Transkafkasya delege heyeti, Türk taleplerinin kabul edilmesi veya reddedilmesi hususunda görüş ayrılığına düştü. Tartışma devam ederken,

3. **Dokumenty i materialy,** No. 131, pp. 312-316; Avalov, a. g. e., s. 40-41.

4. Avalov; a. g. e., s. 41-42.

Osmanlılar, ateşkesi umursamadan, Erivan mıntıkasına doğru saldırılarına devam ediyordu, bu arada Türk birlikleri Azerbaycan çeteleri ile temas kurmaya çalışarak kuzeydoğuya doğru adım atmışlardı. Ermenistan tam anlamıyla kuşatılmıştı. Ermenilerin sesi, Transkafkasya delegasyonunun kararlarında çok küçük bir ağırlığa sahip olarak, yardımsız kalmıştı. Gürcüler de çok ağır bir taarruzdan muzdarip olmuşlardı. Daha yeni Batum'u kaybetmişlerdi. Yalnızca Azerbaycanlılar Batum konuşmalarında trajik hiçbir şey görmüyorlardı. Türkleri akrabaları olarak gördüklerinden, gelecek için büyük umutları vardı. Bu tutum, Transkafkasya delege heyetini ve sonunda bizzat oluşturulan yeni devleti mahvetti.

Türk tasarısının metni ile tanışan Transkafkasya delegasyonu **Halil Bey**'e dört teklif gönderdi.

1. Yalnızca Türkiye ile Transkafkasya arasında değil, ancak, bir tarafta Dörtlü İttifak ve diğer tarafta Transkafkasya olmak üzere antlaşma yapılmalıdır.

2. Mevcut savaşla ilgili olan bütün anlaşmalar özel bir toplantının konusu olmalıdır.

3. Transkafkasya ile Türkiye arasında ekonomik ilişkilerin kurulması, iki taraflı özel bir anlaşma ile düzenlenmelidir.

4. Bulgaristan ve Avusturya temsilcilerinin olmayışı antlaşmaya varılmasına bir engel teşkil etmemelidir ki, bunlar daha sonra iştirak edebilirler.[5].

Transkafkasya bir kere daha karışık diplomatik kaçamak ve ikircikli konuşma oyununu oynamaya başlıyordu. Yukarıda bahsedilen dört öneri ile Türk taleplerinin hiçbirine cevap verilmiyordu. Ayrıca, Transkafkasya böylece, karmaşık bir manevraya başlıyordu ki, buna göre Batum'daki müzakerelere Almanların da karışması tasarlanıyordu. Dördüncü maddede her ne kadar Avusturya ve Bulgaristan reddedilmiş olsa da, dört Transkafkasya teklifinin birincisi yalnızca Türkiye ile değil, ancak bir bütün olarak Dörtlü İttifak'la antlaşmaya varılmasını tavsiye ediyordu. Geriye kalan Türkiye ve Almanya idi.

Almanlar, her ne kadar sosyalistler tarafından emperyalizmle suçlanmış olsalar da, Transkafkasya'da çok daha fazla takdir ediliyorlardı. Almanların Avrupa kültürünün, biliminin ve teknolojisinin en yüksek temsilcileri oldukları düşünülüyordu. Almanlar, parlak savaşçılar ve birçok

5. **Dokumenty i materialy,** No. 132, s. 268-269.

ülkenin fatihi olarak görülüyorlardı. Ermeniler, bir dönemde Türkiye'ye karşı Almanya'ya başvurmuşlardı. Şimdi Batum'da Gürcüler, Türkleri frenleyen Alman prestij ve otoritesini kullanmanın yollarını arıyorlardı[6].

Türkler, Transkafkasya delege heyetinin ne yapmaya çalıştığını hemen anladılar. 15 Mayıs 1918 tarihinde **Halil Bey**, Türklerin barış antlaşmasının kimlerin imzalayacağı ya da kimlerin imzalamayacağı meselesi hakkında Transkafkasya'nın kendini ifade etme hakkını tanıyamayacağını **Chkhenkeli**'ye bildirdi[7].

14 Mayıs'ta yeni karışıklar meydana geldi. Türkler, yerli halkı taciz etmeyecekleri sözünü vererek, Alexandropol (Gümrü) üzerinden Culfa ve İran'a birliklerini sevk etmek için serbest geçiş izni talep ettiler ve cevap beklemeden de 15 Mayıs sabahında birliklerini hareket ettirmeye başladılar[8]. Bu eylem ateşkesi ihlal ediyordu, Türkler İran'da İngiliz mevcudiyeti sebebiyle böyle yapmak zorunda kaldıklarını iddia ettiler. **Chkhenkeli**'nin **Halil Bey**'e göndermiş olduğu *"sert"* protestoda, O'nun Alman temsilcisi Tümgeneral **Von Lossow**'a bir şikâyet mektubu göndermiş olduğu gerçeği de vurgulanıyordu[9]. Alman General'in cevap olarak **Chkhenkeli**'ye göndermiş olduğu mektubunda, kendisi tarafından Transkafkasya protestosunun Reich Hükümeti'ne, aynı zamanda Avusturya ve Bulgaristan hükümetlerine de gönderilmiş olduğu ifade ediliyor ve Transkafkasya topraklarına doğru Türk ilerleyişi hakkında kendi fikrini de izah ederek, Türklere bir nota gönderilmiş olduğu da ilâve ediliyordu[10].

Bu arada, Transkafkasya'nın İçişleri Bakanı **Ramishvili**, **Chkhenkeli**'ye bir telgraf çekerek, Hükümet'in Alexandropol'daki Ermeni komutan **General Nazarbekian** tarafından Türk ültimatomu hakkında bilgilendirildiğini söyledi. **Nazarbekian**, Culfa'da veya buranın yakınlarındaki herhangi bir yerde, hiçbir İngiliz birliğinin bulunmadığını ve bu nedenle, saldırıyı durdurmasını Türk saha komutanından istemek durumunda olduğunu, aksi hâlde Transkafkasya'nın Alexandropol (Gümrü)'u korumak için savaşacağını söylüyordu[11]. Bununla beraber, bu zayıf diren-

6. Avalov; a. g. e., s. 38.
7. **Dokumenty i materialy,** No. 136, s. 272-273.
8. Aynı yer, No. 133, s. 269-270.
9. Aynı yer, No. 134, s. 271.
10. Aynı yer, No. 138, s. 278.
11. Aynı yer, No. 135, s. 271-272.

me tehdidi, Türklerin ilerlemesini durduramadı. Saldırıdan bir veya iki gün sonra, Türk birlikleri Alexdrapol'e girmeye başladı, Ermeni birimleri ateş etmeden geri çekiliyorlardı. Bu zamana kadar, **Nazarbekian**, **Andranik** ve diğer Ermeni generalleri, muhtemelen Transkafkasya'yı desteklemekten ziyade daha çok Erivan ve Ermenistan'dan geriye ne kalmışsa onunla ilgileniyorlardı.

Transkafkasya ve Rusya

Batum'daki müzakereler, Transkafkasya'nın Rusya ile olan ilişkilerin çözümündeki zorluklar yüzünden daha da karmaşık hâle gelmişti. Bakü petrolleri ile ilgilenmesi ve bu değerli yakıtı taşımak için Gürcü demiryollarına ihtiyaç duyması sebebiyle Almanya, Moskova ve Tiflis arasında arabulucu olmayı teklif etmişti. Rusya'daki Alman Büyükelçi **Kont Mirbach**, Batum'daki Konferans'ta Rusya'nın yer almasının *"sözde Transkafkasya Hükümeti"* ni tanımak anlamına gelmediği hususunda, acele ile bir ekleme yapmasına rağmen, Batum Konferansı'nda yer almak üzere Sovyet temsilcilerinin de davet edilmesini talep etmiş olan Dışişleri Komiseri **Chicherin**'e başvurdu. Almanya'nın arabuluculuk teklifini kabul etmek suretiyle, Rusya'nın tutumu hemen değişti. Sovyet Cumhuriyeti'ni saran iç meseleler bu dönemde öyle büyüktü ki, Rusya, ona yardım etmemek suretiyle ne Almanya'yı kendisine düşman edecek ne de Transkafkasya'nın bağımsızlığı hususunda ciddî bir şekilde mesele çıkaracak durumda değildi. Rusya ve Transkafkasya temsilcileri arasında bir toplantı için plânlar yapıldı, ancak ne bu toplantı somut hâle getirildi, ne de Rusya Batum'a davet edildi. Transkafkasya'nın parçalanması ve Güney Rusya'da *"Beyaz"* hareketin yükselmesi yeni bir durum meydana getirmişti ki, 1919'un sonuna kadar Rus-Transkafkasya ilişkileri meselesi yine önemsiz bir hâle gelmişti[12].

Alman Arabuluculuğu

18 Mayıs'a kadar Batum'daki müzakereler çıkmaza girdi. **Chkhenkeli** eski cevaplarını verirken, **Halil Bey** orijinal taleplerini tekrarlıyordu. Olumlu bir sonuca ulaşılamayacağı büyük ölçüde belirgin hâle gelmişti.

12. Aynı yer, No. 146, pp. 290-293; **U.S. Foreign Relations, 1918, Russia,** Vol. II, s. 629-630; Avalov, a. g. e., s. 52-53.

Bunu takiben, **Von Lossow**, Alman arabuluculuğunu teklif etmek suretiyle çıkmazdan kurtulmayı önerdi[13].

Transkafkasya delegasyonunu 19 Mayıs 1918, akşam saat 08:30'da, **Von Lossow**'un teklifini tartışmak üzere tekrar toplandılar. Ermeni üyelerden birisi olan **Kachaznuni**, böyle bir meselede tartışmanın gerekli olmadığı fikrini ifade etti. Almanya, iyi niyetlerini ifade etmiş olduğundan, bunlar Transkafkasya'nın faydalanması için kullanılmalıydı. **Khatisian**, geçmişte yapılmış olan bir sohbette **Halil Bey**'in bir çıkmaza girilmesi durumunda arabuluculuk için Almanya'ya müracaat edilebileceği şeklinde bir açıklama yaptığını söyleyerek **Kachaznuni**'yi destekledi. Azerbaycan delegesi **Hacinski**, tüm arabuluculuk fikirlerine karşı çıktı. Ona göre, Almanya'nın müzakerelere müdahil olması Türkler ile bir anlaşmazlık ortaya çıkarabilirdi; her halükârda, Alman teklifini kabul etmeden önce, **Chkhenkeli**'nin **Halil Bey**'le konuşması gerekmekteydi[14].

Ermeni ve Azerbaycanlı delegeler arasındaki fikir ayrılığı, bu iki halkın çıkarlarının ne kadar zıt olduğunu gösteriyordu. **Hacinski**, müzakerelerin uzatılamayacağını ve Türklere birkaç toprak tavizi vermenin Transkafkasya'nın hayatî çıkarlarına zarar vermeyeceğini ısrarla savunuyordu. Bununla beraber, Ermenilere göre, bol keseden harcama hususunda Azerbaycanlılar çok cömertti, mesele tamamen farklı bir şekilde ortaya çıktı. Hem onlar hem de Gürcüler, uzun süre önce Azerbaycanlıların Transkafkasya'ya olan sadakatlerinden şüphelenmeye başlamışlardı. **Hacinski**, **Von Lossow**'a bir cevap vermeden önce **Halil Bey**'in fikrini sormak gerektiği hususunda ısrar edince **Chkhenkeli**, Transkafkasya delegasyonunun kararının **Halil Bey**'e bağlı olup olmadığını sormaktan kaçınamazdı. Çoğunluğun kendisine karşı olduğunu gören **Hacinski**, toplantıya bir saat ara verilmesini istedi. Bu öneriye, **Hacinski**'nin **Halil Bey**'e giderek ne karar alındığı hususunda bilgi vereceğini iddia etmek suretiyle **Khatisian** karşı çıktı. Bu ciddi bir suçlamaydı, ancak **Hacinski** bu suçlamayı dikkate almamayı tercih etti. Konferans boyunca Azerbaycanlı delegeler Transkafkasya delegasyonunun kendi arasında yapmış olduğu müzakereler hakkında Türklere bilgi vermeyi sürdürmüşlerdi. Hem Gürcüler hem de Ermeniler bunu biliyorlardı, ancak bu konuda yapacak hiçbir şeyleri yoktu. **Von Lossow**'un teklifi üzerinde yapılan tartışma, yalnızca

13. **Dokumenty i materialy,** No. 147, s. 293.

14. Aynı yer, No. 148, s. 294-295.

resmi netleştirmiş ve Azerbaycanlıların bir parçasını teşkil ettikleri devletten ziyade düşmana daha yakın oldukları gerçeği hakkında ilave bir delil sunmuştu[15]. Hiç kimsenin çok da başarılı olacağını ummamasına rağmen, sonunda Alman teklifi kabul edildi.

Batum'daki müzakereler bu şekilde sürerken, Türk ordusu Alexandropol'un ötesine, Lori ve Tiflis istikametine doğru ilerlemeye devam ediyordu. Şimdi iki askeri hedefleri vardı: Musul ve Bakü bölgeleri. İran Azerbaycanı'na ve Bakü'ye giden yolları kesen Ermenistan ve Bakü'ye giden demiryollarına sahip Gürcistan ya tamamen işgal edilmeli ya da tam anlamıyla itaat altına alınmalıydı. Ateşkesle ya da ateşkessiz, Türkler, daha önce olduğu gibi, kendi askeri hedeflerini takip ettiler[16].

Türk baskısı altındaki Transkafkasya'yı birleştiren dikişler sökülüyordu. Bir Türk zaferi hâlinde kaybedecek hiçbir şeyleri olmayan Azerbaycanlılar, herhangi bir direnme teşebbüsüne isteksiz görünüyorlardı. Ermeniler öyle tükenmişler ve zayıflamışlardı ki, artık hesaba katılmıyorlardı. Gürcüler, diğer iki halk arasında stratejik bir konumda görünüyorlardı, ancak gerçekte dışarıdan bir yardım olmadan hiçbir şeyi başaramazlardı. 21 Mayıs 1918 öğleden sonra, Gürcistan'ı temsilen **Jordania, Nikoladze, Surguladze ve Avalov**; Azerbaycan'ı temsilen **Hoyski, Pepinov, Yusufbekov, Safikürdski, Hasmemedov** ve **Caferov**'un hazır bulunduğu bir toplantı yapıldı. Azerbaycanlılar, üçlü Transkafkasya Cumhuriyeti'nin mevcut krizden kurtulamayacağını ima ediyorlar ve bunun yerine en azından *"ikili bir devlet"*in muhafaza edilmesini istiyorlardı. Gürcüler, buna, şayet Transkafkasya'ya Batum'dakine benzer bir saldırı vuku bulursa, Gürcistan'ın kendisini arzu ettiği gibi hareket etmek hususunda serbest göreceği şeklinde cevap verdiler[17].

Şimdi herkes, Azerbaycan'ın federasyonu bir hikâye haline getiren ihanetiyle, Transkafkasya Cumhuriyeti'nin günlerinin sayılı olduğunu anlamıştı. 22 Mayıs'ta bir sonraki adımlarını tartışmak üzere Gürcü delegeler yalnız olarak toplandılar. Bu çıkmazdan kurtulmanın mümkün olan tek yolu, Gürcistan'ın bağımsızlığını ve bir federasyon olarak Transkafkasya'nın sonunu ilan etmek olduğu görülüyordu. Gürcistan bağımsız olursa, Türklere karşı kendisini korumaları için Almanları davet

15. Aynı yer, s. 296-301.

16. G. Korganoff; **La participation des Arméniens á la Guerre Mondiale sur le front du Caucasse**, s. 171-172.

17. Avalov; a. g. e., s. 57.

edebilirdi. Bu plân yeni değildi. İlk olarak, uzun bir süredir milliyetçiler tarafından desteklenmiş, ancak çok az kişi bunun mümkün veya arzu edilebilir olduğunu düşünüyordu. Şimdi, Gürcistan için geriye kalan tek kurtuluş ümidi olmuştu[18].

Gürcistan Alman Yardımı Arıyor

Ne Ermenileri ne de Azerbaycanlıları bilgilendirmeksizin, bütün Gürcü siyasi partilerini ve değişik sosyal örgütlerini temsil eden Gürcü Milli Konseyi, Alman yardımı için **Von Lossow**'la görüşmeye karar verdi[19]. Gürcistan'da çok sayıda Alman savaş esiri vardı. Bunlar hemen bir alay, Türkleri durdurmak için ihtiyaç duyulan sembolik bir Alman kuvveti hâlinde örgütlenebilirdi. Batum'daki Gürcü delegeler, **Von Lossow** ve Tiflis'teki eski Alman Konsolosu **Von der Schulenburg**'la gizli müzakerelere başladılar.

24 Mayıs'ta **Von Lossow** Transkafkasya delegasyonuna yazdığı mektupta, kendisinin arabulucu olarak faaliyet gösterebilmesi için **Halil Bey**'e tavsiyede bulunduğunu söylüyor, şu şekilde devam ediyordu: *"Ancak, maalesef teşebbüsüm başarı ile taçlandırılmadı"*[20]. Ertesi gün, Transkafkasya delegasyonu ile yapmış olduğu son haberleşmesinde, almış olduğu güvenilir bilgiye göre Transkafkasya'nm dağılma sürecinde olduğunu ilâve ediyordu. Yalnızca bir bütün olarak Transkafkasya ile antlaşma yapmaya yetkili olduğundan dolayı, **Von Lossow**, yeni talimatlar almak üzere kişisel olarak üstleriyle temas kurmak zorundaydı. Bu amaçla, bir an evvel *"S. S. Minna Horn"* adlı gemi ile Batum'dan ayrılmaya karar verdi[21].

Von Lossow'un yolculuğa çıkması, bir krize sebep oldu. Türkler, güçlü Avrupalı müttefikleriyle bir anlaşmazlığa sebebiyet verecek bir konferansı sonlandırmak hususunda acele ediyorlardı. 26 Mayıs'ta **Halil Bey**, **Chkhenkeli**'nin eline bir ültimatom verdi. Bu ültimatomda daha evvelki Türk talepleri yeniden ifade ediliyor ve bunlara, hiçbir zaman Türklere ait olmamış Nahçıvan mıntıkası için bir talep ekleniyordu. Fatihin açgözlülüğü sınır tanımıyordu. Devam etmekte olan başarıları ile sarhoş olmuş, kurbanlarının umutsuzluğunun farkında olan Türkler, mümkün olduğu kadar

18. Aynı yer, s. 58.

19. Khachapuridze; **Bolsheviki Gruzii**, s. 124.

20. **Dokumenty i materialy,** No. 155, s. 306.

21. Aynı yer, No. 157, 307.

daha çok toprak almak hususunda onları hiçbir şeyin durduramayacağını biliyorlardı. Belki de bunların generalleri kendilerini, orduları Viyana surları altında durdurulan ve Ukrayna'yı yakıp yıkan ve gemileri Venedikli ve İspanyolların kalplerine korku salan büyük Osmanlı savaşçılarının halefleri olarak görüyorlardı. **Halil Bey** tarafından iddia edilen en son ültimatom, Türklerin, Transkafkasya'nın ve özellikle orada *"acımasız çetelerin kanlı boyunduruğu altında acı çeken yüz binlerin"* yani Bakü'nün Müslüman halkının kurtarılması hususundaki arzularını motive etmişti. Ayrıca **Halil Bey**, birliklerini sevk etmek için Türk ordusunun Transkafkasya demiryollarına ihtiyacı olduğunu da belirtmiştir. **Chkhenkeli**'ye bu ültimatoma cevap vermesi için yetmiş iki saat mühlet verildi[22].

Panik, bütün Transkafkasya'ya yayıldı. Çatışmalar ise Karakilise'de başlamıştı. Burada umutsuzca direnmelerine rağmen Ermeniler, düşmanın topçuları ve sayısal üstünlüğü yüzünden mağlup oldular[23]. Tiflis'te, Şehir Duması'nın, halktan tehlike saatinde sağlam durmalarını ve şehre saldırı olsa bile kendi işleriyle meşgul olmalarını isteyen beyannâme, yalnızca ahalinin dehşetini arttırmıştı [24]. Türkler tarafından işgâl edilen Ahalkelek ve Ahıska mıntıkalarındaki Müslüman halk Transkafkasya'dan ayrıldıklarını ilan ettiler[25]. Azerbaycanlı liderler, hevesli bir biçimde, Türklerin gelmesini bekliyorlardı. Rusya'nın bir parçası olarak yüzyıllık ortak mevcudiyet sırasında tesis edilen kaynaşma ve amaç birliğinin tamamı, hemen hemen bir gecede ortadan kalktı. Karşılıklı güvensizlik, nefret ve diğerlerinin mahvolması pahasına kendini koruma arzularından başka bir şey kalmadı. Bu karanlık anda, Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan ettiği haberi geldi. Bundan böyle Demokratik Federal Transkafkasya Cumhuriyeti ölmüş oluyordu.

22. Aynı yer, No. 159, pp. 309-310; Avalov, a. g. e., s. 61.

23. A. Poidebard; *"Role militaire des arméniens sur le front du Caucase après la de fection de l'armée russe (Decembre 1917-Novembre 1918)"*. **Extrait de la Revue des études arméniennes**, Paris 1920, s. 17.

24. **Dokumenty i materialy,** No. 158, s. 308.

25. Aynı yer, No. 160, s. 310-312.

VII. Bölüm
Transkafkasya'nın Parçalanması

Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan etmesi, Gürcülerin çoğunluğu için bir sürpriz oldu. Halkın yalnızca küçük bir bölümü seviniyor; geri kalan çoğu insan, önlerinde uzanan geleceğin bilinmezliğinden endişe duyuyordu. Henüz Gürcü bağımsızlığı kök salmamıştı. Bu ne ihtiyarî bir eylem, ne de yalnızca zamanın ihtiyaçlarına göre tasarlanmış salt bir fırsatçılık hareketiydi. Hatta 1914 öncesinde bile, Gürcistan'da kendilerini bağımsızlığa adamış olan küçük ve belirsiz gruplar mevcuttu. Savaş yurt dışındaki Gürcüler üzerinde canlandırıcı bir etki yaptı. İstanbul ve Berlin'deki Gürcü mülteciler, bağımsızlık komiteleri kurdular, hatta İstanbul'daki komite Türk Hükümeti ile müzakere yürütecek kadar ileri gitti. Sayısız Gürcü asilzâdesinden birisi olan **Leo Kereselidze**, görüşmeleri yürütüyordu[1]. Kasım 1917'de, milliyetçi bir Tiflis gazetesi olan *Klde*, Türkler ile Gürcü Milli İstiklâl Komitesi arasında varılan antlaşmanın metnini yayınlamıştı[2]. Bu antlaşma, tarihî sınırları içerisinde, bağımsız bir Gürcistan'ın Türkiye tarafından tanınmasını, iki devlet arasında diplomatik ilişkilerin kurulmasını vs. sağlayacaktı. Uygulamaya yönelik ihtiyaç duyulan önemli meseleler arasında ise, gerçekten kurulmuş ve savaşta Kafkasya Cephesi'nde yer almış bir kuvvet olan Gürcü lejyoner birliğinin kurulması için Türkler tarafından verilen mü-

1. Leo Kereselidze'nin bir hayli romantikleştirilmiş ve doğru olmayan biyografisi **Unending Battle** adlı eserinde Armstrong tarafından kaleme alınmıştır.

2. La Chesnais. **Les peuples de la Transcaucasie**, s. 19-22.

saade de yer almıştı[3].

Mart Devrimi, Transkafkasya'nın tamamında milliyetçi unsurları güçlendirmiştir. Gelişmeler Gürcistan'da milli kilisenin öne çıkmasına ve milli fikirlerin serbestçe yayılmasına imkan yaratmıştı. Hatta Rusya sathına yayılmış bulunan Gürcülerin arasında bile, bağımsızlık fikri erken dönemlerde ortaya çıkmıştı. Mart 1917'de tanınmış bir Gürcü tarihçi olan ve gelecekte ilk Gürcü üniversitesinin kurucusu **Javakhashvili**, içeriğinde Gürcülerin kendi milli düzenlerini ilan etme hakkının ilan edildiği bir konuşma yaptı[4].

Geçici Hükümet'in devrilmesi ile Gürcü milliyetçiliği tamamen serbest kaldı. En azından söz bazında daima bunların en büyük düşmanı olan Sosyal-Demokratlar, tarihî koşulların zorlaması ile Transkafkasya'nın Rusya'dan ayrılması istikametine doğru gitmeye çaba sarfetmişlerdir. Her gün onlarca milliyetçi örgüt kuruluyordu. Rus okullarında eğitim görmüş zengin Gürcülerin birçoğu, ilk defa olarak kendi ana dillerini öğrenmeye başladılar. Gürcistan'ın askeri durumunun kötüleşmesi sonucu, daha çok insan tek kurtuluş yolu olarak bağımsızlığı düşünmeye başlamıştı. Ancak, 26 Mayıs 1918 tarihinde ilan edildiği zaman, bağımsızlık bir sürpriz olarak algılandı ve bir şok etkisi yarattı.

Bağımsızlığın ilan edilmesi, tam bir hazırlık yapmayı ve Almanlarla eylem birliği etmeyi icap ettiriyordu ki, Alman yardımı olmadan bağımsızlık imkansız olacaktı. Batum'da Ermeni ve Azerbaycanlılara haber ve bilgi verilmeden, Gürcü delegeler ile **Von Lossow** arasında açık açık müzakereler yapılmıştır. Nihayet **Jordania** bizzat Tiflis'ten gelmiştir. Bu eski sosyalist için, bütün doktrinlerinin ters bir yönündeki faaliyetlerle meşgul olmak zor olmalıydı, ancak milliyetçilik, ideoloji ve mecburiyetin soyut ilkelerinden daha güçlüdür.

Federasyon'un Çöküşü

24 Mayıs'ta Gürcüler ile **Von Lossow** arasında bir anlaşmaya varıldı[5]. Bunun üzerine **Chkhenkeli** Tiflis'e aşağıdaki telgrafı gönderdi:

> Aşağıdaki hususlardan Gürcistan Milli Konseyi Başkanı'nı haberdar ediniz: Bağımsızlık ilanının tehir edilmeye devam edilmesi, bizi

3. Tchalkhouchian; **Le livre rouge**, s. 36.

4. Avalov; **Nezavisimost Gruzii**, s. 4.

5. Avalov; a. g. e., s. 59.

tamir edilemez sonuçlara götürecektir. Alman arabuluculuk teşebbüsü başarısız olmuştur. Geriye bir şey kaldı, o da Almanya tarafından desteklenecek bağımsız bir Gürcistan'ın Türk işgâline karşı koymasıdır. Gürcü Hükümeti için Alman temsilcisi Kont Schulenburg olacaktır. Almanya ile bir seri anlaşma imzalanmaya hazırdır[6].

Fakat, Gürcistan sadece Transkafkasya Cumhuriyeti'nin ortadan kalkması pahasına kurulabilirdi. Bir aylık cumhuriyete öldürücü darbeyi vurma görevi **Iraklii Tsereteli**'ye düştü. **I. Tsereteli**, 26 Mayıs'ta Seim'de iki konuşma yaptı. İlk konuşmasında, Transkafkasya'nın mevcudiyetini devam ettiremeyeceğini, çünkü kurulduğu günden bu tarafa, onu meydana getiren halklar arasında birlik olmadığını ifade etmiştir. Sosyal-Demokratlar her zaman birliğin yanında yer almışlardı, ancak Batum Konferansı, bu konuda onların yalnız kaldıklarını göstermişti. Tarihin temposu çok hızlıydı. Türkler saldırdığı zaman, Transkafkasya halkının yarısı düşmana sempati duyarken, diğer yarısı direnmeyi teklif etmişlerdi. Böylece Transkafkasya Federasyonu'nun bir efsane olduğu ispatlanmış ve şimdi Gürcü halkına *"Şu anda yalnızsınız. Eğer çıkarlarınızı savunmak istiyorsanız, kendi devlet organlarınızı ve kendi hükümetinizi kurmak zorundasınız"* demekten başka Sosyal-Demokrat Parti'nin hiçbir seçeneği yoktu[7]. İkinci konuşmasında tartışmayı özetleyen **Tsereteli** Transkafkasya Müslümanları'nın Türkleri hoşnutlukla karşılamalarından dolayı, Transkafkasya'nın varlığına son verdiğini ve Gürcistan'ın bağımsızlığının ilanı için zamanın olgunlaşmış olduğunu ifade etti[8].

Seim'e dağılmaktan başka yapacak hiçbir şey bırakılmamıştı. Savaş ve barış meseleleri ile ilgili olarak, Transkafkasya halkları arasında oluşan farklılıklardan dolayı böyle olduğu ve onlar için bir hükümetin yönetimi altında devam etmenin imkansızlığı ifade edilerek, Seim, hüzünlü bir şekilde son kararını meclisinden geçirdi: Bu kararla, *"Seim, Transkafkasya' nın dağılmasını ve iktidarı bırakmayı kabul ediyor"*[9]du.

Transkafkasya'nın dağılması yönünde oy kullanılan salon, siyaseten sona eren Seim'in üyeleri tarafından boşaltıldı ve hemen akabinde başka

6. Aynı yer.

7. **Dokumenty i materialy,** No. 161, s. 317-323.

8. Aynı yer, s. 323-330.

9. Aynı yer, No. 162, s. 330.

bir grup tarafından tekrar doldurulduğu. Bunlar Gürcü Milli Konseyi'nin üyeleriydiler. Bu kuruluş, bütün Gürcü siyasi partileri, Sovyetler, ordu, kooperatifler, sendikalar, azınlık grupları (Müslümanlar, Yahudiler) ve diğer değişik örgütleri temsil eden milli bir kongre tarafından seçilmişti. Milli Kongre, **Jordania**'yı Milli Konsey'in Başkanı olarak seçti. **Jordania**, 26 Mayıs'ta oturumları başlattığı zaman, durum bu vaziyetteydi.

Salonun koridorları tıklım tıklım doldurulmuştu. Özel misafirler arasında, **Kont Von der Schulenburg** ve diğer birkaç Alman Subayı, Tiflis Metropoliteni **Leonid** ve Gürcü silahlı kuvvetlerinin temsilcileri vardı. Yerlerini Gürcistan'ın milli bayraklarına bırakırlarken, devrimin kızıl bayrakları indirildi[10].

Jordania, bu gün, bir devletin ölümüne, ender ve trajik tarihî bir olaya tanıklık etmiş olduklarına işaret ederek konuşmasına başladı. Fakat şimdi, meydan yeni Gürcistan devletine kalıyordu. Dinleyicilerine bağımsız Gürcistan'ın hiçbir zaman herhangi bir milletin çıkarlarını önemsememezlik etmeyeceği garantisini verdi ve *"bu nedenle ülkemizde ya da dışarıda yaşayan hiçbir halk herhangi bir endişe duymamalıdır"*. Ermenilerin çıkmazına atıf yapan **Jordania** şunları söyledi: *"Bir kısım topraklarımızda ve geri kalanı dışarıda yaşayan bu halkın trajedisine özel bir dikkat vereceğiz. Ermeni halkı, aramızda, bir zamanlar Gürcü Çarları'ndan gördükleri aynı koruyuculuğu bulacaktır"*[11].

Gürcistan Bağımsızlığını İlân Ediyor

Jordania, Bağımsızlık Beyânnâmesi'ni okudu. Bu beyânnâmede, XVIII. yüzyılın sonlarında, güçlü düşmanlar tarafından saldırıya uğrayan Gürcistan'ın, Gürcistan'ı haricî düşmanlara karşı savunması şartı ile, gönüllü olarak Rusya ile birleşmiş olduğu ifade ediliyordu. Büyük Rus Devrimi cepheyi bozmuş ve halkların birliğini korumaya çabalayan, ancak bunda başarısız olan Transkafkasya'yı yalnız bırakmıştı:

> Gürcü halkının mevcut durumu, zorunlu olarak, Gürcistan'a, düşman kuvvetler tarafından köle haline getirilmekten kendisini kurtarmak ve serbest bir gelişme için sağlam bir müessese teşkil etmek amacıyla kendi devlet örgütünü kurmak gerekliliğini dikte etmiştir.
>
> Buna göre, şimdi Gürcistan Milli Konseyi bütün halka ilan eder ki;

10. Arkomed; **Materialy po istorii otpadeniia Zakavkazia ot Rossii**, s. 77.

11. **Dokumenty i materialy,** No. 164, s. 332-336.

1. Bu günden sonra, Gürcü halkı egemenlik haklarının kaynağıdır ve Gürcistan muktedir, bağımsız bir devlettir.

2. Bağımsız Gürcistan'ın siyasi yapısı demokratik bir Cumhuriyet'tir.

3. Uluslararası anlaşmazlık hâlinde, Gürcistan daimî olarak tarafsız kalacaktır.

4. Gürcü Demokratik Cumhuriyeti, uluslararası toplumun bütün üyeleri ve özellikle kendisine komşu milletler ve devletlerle iyi komşuluk ilişkileri kurmayı arzu eder.

5. Gürcü Demokratik Cumhuriyeti, bütün vatandaşlarına medenî ve siyasi haklarının garantisini verir.

6. Gürcü Demokratik Cumhuriyeti topraklarında yaşayan tüm halklara kapsamlı bir gelişme hürriyeti verecektir.

7. Bir kurucu meclis toplanıncaya kadar, Gürcistan, üyelerinin sayısı milli azınlıkların temsilcilerinin katılımıyla arttırılacak olan Milli Konsey tarafından idare edilecektir ve geçici bir hükümet Milli Konsey'e karşı sorumlu olacaktır[12].

Bağımsızlık Beyânnâmesi'nin okunması alkışlarla karşılandı. **Jordania**'nın ricası ile, Milli Konsey Sekreteri balkona çıktı ve bu beyânnâmeyi, meydanı hınca hınç doldurmuş olan kalabalığa okudu. Daha sonra, oybirliği ile Milli Konsey onaylandı ve Gürcistan'ın bağımsızlığı resmen ilan edildi[13].

Gürcistan'ın ilk Başbakanı olarak **Noi Ramishvili**, bir kabine kurdu. Bu kabinede **Chkhenkeli**'ye Dışişleri Bakanlığı vazifesi verildi. Üç gün sonra Tiflis Sovyeti Yürütme Komitesi, *"enternasyonallik bayrağı altında"* tüm Transkafkasya demokrasisinin birliği temelinde çalışmaya devam edeceği kararını alarak, bağımsızlık ilanını onayladı[14].

Alman-Gürcü Antlaşmaları

Almanlar ve Gürcüler, üzerinde çalışmakta oldukları antlaşmaların, Gürcü bağımsızlığının ilanından sonra, imzalanması hususunda Batum'da anlaşmışlardı. **Von Lossow** ve kurmayları gemiyle, Batum'un kuzeyinde yer alan bir Gürcü limanı olan Poti'ye geldiler. Burada onları

12. Aynı yer, No. 165, s. 336-338.

13. Aynı yer, No. 164, s. 332-336.

14. Aynı yer.

Ramishvili ve **Chkhenkeli** bekliyordu. **Von Lossow** acele ile belgeleri imzaladı ve Almanya'ya döndü[15]. 28 Mayıs'ta Almanya ile Gürcistan arasındaki ilişkileri düzenleyen ön antlaşma imzalandı. Ön antlaşma, beş madde ya da bölümden oluşuyordu. İlk maddede, Almanya ile ilişkilerine temel teşkil etmesi bakımından, Gürcistan'ın Brest-Litovsk Antlaşması'nı kabul edeceği ifade ediliyordu. Madde 2'de Almanya'ya, insan ve malzeme sevkiyatı için Gürcü demiryollarını kullanma hakkı veriliyor ve bu amaç için demiryolu istasyonları ile birlikte Poti limanının Alman birlikleri tarafından işgal edileceği hususu yer alıyordu. Madde 3, karşılıklı olarak diplomatik temsilcilerin gönderilmesi ile ilgiliydi; Madde 4, konsolosluklara değiniyordu. Son maddede bu antlaşmanın imzalandığı andan itibaren geçerli olacağı, ancak bunun mümkün olan en kısa zamanda yeni ve daha ayrıntılı bir antlaşma ile değiştirileceği bildiriliyordu[16].

Aynı gün üç tamamlayıcı antlaşma imzalandı. Bunların birincisi, Alman birliklerinin bu ülkeye gelecek olmaları sebebiyle, Gürcistan'da Alman parasının serbest dolaşımına izin veriyordu. İkincisi, savaş esirlerinin değişimi ile ilgiliydi. Üçüncüsüne Gürcü limanlarında bulunan bütün gemilerin Almanlara devredilmesi hükmü konulmuştu. Ekonomik meselelere özel bir antlaşmada değinildi. Gürcü Hükümeti Almanya'dan borç alacak ve bunun garantisi olarak demiryolları ve Poti limanı gösterilecekti. Gürcü Hükümeti, yukarıda bahsedilen aynı antlaşmanın birinci maddesinde, demiryolları ve limanın devlet malı olduğunu ve karma bir Alman-Gürcü komisyonu tarafından bunların idare edileceğini bildirdi. Madde 2, Gürcistan'ın mineral zenginliğinin işletilmesi hususunda tekel olacak bir Alman-Gürcü madencilik şirketini kuruyordu. Böylece Almanlar, güçlü ellerini, yeni doğmuş cumhuriyetin ekonomisine uzatmış oldular[17].

Poti'den ayrılmadan önce, **Von Lossow** Gürcü Hükümeti'ne gizli bir mektup göndererek, sınırlarının ana hatlarının belirlenmesi ile birlikte tanınmasının sağlanması hususunda Alman Hükümeti'ni Gürcistan'a yardım etmeye ikna etmek için mümkün olan her şeyi yapacağına söz verdi. **Von Lossow** ayın 28'inde gemiye bindiğinde, kendisine **Chkhen-**

15. Avalov; a. g. e., s. 63-65.

16. Kliuchnikov and Sabanin; **Mezhdunarodnaia politika**, Ch. II, No. 8, s. 436.

17. Avalov, a. g. e., s. 66-67.

keli, Nikoladze ve **Avalov**'un yer aldığı bir Gürcü delege heyeti refakat ediyordu[18].

Transkafkasya'nın tasfiye edilmesi ile Ermeniler kendi başlarına bırakılmışlardı. Bütün desteklerden mahrum olarak, Ermenistan da 28 Mayıs'ta bağımsızlığını ilan etti. Başkanlığı'm **Kachaznuni**'nin yaptığı ve **Khatisian**'ın da Dışişleri Bakanı olduğu bir hükümet teşkil edildi. Gürcistan Almanya'dan yardım sağladığı için talihli idi, ancak hiç kimse Ermenistan'la ilgilenmiyordu. Doğal kaynakların eksikliği ve genel fakirlik bu ülkeyi kimsenin ilgilenmediği bir yer hâlinde getirmiştir.

Almanlar, sivil halkın katliâmdan kurtarılmasının gerekliliği hakkında birkaç insanî ifade kullanmış, Ruslar birkaç cılız protestoda bulunmuş, **Jordania** Ermenilere, geçmişte Gürcü Çarları'nın yapmış olduklarına benzer bir misafirperverliğin sözünü vermişti; henüz, modern tarihte muhtemelen hiçbir halkın çekmemiş olduğu kadar acı çekmiş bulunan bu insanları Türklerin çiğneyip geçmesinden alıkonulması için hiç kimse parmağını dâhi kaldırmamıştı.

Alexandropol (Gümrü) istikametinde ve Nahçıvan çevresinde Ermeni gönüllüler sürekli olarak ilerleyen Türklere direnmeye devam ediyorlardı. Erivan ve Eçmiyazin mıntıkaları, mültecilerle dolup taşıyordu. Yeni devletin hazinesi boştu. Askeri kuvvetleri daha uzun süre dayanamazdı. Bu şartlar altında mümkün olan tek hareket, Türklerin teklif edebilecekleri her şartı kabul etmekti. Ermeni delegeleri kederli yürekleriyle, üstün kuvvete boyun eğmek için Batum'a geri döndüler[19].

Transkafkasya'nın dağılmasından sonra Azerbaycanlıların yüz yüze kaldığı meseleler, bazı bakımlardan, Ermeni ve Gürcistan'dakilerden oldukça farklıydı. Azerbaycanlılara göre Türkiye bir düşman değil, ancak bir müttefik idi. 28 Mayıs'ta, Tiflis'te, geçerliliğini kaybetmiş Seim'in Azerbaycanlı üyeleri ve Müslüman Milli Konseyi[20]'nin üyeleri, Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan ettiler. **Feth Ali Han Hoyski**, Başbakan olarak seçildi. Gürcü Hükümeti, Azerbaycan Hükümeti'nden başka bir yere taşınmasını istediğinde, geçici olarak Gence şehri Cumhuriyet'in başkenti oldu[21].

---

18. Aynı yer, s. 71-72.

19. La Chesnais; a. g. e., s. 146-147.

20. Transkafkasya'da Müslüman, Azerbaycanlı ve Tatar tabirleri sıklıkla birbirlerinin yerine kullanılırdı.

21. La Chesnais; a. g. e., s. 108-110.

Ermenistan'ın önemi bağımsızlığını ilan ettikten sonra daha da azaldı. Yalnızca İtilâf Devletleri'nin zaferi Gürcistan ve Azerbaycan'a göre bu ülkenin durumunu düzeltmiştir. İlk olarak Bolşeviklerin idaresi altında kalan, daha sonra Azerbaycanlı ve Türklerin birleşik kuvvetlerine karşı kahramanca direnen diğer partilerin yönetimindeki Bakü şehri, Haziran ayından Eylül'e kadar Azerbaycanlıların zihnini meşgul etmiştir. Mayıs'tan Kasım 1918'e kadar olan dönem sırasında Transkafkasya ahvalinde en önemli rolü Gürcistan oynamıştır.

Transkafkasya Devletleri Türkiye ile Barış Yapıyor

31 Mayıs'ta Gürcistan Başbakanı **Ramishvili**, Batum'da Türk delege heyetinin başı olan **Halil Bey**'e bir mektup yazarak, Gürcistan'ın şimdi bağımsız bir devlet olduğunu bildirdi. **Ramishvili**, Transkafkasya'dan Türkler tarafından istenen taleplerin, aynı şekilde bağımsız Gürcistan'a uygulanıp uygulanmayacağını sordu[22]. Çarlık günlerinde bir gazete, sansürcüler tarafından yasaklandığı zaman, hemen başka bir isim adı altında yeniden ortaya çıkıyordu. Eski bir sosyalist olan **Ramishvili** bu taktik hakkında bilgi sahibi olmalıydı, ancak bunu Türkler üzerinde oynamamalıydı.

Halil Bey beklenen cevabı verdi. Cevabında, Transkafkasya'daki genel durumun değişmemesi nedeniyle, Osmanlı Hükümeti'nin taleplerinin Gürcistan'a uygulanabileceğini düşündüğünü söyledi. Türkler, ayrıca, 31 Mayıs gece yarısına kadar vermiş oldukları ültimatomlarına kesin bir cevap verilmesini de istediler[23]. Gürcülerin cevabı derhâl geldi. Bu cevap üç önemli noktaya işaret ediyordu: Gürcistan'ın, Türklerin kendisine ait demiryollarını kullanmasına izin vermeye istekli olduğunu; Brest-Litovsk Antlaşması ile belirlenen güney sınırlarını kabul ettiğini bildiriyor ve son olarak, içişlerine herhangi bir müdahaleye izin vermeyecekleri vurgulanmaktaydı[24]. Son husus, açıkça durumu kurtaran bir hileydi. Zira Ahıska-Ahalkelek bölgesi meselesi hakkında, bölgenin Müslüman halkı Transkafkasya'dan ayrıldıklarını ve Türkiye'ye bağlandıklarını ilan etmişlerdi. Böylece **Ramishvili** prensipte Türk taleple-

22. **Dokumenty i materialy,** No. 168, s. 339.

23. Aynı yer, No. 169, s. 340.

24. Aynı yer, No. 170, s. 340-341.

rini kabul ettiğini söylemiş oluyordu[25].

4 Haziran 1918 tarihinde, Türk ve Gürcü delegeleri bir kere daha bir araya geldiler. **Halil Bey** yapmış olduğu konuşmada, çok fazla toprak kaybetmiş olduğu gerçeği için Gürcistan'ı suçladı. Müzakereleri kesmemeli ve Osmanlı İmparatorluğu'na karşı savaşmaya kalkışmamalıydılar. **Halil Bey**, Kafkasya'da Gürcüler ile Kafkasya Müslümanları arasında dostluğa dayanan güçlü bir devletin kurulmasının Türkiye'nin çıkarları için hayatî olduğunu belirterek konuşmasını tamamladı. Sonunda barış antlaşması imzalandı. Türk Delegasyonunun Başkanı, bu antlaşmanın imzalanmasının, Osmanlı İmparatorluğu tarafından Gürcistan'ın *"resmi olarak tanınması"* anlamına geldiğini ifade etti[26].

Bu barış antlaşması on iki maddeden oluşuyordu. Birinci maddede, *"Osmanlı Hükümeti ile Gürcü Cumhuriyeti arasında sürekli barış ve daimî dostluk var olacaktır"* ibaresi yer alıyordu. Madde 2'de yeni Türk-Gürcü sınırının ayrıntılı bir tanımı yapılıyordu. Madde 3'te bu antlaşmada daha sonraki bir tarihte, bir tarafta Gürcistan ile diğer tarafta Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki sınırlarının içeriği için hazırlık yapılıyordu. Madde 4'te anlaşmayı imzalayan tarafların kendi topraklarında, karşı tarafın güvenliğini tehlikeye sokacak çetelerin oluşmasına müsaade etmeyecekleri hususu ifade edilmekteydi. Madde 5, Gürcü limanlarında bulunabilecek Rus gemilerinin silahsızlandırılmasına ve bunların limanlarda tutulmasına değiniyordu. Madde 6'da, *"Gürcistan'da yaşayan Müslümanların inanç ve geleneklerine saygı duyulacaktır. Bunların vicdan ve ibadet özgürlükleri garanti altındadır Cuma hutbelerinde, majesteleri İmparator Sultan'ın adı zikredilecektir"* ifadesi yer alıyor, Müslümanlara daha fazla hak ve kendi okullarını kurma gibi ayrıcalıklar veriliyordu. Madde 7'de ekonomik meseleler ve konsolosluklarla ilgili hususlar hakkında alman kararlar yer almaktaydı. Madde 8, 9 ve 10'da demiryolu ulaşımı, posta, sınır bölgelerinde yaşayan halkın statüsü gibi meseleler ele alınıyordu. Madde 11, mevcut antlaşmanın hiçbir maddesiyle zıt düşmediği için Brest-Litovsk Antlaşması hükümlerinin geçerli olduğunu ifade ediyordu. On ikinci ve son maddede, bu antlaşmanın onaylandıktan hemen sonra yürürlüğe gireceği ve onaylanmış dokümanların karşılıklı olarak İstanbul'da verileceği ifade ediliyordu. Antlaşmayı Türkiye adına **Halil Bey** ve Gürcistan adına **Ra-**

25. Aynı yer, No. 171, s. 341-342.

26. Avalov; a. g. e., s. 93-94.

mishvili, Gvazava, Odishelidze ve **Rtskhiladze** imzaladılar[27].

Bu barış, Gürcistan için dezavantajlı olmasına rağmen, tamamen acımasız da değildi. Bununla beraber, aynı gün imzalanan tamamlayıcı bir antlaşma, Gürcistan için barış ve bağımsızlığın bedelinin ne kadar pahalı olduğunu gözler önüne seriyordu. Bu tamamlayıcı antlaşma, Gürcistan ordusunun büyüklüğü Türklerle yapılan anlaşma ile belirlenmiş olduğundan, pratikte mağlup olmuş bir ülkeyi silahsızlandırıyordu (Madde 1). Ayrıca Gürcistan, Türkiye ile savaş hâlindeki ülkelerin ister asker olsun, isterse sivil bütün memurlarını topraklarından çıkarmaya söz veriyordu (Madde 2). Poti Anlaşması ile zaten Almanların hizmetine sunulmuş olan Gürcü demiryolları Türkler tarafından da kullanılacaktı (Madde 3). Şayet Gürcistan demiryolu hatları boyunca kanun ve düzeni muhafaza edemezse, demiryollarının Türk birlikleri tarafından korunması hususunda Türkiye'ye hak tanınmıştır. Böylece, görünüşe göre, ilan ettikten çok kısa bir süre sonra Gürcistan bağımsızlığını kaybetmekteydi[28].

Aynı gün, 4 Haziran'da imzalanmış olan Türk-Ermeni antlaşması da biçimsel olarak Türk-Gürcü Antlaşması'na benziyordu, hatta daha sertti. Ermenistan Kars, Ardahan, Borçalı mıntıkası (aynı zamanda Gürcüler de burada hak talep ediyordu), Eçmiyazin ve Şarur mıntıkalarının bazı bölümleri ile Nahçıvan mıntıkasının büyük bir kısmını kaybediyordu. Hükümranlık sahası azaltılan Ermenistan kötürüm bırakılmıştı. Bu toprak kayıplarına ilâve olarak, Ermenistan, hayatî önemi haiz Alexandropol (Gümrü)-Culfa (İran) demiryolunun kontrolünü de Türklere vermek zorunda bırakılmıştır. Ermenistan adına bu antlaşmayı **Başbakan Kachaznuni, Dışişleri Bakanı Khatisian** ve **Papajanov** imzalamışlardır[29]. Azerbaycan adına **Resulzâde** ve **Hacinski** tarafından imzalanan Türkiye-Azerbaycan antlaşmasının yalnızca *"proforma"* yani geçici olduğu ortaya çıktı[30]. Aslında bu iki devlet uzun bir süredir müttefik idi. Azerbaycan hiçbir kayba uğramadı, tam tersine Osmanlı yardımı ile Bakü'yü tekrar ele geçirme ümidi arttı. Ermenistan ve Gürcistan saf dışı edilir edilmez, Türkler ve Azerbaycanlılar birleştirdikleri ordularını petrol şehrine doğru sevk ettiler.

---

27. **Dokumenty i materialy,** No. 172, s. 343-349.

28. Aynı yer, No. 177, s. 361-363.

29. Avalov, a. g. e., s. 95-96; Poidebard, *"Le Transcaucase et la République d'Arménie dans les textes diplomatiques du traité de Brest-Litovsk au traité de Kars. 1918-1921"*, **Revue des études arméniennes**, Vol. III, 1923, Paris.

30. Avalov; a. g. e, s. 95-96.

VIII. Bölüm
Bakü Savunması ve Bakü'nün Düşüşü

Bakü'de Sovyet İdaresi

Mayıs 1918'in sonunda, Bakü, Bolşevik karşıtı bir deniz içindeki bir Bolşevik adasıydı. Kafkasya Cephesi çökmüş ve Türk işgâl dalgaları ülkenin tamamını yutmuştu. Durum o kadar karışıktı ki, çok az insanın gerçekte ne olduğuna dair açık bir fikri vardı. Birçoğu, İngilizlerin, Batı İran'dan düşman kanadını çevirerek ve Hazar-ötesi ve Horasan yoluyla Hindistan'ı işgal etmek hususundaki muhtemel bir Türk-Alman teşebbüsünün önüne geçmek üzere, Transkafkasya'yı işgâl etmesini ummaktaydı[1]. Bir Alman gazetesi, Kiev'de yayınlanan *"Poslednie Novosti"* (Son Havadis) Gazetesi'ne dayanarak, İngilizlerin Bakü şehrinin üzerinde kurulduğu Apşeron Yarımadası'nı işgâl etmek suretiyle Transkafkasya'ya girdiklerini yazdı. *"La voix de l'Arménie"* adlı Paris'te yayınlanan bir Ermeni dergisi, bu haberi muhtemelen, Bakü üzerine Türk yürüyüşünü mazur göstermek için düşünülmüş bir Alman propagandası olarak yorumladı[2].

İngilizlerin Transkafkasya'ya geldikleri söylentisi o kadar yayıldı ki, bizzat, Sovyet Rusya'nın Milletler Halk Komiseri olan **Stalin**, *Pravda*'da bir yalanlama yayınlama zaruretini hissetti. 28 Mayıs tarihinde konuyla

---

1. A. Poidebard; **Voyages. Au carrefour des routes de Perse**, Paris, 1923, s. 211.
2. **La voix de l'Arménie**, Vol. IV, s. 101-103.

ilgili olarak *Pravda*'da şunları yazmıştı:

"Hiçbir İngiliz birliği Bakü'de görülmemiştir ve görülemezdi de, öyle olsa bile, bütün Bakü Hükümeti ve bütün Doğu Transkafkasya, ilk çağrıda haricî bir kuvvet ile savaşa hazır Sovyet birlikleri tarafından korunduğu için, ne biçimde düşünülürse düşünülsün mesele yoktur Olağanüstü Komiser Shaumian'ın 25 Mayıs tarihli raporuna göre, Bakü ve havalisi, şu ana kadar Tatar toprak ağalarının dışında hiç kimse tarafından tehdit edilmemektedir. Bunların birkaç gün önce Hacıkabul'a vuku bulan saldırıları da Sovyet birlikleri tarafından batıya doğru püskürtülmüştür"[3].

Ancak Bakü bir İngiliz işgal tehlikesi karşısında olmasaydı da, bastırılması o kadar zor diğer problemlerle de karşı karşıyaydı. Azerbaycanlı köylülerin Sovyet rejimine karşı olumsuz tutumları Bolşevikler tarafından iyi biliniyordu. Boşeviklerin yayın organı *"Bakinskii Rabochii"*, Bolşeviklerin köylülere birçok tatlı şey söylemiş olduğunu, ancak Türk ajanlarının Sovyet'i devirmeleri ve Sultan'ın hâkimiyetini kurmaları hâlinde onlara Muhammed'in cennetini vaat ettiklerini yazmıştı. 26 Mayıs'ta Bakü mıntıkası köylü temsilcileri kongresinin açılışında, delegelerden birisi öldürülmemeleri sağlanırsa Sovyet'i takip etmeye hazır olduklarını söyledi. Bu acıklı ifadeyi yorumlayan *"Bakinskii Rabochii"* şunları yazmıştır: *"Bu saf ve basit kelimeler hakkında düşünecek olursak, bunlarda gerçek bir trajediyi göreceğiz. Bek (Bey) onu öldürmesin diye köylü Bek'i takip ediyor, ancak Bek de korktuğu için Sovyet'i takip ediyor"*[4]. Müslüman köylülerin durumunu, bu bilinmeyen köylünün kelimelerinden daha dokunaklı olarak tarif eden başka kelime olabilir miydi?

Bununla birlikte, aynı kongrede bir karar alınmıştır. Buna göre, Azerbaycan'ın köylerinde Sovyet rejiminin kurulması için çağrı yapılacaktı. 29 Mayıs'ta Kongre ile Bakü Sovyeti ortak bir oturumda bir araya geldiler ve *"Bek ve Hanların çeteleri"* ile *"Menşeviklerin, Milliyetçilerin ve Taşnakların uşakları"*nı kınayan bir karar aldılar. Bu kararda şunlar vurgulanmaktaydı:

> Biz, Bakü proletaryası ve Bakü yöresi köylüleri olarak ilan ederiz ki:

---

3. Stalin; **Sochineniia**, Vol. IV, s. 101-103.

4. **Bakinskii Rabochi**, Sayı: 98, 1918'den *Ratgauzer*, **Revolutsiia i grazhdanskaia voina v Baku**, s. 177.

1. Transkafkasya'nın tamamındaki işçi ve köylülerle beraber, Bakü demokrasisi hiçbir şekilde Transkafkasya'nın devrimci Rusya'dan ayrılması düşüncesi ile uzlaşmayacak ve silah elde, Türk-Alman çetelerine ve bunların müttefiklerine, Chkhenkeliler, Ziathanovlar, Hoyskiler gibi hainlerle savaşacaktır.

2. Gaspçıların eli ile hazırlanmış hiçbir barış tarafımızdan kabul edilmeyecektir[5].

Sovyet'in üyeleri, daha dün tamamen cahil ve ilgisiz görünen bu köylüleri eğitmekle üst düzey bir beceri gerçekleştirmiş olmalıydılar ki, şimdi bunlar profesyonel devrimcilerin ağzı ile kendilerini ifade edebiliyorlardı.

Gence'ye Saldırı

Bakü'nün askeri durumunu güçlendirmek için Sovyet şimdi, doğuya doğru bir saldırı yapmaya karar verdi. 6 Haziran 1918 tarihinde, Bakü Sovyeti Askeri ve Denizcilik İşleri Halk Komiseri olan **Korganov**, Kızıl Ordu'ya bir emir yayınladı. Bu emirden bir bölüm okuyoruz:

Transkafkasya'daki işçi ve köylü devriminin kaderi için karar verme zamanı gelmiştir. Transkafkasya Seim'i dağılmıştır. Menşevikler ve asilzâdelerin diğer partileri Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan etmiş bulunuyorlar. Elisavetpol (Gence)'de Bekler Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmişlerdir. Türk birlikleri Kars, Alexandropol (Gümrü), Erivan ve Ahalkelek'i almışlardır. Türk Generalleri, Bakü prolateryasını ezmek ve Sovyet rejimini yok etmek için Bakü'yü ele geçirmek istemektedirler.

Kızıl Ordu'nun yoldaşları, askerleri! Bütün emekçilerin, işçilerin ve köylülerin gözleri Bakü proletaryasına ve onun Kızıl Ordusu ile Donanması'na çevrilmiştir. Bakü ordusu bir kurtarıcı olarak bekleniyor. Başarınızla Kafkasya halkını harap olmaktan kurtaracaksınız, bütün Sovyet Cumhuriyeti'nin petrol sanayiinin merkezi olan Bakü'yü kurtaracaksınız, böylece Sovyet Devleti'ni güçlendireceksiniz. Kuzey Kafkasya ve Rusya'dan yardım geliyor[6].

12 Haziran'da **Shaumian**, **Lenin** ve **Stalin**'e telgraf çekerek, Bakü

5. **Dokumenty po istorii grazhdanskoi voiny v S. S. S. R.**, Vol. I, s. 285-286.

6. Aynı yer, s. 286-287.

birliklerinin Gence (Elizavetpol)'ye saldırı başlatmış olduğunu bildirdi[7]. Sovyet birlikleri ilerlerken, Bolşevikler köylülere, Han ve Bekler'in ellerindeki toprakları ele geçirmeleri ve köy Sovyetleri teşkil etmeleri hususunda çağrıda bulundu. Bununla beraber, Bakü birliklerinin büyük bir çoğunluğu ve uygulamada bütün subayları, Taşnak eğilimli Ermeniler ve tam anlamıyla Taşnaklar'dan meydana geliyordu. Kızıl Ordu komutanlarından birisi kötü bir şöhrete sahip olan Amazasp idi ki, bu adam bir gerilla lideri olarak Türklere karşı savaşmış olup, sadece Müslüman oldukları için bütün Müslümanları düşman olarak görmekteydi[8]. Gence taarruzu sırasında, kızıl subayların yerli halka karşı davranışları öyle kötüydü ki, Ermeni Bolşevik bir yazar bunları *"serseri sürüsü"* olarak adlandırmakta tereddüt etmemiştir[9]:

> Halkın mallarına el koymaları, aşağılayıcı tavırları ve düşman lehine casusluk yaptıkları bahanesiyle insanları sık sık kurşuna dizmeleri ile, aslında Müslümanlara karşı olan milli kinlerini gösteren bu adamlar [Sovyet birliklerindeki Ermeni komutanlar], yalnızca Sovyet rejimine karşı olumsuz bir tutumun doğmasına neden olmuşlardır. Bu nedenle, şu sonuca ulaşmak mümkündür ki, Kızıl Ordu tarafından başlatılan bu saldırı, bir hata idi[10].

Kızıl Ordu, bu şekilde Gence'ye doğru ilerlerken, Bakü'de Sovyet'in dahîli meselelerle başı dertte idi. SR'lerin önderliğinde altı bin işçinin katıldığı toplantıda, Sovyet için yeni bir seçim yapılmasını ve bu seçime, Müsavat hariç, bütün Sosyalist partilerin iştirak etmesini talep eden bir karar alındı. Bu kararda, ayrıca, **Shumian**'ın Sovyet Başkanlığı'ndan çekilmesi de isteniyordu[11]. Şehirde gıda vaziyeti çok ciddi bir hâl almıştı. Mayıs, Haziran ve Temmuz aylarında, halk kabuklu yemişlerle beslenmeye zorlanıyor, ekmek yalnızca orduya dağıtılıyordu[12].

---

7. Shaumian'ın Lenin ve Stalin'e telgrafı, 12 Haziran 1918. *"Pamiati 26 bakinskikh komissarov."* **Krasnyi arkhiv**, NN. 4-5 (89-90), 1938, s. 16.
8. Aynı yer, s. 17.
9. Suren Shaumian; *"Bakinskaia komuna 1918 goda"*, **Proletarskaia Revolutsiia**, No. 12 (59), 1926, s. 83-84.
10. Aynı yer, pp. 83-84. Koyu renkle yazılmış olan kısım orijinaldir.
11. **Izvestia**, Sayı: 87, 1918, Baku'den Ratgauzer, a. g. e., s. 188.
12. Suren Shaumian; a. g. m., s. 82-83.

"Ardahan" Komplosu

Bakü Sovyeti'nin ordusu, Azerbaycanlılara karşı saldırgan bir şekilde savaşırken, Bakü'nün Rus ve Ermenileri'nin büyük çoğunluğu Türklerin gelişini bekliyorlardı. Herkes, Rusya ya da başka bir yerden geniş kapsamlı bir yardım gelmedikçe, Bakü'nün direnmesinin mümkün olamayacağının farkında idi. Özellikle Alman ve Türklerle barış yapılmış olmasından dolayı, Rus yardımı şüpheli idi. Öte yandan Hazar Denizi'nin karşı sahillerinde, sokaktaki adamın düşüncesine göre, Türklerle her yerde savaşmaya hazır İngiliz kuvvetleri vardı. Doğal olarak Sovyet, İngiliz yardımının düşünülmesine bile karşıydı. Haziran ayında, Sovyet'i devirmeye yönelik bir komplo ortaya çıkarıldı. Komplonun elebaşıları, sağcı SR'lerden **Ivanov** ve *"Ardahan"* gambotunda bir teknisyen olan **Kirichenko** idi. Bunlar iktidarı ele geçirmeyi ve sonra Bakü'yü savunmak için yardım etmek üzere İngilizleri davet etmeyi düşünüyorlardı. Plânları basitti. 12 Haziran 1918 öğle vaktinde, deniz kenarındaki bulvar üzerinde bir miting tertip edilecekti. Ardahan gambotu denizcilerini karaya çıkaracak ve bunlar kalabalığı kendilerini izlemek üzere kışkırtacaklardı. Bir sonraki adım **Shaumian**'ın tutuklanması olacaktı. Kızıl Ordu için bir bildiri hazırlanmıştı ve dağıtılmaya hazırdı. Bildiride şunlar vurgulanıyordu:

> Çalışan halkın çıkarları için sonsuz mücadeleler ile yorgun düşmüş olan siz, yoldaşlar, Kızıl Ordu askerleri, denizciler...Bu günlerde Bakü'ye gelecek ve aranıza katılacak olan İngiliz yoldaşlarınıza en iyi dileklerle ve büyük bir neşe ile hoş geldiniz deyiniz.
>
> Ortak düşmanımız Alman ve Türklere karşı olan ortak davamızda Tanrı yanımızdadır.
>
> Çok yaşa R. S. F. S. R.
>
> Çok yaşa Kızıl Ordu!
>
> Çok yaşa İngiliz Ordusu![13].

Bu cahilce bildiri, isyanı örgütleyenlerin ne türlü insanlar olduğunu göstermektedir. **Shaumian** bizzat, bir bütün olarak Sosyal Devrimci Parti'nin bu işle ilgili olarak hiçbir dahli bulunmadığını söylemiştir. Olağanüstü Komiser, **Kirichenko**'dan Bakü'deki İngiliz Konsolosu'na gönderilmiş bir mektuptan aldığı bir ifadeye dayanarak, bu komplo ile

13. Stepan Shaumian; **Stat'i rechi**, s. 193.

İngilizleri ilişkilendirmiştir[14]. Ancak **Shaumian**'ın ifadesi bir parti olarak SR'leri aklamış olsa bile, bunlara şüpheyle bakılıyordu.

Şurası açıktı ki, Bakü ahalisinin büyük bir çoğunluğu, şehri düşmandan kurtarmak için hiçbir surette gayret sarf etmeyecekti. Halk eşit olmayan dört parçaya ayrılmıştı. En büyük kesim Azerbaycanlılar olup, bunlar, diğer vilayetlerdeki kardeşleri Türklerle işbirliği yaptıkları ve Türk bayrağı altında şehre doğru ilerledikleri için, Bakü'yü savunmak istemiyorlardı. İkinci grubu teşkil eden Ermeniler, Türk ve Azerbaycanlılardan duydukları hayvanî korku nedeniyle, ne pahasına olursa olsun Bakü'yü savunmaya kararlıydılar. Üçüncü grup Bolşevik olmayan Ruslardı. Bunlar kralcılar, Menşevikler, Kadetler ve sağcı SR'lerden meydana geliyordu. Bunların hepsi Türklerden korkuyor, İtilâf Devletleri'ne sempati duyuyor ve genel bir değerlendirme yapılırsa, Kafkasya'daki vaziyeti Avrupalı bakış açısından değerlendiriyorlardı. Son ve sayısal olarak en küçük grup Bolşeviklerdi. Bunlar Sovyet Cumhuriyeti'ne ihtiyaç duyduğu petrolü tedarik etmek için mümkün olduğu kadar uzun bir süre Bakü'yü elde tutmak istiyorlardı, ancak İngiliz yardımını da reddediyorlardı. Gerekçeleri basitti. Şayet Bakü illâ ki düşecekse, bırakalım Türklerin eline geçsin, zira gelecekte onlardan kurtulmak, İngilizleri def etmekten daha kolay olacaktır. Bolşevik liderleri, İngilizlerin Rus ülkesini istilâ etmeyi plânladıklarını düşünüyorlardı ki, aslında bu varsayım temelsizdi.

Bu şartlar altında, hiçbir parti diğer partilere güvenmiyor ve her parti gizli bir şekilde kendi amacı için çalışmak durumunda kalıyor idi. Rus askerlerinin askeri devrimci bir komite teşkil ettikleri İran, Enzeli[15]'den, bu komitenin üyelerinden birisi olan **Cheliapin**, **Shaumian**'a bir mektup yazarak Bakü Taşnakları'nın İran'daki İngilizlerle temas hâlinde olduğunu ve bunların İngilizleri Bakü'ye gelmeleri hususunda ikna etmeye çalıştıklarını bildirdi. **Cheliapin**, liderliğini yaptığı Komite'nin Taşnak plânlarına karşı en büyük engel olduğunu da sözlerine ekliyordu[16].

Bicherakov'un Davet Edilmesi

Rusya, İran'a toplam birkaç bin kişiden oluşan askeri birlikler yer-

14. Aynı yer, s. 196-197.

15. Şu anda Bender Pehlevi olarak adlandırılmaktadır.

16. Suren Shaumian, **O Bakinskoi Kommune**, MS.'den Ratgauzer, a. g. e., s. 137.

leştirmişti. 1918 yılına kadar bunların çoğu demoralize olmuş ve askeri bir kuvvet olarak niteliklerini kaybetmişti. Yalnızca Albay **Lazar Bicherakov**'un kumandası altındaki alay, askeri bir birim olarak varlığını hâlâ sürdürüyordu. **Bicherakov** tipik bir Rus emperyalistiydi. Birlikleri İran'da berbat bir şöhret kazanmıştı, hatta bugün bile ismi nefretle anılmaktadır. Gönüllü bir anti-Bolşevik idi. Kafkasya'ya erişmek ve Bakü Sovyeti'ni yerlebir etmek en büyük amacı idi. Fakat, bununla beraber, Türklerin Bakü'yü ele geçirmelerine de engel olmak istiyordu. Bunu başarmak için, yeni Rus Hükümeti'ne sadıkmış gibi rol yaptı, hatta İngilizlerin Kuzey İran'daki Reşt şehrinin ötesine geçmesine izin vermeyeceği hususunda Enzeli Askeri Devrim Komitesi'ne söz verdi.

6 Haziran 1918 tarihinde **Cheliapin**, **Shaumian**'a bir mektup yazarak, her zaman İngilizlerle dost olan **Bicherakov**'un tutumunu değiştirmiş olduğunu ve ona güvenmenin mümkün olabileceğini söyledi. Bunun hemen akabinde, **Shaumian**, **Bicherakov**'un Sovyet'i tanıdığı ve Sovyet rejimine hizmet etmeye hazır olduğu konusunda Sovyet'i bilgilendirdi. **Bicherakov**'un İngilizsever geçmişini kabul etmekle beraber **Shaumian**, Sovyet'in, onun kuvvetlerini Kızıl Ordu'nun bir parçası olarak kabul etmesini tavsiye etti. Hatta **Bicherakov**, yeni sadakatinin bir işareti olarak, İngilizlerin muhtemelen Bakü'ye karşı gizlice hazırladıkları bazı karanlık plânlar hakkında Sovyet'e bilgi verdi[17].

Bicherakov birliklerinin konuşlandığı Enzeli ve Reşt çevresindeki bölge kargaşa içindeydi. Sovyetler'in onayıyla İranlı devrimci bir maceraperest olan **Küçük Han**, İran Hükümeti'ne, İngilizlere ve Çar'a bağlı olan Rus ordusunun artıklarına karşı bir gerilla savaşı yürütüyordu. **Bicherakov** Sovyet'i tanıdığı ve kuvvetleriyle birlikte Bakü'ye davet edildiği zaman, **Küçük Han**'dan, bu ordunun rahatsız edilmeden topraklarından geçmesine izin vermesi istendi. Şaşkına dönmüş durumdaki gerilla lideri, Sovyet'in İngilizlerin dostu olarak bilinen bu adamla nasıl oluyor da anlaşmış olduğunu anlayamıyordu [18].

Şimdi **Bicherakov** Bakü'de devrimci bir önder gibi selâmlanıyordu. Hatta SR'ler onu *"askeri liderimiz, yoldaş **Bicherakov**"* olarak çağırmaktaydı. İran'da birlikleri vahşetleriyle ünlenmiş olan Çar yanlısı bu albay, adeta bir metamorfoz yani başkalaşım geçirmekteydi. Hemen he-

17. Shaumian; a. g. e., s. 202-206.

18. **Zhin Natsionalnostei**, Sayı: 25 (33), 6 Temmuz 1919.

men aynı zamanda, **Lazar Bicherakov** bir Kızıl Ordu komutanı olurken, kardeşi **Georgii Bicherakov** da Terek mıntıkasındaki Sovyet karşıtı bir isyanın üzerine gönderildi. Daha sonra Lazar'ın kardeşi **Georgii**'ye silah ve para sağladığı ortaya çıktı. Bu hainliğin açığa vurulmasıydı, ancak arşivlerde **Bicherakov** ile ilgili bilgi mevcut olmadığı için, bütün bu işlerin ayrıntılarını belirlemek imkansızdır[19].

18 Haziran 1918 tarihinde **Shaumian**, Moskova'daki **Lenin**'e ve Tsaritsin'deki **Stalin**'e birer mektup yazdı. Buna göre, kıtlık gibi bütün zorluklara rağmen Bakü Bolşevikleri, kendi konumlarını kuvvetlendirdiklerini hissediyorlardı. **Shaumian** aynı mektupta, *"fakat bize müsaade ederseniz, önümüzdeki birkaç gün içerisinde askeri durumumuzun ne olacağını bekleyip, göreceğiz"* diye sözlerine devam ediyordu[20]. İhtiyatlı olmak için sebepleri vardı. Sovyet emrindeki askerlere güvenilemezdi. Bu konuda Bakü müdafaasına katılan birisi şunları söylemişti:

> Kızıl Ordu hemen hemen tamamen, savaşma kabiliyetini yitirmiş ve Taşnak subayları tarafından idare edilen eski Ermeni askerlerden oluşuyordu. Bu birlikler civardaki köyleri yağmalıyor, burada yaşayan Müslüman köylüleri öfkelendiriyorlardı. Cepheyi terk etmemelerinin tek nedeni, evlerine gidemiyor olmalarıydı. Mart Olayları'ndan önce en iyi denizcileri terhis edilen Hazar Filosu, şimdi, büyük oranda, dolandırıcılık ve vurgunculuk yapmak için donanmaya katılan burjuva dükkân sahiplerinden oluşuyordu.
>
> Kızıl Muhafızlar'ın sayısı ise çok azdı ve bunların gösterecekleri cesaretin tamamı cephedeki vaziyeti değiştiremezdi.[21]

Haziran sonunda Rusya'dan gelen birkaç zırhlı araba, ahalinin ruhunu coşturduysa da, Kızıl Ordu'nun güçünde çok az bir fark yaratmıştır.

Tahmin edilebileceği gibi, **Bicherakov** uzun süre Sovyet'e sadık kalmadı. İlk fırsatta, birliklerini, kendilerine emanet edilen cephe bölümünden çekti ve Dağıstan'daki Sovyet karşıtı bir orduyla birleşmek üzere kuzeye doğru yürüdü. İhaneti ile **Shaumian**'nın durumu da zayıfladı, Menşevikler ve SR'ler hatalı bir şekilde onu, Alman Genelkurmayı'nda-

---

19. *Ratgauzer*; a. g. e., s. 202.

20. **Dokumenty po istorii grazhdanskoi voiny v S.S.R.R.**, Vol. I, s. 288-289.

21. **SSCB Anayasa Mahkemesi Arşivleri**, Dosya No: 125, Cilt: X1, s. 286'dan Ratgauzer, a. g. e., s. 194.

kilere benzer plânlar yapmakla suçladılar[22].

Bakü'de Alman Çıkarları

Bakü'ye, Türk ve Almanların, Gence'den yapacakları taarruz için Azerbaycan kuvvetlerine yardım ettiklerini ifade eden raporlar gelmeye başlamıştı. Rus Sovyet Hükümeti, Berlin'deki Büyükelçisi **Ioffe** aracılığıyla Almanların Brest-Litovsk Antlaşması hükümlerine uymalarını istedi. Buna cevap olarak Almanlar, Bakü Sovyeti'ne karşı faaliyet yürüten çeteler hakkında herhangi bir bilgilerinin olmadığını söylediler[23]. Bununla beraber, Ioffe'ye, şayet Rusya Almanya'ya şehrin petrolünden bir pay verirse, Bakü'ye karşı vuku bulan Türk taarruzunu durdurmayı deneyeceklerini ifade ettiler. Bu gelişme ile ilgili olarak **Stalin**'i bilgilendirmek için çekmiş olduğu telgrafta **Lenin**, *"Tabiî ki anlaşacağız"* diyordu[24].

Bununla ilgili olarak **Shaumian**'a çekmiş olduğu telgrafta **Stalin**, Transkafkasya için genel Sovyet politikasının, Almanları Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan meselelerinin Rusya'nın içişleri olduğu konusunda ikna etmek olduğunu söylüyordu. **Stalin** devamla; *"Almanlara Gürcistan meselesi hakkında taviz vermemiz mümkündür, ancak böyle bir taviz, nihayetinde, Almanların Ermenistan ve Azerbaycan işlerine müdahil olmayacaklarını bildirmeleri şartıyla verilecektir."*[25] demekteydi.

Bu arada Azerbaycan karşı saldırısı tehlikeli bir biçimde gelişme kaydetmişti. Acımasız yaz güneşinin altında göğüs göğüse çarpışmalar vuku bulmuş ve her iki taraf da ağır zayiat vermişti. 12 Temmuz'da Bakü Sovyeti 1893 ilâ 1897 arasında doğmuş olan tüm erkeklerin silâh altına alınması emrini verdi. Aynı emirde yükümlülüklerini yerine getirmeyenlerin şiddetli bir şekilde cezalandırılacakları tehdidi de yer alıyordu[26]. 13 Temmuz'da **Lenin**'e çekmiş olduğu telgrafta **Shaumian**, cephedeki durumun hızla fenalaşmakta olduğunu bildirdi. Olağanüstü

22. Ratgauzer; a. g. e., s. 19.

23. **Dokumenty po istorii grazhdanskoi voiny v S. S. S. R.**, Vol. I, s. 289.

24. Aynı yer, s. 202.

25. Aynı yer, s. 289-290.

26. Aynı yer, s. 290.

Komiser Rusya'dan geniş çaplı bir yardım istiyordu[27].

Bakü'nün Ermeni ve Rus ahalisi, Kızıl Ordu, Azerbaycanlı ve Türkler karşısında geriledikçe, İngilizlerin çağrılmasını arzu etmekteydiler. Türklerin şehrin kapılarına dayanmasının artık an meselesi olduğu anlaşılmaya başlanınca, Ermeni Milli Konseyi'nin bir üyesi olan **Ter-Gazarov**, İngiliz **General Dunsterville** ile müzakere yapmak üzere İran'a gitti[28]. İngilizlerin davet edilmesi konusunda öyle büyük bir yaygara çıktı ki bundan Sovyet bile etkilendi. SR'ler İngiliz yardımı için oy kullandılar. Kendilerinin azınlıkta kaldığını bilen **Shaumian**, Merkezi Hükümet'ten yeni talimatlar istemek zorunda kaldı. Cevap 21 Temmuz'da geldi. Bu Halk Komiserleri Konseyi adına **Stalin** tarafından imzalanmış bir telgraf idi. Telgrafta; *"İngiliz ve Fransız emperyalistleri uğruna Rusya'nın iradesini ihlâl ettikleri"* için SR'ler kınanıyordu. Telgraf şu şekilde bitirilmişti: *"Tüm Rusya Merkezi Yürütme Komitesi ve Halk Komiserleri Konseyi adına Bakü Sovyeti, ordusu ve filosundan bağımsız uluslararası bir politikanın sorgusuz sualsiz icra edilmesini ve yabancı başkentlerin ajanlarına karşı kararlı bir mücadelenin yapılmasını talep ediyorum"*[29]. Bunu **Stalin**'in mesajını destekleyen **Lenin**[30]'den ve Tüm Rusya Merkezi Yürütme Komitesi Başkanı **Sverdlov**'un gönderdiği telgraflar izledi. **Sverdlov** telgrafında şunları söylüyordu: *"**Stalin**'in telgrafını tasdik ediyoruz. Bakü Sovyeti'nin, tüm işçilerinin, ordusunun ve filosunun Kongre* [Sovyetler Kongresi]*'nin kararlarına ve V.Ts.I.K.*[31] *ve Sovnarkom'um talimatlarına kayıtsız şartsız itaat etmesini talep ediyoruz"*[32].

Bakü'ye Karşı Türk Saldırısı

Türkler Bakü'ye yaklaşırlarken, **Shaumian** kendisine gönderilen emirleri yerine getirmek için elinden gelenin en iyisini yapmaya çalışmış ise de ortaya çıkan gerçek yavaş yavaş şehrin kontrolünü ve hatta Sovyet'in kontrolünü dahi elinden kaçırıyor olmasıydı. 25 Temmuz'da seferberlik için olağanüstü tedbirlerin alınmasını ve Bakü'ye İngi-

27. Aynı yer, s. 291.

28. Baikov; **Vospominaniia o revolutsii v Zakavkazii**, s. 129.

29. **Dokumenty po istorii grazhdanskoi voiny v S. S. S. R.**, Vol. I, s. 291-292.

30. Aynı yer, s. 292.

31. *"Tüm Rusya Merkezi Yürütme Komitesi"* nin Rusça kısaltması.

32. **Dokumenty po istorii grazhdanskoi voiny v S. S. S. R.**, Vol. I, s. 292.

lizler'in davet edilmesine karşı bir kararın alınmasını teklif ettiyse de, bu teklifi, Sovyet'te çoğunluğun onayını alamadı[33].

Olağanüstü Komiser, İngiliz yardımını aramaya gerek olmadığı hususunda tereddüt hâlindeki Sovyet'i ikna etmek için bir kere daha umutsuz bir teşebbüste bulundu. Düşman birliklerinin, elinin altında bulunan ve Bakü'yü müdaafa eden kuvvetlerden daha fazla olmadığını söylemiştir ki, bu aslında doğru değildi[34]. Astrahan topçusundan yirmi milyon şarjörden oluşan bir yardım alınacağını vaat etti. Bakü'nün düşmesinin Sovyet Cumhuriyeti için ne kadar büyük bir darbe olacağını bilen Astrahan Yürütme Komitesi, kuşatma altındaki bu şehre acilen yardım göndermeye karar verdi, ancak Astrahan Yürütme Komitesi'nin kaynakları kısıtlıydı ve bu yardımın Bakü'ye zamanında ulaşmasının da garantisi yoktu[35]. Sonunda **Shaumian**, İngilizlerin Bakü'ye binden fazla adam getiremeyeceklerini iddia etmiştir ki, bu meblağ da hiçbir surette şehri kurtarmak için yeterli olmayacaktı[36].

Bakü İçinde Çatışma

Moskova'dan **Lenin**, Merkezi Hükümet'in kararlarına aykırı her türlü hareketin isyan ve vatan hainliği olarak değerlendirileceğini bildirdi, ancak Rusya'dan Bakü'ye askeri birliklerin gönderilmesi hususunda ise kesin bir vaatte bulunamadı[37]. Oysa bu konu bütün meselenin püf noktası idi. 30 Temmuz 1918 tarihinde Türkler Bakü önlerinde göründüler. Ermeni bir subay olan **Avetisov**, Sovyet'e, daha fazla direnmenin faydasız olduğunu söyledi. Ona ve onun gibi düşünen birçoklarına göre, hâlâ **Shaumian**'ın İngilizleri davet etme mecburiyetinde kalacağı ümidi vardı. Fakat **Shaumian** duruşundan hiçbir taviz vermedi. Şayet İngilizler ile Türkler arasında seçim yapmak zorunda kalmış olsaydı, Türkleri seçerdi. Böylece Bakü'nün kaderi belli oldu. Bolşevikler, şehrin Türklere teslim olma ihtimaline karşı tedbir olarak bütün silahlarını ve bunlara ait

33. Aynı yer, s. 292-293.

34. Shaumian; **Stat'i i rechi**, s. 213.

35. **Astrakhanskii front grazhdanskoi voiny i S. M. Kirov**, Stalingrad 1936, s. 44-45.

36. Shaumian; a. g. e., s. 217.

37. *"Pamiati 26 bakinskikh komissarov"*, **Krasnyi Arkhiv**, NN. 4-5 (89-90), 1938, s. 26-27.

tüm mühimmatın kendilerine ait gemilere yüklenmesi kararını aldılar.

Sovyet'in Çöküşü

Sovyet'in çoğunluğunun İngilizlerle bir ittifak fikrini desteklediğini anlayan **Shaumian**, Halk Komiserleri Konseyi ile beraber Sovyet'i tasviye ederken, aynı anda **Bicherakov**'un cephenin çözülmesinden sorumlu olan bir hain olduğunu ve Bakü proletaryasının sağcı SR'ler, Menşevikler ve Taşnaklar tarafından kandırılması ve İngilizleri davet etmeye karar vermesi nedenlerinden ötürü, Sovyet'in sorumluluklarını terk ettiğini ifade eden bir beyânnâme yayınladı. Bundan sonra, Bakü'de artık devrimci bir savaşın olamayacağını, olsa olsa emperyalist iki koalisyon arasında bir mücadele olacağını beyan etti. Ayrıca beyannâmede İngilizleri Sovyet Rusya'ya tercih ederek, proletarya kandırılmaya devam edildikçe, hem Türk-Alman ittifakını hem de *"yırtıcı İngiliz hayvanını"* püskürtmeye yeterli kuvvet bulunmadıkça, Sovyet Bakü'de kalamaz, denilmekteydi: *"Sovyet rejimi için buraya ölmek için gelmiş olanlar kalplerindeki acı ve dudaklarındaki küfürlerle terk edildiler..."*. Bu beyânnâme, Bakü proleteryasının tekrar Rusya işçi ve köylüleri ile birleşeceği ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin bayrağı altına gireceğini belirten güven verici bir ifade ile sona eriyordu[38].

31 Temmuz'da Bakü Sovnarkomu'nun tamamı, Astrahan'a gitmek üzere gemiye bindiler. Denize açılmalarından sonra çok geçmeden Bolşevik olmayanlar tarafından yeni bir hükümet kuruldu. Komiserleri taşıyan gemi, sahilden üç veya dört mil uzaklaştıktan sonra, onları Bakü limanına geri getirme emrini alan Ardahan gambotu tarafından durduruldu. Limanda komiserler tutuklandılar ve şehir hapishanesine sevk edildiler[39].

Orta Hazar Diktatörlüğü

Sovyet'ten hemen sonra, çoğunluğu Ruslardan oluşan SR'lerin organize ettiği ve Ermeni milliyetçileri tarafından da desteklenen, Orta Hazar Diktatörlüğü adlı bir kuruluş iktidarı ele geçirdi. Yeni ikdidarın

---

38. **Dokumenty po istorii grazhdanskoi voiny v S. S. R. R.,** Vol. I, s. 295.

39. Suren Shaumian; *"Bakinskaia Komuna 1918 goda"*, **Proletarskaia Revolutsiia**, No. 12 (59), 1926, s. 98.

kurulmasıyla bağlantılı olarak, Fabrika Komiteleri Konferansı aşağıdaki kararları aldı:

1. Fabrika Komiteleri Konferansı, Bakü savunmasının başında bulunan geçici iktidara güvendiğini ve onu tamamen desteklediğini ifade eder.

2. Kendisini Rusya'sız veya bağımsız bir Rusya'yı Bakü'süz düşünemeyen Bakü proletaryası, bir kere daha Rusya işçileri ile tam bir bütünlük içerisinde olduğunu beyân eder.

3. Konferans, Alman zorbalara karşı bütün Rusya'da mücadele bayrağını kaldırmış bulunan tüm Rus yoldaşlara selâmlarını yollar ve Rusya'nın kurtuluş saatinin ve devrimin zaferinin yakın olduğuna dair inançlarını tekrarlar.

4. Konferans, birleşik bölünmez bir Rusya'nın yeniden kurulması için mücadele etmek adına, Kurucu Meclis'in adına kendi etrafına Bakü proletaryasını toplayacak olan bir Temsilciler Sovyeti'nin geçici iktidarı ile yapılacak acil bir toplantıya sıcak bakmaktadır.

5. Konferans, yalnızca Bakü halkının tamamı için ölümcül bir tehlike anında görevlerini ve cepheyi terk etmekle kalmayıp, aynı zamanda savunma için elzem olacak silah, askeri malzeme ve yiyeceği haince bir teşebbüsle kaçırmaya kalkışan eski komiserlere olan kızgınlığını da ifade eder. Konferans, bu komiserleri vatan haini ve halk düşmanı olarak kabul etmektedir[40].

SR'ler tarafından hazırlanan ve Menşevikler tarafından düzeltilen bu karar yüz otuz bir kabul oyuna karşılık on yedi ret oyu ile kabul edilmiştir. Görünüşe göre, 1918 yaz sonlarında Bakü proletaryası Bolşeviklerden yüz çevirmişti.

Orta Hazar Diktatörlüğü birtakım şeyler başarmıştı, ancak bunlar çok azdı. Dahili olarak, bir aydan fazladır ekmeğin görüntüsünü bile görememiş olan sivil halkın yaşadığı Bakü için yiyecek tedarik edebilmiştir[41]. Haricî olarak, Diktatörlüğün en önemli hareketi Bakü savunmasına yardım etmek için İngilizlerin davet edilmesi olmuştur.

---

40. Dubner, **Bakinskii proletariat v gody revolutsii**, s. 95'den Iskra, No. 12, 1918, Baku.

41. Dubner, a. g. e., s. 98.

İngilizler Bakü'de

İran'daki İngiliz birliklerinin sayısı çok azdı ve bunların komutanı **General Dunsterville**'in Transkafkasya'ya bir keşif seferi için 1400 civarında bir kuvveti örgütleyebilmesi zorlukla olmuştu. Bakü'ye gidebilme şansını yakalayabilmek için uzun süre bekleyen **General Dunsterville**, değişik Bakü parti ve örgütleri kendisine yaklaşınca, bu fırsata sıkıca sarılmaya hazır bir vaziyette idi ve karma bir piyade kuvveti, bir topçu mangası, iki silahlandırılmış araba, bir makineli tüfek bölüğüne mensup iki manga ve Reşt'ten nakledilen diğer birimlerden meydana gelen kuvvetini gemiye bindirdi[42].

Kuvvetini oluşturan askeri birliklerin sayısı az olduğundan, **General Dunsterville**, etkin bağımsız savaş hattı oluşumlarından ziyade, Bakü müdafiîlerinin geri kalanı için moral verici bir destek sağlamayı düşünüyordu. **Dunsterville**, Ermeni Milli Konseyi'nin bir temsilcisini ikaz ederken şunları söylemiştir:

> Şehrin tüm müdafaası yalnızca İngilizlere bırakılamaz. Sizin de bildiğiniz gibi, İngiltere, birkaç farklı cephede büyük orduları bulundurmak mecburiyetindedir ve Bağdat ile Bakü arasındaki demiryolu bulunmayan mesafe birliklerimizin idamesinde bir hayli zorluk meydana getirir[43].

İngilizler, Enzeli'deki İran limanında bulunan bütün Rus gemilerine el koydular. Bunların en iyisi olan *Başkan Kruger*, General **Dunsterville** ve kurmay heyetine tahsis edildi. Bu geminin gönderini süsleyen kızıl bayrak aşağı indirildi. İngiliz Generalinin bir karşıdevrimci olup olmadığını öğrenmek için birçok devrimci komite bilgi almak üzere bölgeye gönderildi. Çarlık Rusyası bayrağını dalgalandırması bunların dikkatlerini çekmiş ve Generalden devrimin kızıl bayrağının yeniden göndere çekilmesini talep etmişlerdir. Devam eden bu tartışma, bir çözüm bulanamamış olsaydı, korkunç neticeler verebilirdi. Bu çözüm, **Dunsterville**'e eski Rus bayrağını göndere çekmesine izin veren, ancak bayrağın baş aşağı durmasını talep eden bir uzlaşmaydı[44]. Görünüşe göre devrimciler, baş aşağı dönderilmiş bir Rus bayrağının *"Sırbistan bayrağı"* olduğunu

---

42. M. H. Donohoe; **With the Persian Expedition**, London 1919, s. 212.

43. L. C. Dunsterville; **The Adventures of Dunsterforce**, London 1932, s. 215.

44. Aynı yer, s. 218.

bilmiyorlardı. Bu durumda bir mizah unsurunun bulunduğunu gözden kaçırmayan **Dunsterville**, kendisini şu şekilde tarif etmiştir:

> Devrimci bir Rus şehrindeki bir Ermeni kuruluşunu Türklerden kurtarmak için İngiliz gemilerinin omurgalarının deymediği tek deniz olan Hazar Denizi'nde, bir İran limanından, Sırbistan bayrağı altında yelken açan, Güney Afrika başkanlarından birisi ve eski bir düşmanın adı verilmiş olan bir gemideki İngiliz Generali[45].

Dunster Kuvveti, 17 Ağustos 1918 tarihinde Bakü'ye vardığında, özellikle Türklerden ölecek gibi korkan Ermeniler tarafından coşku ile karşılandı. Bu Ermeniler İngilizleri karşılamak üzere şehrin dışına kadar çıkmışlardı. Bununla beraber, General **Dunsterville** Bakü'ye vardığı anda, İngiliz kuvvetinin sayısal azlığını gören birçok insan hayal kırıklığına uğramıştır. Bakü halkının beklentileri oldukça fantastikti. Hayal güçlerini ve ümitlerini oldukça abartmışlar ve iyi disiplinli İngiliz erlerinden oluşan, Türkleri kovmaya hazır ve hatta Bolşevikleri bile Transkafkasya'dan sürüp çıkaracak büyük bir orduyu taşıyan yüzlerce gemilik bir filonun hayalini kurmuşlardı. Hâlbuki şimdi karşılarında iki silahlı araba ve birkaç mütevazı topçu bataryasına sahip binden biraz fazla adam görüyorlardı. Bu küçük kuvvet bile şehre geldiği gün az da olsa bir etki meydana getirmişti. Bir süre için cephedeki Ermeniler daha önce hiç yapmamış oldukları kadar daha sıkı bir biçimde savaştı. Bununla beraber, savaşçılık ruhunda görülen bu dalgalanma hemen söndü. İngilizlerin karanlık çöktükten sonra birliklerini her gece gemilere bindirip, ertesi sabah bunları, devamlı olarak takviye geliyormuş etkisini uyandırmak için tekrar gemilerden indirdiklerine dair söylentiler yayıldı[46].

Buna karşılık Dusnterville de Bakü'de karşılaştığı vaziyetlerden dehşete düşmüştü. Rus ve Ermeni askerler savaşmak yerine ardı arkası kesilmeyen politik toplantılar tertip ediyorlardı. Birlikler tamamen dağılmış, hiç kimse emirlere itaat etmiyor ve hiçbir subay da bunları emirlere uymak hususunda zorlamaya cüret edemiyordu. Sayısız komite, herhangi etkin bir emir üzerinde âdeta bir fren tesiri yapıyordu. Şehirde devam eden kargaşa nedeniyle, İngilizler kendilerine ait silahlandırılmış araba-

---

45. Aynı yer, s. 219.

46. Bu kitabın yazarı bu hikâyeyi Bakü savunmasına katılmış birisinden duymuş olup, bu adam tarif ettiği olayları kendi gözleri ile görmemiş olmasına rağmen bunların doğruluğuna inanmış idi.

ları, cepheye göndermek yerine, burada alıkoymak mecburiyetinde kalmışlardı. Dunster Kuvveti'nden **Binbaşı Donohoe**, Bakü müdafiîlerinin askeri ahlâkının ne kadar tuhaf olduğunu gördüklerinde İngiliz subaylarının ne kadar şaşırdıklarını söylüyor, zira, ya siyasi bir nutku dinlemek için ya da şehirde kız arkadaşlarıyla çay içmek için cephenin tüm bölümlerini savunmasız bırakarak çekip gidiyorlardı[47].

Dunsterville'in Bakü'de kalış hikâyesi, onunla Orta Hazar Diktatörlüğü arasında süregelen anlaşmazlıkların, bitmez tükenmez entrika ve düş kırıklıklarının bir hikâyesidir. **Dunsterville**, tecrübeli bir asker olarak, bütün müdafaayı emir altına almasının gerektiğini hissediyordu. Bazıları *"İngiliz emperyalistleri"*ne güvenmezken, bazılarının da kumanda mevkiinde gözleri vardı. Hiç kimsenin emirlere itaat etmemesi yüzünden, **Dunsterville** bir operasyon plânı üzerinde çalışamadı. Bakü'nün bu kadar süre direnebilmesinin tek sebebi düşmanın zayıflığı idi, ancak, başından beri vaziyet umutsuz olmuştu. Bu koşullar altında **Dunsterville**'in yapabileceği en iyi şey oradan çekip gitmekti. Niyetini Orta Hazar Diktatörlüğü'ne açıkladığında, bu düşünce, kuşatma altındaki şehirden geri çekilmesinin firar ve ihanet olarak kabul edilebileceği bildirilerek, protesto edildi[48]. Hatta İngilizler Bakü'yü tahliye etmeye teşebbüs ederlerse, Rusların bunları zorla durdurmaya çalışmaları ihtimali bile söz konusu idi.

Dunsterville'in Orta Hazar Diktatörlüğü'nü ikaz etmesi, yalmzca ilişkilerin daha da kötüye gitmesine sebep oldu. Türkler top bataryalarını o kadar yakına getirmişlerdi ki, şehir bir uçtan diğer uca top menzili altında kalmıştı. Sivil halka ölüm yağdıran ve bir hayli karmaşaya sebep olan şarapneller caddelerde patlıyor ve top mermileri evlere isabet ediyordu. 12 Eylül'de düşman hatlarından firar eden birisi, Türklerin topyekün bir taarruza hazırlandıklarını söyledi. Bu arada bir İngiliz keşif uçağı, düşmana takviye birliklerinin ulaştığını rapor etti. 14 Eylül sabah saat 4:00'te, birkaç saat süren hazırlık bombardımanından sonra, savunma hattının en güçlü bölgesine Türkler taarruz ettiler ve cepheyi baştan başa yarmaya muvaffak oldular. Bakü'nün daha fazla direnemeyeceği aşikârdı. **General Dunsterville**, birliklerine cepheden geri çekilme emrini verdi.

---

47. Donohoe; a. g. e., s. 213.

48. Dunsterville; a. g. e., s. 279-280.

Rus ve Ermeni müttefiklerinin öfkesinden korkan İngilizler gemilerine binmek için, karanlıktan faydalanmak üzere gece vaktine kadar beklediler. Orta Hazar Diktatörlüğü, cephenin boşaltıldığını anlayınca, İngilizlerin gemi ile açılmalarına engel olmaya çalıştı. Bu amaçla İngilizlerin liman dışına çıkmalarını engellemek ve gemilerini batırmakla tehdit etmek için gambotlara emir verildi. Bu tehditlere kulak asmayan İngilizler 14 Eylül 1918 gecesi saat 11:00'de Enzeli rotasını tutarak denize açıldılar. Gambotlardan birisi ateş açtı, ancak herhangi bir hasara sebep olamadı. Yaklaşık on sekiz saat sonra Dunster Kuvveti İran sahillerine ulaştı[49].

Dunster Kuvveti'nin aniden ayrılışı, sıklıkla Orta Hazar Diktatörlüğü'ne ve Bakü halkına yapılmış olan bir ihanet olarak kabul edilmektedir. **General Dunsterville**'in yapmış olduğu bu hareketin, bir müttefiğe karşı yapılmış bir ihanet gibi görünmesi hususunda şüphe yoktur, ancak hakiki bir askeri bakış açısından bakıldığında ise yapılacak tek doğru şeyin bu olduğu görülmektedir. Hazar Denizi'nin ılık sularına açılırken **Dunsterville**'in bilmediği şey, kendisinin de az daha Diktatörlük'ün ihanetine uğrayacak olmasıydı.

22 Ağustos'ta, Rus Duması'nm eski Sosyal-Demokrat üyelerinden birisi ve yaşlı bir Gürcü devlet adamı olan **Isidor Ramishvili** (**Noi Ramishvili** ile karıştırılmamalıdır), iki Bakü diktatörü **Aiollo** ve **Velunts**'a, Orta Hazar Diktatörülüğü ve Türkler arasında Almanların arabuluculuk yapmaları için bazı düzenlemeler yapmayı teklif etti. Bu teklif karşısında ilk olarak Diktatörlük tereddüte düştü. Fakat 2 Eylül'de Diktatörlük Başkanı **Tiushkov** Tiflis'e bir telsiz mesajı göndererek kendilerinin öneriyi kabul etmeye hazır olduklarını bildirdi ve **Isidor Ramishvili**'nin Bakü'ye gelmesini istedi[50].

Ne var ki, Alman arabuluculuğu başarısız oldu. Türkler, ikili oynadıkları için Alman müttefiklerinden memnun değillerdi. Şayet Bakü'yü işgal ederlerse, Türklerin, Almanya'nın fena hâlde ihtiyaç duyduğu petrolü verimli bir biçimde üretemeyeceğinden korkan *"sadık müttefik Almanya (!)"* Bakü'nün Sovyet Rusya'nın elinde kalmasını istiyordu. **General Ludendorff** hariç bunu hiç kimse bu kadar itiraf etmemiştir[51].

---

49. Aynı yer, s. 306 vd.

50. **Dokumenty i materialy,** NN. 223, s. 440-441.

51. E. Von Ludendorff; **Ludendorff's Own Story**, New York, Vol. II, s. 258.

Diğer taraftan Türkler, Almanlar hoşlansın ya da hoşlanmasın, Bakü'yü almaya kararlıydılar. İngilizlerin Bakü'ye ayak bastıkları andan itibaren Almanlar Türkleri frenlemek hususundaki ilgilerini kaybettiler. Bu nedenle, **Isidor Ramishvili**, arabuluculuk sayesinde anlaşmazlığın çözülmesinin imkansız olduğu konusunda Orta Hazar Diktatörlüğü'ne bilgi vermek zorunda kaldı. **Ramishvili**, arabuluculuk teşebbüsünün başarısız olma sebebi olarak, bu mesele hakkında Azerbaycan Hükümeti'nin katı tutumunu göstermişti. Şüphesiz ki, Azerbaycanlılar Bakü'yü Türklerden bile daha fazla istiyorlardı, ancak onlar nihai faktör değillerdi[52]. Türklerle bir antlaşma yapmış olsalardı, Orta Hazar Diktatörlüğü'nün **Dunsterville**'i uyarıp uyarmayacağı hususu spekülasyona açık bir konudur.

Bakü'nün Düşüşü

İngilizlerin gitmesiyle Bakü yirmi dört saat bile dayanamadı. General **Bagratuni** komutası altındaki Ermeni birliklerinin bir bölümü gemilerle yurt dışına kaçabilmiş ve Enzeli'ye ulaşabilmişti[53]. 15 Eylül 1918 tarihinde Azerbaycan birlikleri şehre doluştu. Türkler, Azerbaycanlıların Mart Olayları'nın tamamen öcünü alıncaya kadar üç gün boyunca şehir dışında kaldılar. Ermeni Milli Konseyi'nin özel bir komisyonu tarafından toplanan rakamlar 5.248 Bakü Ermenisi'nin katledildiğini göstermektedir. Ayrıca, Kafkasya'nın değişik bölgelerinden göçmen olarak gelen ve yanlış bir zamanda Bakü'de bulunan 1.500 Ermeni de öldürülmüştü. Komisyon bu rakamlara cesetleri caddelerde bulunan fakat kimlikleri asla tespit edilememiş olan 2.240 Ermeni'yi de ekledi. Böylece toplam sayı 8.988'e ulaşmıştı. Bu bilginin Ermeni Milli Konseyi tarafından toplandığına dikkat edilirse, verilen rakamların ne kadar tarafsız oldukları tartışılabilir. Ancak, olayların genel seyri takip edilirse, rakamların o kadar da çok abartılı olmadıkları görülür[54].

52. **Dokumenty i materialy,** No. 227, s. 443.

53. **La voix de l'Arménie**, No. 19, October, 1918, s. 674.

54. B. Ishkhanian; **Velikie uzhasy v gorode Baku**, Tiflis 1920, s. 28-30.

Yirmi Altı Komiser

Bakü Komiserleri, **Shaumian**, **Japaridze**, **Korganov** ve diğerleri, Bakü'deki Eylül katliâmında ölmediler. Ancak en az o kadar feci ve tuhaf bir kader onları bekliyordu. Daha önce ilki 31 Temmuz'da ve ikincisi 14 Ağustos'ta olmak üzere iki defa Bakü'den kaçma teşebbüsünde bulunmuşlardı. Her iki teşebbüste de gemileri Orta Hazar Diktatörlüğü tarafından geri çevrilmiş ve ikinci teşebbüsten sonra hapse atılmışlardı.

Hemen sonra yeni Bakü Sovyeti için seçimler yapıldı. Tuhaf bir şekilde **Shaumian**, **Japaridze**, **Mikoian**, **Fioletov** ve hapse atılmış Bolşevik komiserlerden birkaçı seçilmişti. Buna rağmen Orta Hazar Diktatörlüğü bunları serbest bırakmayı reddetti. Hatta işlenmiş bazı suçlardan sorumlu tutularak Bolşeviklerin yargılanması için hazırlıklara başlandı.

İngilizler Bakü'yü terk eder etmez, çok büyük bir panik şehri sarmıştı. Bir şekilde tutuklanmamış Bolşeviklerden birisi olan **Mikoian**, mahkumların serbest bırakılması hususunda bir emir çıkarttırmaya ve Azerbaycan birlikleri şehre girmeden birkaç saat önce tutuklu Bolşevikleri hapisten çıkarmaya muvaffak oldu. Komiserler *"Türkmen"* adlı gemiye bindiler, tam zamanında denize açıldılar. Azerbaycanlılar Bakü'ye girerlerken ölü ya da diri yakalanan her Bolşevik için ödül verileceğini ilan ediyorlardı.

İlk olarak *"Türkmen"* in Astrahan'a doğru yelken açmasına karar verildi, ancak, aileleri ya Petrovks'a ya da Krasnovodosk'a tahliye edilmiş bulunan mürettabat, gemiyi Hazar Denizi'ndeki tek Bolşevik limanına götürmeyi reddettiler. Komiserlere gitmek için bazı limanlar önerildi: İngiliz işgali altındaki Enzeli, **Bicherakov**'un elindeki Petrovsk, SR'lerin önemli rol oynadıkları Bolşevik karşıtı sözde bir hükümet tarafından idare edilen ve Komiserlere diğerlerine nazaran en tehlikesiz yer gibi görünen Krasnovodosk. Böylece geminin Krasnovodsk'a gitmesine karar verildi[55].

Komiserler bu şehirde karaya adım atar atmaz, yerel yetkililer tarafından tutuklandılar ve hapse atıldılar. Kendilerini lavabo ve yatacak yerden mahrum bırakan, paralarına ve değerli eşyalarına el koyan ve kendilerine kötü muamelede bulunan gardiyanlara karşı yaptıkları protestolar boşunaydı. Bolşevik karşıtı *"Krasnovodosk Hükümeti İdare Komitesi"* nin başı olan **Kuhn**, **Bicherakov**'a telgraf çekerek mahkum-

55. Suren Shaumian; a. g. m., s. 98-112.

ların askeri mahkemede yargılanmaları için izin istedi[56]. Bu arada Horasan'daki bir İngiliz kuvvetine kumanda eden **General Malleson** da Hazar-ötesi Hükümeti'nin mahkumlarla ne yapmak niyetinde olduğunu öğrenmek için Aşkabad'daki temsilcisi Yüzbaşı **Teague-Jones**'a telgraf çekmişti[57]. **Malleson** başından defetmek için Bolşevikleri Hindistan'a göndermek istiyordu. **Teague-Jones**, Hazar-ötesi Hükümeti'nin Komiserlerin akıbetlerine karar vereceği toplantıda hazır bulundu. Memurların bazıları sarhoştu ve **Teague-Jones** mesele hâlledilmeden önce toplantıyı terk etti. Ertesi gün ona yirmi altı Bolşevik'in kurşuna dizileceği söylendi. **Teague-Jones** derhâl **General Malleson**'a telgraf çekti, ancak General, mahkumların idamını önlemek için hiçbir önlem almadı. Üç gün sonra Yüzbaşı **Teague-Jones**'a Komiserler'in Krasnovodosk ile Aşkabad arasındaki kum çölünde kurşuna dizilmiş oldukları bilgisi geldi[58].

Yirmi altı komiserin idam edilmesi *"önemli bir dava"* haline geldi. Bu konu ile ilgili olarak yüzlerce makale ve düzinelerce kitap yazılmış bulunuyor. Daha 1919'un Nisan ayında **Stalin** *"medenî ve insancıl İngiltere'den gelen yamyamları"* suçlamıştı[59]. İdamdan birkaç ay sonra, bir SR olan **Vadim Chaikin** kurşuna dizme hadisesi ile ilgili olarak **Kuhn, Funtikov, Druzhkin** ve Hazar-ötesi'nin Bolşevik karşıtı hükümetinin diğer üyelerinin sorumlu olduklarını gösteren delilleri toplamıştır. Bununla birlikte **Funtikov**, **Teague-Jones**'un **Druzhkin** ile Komiserlerin öldürülmesi gerektiği hususunda mutabakata vardığını iddia ederek, Yüzbaşı'yı da suçlamıştı[60]. **Teague-Jones** ise katiyetle bu yirmi altı cinayetle herhangi bir şekilde bağlantısı olduğunu reddetmekte ve şu tartışmayı gündeme getirmekteydi:

> Mahkumların akıbeti İngilizlerin bu konu ile ilgili olarak herhangi bir müdahaleleri olmaksızın Aşkabad'daki Rus yetkililerce tartışılmış ve karara bağlanmıştır.
>
> Yüzbaşı, yirmi altı kişinin öldürülmesi ile ilgili bütün sorumluluğun

56. **Dokumenty po istorii grazhdanskoi voiny v S. S. R. R.,** Vol. I, s. 296-297.

57. **Great Britain; Accounts and Papers, XXV, Russia**, No. I (1923), NN. 6-8, s. 8-12.

58. Aynı yer.

59. Stalin; **Sochineniia**, Vol. IV, s. 252-255.

60. V. Chaikin; **K istorii rossiiskoi revolutsii, vypusk I,** Moscow, 1922, s. 54-55.

SR'lerde olduğunu ve bizzat bir SR olan **Chaikin**'in de yoldaşlarını aklamak düşüncesiyle suçu bunlardan alarak İngilizlerin üzerine atmaya çalıştığını ifade etmiştir. Sovyet Hükümeti'nin **Teague-Jones**'u suçlamaya devam etmesi üzerine, Aralık 1922'de Britanya Hükümeti, kuvvetlerinin suçlanmasını protesto etti. Buna karşılık olarak Sovyet Hükümeti, Britanya işgali altındaki topraklarda işlenen cinayetlerden İngilizlerin sorumlu olacağı cevabını verdi[61]. Şüphesizdir ki, tarafsız bir mahkeme **Chaikin**'in suçlamalarından ötürü **Teague-Jones**'u mahkum etmezdi, ancak en azından ihmalkâr olduğunu kabul etmek durumundayız. Bu cinayetin işlenmesini kolayca önleyebilecekken, görünüşe göre mahkumların kaderi O'nu yeterince enterese etmemiş, bunların akıbetlerine karar verilecek toplantının sonuna kadar dahi beklememiştir.

Komiserlerin idamı Bolşeviklere ağır bir darbe vurmuştur; bunların yokluğu uzun bir süre hissedilmiştir.

Azerbaycan Hükümeti Bakü'ye Giriyor

17 Eylül'de Azerbaycan Hükümeti Gence'den Bakü'ye geldi. **Feth Ali Han Hoyski** Kabinesi, Sultan'ın iyi dileklerine mazhar olmuş, 6 Eylül'de Ayasofya'da yapılan özel bir huzur merasiminde, **Resulzâde**, **Hasmemedov** ve **Safikürdski** Padişah'ın huzuruna kabul edilmişlerdi. Burada, Sultan'ın himayesinde bu günden sonra memleketlerinde *"ilerleme ve gelişme"* doğrultusundaki umutlarını ifade ettiler[62]. Azerbaycan'ın yardıma ihtiyacı vardı. Bakü'nün etrafındaki memleket peşi sıra gelen savaş dalgaları yüzünden harap olmuştu. Yaralarını sarmak için şehrin düzen ve barışa ihtiyacı vardı.

---

61. **Great Britain; Accounts ans Papers, XXV, Russia**, No. I (1923), NN. 6, 7, 8, s. 8-12.

62. **Azerbaycan**, Sayı: 13, 20 Ekim 1918'den Popov, *"Iz epokhi angliiskoi interventsii v Zakavkazie"*, **Proletarskaia Revolutsiia** NN. 6-7, 1923, s. 225.

IX. Bölüm
Bağımsız Gürcistan

Gürcülere göre, *"Alman kelimesi kurtuluşun bir simgesi idi"* [1]. Sivri uçlu miğferleriyle Alman askerleri Gürcistan'da görüldüğü vakit, Gürcü halkı rahat bir nefes aldı. Gürcistan gibi uzak bir yere asker göndermek Alman Yüksek Komutanlığı için gerçek bir fedakârlık idi. Önceliğin Orta Doğu'daki Filistin Cephesi'ne verilmesi gerektiğine inanan **Liman Von Sanders** gibi askeri uzmanların protestolarına rağmen, başka bir yerde gerekli olabilecek askeri birimler Kafkasya'ya gönderildi [2].

Bununla birlikte, Almanya insanî kaygılarından ötürü Gürcistan'a yardım etmiyordu. Profesyonel bir askerin açık sözlülüğü ile bu konuda **Ludendorff** şunları yazmıştı:

> Bizim için bu mıntıkada güçlü bir el göstermek gerekli hâle gelmişti. Yalnızca bu bölgeden bazı askeri yardımlar sağlamayı düşünmüyor, aynı zamanda ham madde elde etmeyi de ümit ediyorduk. Bu meselede Batum'daki faaliyetleri nedeniyle bir kere daha Türkiye'ye güvenemezdik. Zira Batum'daki bütün malzemeye kendileri için el koyma hakkı bulunduğunu iddia etmişlerdi. Ancak bileğimizin gücüyle, Bakü'den petrol almayı ümit edebilirdik[3].

---

1. Karibi; **Krasnaia kniga**, s. 159.
2. Liman Von Sanders; **Five Years in Turkey**, Anapolis, 1927, s. 238 vd.
3. Ludendorff; **Ludendorff's Own Story**, Vol. II, s. 302.

Böylece, petrol gereksinimi ve Türklerin güven vermemesi gibi hususlar Alman Komutanlığı'nı, diğer cephelerde kuvvet kaybına uğramak pahasına, Kafkasya'ya asker göndermek zorunda bırakmıştır.

Almanlar Geliyor

13 Haziran'da Tiflis'te bir deklerasyon yayınlandı. Bu deklerasyonda şunlar söyleniyordu:

> Gürcü Hükümeti, halka, Tiflis'e gelmiş bulunan Alman birliklerinin, Hükümetle tam bir uyum içerisinde ve Hükümetin doğrultusunda Gürcü Demokratik Cumhuriyeti'nin sınırlarını müdafaa etmek amacıyla Gürcistan Hükümeti tarafından davet edildiğini bildirir[4].

Almanlar ise, buradaki görevleri ile ilgili olarak daha kapsamlı bir fikir sahibi idiler. **Karl Kautsky**, Almanların üretici güçlerin organizatörleri olarak geldiklerini, çünkü, özellikle başta manganez olmak üzere Gürcistan'ın hammadde kaynaklarına gereksinim duyduklarını yazmıştır. Almanlar, dikkat çekici bir maharetle Gürcistan'ı sömürme vazifesinin üstesinden geldiler. Birliklerin disiplini, subayların arkadaşça tutumları ve idarecilerin yetenekleri Alman işgalini oldukça popüler bir hâle getirdi. Öyle ki, **Kautsky** durumla ilgili olarak *"Gürcistan, bu savaşta Alman ordularının Almanya için propaganda çalışması yaptığı birkaç ülkeden biridir"* ifadesini yazabilmişti[5].

Alman-Gürcü Müzakereleri

Chkhenkeli'nin başkanlığını yaptı Gürcü delege heyeti Berlin'e vardığı zaman, bağımsız, hükümran bir devletin temsilcileri olmaları sebebiyle onurlandırılmışlardı. **Chkhenkeli**, 26 Mayıs 1918 tarihinde Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan ettiğini ve 4 Haziran'da Batum'da Türkiye ile Gürcistan arasında bir barış antlaşmasının imzalandığını, böylelikle Osmanlı İmparatorluğu'nun da Gürcistan'ın bağımsızlığını tanıdığını resmen bildirdi. Şimdi, Batum Anlaşması hükümlerinin iyileştirilmesi ümidiyle Gürcü delegasyonu, Almanya, Avusturya ve Bulgaristan'ın da katılacağı yeni bir konferansın toplanmasını teklif ediyordu[6].

---

4. M. Amia; **Put gruzinskoi zhirondy**, Tiflis, 1926, s. 6, n.

5. Kautsky; **Georgia**, s. 89.

6. Avalov; **Nezavisimost Gruzii**, s. 97.

II. Wilhelm ve **Ludendorff**, Almanya ile Gürcistan arasındaki ilişkilerin sıkılaştırılması gerektiği hususundaki **Von Lossow**'un düşünceleriyle hemfikir idiler. Hatta saray çevrelerinde Gürcistan'da monarşinin yeniden kurulması ve tahta da Alman prenslerinden birisinin geçirilmesi bile konuşulmaktaydı. Gürcü delegelerinden biri olan **Avalov** ile bir Alman diplomatın yapmış oldukları sohbette, bu Alman diplomatı ülkede monarşi taraftarı herhangi bir eğilim olup olmadığını sormuş, bunun üzerine **Avalov** ona, ülkedeki genel hissiyatın cumhuriyetçilik olduğu hususunda güvence vermişti. **Avalov** bu konuşmayı takiben Alman'a Gürcistan ile Reich arasındaki gelecekteki ilişkilerin nasıl öngörüldüğünü sormuştu. Almış olduğu cevap birtakım şeyleri açığa vurmuştur. Diplomat, Gürcistan'daki Almanların durumunun bir Hindistan prenslik devletindeki İngilizlerin durumuna yakın bir şey olması gerektiğini söylemişti[7].

Von Lossow'un coşkusuna, **Ludendorff**'un ilgisine ve bizzat Kayzer'in desteğine rağmen, Gürcü bağımsızlığı ilan edildiğinde, Almanya ve Rusya'nın barış antlaşması yapmış olmaları sebebiyle, Alman Dışişleri Bakanlığı Hukuk İşleri Bölümü'nün Müdürü Gürcistan'ın resmen egemen bir devlet olarak kabul edilebilmesinin Rusya'nm rızasına bağlı olduğunu iddia etmek suretiyle katı bir şekilci tavır takındı[8].

Bunu Wilhelmstrasse'den gelen avukatlar ile Gürcü delegeleri arasında geçen uzun tartışmalar takip etti. Almanlar, Gürcistan'ın uzun bir süre önce bağımsız bir devlet olarak ortadan kalktığını iddia ediyorlardı. Yüz yıldan fazla bir süredir bu memleket Rusya'nm bir parçası olmuş, hatta Brest-Litovsk'taki müzakereler sırasında bile Gürcistan'ın hiçbir şekilde bağımsızlık talebi olmamıştı. Bu sebeple, Almanya, Rusya Gürcistan'ı tanımak hususunda ilk adımı atmadığı müddetçe, yasal olarak Gürcistan'ı tanıyamazdı. Buna verilen cevapta Gürcüler Gürcistan'ın özel durumuna işaret ettiler. Şayet Almanya Gürcistan'ı tanımamışsa, o zaman **Von Lossow**'un Batum Konferansı'nda nasıl yer aldığını sordular. Bunun üzerine Almanlar **Von Lossow**'un katılımının tam anlamıyla *"de facto"* olduğunu söyleyerek cevap verdiler[9].

Bu biçimsel engellerden yılmayan Gürcüler, Alman memurları sa-

7. Aynı yer, s. 82-83.

8. Aynı yer, s. 78.

9. Aynı yer, s. 86-87.

vunma, delil, teklif, vaat bombardımanına tutarak, memorandum üzerine memorandum yazdılar. Haziran ayında **Avalov** iki memorandum yazdı. Bunlardan ilki Gürcistan'ın Rusya'dan ayrılma süreciyle ilgiliydi. Diğeri ise mevcut siyasi meseleler hakkındaydı. **Avalov**, her şeyden önce, Gürcistan'ın ekonomisini ve askeri kurumlarını güçlendirmek, diğer devletler tarafından tanınmak ve bunlarla diplomatik ilişki içerisine girmek mecburiyetinde olduğunu yazmıştı. İkinci vazife, kendisini muhtemel saldırılardan korumak için yeterli askeri güce sahip bir Transkafkasya konfederasyonu için hazırlık yapılması hususunda Gürcistan ile komşuları arasında ittifakların kurulması olacaktı. Böyle bir konfederasyonun temel taşı konumundaki Gürcistan'a yardım etmek, Almanya'nın yararına olacaktı. Gürcistan sayesinde, Almanya'nın siyasi ve ekonomik etkisi Yakındoğu ülkelerine kolay bir giriş yolu bulacaktı. Ayrıca, Almanya Gürcistan'a borç para verir vermez, kendisine Gürcistan'ın madensel zenginliklerinden istifade etme hakkı da verilecekti[10]. Gürcüler, tekliflerinin mümkün olduğunca cezp edici olması için her şeyi yaptılar. Almanya'nın burayla ilgilenmesi hususu şüphe götürmez bir gerçeklikti. Temmuz ayında, Almanya'nın Gürcistan'ı tanımasına itiraz etmemesi hususunda Rusya'yı ikna etmek için, Almanya Rusya'yla müzakereye başladı. Bu konuda hükümetine danışan Berlin'deki Sovyet Büyükelçisi **Ioffe**'ye, Almanya'nın bu Transkafkasya Cumhuriyeti'ni tanımasına Rusya'nın izin verdiği bildirildi[11].

27 Ağustos'ta Brest-Litovsk Antlaşması'na ilâve bir antlaşma Berlin'de imzalandı. Bu antlaşmanın Kafkasya ile ilgili olan altıncı bölümünün 13. maddesinde, Almanya'nın Gürcistan'ın bağımsızlığını tanımasına Rusya'nın itiraz etmeyeceği belirtiliyordu. 14. maddede Almanya'nın, Gürcistan'ın dışında, Kafkasya'da askeri faaliyetler yürüten üçüncü bir güce hiçbir şekilde yardım etmeyeceği ifade ediliyordu. Harita üzerinde bir hat çizilmiş, Almanya üçüncü bir gücün bu hattı geçmemesi için nüfuzunu kullanmayı vaat etmişti. Söz konusu bu hat, Bakü'yü kapsıyordu. Karşılık olarak Almanya'ya Bakü petrol üretiminin dörtte biri vaat edildi[12].

Rus rızası alınır alınmaz, Almanya ve Gürcistan bir antlaşma metni

10. Aynı yer, s. 104-105.

11. Aynı yer, s. 111.

12. Kliuchnikov and Sabanin; **Mezhdunarodnaia politika**, Ch. II, No. 125, s. 165.

üzerinde çalışmaya başladılar. 3 Ekim'e kadar bu metin imzalanmaya hazır hâle gelmişti. Metnin giriş bölümünde, üst akit taraflarının dostça ilişkiler kurmayı, böylece Gürcistan'ın siyasi ve ekonomik gelişmesine yardımcı olmayı arzu ettikleri ifade ediliyordu. Tasarlanan antlaşma sekiz bölümden meydana gelmişti. İlk bölümde, Almanya'nın yeni ulusu tanımasına yer veriliyor, barış ve dostluk içerisinde yaşamak için akit taraflarının arzusu ifade ediliyordu. Bölüm 2, diplomatik ve konsolosluk temsilciliklerinin meselelerini kapsıyordu. Bölüm 3, 4 ve 5 sırasıyla, 1914'ten önce yapılmış Gürcistan'a uygulanabilecek Rus-Alman anlaşmaları, ekonomik meseleler ve savaş esirlerinin değişimi ile ilgili idi. Bölüm 6'da, on dokuzuncu yüzyılda Gürcistan'a yerleşmiş bulunan çok sayıdaki Alman koloniste, Gürcü vatandaşlarına verilen hakların aynısı veriliyordu. Bölüm 7'de, Gürcistan'daki Alman kilise ve okulları için özel garantiler sağlanıyor ve Almanlara arkeolojik kazı yapma hakkı veriliyordu. Sekizinci ve son bölüm, antlaşmanın onay bölümüne ayrılmıştı. Ancak Almanların savaştaki ters dönen talihleri bu antlaşmanın imzalanmasına engel oldu.

Yukarıda tartışılan siyasi antlaşma ile hemen hemen aynı zamanda, ekonomik bir anlaşmanın taslağı da hazırlanmıştı. Ekonomi İşleri Merkez Bürosu (Reichswirt-schaftsamt) Başkanı **Baron Von Stein** ile yapılan ön müzakereleri, Krupp, Deutsche-Luxemburgische Aktiengesselschaft, Gewerkschaft Deutscher Kaiser ve diğerleri gibi Alman ağır sanayisinin temsilcileri ile yapılan pazarlıklar takip etti. Bunların asıl sözcüsü **Fritz Thyssen** idi.

Almanlar büyük oranda Gürcü manganezi ile ilgileniyorlardı. Bu madenin verimli bir şekilde üretilmesinin sağlanması için manganez madenciliğinde tekel olacak özel bir şirketin kurulmasına karar verildi. Kurulacak diğer iki şirketin birincisi, cevherin Chiatury mıntıkasından demiryolu ile nakliyesini idare edecek, ikincisi ise Poti Limanı'nın idaresi ile sorumlu olacaktı. Almanlar bu şirketlerin kontrollerini ele geçirmek istiyorlardı, ancak Gürcüler kendi plânlarını teklif ettiler. Buna göre, şirketlerin idaresinde her iki millet de eşit bir şekilde temsil edilecekti. Gürcüler denetleme hakkını muhafaza ederken, Almanlar da teknik kontrolü yürüteceklerdi. Almanlar Gürcü tasarısını kabul ettiler ve akitnamenin Gürcistan'ın resmen tanınmasından sonra yürürlüğe konulması kaydıyla, anlaşma imzalandı. Bu tanıma hiçbir zaman gerçek-

leşmediği için, *"manganez"* anlaşması da asla yürürlüğe konulamadı[13].

1918 yılının yaz mevsimi boyunca Almanya Kafkasya'da Türkiye'yi dizginlemeye çalıştı. 27 Ağustos antlaşmasına göre Almanya Rusya'ya Türklerin Bakü'ye girmesine izin vermeyeceğini vaat ediyordu. Aslında Gürcistan'da Alman birliklerinin mevcudiyeti, Osmanlı İmparatorluğu'na bir hakaret idi. Batum Antlaşması'na göre Türk birlikleri Gürcü demiryolları boyunca belirlenen konumlarına yerleşmek istediklerinde, Gürcüler Türklere Alman Yüksek Kumandanlığı'ndan verilen emirler gereği böyle yapmak zorunda olduklarını söyleyerek, Gürcü birliklerini anılan mıntıkalardan çekmeyi reddettiler. İşin doğrusu, 7 Haziran'da **General Von Lossow**'un Gürcü Hükümeti'ne telgraf çekerek, Gürcü birliklerinin kendi mıntıkalarında kalmaları gerektiğini bildirmesi idi[14].

Alman gazeteleri Türk faaliyetlerini eleştiriyordu. *"Neue Badische Landerzeitung"* Türkiye'nin, İngilizlerin sürekli olarak ilerledikleri Mezopotamya ve Filistin'den kuvvetlerini çekerek başka yerlere dağıtmasını kınadı. *"Türkiye, başka yerlerde fetihler yaparken, Mezopotamya ve Filistin'i kendisi için bizim mi yeniden fethetmemizi düşünüyor?"* diye Almanlar soruyordu[15].

Haziran ayında Türkiye Batum Antlaşması'nı yeniden gözden geçirmek için İstanbul'daki bir konferansa Transkafkasya cumhuriyetlerini, Almanya'yı, Avusturya'yı ve Bulgaristan'ı davet etti. 20 Haziran'da başkanlığını **Gegechkori**'nin yaptığı bir Gürcü delege heyeti Osmanlı başkentine ulaştı. Burada bu heyete diğer iki Transkafkasya devletinin delegeleri de katıldılar. Ermeni delegelerinin başkanı **Khatisian** *"Politische Korrespondenz"* adlı bir Viyana gazetesinin muhabirine bir mülakat verdi, ancak söyleyecek çok az sözü vardı[16]. Türklerin ne plânladığına dair hiçbir delegenin açık bir fikri yoktu. Türkler ilk olarak Azerbaycan'daki vaziyetlerini pekiştirmeyi istediklerinden, konferans birkaç kere ertelendi. Delegeler Osmanlı Hükümeti'nin misafirleri olarak Beyoğlu'nun en iyi otellerinde, gelecekle ilgili olarak dedikodu ve spekülasyon yaparak,

13. Aynı yer, s. 105-107.

14. **Dokumenty i materialy,** No. 182, s. 367.

15. **La voix de l'Arménie**, Sayı: 12, Haziran 1918, s. 432-433.

16. Aynı yer, Sayı: 13, Temmuz 1918, s. 506-507.

ağırlandılar[17].

Batum Referandumu

Bu arada Gürcüler, Türklere karşı Almanları oynamaya devam ettiler. 20 Haziran'da **Ramishvili** Alman diplomatik temsilcisi **Kont Von der Schulenburg**'a bir mektup yazdı. Mektubunda Türklerin Brest-Litovsk Antlaşması'na göre kendi etnik self-determinasyon haklarını kullanmak isteyen Acaralara (Batum civarındaki Karadeniz sahillerinin yerlisi olan Müslüman Gürcüler) baskı yaptıklarını söylüyordu[18]. Bunu şikâyet ve protesto dizileri takip etti. Ancak Türkler, formalitelerden endişelenmiyorlardı. Batum'da bir *"referandum"* yaptılar ve ezici bir çoğunlukla kazandılar.

28 Temmuz'da **Ramishvili**'den gelen bir mektuba cevap olarak, Gürcistan'daki Alman kuvvetlerinin komutanı **General Von Kress**, Türklerin Batum Referandumu'nu komşu devletlerle bir uzlaşmaya varmadan düzenlediklerini, böylece Brest-Litovsk Antlaşması'nın 4. maddesini ihlâl ettiklerinden dolayı, Alman Hükümeti'nin, bu referanduma karşı bir Gürcü diplomatik protesto girişimini haklı göreceğini ifade ediyordu[19].

Protesto etmek hususunda Almanlar tarafından cesaretlendirilen Gürcistan, Türk Üçüncü Ordu Komutanı'na bir nota yolladı. Bu notada Batum Referandumu'nun yürütülme biçimi hakkında şikâyette bulunuluyordu. Gürcü Hükümeti dokuz madde hâlinde şikâyetlerini şu şekilde dile getirmişlerdi:

1. Bu referandum, bir devlet zorla işgal altında tutulurken yapılmıştır.
2. Hazırlık çalışması kötü bir şekilde yürütülmüştür.
3. Referandum beklenmedik bir anda ve yalnızca iki dille ilan edilmiş olup, bunun hakkında bilgi sahibi olmak Gürcüler için imkansızdı.
4. Referandum zamanında yerli halkın büyük bir kısmı Batum'da değildi ve Türk yetkililer tarafından konulan bir yasak yüzünden geri dönememişlerdir.
5. Oylama gizli yapılmamıştır.

---

17. Avalov; a. g. e., s. 100.
18. **Dokumenty i materialy,** No. 187, s. 375.
19. Aynı yer, No. 188, s. 337-338.

6. Türkler oy verenleri etkilemiş ve hatta onların gözünü korkutmuşlardır.

7. Birçok vatandaşın oy kullanmasına müsaade edilmemiştir.

8. Örneğin İranlılar gibi, geçici olarak burada ikamet edenlerin oy kullanmasına izin verilmiştir.

9. Oy pusulaları milliyetlere göre dağıtılmış, böylece oy verenlerin serbestlikleri kısıtlanmıştır.

Yukarıdaki nedenlerden dolayı, Gürcistan Hükümeti Batum Referandumu'nu protesto etti ve bu referandumu geçersiz kabul etti[20]. Bunun üzerine Türk Üçüncü Ordusu'nun Komutanı Esad Paşa Gürcü suçlamalarının hatalı olduğunu söyledi. Refrandumun serbest bir şekilde icra edildiği hususunda güvence verdi, buna delil olarak da Türkiye ile birleşmeye karşı verilen çok sayıda oyun varlığını gösterdi[21].

Almanya'nın talihi Fransa Cephesi'nde ters gitmeye başlayınca, Türklerin Gürcistan ve Ermenistan'a karşı olan tutumları da değişmeye başladı. Eylül 1918'de Berlin'e yapmış olduğu ziyaretinde Osmanlı Başbakanı **Talat Paşa**, Adlon Oteli'ndeki suitinde Gürcü delegelerini kabul etti ve onlara Türkiye ile Gürcistan arasında daha iyi ilişkilerin kurulmasına yardımcı olmak hususunda İstanbul'daki nüfuzunu kullanacağını vaat etti. Ülkesi ile Transkafkasya arasındaki ortak çıkarlar, hepsinin Doğulu olması vb. gibi şeyler hakkında konuştu. Adeta bir samimiyet ve çekicilik abidesi olmuştu[22].

Türk Tutumundaki Değişiklik

Bir aydan daha kısa bir süre sonra Türkiye Gürcistan'a gerçek tavizler vermeye hazırdı. Şimdi, Batı Cephesi'nde, Reich'ın zaferinin muhteşem hayalini tuzla buz ederek Alman Ordusu geri çekiliyordu. Talat Paşa Hükümeti düştü. Ekim 1918'de Gürcü diplomatik temsilcilerini kabul eden yeni Başbakan **İzzet Paşa** onlara ülkesinin işgal etmiş olduğu ve Brest-Litovsk Antlaşması ile kendisine verilen bütün Transkafkasya topraklarından geri çekilmeye istekli olduğunu bildirdi. Bu sırada İstanbul'da bulunan **General Von Lossow** da Ermenilerle birlikte Gürcülere Türk

20. Aynı yer, No. 185, s. 370-371.

21. Aynı yer, No. 186, s. 372-374.

22. Avalov; a. g. e., s. 122-123.

gururunu incitmemelerini, ancak Türkler tarafından tahliye edilen Gürcistan ve Ermenistan arasındaki topraklarda, bu iki ülke arasında yapılacak ikili bir anlaşma ile çözümlenmesi gereken sınırın belirlenmesi problemiyle ilgili olarak Osmanlı Hükümeti ile konuşmalarını tavsiye etti[23]. Ne var ki, Gürcü ve Ermenilerin Türklerle daha uzun uzun müzakere etmelerine gerek yoktu. Osmanlı İmparatorluğu, 1917'de Transkafkasya'dakinden farklı olmayan bir karmaşa içerisine sürüklenmişti.

Tekrar hatırlanılacağı gibi, Mart 1917'den itibaren Transkafkasya bir krizden diğerine savrulup durmuştu. Geçici Hükümet Çar Rejimi'nin yerini aldıktan kısa bir süre sonra Bolşevikler tarafından devrilmişti. Kendilerini Bolşeviklerden korumak isteyen Transkafkasya, Türkiye'nin baskısı ile, bağımsızlığını ilan etmişti. Fakat bağımsızlık huzur getirmemişti. Türkiye Transkafkasya'nın büyük bir kısmının efendisi olunca, Gürcistan Alman süngülerinin arkasında geçici bir sığınak aramıştı. Ancak kısa Alman işgali dönemi sırasında bile Gürcistan sürekli bir karmaşa hâlinde yaşamıştı.

1918'in yaz aylarında, Gürcistan'a iki kaynaktan bela gelmiştir: Komşu Ermenistan ve Azerbaycan Cumhuriyetleri ile Alman işgal ordusu. Batum Antlaşması'nın imzalandığı tarih olan 4 Haziran 1918'de bu üç cumhuriyet arasında ilk anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşma, Transkafkasya demiryollarının yürüyen vasıtalarının paylaşılması ile ilgili olup, her bir ülke sınırlarının içindeki demiryollarının uzunluğu ile orantılı bir sayıda lokomotif ve vagon almıştır. Bu anlaşma yalnızca konu ile ilgili bu cumhuriyetlerin temsilcileri arasında imzalanmamış, aynı zamanda **Halil Bey** tarafından da imza edilmiştir[24]. Görünüşe göre, Transkafkasya devletleri arasında çıkan meselelerin büyük bir kısmı aynı şekilde çözülebiliyordu, ancak durum bunun tersine dönecekti.

Gürcistan ve Azerbaycan

Haziran'ın ortasında bazı Almanların da refakat ettiği Gürcü birlikleri, Gürcistan'ın kendi ülkesinin bir parçası olduğunu iddia ettiği Borçalı mıntıkasına girdi. Borçalı ve Lori mıntıkaları Gürcü, Ermeni ve Azerbaycanlılardan oluşan karma bir halka sahip olup, bu memleketler üzerinde en fazla hak talep etmeye kimin hakkı olduğunu belirlemek

23. Aynı yer, s. 140-141.

24. **Dokumenty i materialy,** No. 179, s. 365.

imkansızdı. Azerbaycan'ın Dışişleri Bakanı **Mehmed Hasan Hacinski**, Gürcü Hükümeti'ne bir nota gönderdi. Bu notada Borçalı, Sığnak ve Tiflis mıntıkaları ahalisinin tamamen Müslüman olduğunu ve bunların Azerbaycan'a ilhak olmak arzusunda bulunduğunu ifade ediyordu. **Hacinski**, iki ülke arasındaki dostluk adına Gürcistan'dan Borçalı'yı tahliye etmesini ve burasının ilhakı için verilen emirlerin feshedilmesini rica etti. Bu sınırın çizilmesi için karma bir komisyonun toplanması yoluyla bu anlaşmazlığın çözülmesini teklif etti[25]. Gürcü Hükümeti bunun üzerine Borçalı'nın her zaman Gürcistan'ın bir parçası olduğunu ve ayrıca Gürcistan'ın doğu sınırlarının tartışma konusu yapılamayacağını bildirerek sert bir şekilde cevaplandırdı. Gürcü cevabını kaleme almış olan **Noi Ramishvili**, iki halk arasında mevcut olan dostça ilişkileri Azerbaycan'ın bu şekilde istismar ederek Gürcistan içişlerine burnunu sokmamasını tavsiye etti[26]. Görünüşe göre Azerbaycan Hükümeti de birkaç mil karelik arazi için Gürcistan'la bir çatışmaya atılmayı çıkarlarına uygun bulmuyordu. Bir sonraki notasında **Hacinski** Borçalı'dan bahsetmemiş, yalnızca Gürcistan ile Azerbaycan arasında resmi bir sınırın belirlenmesi için bir komisyonun kurulmasını istemişti[27].

Gürcistan ve Ermenistan

Borçalı'nın Gürcüler tarafından işgal edilmesini Ermenistan da protesto etti. Ermenistan burada yaşayan halkın çoğunluğunu Ermenilerin teşkil ettiğini iddia ediyordu. İlk olarak söz konusu bu bölgeyi, bölge halkını Türklerden korumak için işgal ettiğini bildiren Gürcistan, daha sonra düşüncesini değiştirdi ve burada kalmaya karar verdi. **Khatisian**, **Kachaznuni** ve diğer Ermeni temsilcileri ile bir konferansta **Iraklii Tsereteli**, Ermenistan'ın mevcudiyetini muhafaza etmek hususunda çok güçsüz olduğundan dolayı Gürcistan'ın Borçalı, Kazak ve Ahalkelek mıntıkalarını ilhak etmeye karar vermiş olduğunu bildirdi. Gürcülere göre bunun nedeni Kafkasya'da hem kendisini hem de Ermenistan'ı savunabilecek Almanya destekli güçlü Hıristiyan bir devletin olması ge-

25. Aynı yer, No. 221, s. 436-437.

26. Aynı yer, s. 437.

27. Aynı yer, s. 437-438.

rekliliği idi[28]. Gürcistan tarafından yapılan bunun gibi bir eylem, tabiî ki Transkafkasya devletleri arasında daha iyi ilişkilerin kurulmasına engel olmuştur.

Gürcistan Bakuryani civarındaki dağlık bölgede bir sığınak bulmaya çalışan seksen bin Ermeni'yi kabul etmeyi reddedince, karşılıklı hoşnutsuzluk yoğun bir hâl aldı. Bu mültecilerin vaziyeti acınacak hâldeydi. Eşkıyalar bunların hayvanlarını çalmışlardı ve bunların ne yiyeceği ne de sığınağı vardı. Salgın hastalıklar, barınaksızlık ve açlık ölümcül bir rol oynadı, bunların yaklaşık otuz bin kadarı kısa sürede hayatını kaybetti. Temmuz ayında Nuka ve Şamahı'dan kaçan çoğunluğunu kadın ve çocukların teşkil ettiği on beş bin Ermeni **Lagodakh** adlı bir Gürcü köyüne sığınmaya çalıştı. Ancak Gürcü birlikleri bunları süngülerinin ucu ile iteleyerek sınıra doğru, bunların birçoğunu katleden Azerbaycanlıların kucağına sürdüler[29]. Bu dönemde Ermenistan Borçalı'nın Gürcüler tarafından işgal edilmesine itiraz edecek ya da mültecilere karşı yapmış oldukları muamelelere misilleme yapacak durumda değildi, ancak bir savaş tohumu ekilmişti. Birkaç ay içinde, yüzyıllar boyunca barış içerisinde yaşayan iki halk arasında bu hadiseler çirkin bir çatışmaya sebebiyet verdi.

28. M. Varandian; **Le conflict arméno-géorgien et la guerre du Caucase**, Paris 1919, s. 74-75.

29. Aynı yer, s. 72-73. Mülteci ve hayatını kaybedenlerin sayıları için verilen rakamlar bir Taşnak tarafından yazılan bir kitaptan alınmış olup, bu bilgilerin güvenilirliğinin az olduğuna dikkat edilmelidir.

X. Bölüm
Gürcistan'ın Almanlar Tarafından İşgali

Gürcistan'a acı veren diğer bir problemin kaynağı 1918 yazındaki Alman askeri işgaliydi. Bir işgal ordusu ne kadar cana yakın olursa olsun, her zaman ülkesi işgal edilen halkı gücendirmiştir. Alman Ordusu, ekmeği Gürcü Hükümeti'nin tayin ettiği fiyattan daha yüksek fiyatlarda satın alıyor, böylece enflasyon ve hoşnutsuzluğu artırıyordu. **Noi Ramishvili**, Gürcü Hükümeti'nin yaptığı gibi Almanların köylüleri resmi fiyatlarda satış yapmaya zorlayamayacağından, daha yüksek fiyatlarla ödeme yapmak zorunda kaldıklarını söyleyen General **Von Kress**'le görüştü. Ayrıca, **Von Kress**, **Ramishvili**'ye kontrol edilmeyen spekülasyonların enflasyonun artmasından sorumlu olduğunu izah etti ve Gürcü Hükümeti'ne bunu durdurmak için tedbir almasını önerdi[1].

Gürcü Toprak Ağalarının Durumu

Bir ordunun işgal ettiği ülkenin iç işlerine bir dereceye kadar müdahale etmemesi imkansızdır. Gürcistan'daki Almanlar da bu politik gerçeklikten istisna değillerdi. Gori mıntıkası köylüleri kendi toprak ağalarına 1917 yılının kirasını ödemeyi reddettikleri zaman, toprak ağaları Hükümet'e yöneldiler, ancak Tiflis'te kendilerine hiçbir ilgi gösterilmedi. Hayal kırıklığına uğrayan ve çileden çıkan toprak ağaları Alman Kumandanı'na başvurdular. **Von Kress** toprak ağalarının vaziyetini İçiş-

---

1. **Dokumenty i materialy,** No. 190, s. 379-381.

leri Bakanı **Ramishvili**'ye götürdü. İçerisinde Gürcü Hükümeti'nden iki temsilci, toprak ağalarından iki temsilci ve Gürcistan'daki Alman delegelerinden bir üyenin yer alacağı bir komisyonun oluşturulmasını teklif etti. Komisyon toprak ağalarının toplama hakkına sahip olacakları meblağı tâyin edecek, Alman birlikleri de toplama işine yardımcı olmak hususunda hazırda tutulacaktı[2].

Bu özel durumda kira ödeyecek köylülerin yükümlülüğü hakkında kanunî düşünceyi ortaya koyan Avukat **S. Japaridze**, Gürcü Hükümeti'nin cevabını hazırladı. Aralık 1917'deki toprak reformu nedeniyle geniş arazilerin millileştirildiğini belirten **Japaridze**, toprak ağalarının reformdan sonra kendilerine bırakılan arazinin haricinde, kira bedeli talep etmeye haklarının olmadığını iddia etti. Ayrıca, köylülerin vergileri de azaltılmıştı. Eskiden köylüler her yerde topladıkları mahsulün dörtte birini kendi toprak ağalarına vergi olarak verirken, şimdi bunların mahsulün beşte birini vermeleri gerekiyordu; eskiden kira, ürünün beşte birine eşit iken, şimdi bu meblağ altıda biri olup, asgarî meblağ yüzde on oranında sabitlenmişti. Ayrıca Ozakom, 1917'de, köylülerin hiçbir surette kira ödemek mecburiyetinde olmadıklarına hükmetmişti. Köylüler, resmi gıda komiteleri tarafından belirlenen fiyatlarda para ödeyebilirlerdi. Bütün bunlar gösteriyordu ki, toprak ağaları yasal hiçbir hakları olmayan bir şeyi istiyorlardı[3].

Aralarında Almanlara müracaat edenlerin de yer aldığı birçok toprak ağası tutuklandı ve vatan hainliği ile itham edildi. **General Von Kress**, Almanların yeni devletin örgütlenmesine yardımcı olmak amacıyla dost olarak geldiklerini, dolayısıyla bütün vatandaşların kendilerine serbestçe şikâyette bulunabileceklerini ifade ederek, bu insanların hapse atılma nedenlerini öğrenmek istedi. Hükümet, yalnızca mevcut rejime muhalif olduklarından dolayı bir vatandaşın veya bir grup vatandaşın eylemlerini yıkıcı olarak telakki etmemeliydi. Devlet saldırıya uğramadığı sürece, vatan hainliği suçu da işlenmemiş olurdu[4]. Buna cevaben Hükümet halka toprak ağalarının tutuklandığım bildirdi. Bunlar, zorla yasal olmayan kira toplamak için komplo kurmakla suçlandılar.

Devrimin genel olarak mallarına el koyduğu bu feodal efendiler, Al-

2. Aynı yer, No. 191, s. 381-382.

3. Aynı yer, s. 383-384.

4. Aynı yer, No. 191, s. 382-383.

manların gelişine kadar korku içerisinde ve diken üzerinde yaşamışlardı. Tiflis caddelerinde ve rüzgârlı dağ yollarında Alman miğferleri göründüğü zaman, eski güzel günlerin geri geleceğini düşünmeye başladılar. Bunlar Çar'ın askerleri tarafından boşaltılan yerin Kayser'in askerleri tarafından doldurulacağından emindiler. Köylülere karşı Hükümet'in desteğini almada başarısız olan asilzâdeler, 1905'in ihtilâl günlerinde *"Kara Yüzler"* adıyla kötü bir şöhret kazanmış hareketi örnek alarak kendi askeri birimlerini kurmuşlardı. Üyelerinin çoğu 1905 yılında bu çetelerin vahşetinden acı çekmiş bulunan Menşevikler, düzensizlik çağı baş göstermeden ve ülke bir Jacquérie[5] içerisinde batırılmadan önce asiller tarafından örgütlenen bu oluşumun kökünü kazımaya kararlıydılar[6].

İçişleri Bakanı **Noi Ramishvili**, **Von Kress**'e bir mektup yazarak, eylemleri anarşi meydana getiren toprak ağalarını tutuklamanın Hükümet'in hakkı olduğunu bildirdi. Hükümet zorla kira toplanması gibi meselelerde fertler tarafından gerçekleştirilen bağımsız hareketlere hoşgörü gösteremezdi. **Ramishvili**, asillerden bazılarının kendi amaçları için **Von Kress**'in adını kullandıklarına dikkat çekerek mektubunu bitiriyordu[7].

1918'in yaz mevsiminin sonlarında Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesine bir tepki olarak Rusya'da *"Beyaz"* hareket yayılmaya başlamıştı. Her biri bu hareket tarafından ya da yabancı güçler tarafından desteklenen, kendi ordularına sahip birçok hükümet türemişti. Kuzey Kafkasya'da **Prens Tundutov**'un sözde Astrahan ordusu faaliyet göstermekteydi. Prens'i destekleyen Almanlar, Gürcü Hükümeti'nden **Tundutov**'un ordusu için asker toplamak üzere Süvari Yüzbaşısı **Berg**'e izin vermesini istediler. **Tundutov** için ülkesinde silahlı müfrezelerin teşkil edilmesine izin vermemekle beraber, Gürcü Hükümeti Gürcistan'ı terk edecek bütün Rus subaylarına özel bir şahıs gibi yardım etmeye söz verdi[8].

---

5. Çev. N.: Yüzyıl Savaşları sırasında, 1358 yazında Kuzey Fransa'da meydana gelen köylü ayaklanmalarına verilen isimdir.

6. Aynı yer, No. 191, s. 385-387.

7. Aynı yer, s. 384-385.

8. Aynı yer, No. 189, s. 378-379.

İngiliz Esirlerin Durumu

Gürcistan egemenliği hususundaki Alman ve Türk umursamazlığı, Türkler tarafından Tiflis'e getirilen küçük bir grup İngiliz savaş esirinin durumunda çarpıcı bir biçimde gözler önüne serildi. Milli Meclis (Gürcü Parlamentosu)'te iddia edilen bu uluslararası hukuk ihlâli hakkında Hükümet'e sorular soruldu, bunun üzerine Gürcü Hükümeti Türk eylemini protesto etti. Bu defa Almanlar Türklere karşı Gürcülerin tarafını tutmadılar. **Von Kress**, Batum Antlaşması'na göre müttefiklerinin Gürcü demiryolları vasıtasıyla askeri nakliye yapma hakkı olduğunu beyân etti[9]. Fakat Gürcüler, savaş esirlerinin *"askeri nakliye"* olarak sınıflandırılmasının Batum Antlaşması'nın amacının dışında yorumlanması olduğunu iddia ettiler. Ayrıca esirler Tiflis otellerine yerleştirilmişti ki, bu da yalnızca nakliyeden çok daha fazlasıydı. Bununla birlikte Almanlar inat edince, Gürcistan alttan almak ve yalnızca bunun gibi şeylerin bir daha tekerrür etmemesini umduğunu ifade ederek razı olmak zorunda kaldı[10]. Eylül 1918'de Türkler komşularını kendilerine düşman edecek durumda değillerdi. En kibar ifadelerle Gürcistan Hükümeti'nden bu meselenin ufak bir yanlış anlaşılma olarak değerlendirilmesini rica ettiler[11].

Alman İşgâlinin Menşevikler Tarafından Değerlendirilmesi

Ancak, Menşeviklerin bizzat Uluslararası Sosyalist Bürosu'na göndermiş oldukları mektuplarında itiraf ettikleri gibi, bütün Alman işgali Gürcistan'a faydalı olmuştu. Bu mektupta, Gürcistan'ın 1918 ilkbaharında kendisini içinde bulduğu tarihî şartlar altında, onu Türk bıçağından kurtarabilecek tek gücün Almanya olduğu ifade ediliyordu. Menşevikler, Alman emperyalizminin zafer günlerinde bunu eleştirmekten çekindiklerini ifade etmişler, ancak devamla şu beyânı eklemişlerdi:

> Alman halkının bu emperyalizm hakkında kararım verdiği şu anda, biz, uluslararası toplumun önünde, Almanya'nın Gürcistan'da ihanet veya vahşetle kendisini lekelememiş, güvenimizi ve kendi gücünü kötüye kullanmamış olduğuna şahitlik etmemizin bir borç oldu-

9. Aynı yer, No. 202, s. 420.

10. Aynı yer, No. 203, s. 421-422.

11. Aynı yer, NN. 204-205, s. 422-423.

ğuna inanıyoruz[12].

Ağustos 1918'in sonuna doğru, bazı Gürcüler ilk defa olarak bir Alman zaferi ihtimalinden ciddi olarak şüphelenmeye başlamışlardı. Dışişleri Bakanı **Chkhenkeli** sıkı bir şekilde Almanların kazanacağına inanıyordu. Gürcü delegelerinin başkanı olarak Berlin'deyken, günden güne Fransa'nın zırhlı Prusya yumruğunun acımasız basıncı altında tuzla buz olduğunu görmeyi beklemişti. Bununla birlikte **Avalov, Chkhenkeli**'yi kendisini Fransa, İngiltere ve Birleşik Devletler temsilcileri ile gayrı resmi temas kurmak üzere Norveç ve İsveç'e göndermeye ikna etti[13].

Norveç'te **Avalov**, her ikisi de oradaki şartlar altında Gürcistan için izlemiş olduğu yoldan başka hiçbir çıkış noktası olmadığı hususunda hemfikir olan Fransız ve İngiliz Büyükelçileri ile buluştu. Britanya Büyükelçisi **Sir Mansfeld K. Findley**, Gürcü tarihi ve edebiyatı konusunda bir uzman olan, ancak işin garibi o dönemde Bergen'de Britanya'nın Başkonsolosu bulunan **Oliver Wardrop**'tan Gürcistan hakkında bir şeyler öğrenmişti. **Avalov**, Amerikan Maslahatgüzârı **H. F. Arthur Shoenfeld**'i de ziyaret etmeyi unutmadı, ona Gürcistan'ın bağımsızlık ilanı hakkında bilgi veren ve Amerika'nın Gürcistan'ı tanımasını rica eden bir memorandum verdi. Aynı memorandum İngiliz ve Fransızlar'a da gönderildi[14].

Kasım 1918, Almanya ve onun müttefiklerinin çöküşüne tanıklık etti. Ancak o zaman, Gürcülerin büyük çoğunluğu ülkelerinin kaderinin muzaffer İtilâf Devletleri'ne bağlı olduğunu fark ettiler. İlkbahar ve yaz aylarında takip ettiği Alman yanlısı politika ile tanınmış olan **Chkhenkeli**, yerini **Evgenii Gegechkori**'ye terk ederek istifa etmek zorunda kaldı.

Eğer Gürcistan hayatta kalmak istiyorsa, bir an evvel, bir kere daha taraf değiştirmek zorundaydı. Oradaki müttefik diplomatlarını işlemek üzere **Prens Iuzhin-Sumbatov** İsviçre Bern'e gönderildi. Onlara Gürcistan'ın Türklere karşı mücadelesini, Brest-Litovsk Antlaşması'nı kabul etmeyi reddetmesini, bağımsızlığını ilan etmesini ve kendisini koruması uğruna Türklere karşı çaresizce Alman yardımını isteyişini anlatan bir memorandumun kopyalarını dağıttı. Gürcistan ile İtilâf Güçleri arasında bir an evvel doğrudan diplomatik ilişkilerin kurulacağına dair

12. **Borba** 3 Kasım 1918, Tiflis'den, Karibi, **Krasnaia kniga**, s. 226-227.

13. Avalov, a. g. e., s. 115-116.

14. Aynı yer, s. 117-119; **U. S. Foreign Relations 1918, Russia,** Vol. II, s. 639-642.

umut ifade edildi [15]

Wilhelmstrasse ile Gürcü delegelerinin ayrıntılarıyla hazırladıklar antlaşmalar hiçbir zaman imzalanmadı. Türkiye ile Almanya teslim olur olmaz, Rusya Brest-Litovsk Antlaşması'nın geçersiz ve hükümsüz olduğunu ilan etmiştir ki, bunun anlamı, Gürcistan ve Ermenistan'ın Kars, Ardahan ve Batum ile ilgili olan iddialarını yeniden canlandırabilecekleri idi, ancak Rusya'nın Brest-Litovsk Antlaşması'nı tanımaması, aynı zamanda 27 Ağustos Ek Antlaşması'na göre Gürcistan'ı tanımak hususundaki fikrinden de caydığı anlamına geliyordu[16].

Almanya'nın çöküşünden sonra Gürcistan ve bütün Transkafkasya'yı kuşatan uluslararası zorluklara, memleketteki meseleler de ilave oldu. Alman birlikleri, 1917-1918'de Rus ordusunun geri çekilmesinden çok farklı bir şekilde, düzenli olarak bölgeyi tahliye etmişti. Ancak buna rağmen düzensiz kuvvetler serbest kaldı. Uyuyan devrimci ruh birden bire canlandı. Gürcistan'ın değişik bölgelerinde ayaklanmalar başgösterdi[17]. Gürcistan'ın geleceği, Ermenistan ve Azerbaycan'ın geleceği ile birlikte, şimdi, Mayıs ayında olduğu kadar, belirsiz bir hâl almıştı. Ermeni, Gürcü ve Azerbaycanlıların gözleri Batı'ya dönmüş, oradan gelecek kararı bekliyorlardı.

15. **Mémoirs soumis par le Prince Soumbatoff, délégué du gouvernement géorgien aux répresentants des puissances alliées a Berne au mois de Novembre, 1918.**

16. Avalov; a. g. e., s. 153-156.

17. **Zhizn Natsionalnostei**, Sayı: 5, Moskova, 8 Aralık 1918.

XI. Bölüm
Transkafkasya'da İngiliz İşgali

Kasım 1918'in başında, Osmanlı Askeri Komutanı, Azerbaycan Hükümeti'ne Türk birliklerinin birkaç gün içinde ülkeyi terk edeceği bilgisini vermişti. Türklerle kurduğu dostlukla kendisini tehlikeye atan Hükümet, Müttefikler'den ne tür bir karşılık göreceğini bilmiyordu. Ayrıca Müttefikler, eski Rus İmparatorluğu topraklarında bağımsız devletlerin kurulmasına karşı görünüyorlardı. Yeni Transkafkasya devletleri hayatta kalacak mıydı? Bu sorunun cevabı galiplere bağlıydı.

10 Kasım tarihinde **Başbakan Feth Ali Han Hoyski** ve **Dışişleri Bakan Vekili Adil Han Ziyathan Başkan Wilson**'a bir telgraf çektiler. *"Sizin yüce prensipleriniz"* (on dört madde), *"tüm dünyayı imhadan ortak kurtarma arzusu"* gibi ifadelere sahip süslü bir dille, **Wilson** Azerbaycan'ın bağımsız bir devlet olarak var olma talebi hakkında bilgilendirildi. Telgrafta *"Avrupa'nın muazzam güçlerine kendilerini ifade etmeden önce, Azerbaycan Halkı ve Hükümeti, baskı gören küçük halkların hâmisi olan sizin insancıl şahsiyetinize yönelmiştir"* deniliyordu[1].

General Thomson'un Beyânnâmesi

Türkler niyetlerinin Azerbaycan'ı tahliye etmek olduğunu bildirir bildirmez, Hükümet İran'daki İngiliz birliklerinin yeni kumandanı ile müzakere etmek üzere bir delegasyon heyetini Enzeli'ye gönderdi. Bu

1. **Le 28 Mai, 1918,** Baku, 1919, s. 10-12.

heyette müstakbel **Başbakan Nesib Bek Usubbekov**, **Agayev** ve **Rafiyev** vardı. Diğer yandan İngiliz ordusunun Generali **Thomson** aşağıdaki beyannâmeyi yayınladı:

1. 17 Kasım saat 10:00'a kadar, Bakü hem Azerbaycanlı hem de Türk birliklerinden temizlenmelidir;

2. Ülkenin geri kalan kısmı Azerbaycan Hükümeti ve bunun ordusunun kontrolü altında kalırken, Bakü ile buranın petrol yatakları işgal edilecektir;

3. Azerbaycan resmi olarak tanınmamıştır, ancak İngiltere, Fransa ve Amerika'nın temsilcileri buranın de facto hükümeti ile ilişki kuracaktır;

4. Aşağıdaki değişiklikler ile bütün örgütler ve kuruluşlar her zamanki işlevlerine devam edecektir:

a. General Thomson Bakü'nun Genel Valisi olacaktır,

b. Şehir polisinin başına bir İngiliz geçirilecektir,

c. Şehir Duma'sı bir kere daha işlev yapmakta serbest olacaktır,

ç. Azerbaycan, Paris Barış Konferansı'nda milli self-determinasyon ilkesinin tartışılmasından hariç tutulmayacaktır,

d. Lazar Bicherakov ve birlikleri İngiliz kuvvetleriyle beraber Bakü'ye gelecektir,

e. Silahlı Ermenilerin Bakü'ye girmelerine izin verilmeyecektir[2].

Bu beyânnâme kafa karıştırıcı olmasına rağmen, Azerbaycan'la ilgili olarak **Thomson**'un durumunu gözler önüne seriyordu. Durumun çok nazik olduğu ve İngilizlere boyun eğmekten başka yapacak hiçbir şeyin olmadığı hususlarında kendi hükümetlerini etkilemeye çalışan delegeler, görevlerinin sonuçlarını Bakü'ye telgrafla bildirdiler. Azerbaycan Başbakanı **Feth Ali Han Hoyski** ile **General Thomson** arasında karşılıklı bir telgraf alış verişi yapıldı. **Hoyski** telgrafında, Azerbaycan Hükümeti'nin Müttefik birliklerinin Bakü'ye gelmelerine karşı olmadığını belirtiyor ve ülkesinin bağımsızlığının ve toprak bütünlüğünün İngiliz işgalinden zarar görmeyeceği yönündeki inancını ifade ediyor ve İngilizlere uygun karargâh yerleri sağlayacağına söz veriyordu. Mesajı için Başbakan'a teşekkür eden **General Thomson**, Azerbaycan ile Bri-

2. A. Raevskii, **Angliiskaia interventsiia i musavatskoe pravitelstvo**, Baku 1927, s. 33. Bundan sonra *"Raevskii, Angliiskaia intervetnsiia"* olarak kısaltılacaktır.

tanya arasındaki ilişkilerin memnuniyet verici olarak kalacağından emin olduğunu söyledi[3]. Her iki telgraf da *Azerbaycan* adlı resmi gazetede yayınlandı, ayrıca Azerbaycan ile **General Thomson** arasında yapılan müzakerelerin bir sonucu olarak, bir anlaşmaya varıldığı da duyuruldu. Bu anlaşmaya göre İngiliz kuvvetlerinden bir müfreze Bakü'ye girecekti.

İngilizlerin Bakü'ye Girişi

İngilizler 17 Kasım 1918 sabah saat 10:00 civarında Bakü'ye girdiler[4]. Limanda Dışişleri Bakanlığı'nın birkaç memuru ile aralarında Rus Milli Konseyi'nin de yer aldığı değişik milletlere ait örgütlerden temsilciler tarafından karşılandılar. Dışişleri Bakan Vekili **Adil Han Ziyathan**, aşağıdaki ifadelerle **Thomson**'a hoş geldiniz dedi:

> Hükümetim, Avrupalı güçlerin temsilcisini, şahsınızda karşılamak üzere beni görevlendirmiş bulunuyor. Bütün dağılmış, kanayan ve eziyet çekmiş insanlık için ortak barışçı çalışmaya dayanan yeni ve aydınlık bir dayanışma dönemi açılıyor. Yüksek ve kutsal bir ülkü adına halkımız, siz ağabeylerimiz Avrupa toplumlarının, kendisine aileye girme izni vereceği yönünde umutla doludur[5].

General **Thomson**'un cevabı kibar ama soğuktu:

> Dünya Savaşı'nın sona ermesinden dolayı sizi tebrik ederim. Müttefik Fransız, İngiliz ve Amerikan kuvvetlerinin Kumandanı olarak, bu zamana kadar topraklarınızı koruyan Osmanlı birliklerinin yerini almak üzere, Türkiye ile imzalanan antlaşmaya uygun olarak, burada olduğumuzu bildiriyorum. Ne şimdi, ne de gelecekte içişlerinize karışmak gibi bir niyetimiz yoktur. Ümit ederim ki, işbirliği içinde her şey en iyiye dönecektir[6].

Azerbaycanlılar **Thomson**'un cevabının şiddetini idrak edememişlerdi. Bir Rus yazarı olan **Baikov**, General'in Azerbaycan bayrağının indirilmesini bile emrettiğini yazıyor[7], ancak bu, yalnızca, bir düşmanın küçük düşmesinden kötü niyetli bir zevk alan birisinin gerçeği saptırma-

---

3. **Azerbaycan**, Sayı: 38, 18 Kasım 1918'den Raevskii, a. g. e., s. 40.
4. Bazı kaynaklarda İngilizlerin şehre giriş zamanı öğleden sonra 2:00 olarak yer almaktadır.
5. **Le 28 Mai, 1919**, s. 13.
6. Aynı yer, s. 13-14.
7. Baikov, **Vospominaniia,** s. 145 ff.

sı da olabilir.

Bakü'ye gelir gelmez **General Thomson** şehir ahalisine bir beyânnâme yayınladı. Bununla ilgili en önemli şey, Azerbaycan kelimesinin atlanmış olmasıydı. Rusya'dan İngilizlerin yardım etmeye çalıştığı bir müttefik olarak bahsedilirken, Kafkasya'ya Rusya'nın bir parçası olarak muamele ediliyordu. Birçok durumda aynı kişilerden oluşan Müsavat liderleri ve Hükümet telaşa düştü. 17 Kasım akşamında **General Thomson**'un **Poshibiakin**, **Baikov** ve **Smirnov**'dan oluşan Rus Milli Konseyi temsilcileriyle bir toplantı yapmış olduğunu öğrendiklerinde bunların endişeleri arttı. Ayrıca kötü şöhretli[8] **Bicherakov**'un şehirdeki varlığı da güven telkin etmiyordu.

Ne var ki, Ruslar ile **Thomson** arasındaki toplantı Azerbaycan'ın çıkarlarına o kadar da zararlı değildi. Ruslar, **Thomson**'un, Paris Barış Konferansı yeni kurulmuş devletlerin geleceğine karar verene kadar iktidarda kalacak olan bir koalisyon hükümetine girmeleri hususunda yaptığı teklifi reddederek, yeni kurulan bu devletin efendileriymiş gibi davranmışlardı. Ruslar'a göre Transkafkasya bir Rus vilayetiydi ve Azerbaycanlılara milli self-determinasyon için hak vermeye niyetleri yoktu. Nihayet **Poshibiakin**, **Baikov** ve **Smirnov**'un uzlaşmaz tutumları nedeniyle sinirlenmeye başlayan **Thomson**, basit bir şekilde, şu anda Rusya'nın mevcut olmadığını beyân etti. Müzakereler sona erdi, neticeden Ruslar hiçbir şey kazanamadı, Müsavatçı milliyetçiler ise buna çok sevindi[9].

Azerbaycan Parlamentosu

7 Aralık 1918 tarihinde Bakü'de ilk Azerbaycan Parlamentosu toplandı. Parlamento, Müslüman milletlerin tarihinde ilk defa kadınlara oy verme hakkı tanınmak suretiyle genel seçim hakkına dayanılarak seçilmişti. Müslüman çoğunluğa ek olarak, Parlamento'da yirmi bir Ermeni, on Rus ve birkaç Polonyalı ve Yahudi milletvekili vardı. Parlamento devletin yüce erki ile yetkilendirilmiş toplam yüz yirmi üyeden oluşuyordu. Kabine Parlamento'ya sorumluydu. Demokratik yasalar, ki Parlamento bu yasalara göre seçiliyordu, işlerin gerçek durumunu yansıtmıyordu, oysa bu yasalar Kafkasya insanlarının bile bağımsızlığı ve

8. Çev. N. *"F. Kazemzadeh'e göre "rezil Bicherakov"*.

9. Raevskii, a. g. e., s. 45.

demokrasiyi düşünmeye başladığını gösteriyordu[10].

Parlamento Başkanı seçilen **Ali Merdan Bek Topçubaşıyev**, görüşlerinde toleranslı, iyi eğitim görmüş bir avukat idi, ancak dar bir milliyetçi değildi. Bakü entelektüelleri arasında etkili olmuş *Kaspi* Gazetesi'nin editörlüğünü yapmıştı. İlk Rus Duması seçildiği zaman, **Topçubaşıyev** de bunun üyelerinden birisi idi[11]. **Feth Ali Han Hoyski** yeni bir Kabine kurdu. Bu Kabine'de **Hoyski** aynı zamanda Dışişleri Bakanlığı görevini de üzerine almıştı. I. Hoyski Kabinesi'nde Dışişleri Bakanı olan **Hacinski**, Devlet Kontrol Bakanı oldu. **General Mihmandarov** ise Milli Savunma Bakanlığı'na uygun görüldü[12].

Yeni Kabine'nin ilk ve en önemli görevi İngilizler tarafından tanınmaktı. Bakü'deki Ruslar, Azerbaycan milliyetçiliğini ve ayrılıkçılığını gözden düşürmek için her yolu denediler, tabiri caizse altına bakılmadık taş bırakmadılar. Ancak, Parlamento seçimleri ve **Hoyski** Kabinesi'nin anayasal süreci İngilizleri ikna etmiştir ki, temsilî bir hükümetle anlaşıyorlardı. Azerbaycan'ın tanınma ihtimalinin ilk göstergesi 28 Aralık 1918 tarihinde, **General Thomson** bir beyânnâme yayınladığı zaman ortaya çıktı. Bu beyânnâmede şöyle deniliyordu: *"**F. H. Hoyski**'nin başkanlığında bir Azerbaycan koalisyon hükümetinin kurulması ışığı altında, bu vesile ile bildiririm ki, Müttefik Kumandanlığı, Azerbaycan sınırları içinde tek yasal yerel güç olarak bahsedilen hükümete tam destek verecektir*[13]". Müsavatçılarda Türkiye'nin mağlubiyetinin devletlerinin ölümü anlamına gelmediği hususunda bir ümit uyandıran bu beyânnâme, resmi gazete *Azerbaycan*'da yayınlandı.

Bakü'deki İngiliz Çıkarı

Bir ay sonra **General Sir George Milne** Bakü'yü ziyaret etti. Burada Azerbaycan Hükümeti tarafından kendisi için bir kraliyet kabul töreni yapıldı. **Hoyski** ile bir sohbette, Britanya Hükümeti'nin bu ülke topraklarında tek yasal otorite olarak Azerbaycan Hükümeti'ni kabul ettiğini[14]

10. **Claism of Azerbaijan**, s. 25-26.
11. **Kavkaz**, NN 10-11, October-November, 1935, Paris, s. 22. ff.
12. **Le 28 Mai, 1919**, s. 14-15.
13. Aynı yer, s. 15.
14. **Le 28 Mai, 1919**, s. 18.

ve bu otoritenin Müttefik Kumandanlığı'nın tam desteğini alacağını[15] mutlu Başbakan'a bildirerek **Thomson** beyânnâmesini doğruladı.

İngilizlerin Bakü'ye neden gelmiş olduklarına ve buradaki çıkarlarının ne olduğuna gelince, değişik fikirler ifade edilmiştir. Sovyet tarihçileri İngilizlerin amacının Sovyet Cumhuriyeti'ne karşı yapılacak operasyonlarda bir üs kurmak ve Bakü petrolünü sömürmek olduğunu iddia etmişlerdir. 1926'da **Gurko-Kriazhin**, 1918-1919 yıllarında Transkafkasya'daki İngiliz politikasının iki yönlü olduğunu yazmıştır: Küçük şovenist devletleri destekleyerek Transkafkasya'nm Rusya ile birleşmesini engellemek ve Sovyet Rusya'ya karşı yapılacak doğrudan askeri mücadeleyi örgütlemek[16]. **Gurko-Kriazhin, Ratgauzer, Raevskii** ve diğerleri bunların yorumlarını tekrarlayan **Louis Fischer** gibi yazarlar sayesinde Batı'da bir yansıma bulmuşlardır. Avrupalı siyaset ve iş adamları tarafından sarf edilen bazı ifadeler onlara bol miktarda malzeme sağladı. Bundan dolayı Bibi Eybat Petrol Şirketi'nin Başkanı **Herbert Allen** Aralık 1919'da Londra'da şunları ifade etmiştir:

> İkinci bir Hindistan veya ikinci bir Mısır'ın yaratılması için, bu adaların tarihinde hiçbir zaman İngiliz nüfuz ve İngiliz ticaretinin barışçı girişi için bunun gibi bir fırsat doğmamıştır. İngiliz himayesi altında liberal olarak finanse edilen ve düzgün bir şekilde organize edilen Rus petrol endüstrisi İmparatorluk için başlı başına değerli bir varlık olacaktır. Britanya Hükümeti'ne, Grozni, Bakü ve Hazar-ötesi'nin muazzam üretim sahalarına güçlü bir nüfuz kullanması için altın bir fırsat sunulmuştur[17].

Bu ifade, Britanya Hükümeti'nin resmi politikasının dile getirilmesi olarak yorumlanmıştır. 1928'de bir Amerikalı yazar olan **Louis Fisher** şunları yazmıştır:

> Dürüst olarak söylemek gerekirse, İngilizlerin Bakü'deki yöntemleri yağmacılık değildi. Amaçları mümkün olduğu kadar çok petrol ele geçirmek ve kaçmak imiş gibi faaliyet göstermediler. Çok uzun süre kalmayı düşünüyormuş gibi davrandılar. Bakü'ye geçerken ta-

---

15. Ziatkhan, **Apercu sur l'histoire, la littérature, et la politique de l'Azerbaidjan,** s. 74-76.

16. V. A. Gurko-Kriazhin, "*Angliiskaia internevtsiia 1918-1919, gg. v. Zakaspii Zakavkazie*", **Istorik Marxist,** No. 2, 1926, s. 128.

17. **Financial News**, 24 Aralık 1918, Londra'dan Louis Fischer, **Oil Imperialism,** New York 1928, s. 31.

lan edilen bir hazine gibi değil, İmparatorluk'a yeni bir ilave gibi muamele ettiler[18].

İngilizlerin Transkafkasya'daki görevleri ile ilgili olarak farklı bir fikre sahip olduklarını söylemek gereksizdir. Büyük Britanya o zamanlar bugün *"topyekûn savaş"* olarak nitelendirilen strateji doğrultusunda mücadele ediyordu. Düşman bulunduğu yerde takip edilmeliydi. Bazı as-kerî yetkililerin bile bu korkuyu ifade etmelerine rağmen[19], İngilizlerin Transkafkasya yoluyla Hindistan üzerine bir Alman saldırısı tehdidine gerçekten inanıp inanmadıklarını saptamak zordur, ancak gerçek şu ki, Türkler Bakü'yü kuşattığı zaman İngiliz birlikleri Transkafkasya'da görünmüştür. İngilizlerin Transkafkasya'ya yatırım yapmamaları ve ilk Sovyet birliklerinin Gürcistan ve Azerbaycan sınırlarında görünmelerinden çok önce burayı terk etmeleri buraya kalmaya geldiklerine dair yapılan tartışmayı çürütüyor.

Gürcüler, onlara karşı olan İngiliz ve Fransızlar'la, Londra ve Paris'te büyük zorluklarla karşılaştılar. Muzaffer milletlerin başkentlerindeki baskın duygu, yardım edilmesi gereken talihsiz bir müttefik olarak addedilen Rusya'ya karşı duyulan sempati idi. Ermeni, Gürcü ve Azerbaycanlıların milliyetçi ülküleri Batı'da hiçbir cevap bulamadı. Ayrıca, resmi dairelerde geniş bağlantıları olan Çarlık Rusyası diplomatları, Avrupa'nın gözünde Kafkasya ayrılıkçılığını kötüleyebilmek için her şeyi yaptılar. Ancak İngiltere'de Rusya'ya duyulan geleneksel güvensizlik ve Rusya'nın Doğu'da genişlemesini durdurmak için asırlık bir darbe vurulması şeklindeki düşünce de devam ediyordu. Böylece bu tutumu paylaşanlar, Rusya'nın Yakındoğu'ya girmesine etkin bir engel teşkil edecek ihtimalleri hoş karşılamışlardır[20].

Londra'da Gürcü temsilcileri **Avalov** ve **Gambashidze** Dışişleri Bakanlığı ile temas kurdular. Aralık ayının sonunda Gürcü davasını savunmada göstermiş oldukları sebat, onları Majesteleri'nin Hükümeti'nin Gürcü Cumhuriyeti'nin bağımsızlığına sempati duyduğu ve Paris Barış Konferansı'nda Gürcistan'ın bağımsızlığının tanınmasına yardım etmeye hazır olduğu yönünde bilgilendiren bir not alınmasıyla ödüllendirildi.

---

18. Louis Fischer, **Oil Imperialism,** s. 30.

19. Örneğin, Sir Percy Sykes, **History of Persia**'sının ikinci cildinde.

20. Cf. Avalov, a. g. e., s. 161-163.

Bu mutlu haber, gecikme olmaksızın Tiflis'e bildirildi[21].

Gürcistan ve İngilizler

Kafkasya'da İngilizler ve Gürcüler arasındaki ilk teşebbüsler pek de dostça değildi. **General Thomson**, yeni Başbakan **Jordania**'ya bir deklerasyon göndermiş olup, bu deklerasyonda Müttefik Güçler'in Rusya toprağında herhangi bir bağımsız oluşumu tanımadığı ifade ediliyordu. **Thomson**'a göre Müttefikler'in programı şöyleydi:

1. Rus otoritesi adına Kafkasya Genel Valiliği'ni ihya etmek,
2. Kafkasya'yı Alman ve Bolşeviklerden kurtarmak,
3. Müdahale etmeden, ancak ülkenin içişlerinde düzeni yeniden sağlamak,
4. İran limanları ve Bolşevikler tarafından işgal edilmemiş bölgelerle ticareti eski haline getirmek,
5. Müttefik askeri personelin Transkafkasya demiryolları ile serbestçe hareket etmesini sağlamak,
6. Eve dönen Ermeni birliklerine yardım etmek[22].

Bu program, tabiî ki, Gürcüler tarafından tamamen kabul edilemezdi. Onlar için Müttefikler'in tutumunu değiştirmek hayatî önemi haizdi. Bunu başarmak için Gürcü Menşevikleri renk değiştirmeye, kendilerini kızılın daha açık bir tonuna boyamaya istekliydiler. Tiflis yoluyla Bakü'den Batum'a bir Amerikan siyasi heyeti geldiğinde, bu heyetin başkanı Amerikalı üniversite profesörü Gürcü Hükümeti'nin temsilcisi **Diomid Topuridze**'ye, Tiflis caddelerinde neden her yerde kızıl bayrakların asılı olduğunu sormuştu: *"Kızıl bayrak sosyalizm ve devrimin amblemidir Devrimi devam ettirmeye niyetiniz olabilir mi? Bu Bolşevizm'le aynı ve biliyorsunuz ki, Müttefikler barış ve normal düzeni sağlamayı arzu ediyor"*. Seçkin misafirin aklını çelmek için **Topuridze** şu cevabı verdi: *"Bizim devrimimiz çoktan sona erdi. Sosyal deneylerden çok uzağız"*. Profesör tatmin olmamıştı: *"Hükümetinizin sosyalist olduğu doğru mu?"* diye sordu. **Topuridze** gözlerini kırpmadan olumsuz cevap verdi, ne var ki, Kabine'de bazı Sosyalistler'in olduğunu da itiraf ediyordu. Bunun üzerine Amerikalı, Bolşevizm'le mücadelede Gürcistan'ın

21. Aynı yer, s. 163-164.

22. Devderiani, **Dni gospodstva menshevikov v Gruzii**, s. 39-40.

Britanya'ya ve bundan dolayı Birleşik Devletler'e herhangi bir yardımının olup olamayacağını sorguladı[23].

Aynı gün Batum'daki Müttefik temsilcisi **Webster** ile yapmış olduğu bir sohbette **Topuridze**, Gürcistan'ın İtilâf Devletleri'ni dost olarak kabul etmekten asla vazgeçmemiş olduğunu, Kafkasya'da Bolşevizm ile mücadelede İngilizlere yardımcı olmayı bir görev olarak addettiğini söyledi. Bu sırada Batum hâlâ, şehri teslim etmek için bir İngiliz kuvvetini bekleyen Türklerin kontrolünde idi. **Topuridze Webster**'a düzeni sağlamak ve Bolşeviklerle savaşmak hususundaki ortak amaç için liman ve demiryolları gibi Cumhuriyet'in bütün kaynaklarını kullanmayı teklif etti, bunun karşılığı olarak ülkesinin toprak bütünlüğünün garanti edilmesini istedi[24].

Aralık ayının sonuna doğru, **General Thomson** Gürcistan'ı işgal etmek için Bakü'den birlik göndermeye hazırdı. 22 Aralık'ta Dışişleri Bakanı **Gegechkori** Tiflis'teki İngiliz heyetinin başkanı **Albay Jordan**'a yazarak, düzeni muhafaza etmek üzere Gürcistan'a yabancı birliklerin getirilmesinin gerekli olmadığına inandığını, zira herhangi bir yardım olmadan da Hükümet'in buna mükemmel bir biçimde muktedir olabileceğini söyledi. Eğer Gürcistan'a girecek olan yabancı birliklerin düzeni muhafaza etmekten başka amaçları varsa, Gürcü Hükümeti, kendi izni olmadan hiç kimsenin Gürcü sınırlarından geçemeyeceğini belirtmek zorunda kalacaktı. Müttefikler Gürcü Hükümeti'nin izni ile Gürcistan'a girse bile, bunların ülkenin içişlerine müdahale etmelerine izin verilmeyecekti[25].

Albay Jordan, İngiliz birliklerinin gelişinin tamamen dünya barışı ve güvenliğini sağlamak hususunda genel Müttefik plânına göre olduğu cevabını verdi. Gürcistan'ın içişlerine hiçbir müdahalenin olmayacağı, ne de halkının bağımsızlığına zarar verilmeyeceği hususlarında Gürcü Hükümeti'ne güvence verdi. **Jordan** mektubunu bir piyade tugayı, bir topçu tugayı ve bin sekiz yüz at için karargâh sağlanması hususunda bir rica ile bitirdi[26]. İkinci mektubunda **Gegechkori** yabancı birliklerin Gürcistan'a girmelerine gerek olmadığını yineliyordu, ancak Albay'ın

---

23. Aynı yer, s. 41-42.

24. Aynı yer, s. 46-49.

25. **Dokumentyi i materialy**, No. 208, s. 425-426.

26. Aynı yer, No. 209, s. 426-427.

bunun İtilâf Devletleri'nin genel plânlarına göre yapıldığını söylemesinden dolayı, *"ilan ettikleri hak ve adalet prensiplerinin gerçekleşmesi için Müttefikler'le uyum içinde çalışmak arzusu ile şevk bulan Gürcü Hükümeti, birliklerin girişine izin verir"*[27] diyordu.

Egemenlik ve bağımsızlık hususundaki bu iddiada bir ironi var. İstemiş olsa bile, Gürcistan'ın İngilizlerin ülkeye girmelerini durduracak hiçbir vasıtası yoktu. Yalnızca birkaç ay evvel Almanlar Transkafkasya'daki çıkarlarını ilerletirlerken, Gürcü Hükümeti sayesinde faaliyet göstermek için uygun zemin bulmuşlardı, öyleyse şimdi İngilizler, eğer düzgün kullanılırsa, bunu vazifelerini kolaylaştırabilecek bir araç olarak görüyorlardı. Bağımsızlığın anlatım biçimi bile bu temel gerçekleri gizleyemezdi.

İngilizler Transkafkasya'yı işgal eder etmez, ülkenin efendileri gibi davrandılar. Batum Polis Bürosu'ndaki subayları bütün paket ve zarfları, hatta Transkafkasya cumhuriyetleri hükümetlerine gönderilen ve diplomatik keselerde taşman gönderileri bile açıyorlardı[28]. İngilizler Tiflis'te basını kontrol etmeye çalıştılar. Menşevik gazetesi *Borba*, İngilizlerin can sıkıcı buldukları bazı makaleler yayınladığı zaman, General **Walker**, **Jordaina**'ya şunları söyledi:

> Gürcü Hükümeti'ni uyarmalıyım ki, eğer Hükümet, bu kampanyayı durdurması için şu gazeteye emir vermezse ve bu türden makalelerin yayınlanmasına devam edilirse, Gürcü Hükümeti'nin Borba'yı kapatmaması hâlinde, makalelerinde doğrudan doğruya Müttefik Güçler'e hakaret edildiğini gören ben, bizzat bu gazetenin mevcudiyetine son vermek zorunda kalacağım[29].

Jordania halkın fikrini yansıtan Gürcü basınının sansürlenmeyeceği, ancak eğer doğrudan Müttefikler'i hedef alan makaleler yayınlanmaya devam ederse, bizzat Hükümet'in bunun gibi şeylerin tekerrür etmesini önlemek üzere önlem alacağını bildirdi[30].

Transkafkasya'daki İngiliz eylemlerinin, hepsi değilse bile çoğunun, yerli halk tarafından yanlış yorumlandığını söylemek yerinde olurdu.

---

27. Aynı yer, No. 210, s. 427.

28. Popov, *"Iz epokhi angliiskoi interventsii v Zakavkazie"*, **Proletarskaia Revolutsiia**, No. 8, 1923, s. 97-98.

29. *"Demokraticheskoie pravitelstvo Gruzii i angliiskoie kommandovanie"*, **Krasnyi Arkhiv**, No. 2 (21), 1927, s. 136-137.

30. Aynı yer.

İngiliz askerleri Almanların yapmış olduğu gibi davranmadılar. Halk arasında İngilizlerin kalmaya geldiklerine dair yaygın bir his vardı. Her zaman onların aleyhine olan hayalî söylentiler bütün Transkafkasya'da dolanıyordu. Fakat anlayamama karşılıklı idi, İngilizlerin çoğu, tıpkı kendilerini anlayamayan Transkafkasya halkı gibi, onları anlayabilmiş değillerdi.

Müttefikler ve Ermenistan

Savaşın yıprattığı küçük Ermenistan Cumhuriyeti İngilizleri kollarını açarak karşıladı. Ermenistan sonunda uzun yıllar kendisine söz verilen vaatlerin meyvesini alacağı yeni bir döneme kavuşacağını ümit ediyordu. Temmuz 1918'de **Ramsay MacDonald**, Avam Kamarası'nda Hükümet'e Türklere karşı zafer kazanıldıktan sonra müttefiklerin self-determinasyon prensibi üzerinde Ermenistan'ın geleceğine karar vermek için her şeyi yapıp yapmayacaklarını sormuştu. Hükümet için konuşan **Balfour**, olumlu bir cevap verdi[31]. Bunun gibi başka bir vaat, Ermeni bir politikacı olan **Bogos Nubar Paşa**'ya yazdığında **Clémenceau** tarafından yapılmıştı. Buna göre Ermenistan'ın kaderi, *"İnsanlık ve Adalet'in üstün kurallarına göre"* tâyin edilecekti[32]. **Lloyd George**, **Briand** ve diğer önde gelen devlet adamlarının benzer ifadeleri uzun ve etkileyici bir liste teşkil edecekti. Kendi savaş amaçlarından biri olarak Ermenistan'ın kurtuluşunu iddia etmiş olan Müttefikler'den özel muamele göreceğini ümit etmek için, Ermenistan'ın her türlü nedeni vardı. Ancak gerçek, bu rüyalara benzememiştir. Savaşın bitmesi Ermenistan'ın meselelerine bir çözüm getirmedi.

31. **The Parliamentary Debates: Official Report, House of Commons, 5th series, v. 108**, s. 473. Bundan sonra 108 H. C. Deb. 5s. olarak kısaltılacaktır.

32. **L'Arménie et la question arménienne**, s. 79.

XII. Bölüm
Ermeni-Gürcü Anlaşmazlığı

Batum Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Gürcistan, Ermenistan'ın kendisine ait olduğunu iddia ettiği Lori ve Borçalı mıntıkalarını işgal etmişti. Ne var ki, Ermenistan savaşmak için çok zayıf ve yalnızdı ve bir protesto ile yetinmek zorunda kaldı. Ancak Taşnaksutyun Ermenistan'm mağlûbiyeti anında kuzey komşusundan yediği darbeyi unutmamıştı. Gürcü yetkililer tarafından Ermeni mültecilere reva görülen muamele, eninde sonunda kan dökülmesine sebep olacak bir nefret ateşinin daha da alevlenmesine yaradı.

Gürcistan Bir Kafkasya Konferansı İçin Çağrıda Bulunuyor

Almanlar Gürcistan'dayken bile, Gürcistan ile Ermenistan arasında sık sık sınır olayları meydana geliyordu. 18 Ekim 1918 tarihinde, Gürcistan Ermenistan'ı Tiflis hükümetine ait bazı toprakları işgal etmekle suçladı[1]. 27 Ekim 1918'de Gürcü Hükümeti, Tiflis'teki bir konferansa katılmak üzere Ermenistan, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya Dağlı Cumhuriyeti (Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan eden bir devlet)'ni davet etti. Gürcülerin bakış açısına göre savaşın sonunun yaklaşması böyle bir konferansın gerekli kılmakta idi. Bu sebeple Transkafkasya cumhuriyetlerinin ortak hareket etmeleri lâzım gelen önümüzdeki bir barış konferansına hazır olmaları gerektiğini söylemişlerdi. Bunu yapmak için, ilk

1. **Dokumenty i materialy,** No. 229, s. 445.

önce kendi meselelerini çözmeleri gerekliydi. Bu doğrultuda Gürcistan aşağıdaki sorunların tartışılmasını teklif etti:

1. Birbirlerinin bağımsızlığını tanıma,
2. Sınırlar ile ilgili olanlar da dahil, bütün ihtilâfların tahkim yoluyla çözülmesi,
3. Karşılıklı olarak, Transkafkasya cumhuriyetlerinin birisinin veya Dağlı Birliği'nin çıkarına zararlı anlaşmalara girmeme yükümlülüğü,
4. Kafkasya cumhuriyetlerinin ortak çıkarlarının müdafaası hususunda gelecek barış konferansında karşılıklı destek ve dayanışma[2].

Bu davete bir cevap alınmadan önce, Tiflis gazeteleri Ermenistan'ın seferberlik ilanı hakkındaki haberleri yayınlamıştı. Gürcü Hükümeti Ermeni Maslahatgüzârı **Jamalian**'a bu haberlerin doğru olup olmadığını sordu ve **Jamalian** da bu haberlerin doğru olmadığına dair Gürcü Hükümeti'ne teminat verdi[3]. 31 Ekim'de **Jamalian**, Ermenistan'ın Gürcistan, Azerbaycan ve Dağlı Cumhuriyeti ile bu konferansa katılmaktan memnun olacağı, ancak bazı ön tartışmalar için düzenleme yapılmasını rica ettiği bilgisini Gürcü Hükümeti'ne verdi[4]. **Gegechkori** buna cevap olarak, teklif edilen konferansın gündeminin bir ön taslak karakterinde olduğunu, hiçbir konunun sınırlandırılmadığım bildirdi[5].

Ermenistan Geride Duruyor

Ermeni Hükümeti şimdi garip bir sükûneti muhafaza ediyordu. Ermeniler konferansa delege göndermedikleri gibi, bir cevap da vermediler. Bu sebeple, 10 Kasım tarihinde **Jordania** konferansın üç gün erteleneceği hususunda Ermeni Hükümeti'ni bilgilendirmek üzere Erivan'daki Gürcü diplomatik temsilcisi **Mdivani**'ye telgraf çekti. Telgraf *"İki delege atamaları için rica edin..."* ifadesiyle sona eriyordu[6]. **Mdivani** Ermeni Dışişleri Bakanı'na ulaştı ve bu görüşmede Ermeni Dışişleri Bakanı **Mdivani**'ye genel bir Transkafkasya konferansı toplanmadan önce, sınır ihtilâflarını iki taraflı olarak çözmenin Gürcistan ve Erme-

2. Aynı yer, No. 211, s. 428-429.
3. Aynı yer, No. 230, s. 449-450.
4. Aynı yer, No. 212, s. 429.
5. Aynı yer, No. 213, s. 430.
6. Aynı yer, No. 214, s. 430.

nistan için daha iyi olacağını hissettiğini söyledi. Ayrıca, Ermenistan, konferansa karşı Azerbaycan'ın tutumunun ne olduğunu da öğrenmek istiyordu. Ermenistan **Dışişleri Bakanı Tigranian**, bunu hem sözle hem de **Mdivani**'ye bir nota vermek suretiyle açıkça ifade etti. **Mdivani** üstlerine konferansın on gün veya iki haftalık başka bir süre için ertelenmesini, böylece kendisine **Tigranian** ile bir anlaşmaya varması için yeterli bir süre verilmesini önerdi[7].

14 Kasım'da konferans Tiflis'te, ama Ermenistan'sız olarak açıldı. Gürcistan **Gegechkori** ve **Ramishvili**, Dağlı Cumhuriyeti **Vekilov** ve **Kotsev**, Azerbaycan **Caferov** ile temsil ediliyordu. Gürcüler Ermenistan'ın yokluğunun konferansı pratik olarak faydasız kıldığını fark etmişlerdi, ancak Azerbaycan delegesi **Caferov**, onlarsız da ilerleme kaydedilmesi gerektiğini düşünüyordu. Gürcüler, 20 Kasım'a ertelenmiş konferansa bir kere daha Ermenistan'dan delegelerini göndermesinin istenmesi hususunda Azerbaycanlı ve Dağlıları ikna etmeye muvaffak oldular[8]. Sınır meselesi üzerinde Gürcistan'la olan ihtilâfında uzlaşmaya varılmadan önce bu genel konferansa katılmayı reddetme hususunda Ermenistan katı idi. Konferans iki defa ertelenmişti. Tiflis'te **Gegechkori** ve Erivan'da **Mdivani** Ermenistan'ın neden delegelerini göndermediğini sordular. **Jamalian** ve **Tigranian** hemen hemen aynı cevabı verdiler: Ermenistan ikili müzakere yoluyla Gürcistan'la olan ihtilâflarını çözmek istiyordu. Gürcistan'la olan anlaşmazlığını Tiflis'teki genel konferansa götürme hususunda Ermenistan'ın isteksizliğini anlamak kolaydır. Böyle bir konferansta kuzey komşusu ile olan ihtilâfı konusunda tahkime gitmeye zorlanacaktı. Azerbaycan ve diğer Müslüman cumhuriyetin hakem rolü ile Ermenistan hiçbir zaman kazanamayacağını hissediyordu. Ermenistan'ın uzlaşmaz tutumunun bir diğer sebebi Müttefiklerin Transkafkasya'ya geldikleri zaman Gürcistan ve Azerbaycan'a karşı kesinlikle Ermenistan'ın tarafını tutacaklarına dair inançları idi. Ermenistan Çarlık Rusyası'na, İngiltere'ye, Fransa'ya ve Birleşik Devletler'e sâdık kalmamış mıydı? Azerbaycan ve Gürcistan onlara yaltaklık ederken Ermenistan Türklerle savaşmamış ve Almanlara karşı çıkmamış mıydı? Avam Kamarası, Amerikan Kongresi ve Temsilciler Meclisi salonları Ermenistan'ın kayıplarını telafi etmek için verilen vaatlerle çınlamamış mıydı? Ermeniler

7. Aynı yer, NN. 215, 216, s. 431-432.

8. Aynı yer, No. 217, s. 432-434.

ülkeleri için yüz binlerce ölülerinin, çektikleri tüm acılarının ve maruz kaldıkları yoksullukların telafi edilme saatinin geldiğini düşünüyorlardı. Ermenistan zaferini kutlamaya başladığı zaman, Türk ve Alman birlikleri henüz bölgeyi terk etmemişlerdi. Bu açıdan ele alınırsa, Ermenilerin uzlaşmaya yanaşmamaları hiç de şaşırtıcı değildir.

Aralık ayının başında Türkler Transkafkasya'yı tahliye etmeye başlamışlardı, ancak ayrılmadan önce Ermenistan'a 6 Aralık'tan sonra daha evvel Osmanlı İmparatorluğu tarafından zapt edilmiş bulunan toprakları almakta serbest oldukları hususunda bilgi vermek suretiyle Ermenistan ve Gürcistan üzerinde kötü niyetli bir oyun oynadılar. Benzer bir haber Gürcülere de gönderildi, ancak bu notada Türklerin tahliye tarihi 4 Aralık olarak verilmişti. Böylece Ermeni birlikleri Lori ve Borçalı mıntıkalarına doğru ilerlediklerinde, yolu tutmuş Gürcü birlikleriyle karşılaştılar[9].

5 Aralık tarihinde Ermenistan'ın Dışişleri Bakanı **Tigranian**, bu anlaşmazlıkla ilgili olarak barışçı bir çözüme ulaşılana kadar ülkesinin başka bir ihtilaflı bölge olan Ahalkelek'e birliklerini göndermeyeceğini ifade etti. İki gün sonra **Gegechkori** güvenilmez çetelerin vahşetinden ahaliyi korumak için Gürcistan'ın çoktan Ahalkelek'i işgal ettiğini duyurdu. Ayrıca **Gegechkori** Ahalkelek'in manevi, siyasi, tarihî ve diğer tüm gerekçelerle Gürcistan'a ait olduğunu ifade ediyordu[10].

Borçalı'da İsyan ve Ermeni-Gürcü Savaşı

Gegechkori ve **Tigranian** telefon ile tartışırlarken, Borçalı'da Gürcü işgaline karşı bir isyan patlak verdi. Buna hem kötü Gürcü yönetimi, hem de kaybedilen toprakları geri isteyen Taşnak propagandası neden olmuştu. **Mdivani** telefonla **Tigranian**'ı arayarak vaziyeti incelemek üzere karma bir komisyonun kurulmasını teklif etti. Ermeni Dışişleri Bakanı bu meseleyi Hükümeti ile tartışacağına söz verdi[11], ancak teklifine bir cevap yerine, **Mdivani** Gürcistan'ın Borçalı mıntıkasını boşaltmasını talep eden bir ültimatom aldı. Lori bölgesindeki Ermeni birliklerinin kumandanı **Dro**, birliklerinin Gürcülerin bir cevabını beklemeden 14

9. A. I. Denikin, **Ocherki russkoi smuty**, Vol. IV, Berlin, 1924, s. 152-154.

10. **Dokumenty i materialy,** NN. 231, 232, s. 451-452.

11. Aynı yer, No. 234, s. 453-456.

Aralık'ta saldırıya geçeceğini bildirdi[12]. Gürcü elçisi en son gelişmeler hakkında Hükümeti'ne bizzat rapor vermek için Tiflis'e ulaşmaya çalıştı, fakat Karakilise'de gözaltma alındı, buradan öteye gitmesine Ermeni askeri yetkilileri izin vermediler. Umutsuzluk içinde, **Mdivani** Erivan'daki Fransız askeri ajanlardan birisi olan **Poidebard**'a telgraf çekti ve ona ültimatom ile ilgili her şeyi anlatarak, iki Transkafkasya halkı arasında silahlı bir çatışmayı önleyecek şekilde, nüfuzunu kullanması için yalvardı[13].

Artık çok geçti. Sanain kasabası yakınlarında Ermeni birlikleri Gürcü ordusu ile çatışma hâlindeki asilerle birleşmişti. **Gegechkori**, ilk başta, bunun Ermeni Hükümeti'nin emri ile yapıldığına inanmayı kabul edemiyordu. Bu arada **Tigranian** Gürcü topçularının Ermeni Zalartsy köyünü bombaladığını bildirdi[14]. Savaşı önleme teşebbüsünün on birinci saatinde, **Gegechkori Tigranian**'a telgraf çekerek, Gürcistan'ın bu ihtilâfı barışçı vasıtalar ile çözmeye hazır olduğunu bildirdi, ancak telgraftaki üslubu pek de gönül alıcı değildi. Ermenistan'ı değişik saldırgan eylemler yapmakla suçluyor ve ateş kesmelerini talep ediyordu. Düşüncelerini: *"Aksi hâlde Gürcü Hükümeti, neticelerden ahlâken sorumlu olmayacaktır"*[15] diyerek noktalıyordu.

14 Aralık'ta **Gegechkori** Gürcü Parlamentosu'nun huzuruna çıktı. Parlamento üyelerine talihsiz gelişmeler, genel Transkafkasya konferansına Ermenistan'ın katılmayı reddetmesi, Ahalkelek'in Gürcüler tarafından işgaline karşı Ermeni protestoları, Sanain'deki olaylar vs. hakkında konuştu, ancak sınır çatışmalarından Ermeni Hükümeti'nin sorumlu olmadığını düşündüğünü de vurguladı. Eğer Parlamento üyeleri **Gegechkori**'nin konuşmasının yumuşak üslubundan rahatsız olmuşlarsa, konuşmanın son cümlesi onları tatmin etmiş olmalı idi: *"Diplomasi ile yapılabilecek her şeyi yaptık. Eğer bu, bizi anlaşmazlığın çözümüne ulaştırmayacaksa, diplomasinin sessiz kalması gerekecektir"*[16].

Gürcü Hükümeti, bir Ermeni askerinin üzerinde ele geçirilen ve Ermenistan'ın saldırgan tasarılarını ifşa eden bir belgeyi açıkladı. Bu

12. Aynı yer, No. 234, s. 458.

13. Aynı yer, No. 237, s. 458-459.

14. Aynı yer, NN. 238, s. 460-461.

15. Aynı yer, No. 240, s. 460.

16. Aynı yer, No. 242, s. 464-466.

yerel bir ordu kumandanı tarafından yayınlanmış bir emir olup, aşağıdaki cümleleri ihtiva ediyordu:

1. Gürcü birlikleri Vorontsovka ve Privolnoie'yi işgal ediyor.

2. Hükümet'in kararı uyarınca, Savaş Bakanı, Khram nehrinden yukarı doğru Lori ve Borçalı mıntıkalarının işgal edilmesini emretmiştir. Benim emrimdeki müfrezeye derhâl ilerleyerek Vorontsovka ve Privolnoie köylerini işgal etmek emrediliyor[17].

Bu belge, eğer gerçekse, Ermenistan'ın bu arazi şeridi üzerinde bir savaş başlatmak hususunda gönülsüz olmadığını gösteriyor.

15 Aralık'ta **Tigranian**, **Gegechkori**'ye bir nota daha göndererek, ayın 12'sinde Ermenistan'ın, Gürcistan'ın zorla ele geçirdiği Borçalı mıntıkasının Ermeni kesiminden Gürcü birliklerinin çekilmesini rica etmiş olduğunu belirtti. Notanın devamında, sahip olduğu hudutsuz barış aşkıyla Ermenistan'ın Gürcistan'dan, topraklarının Gürcistan'a ilhak edilmesini istemeyen yerli halka karşı saldırgan eylemlerden kaçınacağını ümit ettiği ifade ediliyordu. Ermeni Hükümeti, Ermenistan'ın öz toprağında yabancı kuvvetlerin Ermenilere ateş ettiğini ve onların mallarını yağmaladığını gördüğü zaman, pasif bir seyirci olarak kalamazdı. Nota, Gürcü Hükümeti'nin halkın dileklerine ve Ermenistan'ın haklarına saygı göstererek ihtilâflı bölgelerden çıkış işlemlerini hızlandıracağı ümidiyle sona eriyordu[18]. **Gegechkori**'nin cevabı, kardeş kavgası bir savaşı önlemek için bir vasıta olarak tahkime gitmek konusunda başarısız olunan bu anlaşmazlığın çözümü için **Tigranian**'ı bir konferansa davet etmek oldu[19]. Eşzamanlı olarak Gürcü Hükümeti, 9 Aralık 1918 tarihinde, Müttefikler'e Sanain ve Vorontsovka'daki Gürcü sınır muhafızlarının düzenli Ermeni birlikleri tarafından saldırıya uğradıkları bilgisini verdi. Aynı zamanda telgraf haberleşmesi kesilmiş ve demiryolu hatları tahrip edilmişti. Ancak Gürcü Hükümeti, **Gegechkori** bunun Ermeni Hükümeti'nin emirleri üzerine yapıldığına inanmamaya devam etmiş ve bu tehlikeli ihtilâfa bir çözüm bulmak için Ermenistan bir konferansa çağrılmıştı. Bu daveti kabul etmek yerine Ermenistan, hain bir saldırı başlatmıştı. Bu nedenle sorumluluk saldırgan taraf olan Ermenistan'a

17. Aynı yer, No. 241, s. 462-464.

18. Aynı yer, No. 244, s. 467-468.

19. Aynı yer, No. 245, s. 468-469.

aitti[20].

Başbakanlık görevini üstlenmiş olan **Jordania** Parlamento'da konuşarak, kendisine göre Ermenistan'ın ilk olarak Borçalı mıntıkasında bir isyanı kışkırttığının ve daha sonra güya yerli halka yardım ediyormuş gibi, oraya birliklerini gönderdiğinin aşikâr olduğunu söyledi. *"Ermeni Hükümeti birçok yüzyıl boyunca işleyen komşuluk ilişkilerini ihlâl etmiştir. Hem Ermeni, hem de Gürcü halklarının tarihî geleneklerini bozmuştur"* şeklinde konuşmasına devam eden **Jordania**'ya göre, Ermenistan'ın bu suçu haklı çıkarmak için iki bahanesi vardı. Bunların ilki Ermeni halkının güya uğramış olduğu zarar, ikincisi ise Borçalı mıntıkasının bir bölümü üzerinde Ermeni iddiaları idi. **Jordania**, yakın zamandaki ılımlı bir Taşnak lider olan **Karchikian**'ın öldürülmesi ile aşırı uçların partinin sorumluluğunu alarak, ülkelerini felâkete doğru sürüklediklerini ifade etti. Sözlerini Azerbaycan'la daha önce ilişkilerini bozmuş olan Ermenistan'ın şimdi dostsuz kaldığını belirterek bitirdi[21].

Bu savaş Gürcistan'da Ermeni karşıtı hislerin kabarmasına sebep oldu. Ülkedeki Ermenilerin on binlercesi sürülürken, Tiflis'in ve diğer şehirlerin binlerce barışçı Ermeni sakinine savaş esiri oldukları bildirildi[22]. İlk başlarda askeri harekat Ermenilerin lehine gelişmişti, Tiflis'e çok yaklaşan Ermeni birlikleri, 29 Aralık'ta Shulavery'de mağlup edildi ve geri çekilmek zorunda kaldı[23].

İngiliz Müdahalesi

21 Aralık gibi erken bir tarihte İngilizler çatışmayı durdurmaya çalıştılar. Ermeni ve Gürcü ordu komutanlarına ateşkes yapmaları için emirler yağdırıldı, ancak bunlar bu emirlere itaat etmediler. 22 Aralık tarihinde, Gürcü Hükümeti, iki şartla Gürcistan'ın Müttefik teklifini kabul etmeye hazır olduğunu Tiflis'teki İngiliz misyon şefi **Albay Jordan**'a bildirdi:

"1. Ateşkes emri Gürcü ordusuna kendi hükümeti tarafından verilmelidir,

2. Borçalı mıntıkasında savaş öncesi var olan durum yeniden

---

20. Aynı yer, No. 246, s. 469-470.

21. Aynı yer, No. 248, s. 473-476.

22. Denikin, a. g. e., Vol. IV, s. 152-154; **Zhizn Natsionalnostoi**, No. 3 (II), January 28, 1919, Moscow.

23. Denikin, a. g. e., Vol. IV, s. 152-154.

sağlanmalıdır"[24].

25 Aralık'ta Müttefikler Gürcü ve Ermeni ordularının genelkurmay başkanlıklarına yönelerek, onlara ikisi arasında devam eden askeri operasyonların derhâl sona erdirilmesi gerektiğini söylediler. Gürcü Hükümeti'nin refakatinde, Fransız ve İngiliz subaylarından oluşan karma bir komisyonun sınıra giderek bu emrin icrasını denetleyeceği bildirildi[25]. Ateşkes şartları üzerinde Fransız, İngiliz ve Gürcüler Ermenistan'a danışmadan çalışıyorlardı ve bu Ermenistan için oldukça adaletsizdi. Ermeni Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı'na göndermiş oldukları bir telgrafta müttefikler, Ermeni ordusunun anlaşmazlıktan önce işgal etmiş bulunduğu mevkiine geri çekilmesini emrettiler. Ahalkelek mıntıkası Gürcülerin elinde kalacak, Borçalı tarafsız olacak ve İngilizler tarafından korunacaktı. Bu tebliğ, yalnızca Fransız ve İngilizler tarafından değil, aynı zamanda, söylemesi tuhaftır, **Jordania** tarafından da imzalanmıştı. Bu yüzden Ermenilerin, düpedüz ihanet değilse bile Batılı dostlarından kötü muamele görmüş olduklarını hissetmek için sebepleri vardı[26].

Ermenilerin durumu içler acısı idi. Ermeniler müttefiklere güvenmemiş olsalardı, Gürcistan'a asla saldırmazlardı. Britanya ve Fransa'nın, savaş sırasmda Almanlarla işbirliği yapmış bir halkın cezalandırılmasına karşı çıkmayacaklarından emindiler. Batı'nın kendilerine borçlu olduğunu hissediyorlardı. Bir zamanlar Gladstone *"Ermenistan'a hizmet etmek medeniyete hizmet etmektir."* dememiş miydi? Ve o zamandan beri İngiliz, Fransız ve Amerikan devlet adamları, yazarları, papazları ve diplomatları bu ifadeyi tekrar edip durmuşlardı. Ancak, şimdi, Transkafkasya'daki Müttefikler, Ermeni davasını müdafaa etmede başarız olmuştu. Almanları kullanabilmiş olan Gürcistan, İtilâf Devletleri'ni de kendi çıkarlarına hizmet ettirebilmiş gibi görünüyordu. Güney Rusya'daki *"Beyaz"* hareketin önderi **General Denikin** anılarında, İngilizlerin Gürcistan'ın tarafını tuttuğunu, çünkü Gürcülerin onlara Gürcistan'a karşı savaşında Ermenistan'ın yalnız olmadığını, General **Denikin**'in Gönüllü Ordusu ile anlaşma yaptıklarını söylediğini ifade etmiştir. **Denikin**'in kendisi ile Ermenistan arasında Gürcistan'a karşı bir komp-

24. **Dokumenty i materialy,** NN. 250, 251, 252, s. 477-479.

25. Aynı yer, No. 253, s. 480.

26. Aynı yer, No. 254, s. 480-481.

lonun var olduğunu inkâr etmesine rağmen, İngiliz komutan **General Walker**'m **Tigranian**'a Ermenistan ve Gönüllü Ordusu'nun Gürcistan'a karşı birlikte taarruz etmeleri hâlinde Britanya'nın Gürcistan'a yardım edeceğini söylediğine dair raporlar vardır[27].

30 Aralık 1918 tarihinde Müttefik karma komisyonunun üyesi **Douglas Withers** tarafından gönderilen bir telgraf Ermenistan'ın 24 saat sonra 31 Aralık 1918'de savaşı durdurmayı kabul ettiği haberini Tiflis'e ulaştırdı[28]. Böylece İngiltere, bağımsızlıklarım kazanır kazanmaz eski emperyalist durumlarının belirtilerini gösteremeye başlayan bu iki Transkafkasya halkını barış yapmaya zorlayabilmişti. Moskova gazeteleri İngiltere'yi önce bölgede savaş çıkarmak ve daha sonra eski *"böl ve yönet"* prensibini uygulamakla suçlamasına[29] rağmen, bu yangının Kafkasya'nın tamamına yayılmasını önleyen güç Britanya olmuştu.

Anlaşmazlık ve İkinci Enternasyonal

Hem Gürcistan, hem de Ermenistan'ın iktidar partileri İkinci Enternasyonal'in üyesi olduğu için, bunlar, anlaşmazlıklarını İkinci Enternasyonal'in Bern'deki konferanslarından birisine götürdüler (Şubat 1919). Konferans, tartışmalı tüm topraklarda self-determinasyon ilkesinin sıkı bir şekilde uygulanması gerektiği hükmünü verdi[30]. Mayıs ayında bir Taşnak olan **Michael Varandian**, İkinci Enternasyonal'in İcra Komitesi'nin önünde Bern Konferansı kararlarının bozulması hususunda Gürcistan'ı emperyalizm ve Ermenistan'a baskı yapmakla suçladı. Bunun üzerine Başkanlığını İngiliz İşçi Partisi'nin lideri **Arthur Henderson**'ın yaptığı İcra Komitesi Ermenistan'ın durumu ile ilgili olarak yargılama cihetine gitti. Yargıçlar arasında **MacDonald**, **Renaudel**, **Longuet**, **Bunning** ve **Huysmans** gibi meşhur sosyalistler vardı. Dünya sosyalizminin bu *"Areopagus*[31]*"* 'u ihtilâflı bölgelerde bir referandumun

27. Denikin, a. g. e., Vol. IV, s. 154.

28. **Dokumenty i materialy,** No. 256, s. 483.

29. **Zhizn Natsionalnostei**, Sayı: 3 (II), 28 Haziran 1919.

30. M. Varandian, **Le conflit areméno-géorgien et la guerre du Caucase**, s. 140-147.

31. Çev. No.: Eski Grekçe *"Ares Kayası"* anlamında bir tabir olup Acropolis'in kuzeybatısında yer alan bir mevkiidedir. Burada ceza ve hukuk davaları için temyiz mahkemesi işlevini yürüten bir üst mahkeme yer almakta idi.

yapılmasına ve bu amaçla özel bir komisyonun Kafkasya'ya gönderilmesine karar verdi. Ne var ki Ermeniler referandumdan önce ihtilâflı bölgelerden Gürcü birliklerinin çekilmesini talep ettiler. Bunun üzerine Enternasyonal İcra Komitesi Ermenistan'ın komisyona güvenmesi gerektiği cevabını verdi. Ermeniler kendileri hariç hiç kimseye güvenmeyeceklerini beyan ettiler. İnatçılıkları o dereceye vardı ki, **Huysmans** anlaşmaya varma hususunda göstermiş oldukları isteksizliklerden ötürü Ermenileri kınadı. Enternasyonal basitçe Ermenistan'ın taleplerini tatmin etmekten ziyade hakemlik yapmak niyetinde olduğundan, yalnızca başarısız olabilirdi, Ermeniler kendi şartları hariç hiçbir anlaşmayı kabul etmiyorlardı. Ağustos 1919'da bu mesele Lucerne'deki Sosyalist Konferans'a bir kere daha getirildi, orada referandumu Milletler Cemiyeti'nin yapmasına karar verildi[32].

Ermeni-Gürcü savaşı Transkafkasya cumhuriyetlerinin bağımsızlık davalarına büyük hasar vermiştir. Gürcülerin Ermenilere karşı hissettikleri eski düşmanlık alevlenmiş ve öncekinden daha şiddetli bir hâl almış olup, bu durum Paris Barış Konferansı'nda ortak Ermeni-Gürcü faaliyetini imkansız kılmıştı. Batılılar, iktidar partileri İkinci Enter-nasyonal'in üyesi ve asıl amaçlarının barış olduğunu söyleyip duran, bir Almanya veya bir Rusya tarzında birkaç toprak şeridi için çarpışan bu iki halka acınacak gözle bakıyorlardı. Paris'te insanlığın kaderine karar vermek üzere çağrılan devletler bir daha Gürcistan veya Ermenistan'a güvenemezlerdi. Transkafkasya bağımsızlığının düşmanları Taşnaklar, Menşevikler ve Müsavatçılar tarafından idare edilen Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan'ın düzeni korumak ve halklarının barışçı varlığını garanti altına almak hususlarında yetersiz kaldıkları yorumunu yaptıkları mükemmel bir malzeme buldular. Transkafkasya'da bile bu ülkenin kendi ayakları üzerinde durup duramayacağına dair şüpheler ortaya çıktı.

32. Avalov, **Nezavisimost Gruzii**, s. 212-214; Varandian, a. g. e., s. 140-147.

XIII. Bölüm
Gürcü Devleti

Transkafkasya'nın Rusya'dan ayrılmasının ve Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan etmesinin bir sonucu olarak, Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin mahallî birimi bu ülkede iktidar partisi oldu. Kader Menşevikleri derhal çözülmesi gereken bir mesele ile karşı karşıya bıraktı. Gürcü Menşevikleri sürekli olarak Sosyalistlerin burjuva hükümetlerinde yer almalarına karşı çıkmışlardı. **Tsereteli**, Petrograd'daki Geçici Hükümet'in bir üyesi olduğu zaman, **Jordania** karşı çıkmış, proleter partilerin burjuva hükümetlerinin dışında kalmalarını, böylece sınıf mücadelesini sürdürmeleri ve kendi öz sosyalist amaçları doğrultusunda çalışması gerektiğini savunmuştu.

Ne var ki, 1917-1918'de Gürcistan'da ülkeyi yönetebilecek Menşevikler dışında hiçbir parti yoktu. Bu yüzden, **Jordania**'nın sık sık gelişmekte olan devrimin doğası itibariyle bir burjuva devrimi olduğu ve bunun sonucu olarak bir burjuva toplumunun doğacağı ifadelerini tekrar etmesine rağmen, Menşevikler iktidarı üstlenmek zorunda kaldılar. Gürcü Menşevikleri, yalnızca bir burjuva hükümetinde yer almayıp, aynı zamanda ona liderlik etmek suretiyle durumlarını tersine çevirdiler. Böylece dünya nadir olarak, kendilerinin bir burjuva toplumu oluşturacağını kabul ettikleri şeyi bina eden bir sosyalist partiyi görme ayrıcalığına erişmiştir[1]. Dogmaya bağlılık, Menşeviklerin kendi temel ilkelerinden yüz çevirmelerine engel oldu. Bir şekilde gerçekle yüzleşen

1. Makharadze, **Diktatura menshevitskoi parti v Gruzii**, s. 23 ff.

bütün teorisyenler, eylemlerini akla uygun hâle getirmeye çalışmışlardır. İktidarlarını ve milletlerinin bağımsızlığını korumak için, birçok kereler emperyalist olarak damgaladıkları, önce Almanların ve sonra İngilizlerin yardımını aramak zorunda kaldılar. Adım adım önyargılı ideolojik pozisyonlarından uzaklaşarak, her zaman, uzaklaşmalarını, kendi başarısız ruhlarını desteklemek üzere düşünülmüş diyalektik lâf kalabalığı ile örtbas ettiler.

Gürcü Menşevikleri, ata yurtları uğruna yabancı *"emperyalistler"* le ittifak içerisine girmişlerdi. Benzer bir vatanseverliğin dışında, Rus Menşevikleri Transkafkasyalı kardeşlerini kınadılar. Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi (Menşevikler)'nin Merkez Komitesi şu hususu bildirmiştir: *"Parti, saflarında yer alan bazı unsurların karşıdevrimci burjuva ve Anglo-Amerikan emperyalizmi ile ittifak hâlinde bulunmasına müsamaha tanımaz ve tanıyamaz"*. 27 Aralık 1918 tarihinde bir Rus Menşevik Konferansı tarafından Gürcü Menşevikleri hedef alınarak benimsenen bir karar ilan edildi:

> Konferans bildirir ki, yabancı yardıma ve Rusya'dan ayrılmaya yönelme pahasına demokratik rejimi ve Gürcistan otonomisini kurtarmaya çalışan Gürcü Sosyal Demokrasisi'nin siyaseti, Parti'nin bir bütün olarak takip ettiği görevlerle ters düşen bir konumda yer almıştır[2].

Sovyetler'in Düşüşü

Gürcü Menşeviklerinin gücü esas olarak, Mart Devrimi'nden sonra hükümetin organları olan Özel Transkafkasya Komitesi (Ozakom) veya Transkafkasya Komiserliği'nden daha büyük öneme sahip Sovyetler'de toplanmıştı. Gürcistan'ın bağımsızlığının ilan edilmesinden sonra, devlet aygıtının kontrolünü tamamen ele geçirmiş bulunan Menşeviklere Sovyetler giderek lüzumsuz görünmeye başladı. Temmuz 1918'de Tiflis'te Sovyetler'in Bölgesel Merkezi toplandı, bu toplantıda **Iraklii Tsereteli** Gürcistan'ın Türklere mağlup olmasının Gürcistan'da güçlü ve birlik olmuş bir iktidarın bulunmaması sebebiyle olduğu yorumunu yaptı. *"Bu sebeple, İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti devlet yetkisinin tüm işlevlerini Demokratik Hükümet'e teslim etmeli ve Hükümet'in faa-*

2. L. Trotsky, *"Mezhdu imperializmom i revolutsiei"*, **Sochineniia**, Vol. XII, Moscow, 1925, s. 218-219.

liyetlerini kontrol etme hakkına sahip bir sınıf konumunu üstlenmelidir" diyordu[3]. Menşevikler, politik amaçların (genel seçim hakkı, halkın iradesine dayanan iktidar vb.) zaten gerçekleştirilmiş olduğu gerçeği ile Sovyetler'in gücünün kademeli düşüşünü izah ettiler. Sovyetler düzenli bir hükümet kurmuş olsalardı, bir azınlık hükümeti olacaklardı ve iç savaşa sebebiyet vereceklerdi ve devrimle kazanılan özgürlükleri baskı altına alacaklardı. Menşevikler, Gürcü Sovyetlerinin sosyalizm için en emin yolun genel seçim hakkı olduğu yönündeki **Lassale**'ın görüşünü paylaştığını söylüyorlardı[4].

Sovyetler iktidarı kaybederlerken, Gürcü Hükümeti'nin devrimci karakteri yavaş yavaş daha az dile getirilir hâle gelmişti. Ekim 1918'de, Gürcü Milli Konseyi, ismini *"Parlamento"* olarak değiştirdi[5]. Hatta bundan önce Menşevik Kızıl Muhafızları'nın adı *"Halkın Muhafızları"* olarak değiştirilmişti. Bir adım sonra Halkın Muhafızları burjuva cumhuriyetin milli muhafızları haline gelecektir[6]. Menşeviklerin devrimden uzak hareketleri kolayca abartılabilir. Geriye kalan gerçek, 1918'de yalnızca Hükümet'in Parti'yi evcilleştirmediği, ancak bunun karşılıklı olduğudur. Nisan ayında Transkafkasya Rusya'dan ayrıldığı zaman ve Mayıs ayında Gürcistan bağımsızlığını ilan ettiğinde, Menşevik lider, **Noi Jordania** Hükümet'in dışında kalmıştı. Yardımcıları **Chkhenkeli, Ramishvili, Gegechkori** ve diğerlerine devleti teşkilâtlandırma çalışmalarına katılmaları için izin vermişti. **Jordania** Tiflis Sovyeti'nin Başkanı, Sovyetler'in Bölgesel Merkezinin Başkanı ve partisinin Merkez Komite Başkanı olarak kaldı. Yalnızca 1918'in sonunda mümkün olduğu kadar yakın olarak, Parti ve Hükümet işlerinin koordine edilmesi zorunlu hâle geldiği zaman, Başbakanlık görevini kabul etmiştir[7].

Menşevik İktidarının Esasları

Gürcistan'da Menşevik gücü ezici idi. 1917 yılında Bütün Rusya Kurucu Meclisi için yapılan seçimde Transkafkasya'da verilen yaklaşık iki

3. **Borba**, Sayı: 91, 1918, Tiflis'ten Makharadze, **Sovety i borba za sovetskuiu vlast v Gruzii**, s. 145.

4. Woytinsky, **La Démocratie géorgienne**, s. 188-192.

5. **Zhizn Natsionalnostei**, Sayı: 8, 29 Aralık 1918.

6. Makharadze, **Sovety i borba za sovetskuiu vlast v Gruzii**, s. 147.

7. Woytinsky, a. g. e., s. 74-78.

milyon (1.996.263) oyun altı yüz binden fazlası (660.216) Menşeviklere gitmiş olup, Taşnaklar ve Müsavatçılar ise dört yüz biner oy almışlardı. Bütün Transkafkasya ile yalnızca Gürcistan'daki bu seçim rakamları kıyaslandığı zaman, Gürcistan'ın gerçekten de Menşevizm'in kalesi olduğu takdir edilecektir. Yalnızca Gürcistan'da Menşevikler Transkafkasya'da aldıkları toplamdan yalnızca yirmi bin daha az 640.231 oy aldılar. Buna karşılık, diğer partilerin önemi yoktu. Taşnaklar, sadece Ermenilerden olmak üzere yetmiş binden biraz fazla, Gürcü Milliyetçileri (Milli Demokratlar ile Sosyal Federalciler karışık) yaklaşık kırk sekiz bin, Bolşevikler yirmi dört bin, diğer partiler, yalnızca on dört bin oy aldılar[8].

Daha sonraları Parlamento olarak bilinecek olan Gürcü Milli Konseyi, düzenli olarak seçilmemişti. Meclisin yetkileri belirsiz olup, şimdi Gürcistan Anayasası'nı yazacak ve aynı zamanda bir yasama organı olarak da hizmet edecek bir kurucu meclisin seçilmesine karar verildi. Şubat 1919'da evrensel, eşit ve gizli oy hakkı temel alınarak seçimler yapıldı. Temsil oransal idi. Hemen hemen yedi yüz bin kayıtlı seçmenin beş yüz yirmi dört bini oy kullandı, bunların dört yüz sekiz binini alan Menşevikler şehir oylarının % 72'sini ve kırsal kesim oylarının % 82'sini almış oldular. Gürcü Kurucu Meclisi'nde Menşevikler toplam yüz kırk sandalyenin yüz dokuzunu elde etmişlerdi[9]. Oransal temsil olmamış olsaydı, Gürcü Kurucu Meclisi'nin Menşevik olmayan üyelerinin sayısı bir veya ikiye kadar düşebilirdi, çünkü Gürcistan'da Menşeviklerin çoğunluğu teşkil etmedikleri yalnızca birkaç mıntıka vardı.

Menşeviklerin Gürcistan'da sağladıkları sıkı destek analiz edildiği ve zayıf temelli Rus Menşevizmi ile karşılaştırıldığı zaman, Rus Sosyal-Demokrasi hareketinin Gürcistan'a olan borcunun büyüklüğü anlaşılır. Rusya'nın **Plekhanov**, **Akselrod** ve **Martov**'u yetiştirmiş olduğu doğrudur, ancak partiye eylem işçileri ve kitle desteği sağlayan da Gürcistan idi. Peşpeşe Duma'ya seçilen Menşevik üyelerin çoğunluğu Gürcistanlı'ydı. Kısacası, Gürcistan olmadan, Rus Menşevizmi'nin zayıf, etkisiz bir hareketten fazlası olacağını düşünmek çok zordur.

8. Aynı yer, s. 113.

9. Aynı yer, s. 193-194; cf. Makharadze, **Sovety i borba za sovetskuiu vlast v Gruzii**, s. 156.

Toprak Reformu

Mart Devrimi'nden sonra Gürcü Menşevikleri tarafından desteklenen ilk reformlardan birisi toprak reformuydu. Tarım meselesi bütün Transkafkasya'da, fakat özellikle köylülerin hem Ermenistan hem de Azerbaycan'dakinden daha az toprağa sahip olduğu Gürcistan'da ciddiydi. Aralık 1917'de, Transkafkasya bağımsızlığını ilan etmeden önce bile, Menşevikler toprak meselesini Seim'in önüne getirmişti. Elde tutulan arazi miktarının sınırlandırılması ve fazla miktarın müsadere edilmesi hususundaki Menşevik plânının, çoğu büyük toprak sahibi durumundaki Seim'in Azerbaycanlı üyelerinden öfkeli bir muhalefet göreceği beklenmişti. Ancak, bunların hepsi tazminatsız olarak arazilerin millileştirilmesi için oy kullandılar. Millileştirme için oy kullanan Azerbaycan Hanlarının gönüllülüğünün, bunların bu kanunun sonsuza kadar ölü bir belge olarak kalacak olması yönündeki sıkı inançları ile izah edilebildiğine dair fikirler öne sürülmüştür[10]. Fakat, tıpkı Fransız İhtilâli'nin ilk günlerinde birçok soylunun göstermiş olduğu gibi, Hanlar'ı da kendi gayrimenkullerinden vazgeçmeye sevkeden şey, devrimci coşku da olabilir.

Aralık 1917'nin ikinci yarısında, Transkafkasya Komiserliği bir kararname yayınladı. Buna göre, topraksız köylünün refahını arttırmak için hükümdarlığa, kiliseye ve özel şahıslara ait bütün araziler tespit edilecek, belirli bir norm üzerinden millileştirilecekti[11]. Bunu, değişik ziraat tipleri için elde tutulan arazi normlarını belirleyen bir kanun takip etti. Üzüm ve tütün gibi yüksek oranda kâr getiren kültürlerin tarımının yapıldığı arazilerde bir kişinin yedi desiatian (yaklaşık on dokuz Anglosakson dönümü)[12]'dan daha fazla araziye sahip olmasına izin verilmiyordu. Tahıl üretiminin yapıldığı bölgelerde bu sınır on beş desiatiana (yaklaşık 40 Anglosakson dönümü) kadar çıkarılıyordu. Hayvancılıkla meşgul olan çiftçilere de kırk desiatian (yaklaşık yüz sekiz Anglosakson dönümü) kadar mera arazisini ellerinde bulundurmalarına izin veriliyordu. Fazla toprakların tamamı bir devlet fonuna gidiyordu. Kanunla

10. Kheifets, *"Zakavkazie v pervuiu polovinu 1918 g. i Zakavkazskii Seim"*, **Byloe**, Sayı: 21, 1923, Petrograd, s. 306.

11. *Asatiani, Sbornik zakonov, intruktsii i raziasnenii po ministerstvu zemledelia*, Tiflis, 1918, s. 42'den Borian, **Armenia**, Vol. II, s. 84.

12. Çev. N.: 1 Anglasakson dönümü (acre) 4046 m^2'dir.

belirlenen normdan daha küçük araziye sahip olan köylülere devletten ilâve arazi kiralanabiliyordu. Gürcistan'da halk baskısı altında bu hemen değiştirildi, köylülere ilâve arazi kiralamaktan ziyade satın alma izni verildi [13].

Gürcistan, bu reformun yürütüldüğü üç Transkafkasya cumhuriyetinden sadece birisiydi. Ermenistan bu doğrultuda teşebbüslerde bulundu, ancak yol alamadı. Azerbaycan'da ise feodal soylular öyle güçlüydü ki, Müsavat'ın radikal kanadı taleplerini baskı altına almaya cesaret edemedi. Gürcistan'da, bununla beraber, 1 Ocak 1920'ye kadar, dört binin üzerindeki arazi millileştirilmiştir[14].

Menşevikler, ideolojik gerekçelerle, köylülere arazi satmaktan imtina ediyorlardı. Bunların asıl düşüncesi toprakların tamamından devlet mülkü olarak faydalanmak olmuştu. Büyük bir bağımsız çiftçi sınıfı yaratmak düşüncesinin, arzu etmedikleri kırsal kapitalizme kadar ileri gideceğini hissediyorlardı. Yalnızca, arazinin kolektifleştirilmesinin kanlı bir köylü savaşına sebebiyet vereceği açık bir hâle geldiği zaman, Menşevikler elinde yeterli arazi bulunmayanlara toprak satmaya karar verdiler. Üç yüz elli bin hektardan fazla arazi köylülere satıldı[15].

Tarım reformları yürütülmesi en zor olan reformlar arasındadır. Uzun vadede bağımsız çiftçilik, feodal *"latifundiya"*[16] dan çok daha fazla üretebilmesine rağmen, genellikle toprak dağıtmanın yakın sonucu tarımsal üretimin düşmesidir. Sağcılar Gürcistan'daki tarım reformunun iyi eğitimli ve etkin orta toprak sahibi sınıfını yıktığını savundular. Birçok durumda, reform muhalifleri, yeni sahiplerin deneyiminin olmadığını, üretimin azaldığını ve bir bütün olarak ülkenin bunun sonuçlarından muzdarip olacağını savundular[17]. Gelişmelerden büyük toprak ağalarının memnuniyetsizlikleri sona ermişti. Sovyet tarihçisi **Drabkina** bu hususta şunları yazmıştır: *"... Tarım reformu, eksik olduğu gibi, soylu mülkiyetindeki araziye de zarar verdi. Sosyal Demokrat Hükümet tarafından takip edilen rota güçlü bir kırsal kesim burjuvazisinin oluşmasına*

13. Kautsky, **Georgia**, s. 39-40; Makharadze, **Diktatura menshevitskoi parti v Gruzii**, p. 38.

14. Woytinsky, a. g. e., s. 209.

15. Aynı yer, s. 240-245.

16. Çev. N.: İlkel yöntemlerle ve düşük verimle işletilen geniş tarım alanları.

17. Avalov, **Nezavisimost Gruzii**, s. 10-12.

ve tarımda kapitalizmin gelişmesine, yani feodalizmden kurtulmuş olanların tamamının kaçınılmaz bir şekilde mahvına sebep oldu"[18].

Tarımsal Huzursuzluk

Maddi olarak köylülerin hissesini genişletmiş olan tarım reformlarına rağmen, Gürcistan bir seri köylü ayaklanmasının içine düştü. Bunların çoğu basit olup, organizasyon veya plândan yoksundu. 1917 ilkbaharı gibi erken bir dönemde, devrim haberiyle ateşlenen köylüler, eski kanunları tanımamaya ve arazi meselesini kendi üsullerine göre çözmeye başladılar. Borçalı'nın mıntıka Komiseri, amirlerine şunları yazmıştı:

> Bu mıntıkanın ahalisi her yerde, Geçici Hükümet'in talimatlarına itibar etmeyerek, silah zoruyla özel mülkiyete ait arazi ve mer'aları ele geçiriyorlar. Bu gaspları yerel kuvvetlerle durdurmak imkansızdır. Acilen askeri birimlerin gönderilmesi gerekiyor"[19].

Tarımsal huzursuzluk, Bolşevik propagandasının Kafkasya ordusundakinden çok daha yaygın ve başarılı olduğu Batı cephesinden dönen Gürcü askerler tarafından ülkenin tamamına yayıldı[20]. Yasal toprak reformunun yavaş işleyen sürecinden memnun olmayan bu eski askerlerin bazıları şiddet ve isyana yöneldiler.

1918 kışında, Gürcistan'ın kuzeyinde, ana Kafkas dağ silsilesine doğru uzanan bir ülke olan Güney Osetya'da bir ayaklanma meydana geldi. Osetler hem etnik olarak hem de dil olarak Gürcülerden ayrıldığı için bu isyanın milli bir karakterde olduğu kabul edilmişti. Ayaklanma öyle yayılmıştı ki, bunu bastırmak için Tiflis'ten Halkın Muhafızları getirmek zorunda kalınıldı. Proletarya yanlısı askerler köyleri yaktılar, esirleri vurdular ve ülkeyi mahvettiler. İki hafta süren savaş, Osetlerin yüreğinde Gürcülere karşı derin bir nefret bıraktı. O zamandan beri Güney Osetya Bolşevik propagandası için verimli bir yer haline geldi. Bunların Bölgesel Komitesi Java köyünde bir merkez oluşturup Oset köylerinde örgütlenmeye başladı[21].

1918'in ilkbaharında, Transkafkasya'ya karşı Türk taarruzu sıra-

---

18. Drabkina, **Gruzinskaia kontrrevolutsiia**, s. 148.

19. **Gürcistan SSC N. K. V. D. Arşivleri, Dosya No: 1800**, Tiflis Valisi'nin Ofis Fonu, 19. 17, p. 30'dan Kachapuridze, **Bolsheviki Gruzii**, s. 77.

20. Makharadze, **Sovety i borba za sovetskuiu vlast v Gruzii**, s. 116.

21. Aynı yer, s. 166-167.

sında, Abhazya ve Megrelya'da köylü ayaklanmaları meydana geldi. Menşevikler, âsilere karşı kendi Halkın Muhafızı birliklerini göndermek mecburiyetinde kaldılar. Türkler Batum'a doğru ilerlerken, **Jugeli**'nin kıtaları Megrel köylülerini vuruyorlardı. O günlüğünde şunları yazmıştı:

> Halk beni hayal kırıklığına uğrattı. Halkın kör kayıtsızlığı idealizmi öldürüyor. Bu kutsal savaşta bile halk kıpırdamadı ve devrimini korumak için ayaklanmadı[22].

Diğer Menşevikler, köylülerin doğal olarak gerici olduklarını söyleyen teoriye sıkı sıkıya sarıldıklarından, köylülerin devrime karşı kayıtsızlıklarını rahatsız edici bulmadılar.

1918 yazının başlarında, Bolşeviklerin faal bir örgüt kurmuş oldukları Dushet mıntıkasında önemli rahatsızlık vardı. Bir kıyamdan korkan Hükümet, ahaliyi silahsızlandırmaya karar verdi, ancak Hükümet'in bu kararını gerçekleştirmeye çalışan ordu müfrezesi ele geçirildi ve bunların silahlarına el konuldu. Bir kıyam başladı. Bunu bastırmaya çalışan ilk ordu birimi köylüler tarafından mağlup edildi ve sonrasında yedi makineli tüfek, bol miktarda yiyecek ve mühimmat ile beraber tutsak olarak iki yüz adamını kaybetti.

Gürcü ordusunun en yakın karakolları Darial Geçidi'nde ve Mtskhet kasabasında idi. İsyancıların silahlı destek bekledikleri Bolşeviklerin elinde bulunan Terek mıntıkası ile temas kurmaları için Darial Geçidi'ne ihtiyaçları vardı. Bir kere daha Halkın Muhafızları'nı çağırmak zorunda kalınmıştı. Bu birliklerin askerlerine, aydınlığa karşı karanlığın, devrime karşı, karşıdevrimin olduğu Gürcistan'ın en geri kalmış bu bölgelerinde her zaman isyanların meydana gelmiş olduğu söylendi. Menşevikler; Bolşeviklerin, toprak ağalarının savunucusu Milli Demokratlar'ın bazılarının, işsiz Rus bürokratlarının ve Ermeni şovenistlerin Dushet mıntıkasını Gürcüler için bir can pazarına dönüştüren bu ayaklanmaya önderlik ettiklerini iddia ediyorlardı[23].

Dushet ayaklanmasını öğrenir öğrenmez Bolşeviklerin Bölgesel Komitesi isyancılara yardım etmeye karar verdi. Bunun için de üç şey yapılmalıydı:

1. İsyancılara askeri operasyonları idare edebilecek önderleri tedarik etmek,

---

22. Valiko Jugeli, **Tiazhelyi krest**, Tiflis 1920, s. 6.

23. Makharadze, **Sovety i borba za sovetskuiu vlast v Gruzii**, s. 181-182.

2. Köylülerin elinde sınırlı sayıda bulunan askeri malzemeyi Dushet'e taşımak,

3. Kuzey Kafkasya'dan âsilere silahlı destek göndermek.

Fakat Terek mıntıkasındaki Bolşevikler, kuvvetten yoksundular. Sonunda yardım gönderilmesine rağmen, bu yardım başarı için oldukça azdı ve çok geç kalınmıştı[24].

Dushet köylülerinin Halkın Muhafızları tarafından cezalandırılmasıyla cesaret bulan soylular, Halkın Muhafızları'nın asilleri destekledikleri ve köylüleri eski efendilerine itaat etmeye zorlayacakları söylentisini yayarak, kira ve feodal vergiler hususunda eski serflerine baskı uygulamaya başladılar. Ne var ki, proleter Halkın Muhafızları bunların maşası olmayı reddetti. Hatta soyluların tehdit ile toplamayı başardıkları para ve eşyaları köylülere geri vermeleri hususunda bunları zorladılar[25].

Birçok durumda, köylü ayaklanmalarının bastırılması, bütün iç savaşları karakterize eden aşırılıkları beraberinde getiriyordu. Dushet ayaklanması ile hemen hemen aynı zamanda, Sachkhery'de de bir isyan meydana geldi. Bu isyana Batı Cephesi'ndeyken Bolşeviklerden etkilenen birkaç eski asker ile Askeri Tıp Akademisi'nin iki öğrencisi liderlik ediyorlardı. Âsilerin kuvveti iki yüz adama ulaştı. Saflarındaki eski askerlerden dolayı bu hareket iyi bir şekilde organize ve disipline edilmişti. Hükümete ait bir müfrezenin silahlarını ele geçirmeye muvaffak oldular ve bölgede bir Sovyet rejimi ilan ettiler. Hükümet yine bin adamdan oluşan tüm bir alayı onlara karşı sevk etmek zorunda kaldı. Yüksek bir bedel karşılığında ayaklanma bastırıldı. Yirmi ev yanmış, çatışmada on beş âsi öldürülmüş, daha sonra bunların yirmi dördü idam edilmiş, sekseni de hapse atılmıştı[26].

Haziran 1920'de, Güney Osetya'da ikinci bir ayaklanma patladı. Bolşevik Bölgesel Komitesi Vladikavkaz'da bir Oset kuvvetini organize etmiş ve silahlandırmıştı. Bu kıtaya ne zaman ihtiyaç duyulursa, o vakit bu birlik Gürcistan sınırını geçecekti. Haziran 1920'de Gürcü sınır muhafızlarını sürdükten sonra, bu Oset kuvveti sınırı geçti ve Güney Osetya'yı işgal etti. Hükümet bunlara karşı bir piyade taburu, bir süvari alayı, iki dağ bataryası ve Halkın Muhafızları'nı sevk etti. Menşevikler,

24. Aynı yer, s. 177.

25. Jugeli, a. g. e., s. 21.

26. Makharadze, **Sovety i borba za sovetskuiu vlast v Gruzii**, s. 188-190.

Ertoba gazetesinin işaret ettiği gibi, bu ayaklanmanın ilhamının Bolşevikler tarafından verildiğini iyi biliyorlardı[27]. Halkın Muhafızları'nın Komutanı **Jugeli** günlüğünde şunları yazmıştır: *"Oset milliyetçileri bizim en kötü ve en amansız düşmanımızdırlar Geçen yıl Denikin'e yardım ettiler ve şimdi bir de Bolşeviklerle beraber oldular"*. İsyancıların sayısını birkaç yüz olarak belirten **Jugeli**, yazısına şunları da ilâve etmiştir: *"Bu hainler acımasızca cezalandırılmalıdır. Başka bir yol yok"*[28].

Tarih göstermiştir ki, köylü ayaklanmaları genellikle beyhudedir. On dördüncü yüzyıl Fransası'nda Jacquérie'ler başarısız oldu. Luther döneminde Alman köylüleri asiller tarafından kendi kanlarında boğuldular. Rusya'da **Razin** ve **Pugachev**'in en büyük köylü ayaklanmaları bastırıldı ve köylüler hiçbir şey kazanmadılar. Büyük şiddetteki böyle hareketler başarısız olmuşsa, küçük ölçekli Gürcü ayaklanmalarının kazanması ihtimal dahilinde olamazdı. Ayrıca Gürcü köylü kitleleri Menşevik idaresi altında hiçbir zaman olmadıkları kadar iyi durumdaydılar. Huzursuzluklarda yalnızca bir fraksiyon rol oynamıştır ki, uzun vadede politikacılar arasında polemikten başka bir netice vermedi.

Gürcü Hükümeti ekonomi sahasında en ciddi sınavlarından birisiyle karşı karşıyaydı. Gürcü Kurucu Meclisi'nin açılış oturumunda **Jordania** halka meselenin ciddiyetini gösteren bazı gerçekleri açıkladı. Toprak reformu devlete beş buçuk milyon İngiliz dönümüne yakın ormanlık arazi, bir milyon dönümün üzerinde ekilebilir arazi ve hemen hemen üç milyon dönüm mer'a arazisi kazandırmıştı. Hükümet devletten arazi alan köylülerden iki yüz milyon ruble kazanmayı bekliyordu. Ne var ki, bu para henüz toplanamamıştı. Bu arada bütçenin de dengesi bozuktu. Kasım 1917'nin başında, Gürcistan, Rus Devlet Bankası'ndan hiç para almadı. Kasım 1917-Ocak 1919 süreci için hazinesinin geliri, aynı dönem için gider hemen hemen üç yüz elli milyon (342.244.000) olurken, yüz milyon rubleye yakın (96.188.000) idi. Bu da yaklaşık iki yüz elli milyon (246.056.000) ruble bütçe açığına neden olmuştu. Aynı dönem sırasında Gürcistan'ın ithalatı ihracatından elli üç milyon ruble daha fazla idi. Hükümet daha fazla para basmak suretiyle bütçeyi *"dengelemiş"*, ise de büyük bir enflasyon artışı meydana gelmiş, bu gelişme zaten sallantıda

27. Aynı yer, s. 225-228.

28. Jugeli, a. g. e., s. 229.

olan ekonomiyi daha da zayıflatmıştı[29].

Gürcistan'ın Ekonomik Durumu

Kendi sosyalist ilkelerini uygulayan Menşevikler, bütün hidroelektrik gücü, kaplıcaları – ki Gürcistan'da yaz konaklama yerleri önemli bir gelir kaynağıdır –, Tkvibuli kömür madenlerini, Chiatury manganezini, limanları ve demiryollarını millileştirdiler. Gürcü Çalışma Bakanlığı tarafından yayınlanan istatistiklere göre, 1920'de sanayide istihdam edilmiş yetmiş bin civarında işçi vardı. Bunların % 52'sinden fazlası devlete ait kuruluşlarda istihdam edilmişti. Yalnızca % 19'u özel teşebbüste istihdam edilmişken, % 28'i belediye ve kooperatif şirketlerinde çalışıyorlardı[30]. Bu millileştirilen sanayiler, devlet için ilâve bir yüktü. Özellikle demiryolları ağır bir malî yüktü. Gürcüler ilk olarak Kafkasya Cephesi'nden Rus askerlerini; daha sonra Almanları, Türkleri ve nihayet İngilizleri taşımak zorunda kaldılar. Bunların hiçbiri bir kuruş bile ödemedi, Gürcü Hükümeti masrafları karşılamak zorunda kaldı. Sosyalist Hükümet'in işçiler için garanti ettiği daha kısa çalışma saatleri ve daha yüksek maaşlar bunların satın almaya en az güçlerinin yettiği bir zamanda gündeme getirildi.

1919'un sonlarında, Batı ile düzenli ticaret kanalları açıldı. Ham madde ve yurt dışına satılabilen her şeyi ihraç etmek suretiyle Ermeni tacirler geniş ölçekte vurgun yaptılar. Ancak bu faaliyetler sayesinde kazanılan döviz, devlet hazinesine ulaşmıyordu[31]. Ermeni tacirler ve bunların Gürcü iş ortakları gümrük müfettişlerini ve vergi tahsildarlarını ustaca savuşturuyorlardı. Tiflis, kitleler acil ihtiyaçlardan yoksunken, Paris'ten kozmetik ürünleri, Londra'dan erkek kıyafetleri vs. ile doldu. Konuşmalarından birisinde **Jordania**, Gürcistan'ın uzun zamandan beri bir felâkete doğru sürüklendiğinin tahmin edildiğini, şimdi bu tahminin gerçekleştiğini belirterek, *"İşte felâkete uğramış bulunuyoruz"* demiştir[32].

Karl Kautsky'ye göre, iktidar için mücadele eden üç sınıf vardır. Bunlar büyük toprak ağaları (muhafazakârlar), kapitalistler (liberaller)

---

29. Makharadze; **Sovety i borba za sovetskuiu vlast v Gruzii**, s. 157-158.

30. Kautsky, **Georgia**, s. 40-41.

31. Drabnika, a. g. e., s. 121.

32. Amia, **Put Gruzinskoi zhirondy**, s. 24.

ve proletaryadır (sosyalistler). **Kautsky**, 1918'in tarım reformundan sonra Gürcistan'da büyük toprak ağalarının ve bu nedenle muhafazakârların kalmadığını yazıyordu. Gelişmiş bir sanayiye asla sahip olmamış bulunan Gürcistan, güçlü kapitalistlerden yoksundu. Siyaseten yaşayan tek sınıf proletarya idi. Hiç şüphesiz zayıf bir sanayiye sahip bir ülkede güçlü bir proletaryanın nasıl var olabildiğini, **Kautsky** izah edemiyor. Gürcü proletaryasını, *"doğu proletaryası"* ve *"çağdaş proletarya"* olmak üzere iki bölüme ayırıyor. Bunlardan birincisi yani doğu proletaryası, siyaseten kayıtsız ve organize olamamıştı. Bağımsız siyasetle uğraşma hususundaki kabiliyetsizliği antik Roma proletaryasını andırıyordu. Büyük sanayi şirketlerindeki ücretliler çağdaş proletarya olup, bunların arasında demiryolu işçileri proletaryanın seçkin tabakasını oluşturuyordu. Matbaacılar, metal işçileri, tütün fabrikalarındaki işçiler, ticarî büro elemanları, bütün bunlar siyaseten disiplinli sosyalist kadrolar idi[33].

Kautsky, organize olmuş ve kararlı Gürcü proletaryasının kendi öz çıkarlarının ve bütün toplumun çıkarlarının ne olduğunu kesinlikle bildiğini iddia ediyor. Ona göre bu, bunların yalnızca köylüleri değil, aynı zamanda aydınları yani öğretmenleri, doktorları, avukatları, mühendisleri, yazarları etkileme ve bunlara önderlik edebilmeleri nedeniyledir[34]. **Kautsky**'nin anlamadığı husus, proletaryanın aydınlara önderlik etmesinden ziyade, proletaryanın aydınlar tarafından idare edildiği hususu idi. Menşevik Parti'nin lider kadrosunun tamamı eski asilzâdeler, tüccarlar, avukatlar, kilise okulu mezunları ve papaz çocukları ile doluydu. Menşeviklerin gücü ve etkisi kendi proletarya ideolojilerinden ziyade, II. Bölüm'de analiz edilen ve onları geniş kapsamlı ulusal bir parti haline getiren faktörden kaynaklanıyordu.

Gürcü sendikacılığı 1905 yılına dayanıyordu. Ancak, bu yılda örgütlenen ilk sendikalar, gördükleri tepkinin karşısında dayanamayarak kısa ömürlü oldular. Mart Devrimi'nden sonra sendikalar yeniden kurulmaya başlandı. Gürcü işçilerinin yaklaşık dörtte üçü, % 33'ü Tiflis'te bulunan 133 sendikada hemen örgütlendiler[35]. Sendikalarda, proletarya adına ülkeyi yöneten Sosyal-Demokratlar hâkimdi. Yani Menşeviklerin borusu ötüyordu. Bu noktada **Kautsky** şunları yazmıştır: *"Rusya'dakinden bile*

33. Kautsky, a. g. e., s. 32-33.

34. Aynı yer, s. 36-37.

35. Woytinsky, a. g. e., s. 228-229.

fazla [Hükümet] bir azınlık diktatörlüğü idi. Fakat, Rusya'nın aksine, bütün sınıfların rızası ile demokrasi bazında ve hiçbir terör ve baskı uygulaması olmaksızın idare edilmişti"[36]. Diktatörlük ve demokrasinin bir arada bu şekilde var oluşunu yalnızca Hegelci düşünce okulundan yetişmiş diyalektikçiler anlayabilirler, herhangi birisine göre, bu saklanamayan bir çelişkidir.

Menşevik Hükümeti'nin iş mevzuatı, oluşmaya başlayan kapitalist sınıfa yersiz hasar vermeden proletaryanın ihtiyaç ve arzularını tatmin etmek üzere tasarlanmıştı. Menşeviklerin ilk iş kanunlarından birisi sekiz saatlik çalışma süresini belirliyordu. Yalnızca özel durumlarda müsaade edilen fazla mesai için işçiye iki katı ücret ödeniyordu. Kadınlar ve gençler için gece işi yasaklanırken, çocuk işçi kanun dışı idi, gençlerin altı saatten fazla çalışmasına müsaade edilmiyordu. İşe almayı ve işten çıkarmayı düzenleyen, işçilere grev hakkı veren ve işsizlik ve hastalık sigortalarını sağlayan kanunlar çıkarıldı. İşçi ihtilâflarının hızla çözülmesi için Çalışma Bakanlığı'nın gözetimi altında özel uzlaştırma kurulları teşkil edildi[37].

Bu önlemlerin, yaklaşık birkaç tane grev meydana gelmiş olmasına rağmen, grevleri önlemede etkin olduğu ispatlandı. Mart 1919'da Tiflis'te büyük bir grev oldu[38]. Oysa tüm 1919 yılı boyunca dokuz grev meydana gelmiş, yalnızca 2427 işçi, ya da başka bir deyişle tüm iş gücünün % 3'ü bu grevlere katılmıştı[39]. Hükümet'in, milletin çıkarları için hayatî olan üretimin artırılması hususunda işçilere ricada bulunması, bazı tepkilerle karşılaştı. Nisan 1919'da, sendikaların bir konferansında, Bolşevikler sendikaların ekonomik sonuçlardan ziyade politik amaçları takip etmesi gerektiği hususunda işçileri ikna etmeye çalıştıkları zaman, kelimeleri sağır kulakların kayıtsızlığında kayboldu[40]. Buna sebep işçilerin, üretim artışının sendikaların iş barışına ve bir prim sistemine müsaade etmesinin bir gereği olduğuna inanmalarıydı[41]. Devrimin ilk günleriyle kıyaslandığında, Gürcü işçilerinin hayat standardı yükselmiş-

36. Kautsky, a. g. e., s. 30.

37. Woytinsky, a. g. e., s. 222-223; Drabkina, a. g. e., s. 128.

38. Khachapuridze, a. g. e., s. 158.

39. Woytinsky, a. g. e. s. 229.

40. Khachapuridze, a. g. e., s. 164.

41. Kautsky, a. g. e. , s. 35.

ti. Kooperatif topluluklarının gelişmesi birçok işçiye perakende fiyatlardan ziyade toptan fiyatlarda satın alma imkanı verirken, bunlar ekmek gibi lüzumlu gıda maddelerini çarşı fiyatlarından daha aşağı fiyatlarda Hükümet'ten satın alabiliyorlardı[42].

Gürcistan'daki Menşevik Partisi'nin diktatörlüğünün, Bolşeviklerin proletarya diktatörlüğü dedikleri şeyle eş anlamlı olmadığı hususunda şüphe olamaz. Ancak işçilerin diğer sosyal sınıflardan daha fazla Hükümet'ten ilgi gördükleri de açıktır. Menşeviklerin sosyalist ideolojisi ve bunların işçilerle olan bağları, yalnızca kapitalist bir toplumdan sosyalist bir toplumun tam anlamıyla doğabileceği hususundaki kabullenmeleri uyarınca kapitalist bir toplum inşa ediyor olmalarına rağmen, Menşevikler kendilerini proletarya dâvasının şampiyonları yaptılar.

İster demokrasi, isterse diktatörlük olsun, Gürcistan'ın hâlâ bir orduya ihtiyacı vardı. Savaş ve devrimin böyle çalkantılı bir döneminde, komşularından çok daha zayıf olmaya bu genç ülkenin tahammülü yoktu. Menşevik Partisi kendi özel kuvveti olan Halkın Muhafızları'na sahipti. Bu, iyi bir şekilde silahlandırılmış ve çoğunlukla Tiflis işçileri arasından silâhaltına alınmış güvenilir bir kuvvetti. Bununla beraber, Hükümet'in ihtiyaçları için yeterli değildi ve düzenli bir ordunun yerini alamazdı. Yeni Gürcü ordusu, gönüllülerle düzenli birliklerin yan yana yer aldığı İsviçre milislerine biraz benzeyen bir tarzda organize edildi. Onları tarif eden kişinin bakış açısına bağlı olarak, Ordu ve Halkın Muhafızları hem övülmüş, hem de ayıplanmıştır. Devrimin ilk günlerinde Halkın Muhafizları'nın etkin bir kuvvet olduğunu onaylamış olmasına rağmen **General Denikin** bunlara pek saygı duymazken, **Karl Kautsky** bunların disiplin ve ruhuna hayran kalmıştı. Ermeni bir yazar olan **Loris-Melikov**, Gürcü silâhlı kuvvetlerini yıkıcı bir dille anlatır. O'na göre, ülkenin *metres'i* olan Muhafızlar halkı terörize ederken, ordu Tiflis'in ana caddesi Golovinskii Bulvarı'nda bir aşağı bir yukarı geçit resmi yapabiliyordu[43].

---

42. Aynı yer, s. 43.

43. Kautsky, a. g. e., p. 97; Denikin, **Ocherki russkoi smuty**, Vol. III, s. 48; Loris-Melikov, **La révolution russe et les nouvelles républiques transcaucasiennes**, s. 164.

Gürcü Milliyetçiliği

Milli bir devletin liderliğini üstlenir üstlenmez Menşevikler, ancak Gürcü halkının yeniden dirilen milliyetçiliğine boyun eğebildiler. Milliyetçilik virüsü devletin bütün organlarını etkileyerek umulmayan bir hızla yayıldı. Kasım 1918'de, bir parti kongresinde, **Jordania**, Rus ve Gürcü sosyalizmi arasında temel farklılıkların olduğunu ileri sürdü. Rusya'da hem Bolşevikler, hem de Menşevikler partilerini yukarıdan aşağıya doğru bina etmişlerdi. Yalnızca Gürcistan'da parti aşağıdan bina edilmişti. *"Orada, Rusya'da, aydınlar bu örgütün efendisi idi, burada ise işçiler efendidir"*[44] diyen **Jordania**'nın sözleri bir parça haklılık payı içeriyor, ancak bunlar yanıltıcıydı. Rusya'da sosyalizmi işçilere, kontrolü ellerinde tutan aydınlar getirmişti. Fakat bu Gürcistan için de geçerliydi. Gerçekten önemli farklılık, Gürcistan'da Menşevikler yalnız başlarına her seçimde oyların yüzde yetmiş beşini alırlarken, Rusya'da; 1917, 1918 ve daha sonra, Menşevik ve Bolşeviklerin birlikte bir azınlığı teşkil etmeleriydi. Üye sayısı yüz elli binden daha fazla olmayan ya da başka bir ifadeyle toplam nüfusun % 0,1'ini teşkil eden Rusya'daki iktidar partisi Bolşevikler, Geçici Hükümeti devirdikleri zaman, aynı dönemde Gürcistan'da Menşevikler yaklaşık seksen bin ya da toplam nüfusun % 40'ından fazla üyeye sahipti[45]. Rus ve Gürcü sosyalistleri arasındaki farklılıklar o kadar sık dile getiriliyordu ki, Kongre ayrı bir Gürcistan Sosyal-Demokrat Partisi'ni kurmaya karar verdi.

Milliyetçilik doğrultusundaki diğer bir adım devrimin kızıl bayrağının yerine Gürcistan'ın evliyâsı *"Aziz George"* resimli milli bir bayrağın ikâme edilmesi idi[46]. Gürcü Kurucu Meclisi, Gürcü dilini üyelerinin konuşmasına müsaade edilen tek dil haline getirdi. Bu Ermeni milletvekillerinin hem Gürcü meslektaşlarını anlamalarını hem de kendilerini ifade etmelerini imkansız kılıyordu. Herkesin ortak tek dili olan Rusça yasaklandı[47]. Milliyetçilik Kurucu Meclis salonlarından, işlerinin tamamını devlet dilinde yürütmelerinin emredilmesi suretiyle mahkemelerin içine kadar yayıldı. Bu karar Tiflis'teki Rus ve Ermeni avukatların işle-

---

44. Drabnika, a. g. e., s. 139.

45. **Zhizn Natsionalnostei**, 8 Aralık 1920'de Stalin'in makalesi; Kautsky, a. g. e., s. 33-34.

46. Drabkina, a. g. e., s. 142.

47. Makharadze, **Diktatura menshevitskoi parti v Gruzii**, s. 75.

rini bozdu[48]. Orduya da devlet dilini kullanma emri verildi. Gürcü subaylarının çoğu Rus ordusunda hizmet etmiş oldukları ve Gürcü dilinin, ayrıca, çağdaş teknik savaş terimleri açısından eksik olması sebebiyle ordu mensupları için Rusça'yı terk etmek zor oldu, ancak askerlerinin yabancı bir dille konuşmasına müsaade etmeme hususunda Hükümet kararlıydı. 22 Ocak 1921 tarihinde, Savaş Bakanı, resmi ordu haberleşmelerinde Rusça'yı kullanmaya devam eden subayların cezalandırılacağı tehdidiyle, özel bir emir yayınladı[49]. Gürcistan'ın Rus sakinleri, yeniden dirilen Gürcü milliyetçiliği yüzünden büyük zorluklara düçar oldu. Yapay olarak ortaya çıkarılan dil engelleri bunları yasal meslekleri dışına iterken, değişik yasal sınırlamalar, yabancılar olarak bunların, devlet memurluklarına girmelerine de engel oluyordu. On binlerce Rus memuru, telgraf ve postane görevlileri ve hatta demiryolu işçileri, işlerini kaybettiler. Birçoğu, Gönüllü Ordusu tarafından işgal edilen topraklar boyunca yeni devlet için lânetler yağdırarak, Gürcistanı terk ettiler[50]. Gürcü halkını ve bunların hükümetini saran sınır tanımayan bu milliyetçilik yabancı gözlemcilerin bile dikkatini çekmişti. Bir İngiliz muhabir bu konuda şunları yazıyordu:

> Hür ve Bağımsız Sosyal-Demokrat Gürcistan Devleti hafızamda, 'emperyalist küçük bir millet'in klasik bir örneği olarak daima kalacaktır. Hem dışarıdaki yayılmacılığı ve içerideki bürokratik tiranlığı, hem de şovenizmi bütün sınırları aşmıştı[51].

Gürcü Emperyalizmi

Gürcü emperyalizmi, 1918 ve 1919 yıllarında sözde Güneybatı Kafkas Cumhuriyeti meselesiyle ortaya çıktı. Transkafkasya'nın güneybatı bölgesinin halkının çoğu Müslüman olup, bunlar Azerbaycan'a meyilliydiler. Gürcistan, Azerbaycan'ın güneybatının Müslümanlarıyla birleşmek üzere sınırlarını Karadeniz'e doğru genişletmesine izin vermeyeceği için, Güneybatı Kafkasya Milli Konseyi Kars, Batum, Ahıska, Ahalkelek, Şarur ve Nahçıvan üzerinde hak iddia eden bağımsız bir

48. Aynı yer, s. 92.

49. **Borba**, Sayı: 15 (870), 22 Ocak 1922, Tiflis.

50. Denikin, a. g. e., Vol. III, s. 54-55.

51. C. E. Bechhofer, **In Denikin's Russia and the Caucasus**, 1919-1920. London, 1921, s. 14.

cumhuriyet teşkil etti. Bu cumhuriyet, Ermenileri dışlamasına rağmen, bütün vatandaşlarına milli köken, din veya sosyal durum gözetilmeksizin eşit haklar verdi. Tanınmak için İtilâf Devletleri'ne ricada bulundu ve Paris Barış Konferansı'na bir delege heyeti göndermeye hazırlandı[52].

Hem Gürcistan hem de Ermenistan, tek destekçisi Azerbaycan olan Güneybatı Kafkasya Cumhuriyeti'nin işgal ettiği topraklar üzerinde hak talep ediyordu. Azerbaycan'ın Dışişleri Bakanı **General Thomson**'a bir mektup yazdı. Mektubunda, Güneybatı Transkafkasya Müslümanlarının bir self-determinasyon hakkının bulunduğunu ve Azerbaycan'ın din kardeşlerine askeri bir yardımda bulunmamasının nedeninin, hem Gürcistan hem de Ermenistan'ın insan haklarını ayaklar altına almalarına izin vermeyecekleri yönünde Müttefikler'e duydukları güven olduğunu belirtiyordu. İngilizler, statükonun ve akıbetlerine karar verilecek Paris Barış Konferansı'na kadar yeni cumhuriyetlerin korunacaklarına dair Azerbaycan'a söz verdiler[53].

Güneybatı Kafkasya Cumhuriyeti'nin Transkafkasya'da ayak basacak sağlam bir yeri muhafaza etmek için teşebbüste bulunan mağlup Türklerin bir icadı olduğu hemen Müttefikler tarafından anlaşıldı. Bu arada hem Gürcistan hem de Ermenistan yeni devletin topraklarında hak iddia ediyorlardı. 23 Şubat 1919'da **Jordania**, Ahıska ve Ahalkelek mıntıkalarının Gürcistan'ın Türklerle yapılmış anlaşmaya dayanarak Gürcüler tarafından işgal edilmiş olduğunu İngilizlere bildirdi. Türkler ayrıldığı ve Gürcüler içeri doğru harekete geçtiği zaman, söz konusu topraklar üzerinde Gürcistan'ın haklarını tanımayan bir *"hükümet"* le karşılaştılar[54].

Kars'taki Milli Konsey'in faaliyetlerine başlangıçta izin vermiş olan İngilizler, bir tarafta Müslümanlar ve diğer tarafta Gürcü ve Ermeniler arasındaki kargaşa ve çatışmalar ciddi boyutlara ulaştığı zaman tutumlarını değiştirdiler. 10 Nisan 1919 tarihinde kanun ve düzeni muhafaza etmekten sorumlu olduğunu ifade eden **General Thomson**

---

52. **Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı, Dosya XV,** *"Güneybatı Kafkaslar"*'dan Popov, *"Iz epokhi angliiskoi interventsii v Zakavkazie,"* **Proletarskaia Revolutsiia**, NN. 6-7, 1923, s. 260.

53. **Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı, Dosya I,** *"Bakü'deki İngiliz Kumandası I"*'den Popov, a. g. m., s. 257-259.

54. *"Demokraticheskoe previtelstvo Gruzii i angliiskoe koman-Dovanie"*, **Krasnyi Arkhiv**, No. 6 (25), 1927, s. 98-104.

Kars'taki Şûra'yı dağıtan bir emir yayınladı. Fakat İngiliz Kumandan, ayrıca, İngilizlerin yalnızca nezaretçi olduklarını ve Güneybatı Kafkasya Cumhuriyeti'nin kaderinin ne olacağına dair nihâi kararın Paris'teki Barış Konferansı'nda verileceğini de bildiriyordu[55].

Tiflis ve Erivan tarafından yapılan amansız diplomatik baskının altındaki İngiliz kumandan Acarya ile Ahıska ve Ahalkelek vs. mıntıkalarının Müslüman halkına vermiş olduğu sözleri tutmak hususunda başarılı olamadı. 19 Nisan'da **General Silikov**'un komutası altındaki dört yüz Ermeni askeri Kars'a girdi. Bu arada Menşevikler de Batum'u ele geçirmek için güçlü bir propaganda yapıyorlardı[56].

1918'in sonbaharında Türkler tarafından tahliye edildiğinden beri bu şehir İngilizler tarafından işgal edilmişti. Çoğu Hintli olan yaklaşık iki bin kişilik İmparatorluk birlikleri, huzursuzluğu artıran ve bölgeyi sürekli bir karmaşa içinde tutan birçok düşman siyasi grupların, hiziplerin ve adi haydutların yer aldığı çok dilli bir şehirde düzeni sağlamaya çalışıyordu. Siyasi, intikam ya da sadece hırs düşüncesiyle işlenen cinayetler olağan hadiselerdi. *Le Temps* gazetesinin özel muhabiri olan bir Fransız gazeteci şunları yazmıştı:

> Bu şehir, eyaletin tamamı ile birlikte, Türk milliyetçileri ve Bolşeviklerin çoktan beri tehlikesizce kardeşlik bağları kurmuş oldukları bir fitne ve fesat merkezi haline gelmiştir[57].

Batum'daki İsveç Konsolosu'nun oğlu güpegündüz vurulmuştu, ancak polis suikastçiyi tutuklayamadı. Çok daha önemli bir cinayet, İran Devrimi'ni bastırması ve **General Denikin**'in Gönüllü Ordusu'na hizmet ederken Kuzey Kafkasya'da kurduğu kanlı saltanat yüzünden kötü bir şöhret kazanmış olan **General Liakhov**'un öldürülmesi idi. 1 Mayıs 1920'nin arifesinde Batum'daki Bolşevik Bölgesel Komitesi'nin tam yetkilisi konumundaki **Gubeli** tarafından vuruldu. **Gubeli** tutuklandı, ancak, muhtemel bir ayaklanmadan korkan İngiliz Kumandanı **General Cook-Collis** mahkumu serbest bırakana kadar, Bolşevikler bir protesto gösterisi için çağrıda bulundular ve caddelerde protesto yürüyüşleri

55. Popov, a. g. m., s. 268.

56. Aynı yer, s. 269-274.

57. P. Gentizon, **La résurrection géorgienne**, Paris 1921, s. 37.

yaptılar[58].

İngilizlerin Batum'da karşılaştığı zorluklar sokaklardaki cinayetlerle sınırlı değildi. Batum, Bolşeviklerin önemli etkiye sahip olduğu tek Gürcü şehri idi. Bolşevikler bir ara gemi sanayisini kötürüm etmeyi başaran grevler düzenlediler. İngilizler *"bir yerde iki yetkili"* prensibini hoşgöremezdi. Hepsi ya Bolşevik ya da Bolşevik sempatizanı olan on sekiz sendika liderini tutukladılar. Bu adamların tutuklanması ve sınır dışı edilerek İstanbul'a gönderilmeleri bir Sovyet tarihçisine göre Batum'daki *"Parti örgütünü başsız bırakmıştı"*[59].

Türklerin tahliyesinden sonra İngilizler Batum'u işgal etmelerine izin vermeyince Gürcüler hayal kırıklığına uğradılar. Gürcistan'daki İngiliz temsilcisi **Oliver Wardrop**'la yapmış olduğu bir sohbette Dışişleri Bakanı **Gegechkori** şunları söyledi: *"Transkafkasya'ya gelişlerinden sonra Müttefikler'in Batum'u bize devredeceklerini sanıyorduk; fakat esefle söylerim ki bunu yapmadılar"*. **Gegechkori** Batum'un hâlen idareleri daima adaletsizlik ve düzensizliği kışkırtmış olan Rus bürokratlar tarafından yönetildiğinden şikâyet etti. Dışişleri Bakan Yardımcısı **Sabakhtarashvili** aşağıdaki teklifi yaptı:

> Gürcistan Batum mıntıkasını alıp, orada kitlelerin arzusuna dayanan bir iktidar tesis edebilir. Belediye yönetimi bir seçim esasına göre teşkilâtlandırılabilir. Liman, Karadeniz'de askeri bir üs ve kömür ikmal merkezi olmak üzere İngilizlere verilebilir[60].

Gürcü edebiyatı ve tarihinde bir uzman olan **Wardrop**, Gürcülere sempati duyuyordu, ancak Ermeniler Batum'un Gürcistan'a verilmesini istemiyorlardı. Denize hiçbir çıkışa sahip olmadıkları için Batum'u uluslararası bir bölge hâlinde görmeyi tercih ediyorlardı. Ermenistan'ın sözde gezici bir büyükelçisi olan **Loris-Melikov** Fransız Dışişleri Bakanı'na bir telgraf çekerek O'ndan hem Batum hem de Bakü'nün Cemiyet-i Akvam'ın koruması altına alınmasını istedi[61], ancak ricası dikkate alınmadı. Bundan hemen sonra Batum, limanda bir İngiliz deniz üssünün kurulması hakkında herhangi bir karar verilmeden Gürcistan'a

---

58. Khachapuridze, *"Ajaristan v period angliiskoi okkupatsii"*, **Borba Klassov,** Sayı:12, Aralık, 1634, s. 69-70.

59. Aynı yer, s. 70.

60. Devderiani, **Dni gospodstva menshevikov v Gruzii**, s. 87-93.

61. Loris-Melikov, a. g. e., s. 167.

devredildi.

İngilizleri Batum'dan çıkmaya zorlayabilecek her şeyi yapan Bolşevikler, yerlerinin Gürcü Menşevikler tarafından alındığını görmeyi arzu etmemişlerdi. Kendi Bölgesel Komiteleri'nden, Komünist Partisi'nin Bakü Komitesi'nden gelen emirleri uygulayarak Gürcü ordusunun Batum'a giderken kullanacağı bir demiryolu köprüsünü havaya uçurdular, tabii ki bu eylem ordunun şehre girmesini durduramadı[62].

7 Temmuz 1920 tarihinde, İngiliz birlikleri limana doğru giderken ve aynı anda zıt yönden Gürcü ordusu şehre girerken, Batum'un sokakları bayraklarla donatılmıştı. Etkileyici bir tören yapıldı. **General Cook-Collis** Gürcü birliklerinin kumandanı **General Kvinitadze**'yi tebrik etti[63].

Tören bittikten sonra General'i daha ciddi meseleler bekliyordu. Acaralar aynen İngiliz idaresi kadar Gürcü idaresinden de rahatsızlık duyuyorlardı. Huzursuzluğa nihayet vermek için **General Kvinitadze** bir bildiri yayınlayarak şu hususlarda ikazda bulundu:

> Birliklere direnen her kim olursa olsun onlara âsi muamelesi yapılacaktır. İsyana teşebbüs edenin kendisi vurulacak, babasının, annesinin ve kardeşlerininkilerle beraber mallarına el konulacak ve devlet hazinesine aktarılacaktır ve ailesi Batum mıntıkasından sürülecektir[64].

Bu muameleler yalnızca bir yıl önce **Jordania**'nın parlamentoda yaptığı konuşmada söylediği Menşeviklerin Müslümanları, Abhazyalıları, Ermenileri ve diğer halkları Gürcistan'ın bir parçası olmaya zorlamak istemediği yönündeki ifadelerinden ne kadar da farklıydı! O konuşmasında, Gürcistan'ın Demokratik Cumhuriyet'ini oluşturan azınlık gruplarının tanınmasına dayalı, gönüllü bir birleşmeyi arzu ettiğini vurgulayarak şunları söylemişti:

> Bildiğim kadarıyla kültür söz konusu olduğunda sınır bölgelerinin merkezden farklılıklar arz ettiğini biliyoruz. Orada tarih, tamamen farklı inançları ve gelenekleri işlemiş. Bunu dikkate alarak, Gürcistan'ın tarihî ve ekonomik bütünlüğü korunmak kaydıyla, Hükümet bu sınır bölgelerine iç işlerinde otonomi vermeyi karara

62. Aynı yer.

63. Gentizon, a. g. e., s. 42-43.

64. Kachapuridze, a. g. m., s. 71.

bağladı. Ne kadar geniş olursa olsun bunların otonomi taleplerinin tamamını kabul edebiliriz. Yalnızca bir şeyi kabul edemeyiz, bizden ayrılmayı[65].

Bir ya da iki yıl içinde Gürcistan Rusya'nın bir sömürgesi olmaktan kendi hesabına küçük bir imparatorluğa geçiş yapmıştı. Abhazya veya Acaristan'a karşı Gürcü tutumu ile Gürcistan'a veya Ermenistan'a karşı Rus tutumu arasında prensip olarak bir fark yoktu, farklılık ölçekteydi. Kendi arka bahçelerinde Gürcülerin de Ruslar kadar emperyalist oldukları böylece ortaya çıktı. Milletlerin sosyalist dayanışması, self-determinasyon vb. güzel ifadeler unutulmuş ve toprağa gömülmüştü.

Menşevik İktidarına Muhalefet

Üç buçuk yıl süren iktidarları sırasında, Gürcü Menşevikleri ülkelerindeki tartışmasız tek güç durumundaydılar. Ancak buna rağmen bu, onların ilke ve siyasetlerine hiçbir muhalefetin olmadığı anlamına gelmiyordu. Menşevikler, Sosyal-Federalciler, Milli Demokratlar, Milli Arazi Sahipleri Partisi ve Radikal-Demokratlar gibi sağcı partilerin saldırılarına uğruyorlardı. Gürcistan'ın henüz doğmuş mevcudiyetini acil tehlikeler tehdit ederken, sağcı partiler Hükümet'le işbirliği yapmışlardı. Ancak tehlikeler uzaklaşır gibi olduğunda, ara verdikleri kararlı saldırılarına yeniden başladılar.

Milli Demokratik Parti toprak reformunu yerle bir eden sayısız Gürcü soylusu ile sosyalizme soylulardan daha az karşı olan, hatta Menşevik Hükümeti ile işbirliği yapılmasının gerekliliği üzerine öğüt veren Gürcü burjuvazisinin bazı temsilcilerini birleştirmişti. Eylül 1918'de soylular bu örgütü, kendi Bağımsız Milli-Demokratik Partileri'ni kurmak suretiyle dağıtmışlardı[66]. Ne onlar ne de diğer politik gruplardan herhangi biri Menşeviklerin seçimlerde mağlup edileceğini ümit edemiyorlardı. Bir süreliğine bağımsız hareket ettikten sonra, sosyalist olmayan Gürcü partilerinin tamamı bir konferansta toplandılar ve birleşik bir Gürcistan Demokratik Partisi'ni kurmaya karar verdiler. Parti programının esasını bir kişinin sahip olabileceği arazi miktarını belirleyen kanunun iptal edilmesi talebi teşkil ediyordu[67]. Zaman hızlı davrandı. Demokra-

65. Jordania, **Za dva goda**, s. 201-202.

66. Drabkina, a. g. e., s. 148.

67. Aynı yer, s. 159.

tik Parti'yi bağımsız Gürcistan'la beraber süpürdü. Birleşmiş sağcı partilerin ne kadar başarılı olacaklarını güvenli bir şekilde tahmin etmek imkansızdır. Fakat, geçmiş tecrübelere dayanarak, onların yaşayacağı şey, her seçimde aday çıkaran, ancak oyların yüzde birkaçından fazlasını alamayan küçük bir azınlığın üzüntüsü olabilirdi.

Bolşevikler Gürcü iktidar partisinin çok daha ciddi bir düşmanı idi. Kasım 1917'de iktidarı ele geçirmek hususunda başarısız olduklarından ateşli bir faaliyet yürüttüler, sayısal olarak zayıf bir gruptan beklenemeyecek bir şekilde başarılı oldular. 1918'in ilkbaharında köylü ayaklanmalarını kullanma hususunda başarısız olurlarken, Mayıs 1918'de Almanların gelişi bunların çalışmalarını neredeyse imkansız hâle getirdi.

Gürcistan'ın Almanlar tarafından işgal edilmesi ile işlerinin engelleneceğini gören Bolşevik Bölgesel Komitesi Tiflis'ten Kuzey Kafkasya'ya taşınmaya karar verdi. Haziran'ın başında Bölgesel Komite'nin üyelerinin tamamını teşkil eden **Nazarian, Dumbadze, Makharadze, Tsintsadze, Mravian, Kavtaradze** ve **Todria** Vladikavkaz'a gitmek üzere Tiflis'ten ayrıldılar. Gürcistan'la bağlantıyı kaybetmemek için özel bir Tiflis bürosu organize edildi. **Mamia Orakhelashvili** ve **M. Okujava Kutais**'de hapiste yatarken bu büronun başkanlığını **Mikha Tskhakaia** yapıyordu. Bölgesel Komite'nin diğer iki üyesi **Stepan Shaumian** ve **Japaridze** Bakü'de olup, bunlar diğerleri ile temas hâlinde değillerdi[68].

Vladikavkaz'da iken Bölgesel Komite, Transkafkasya söz konusu olduğunda çok da başarılı olamazdı. Devasa dağlar, merkezi Vladikavkaz olan Terek mıntıkasını Gürcistan'dan ayırır. Bütün dağ geçitleri, sınıra sızmayı neredeyse imkansız hâle getiren Menşevik askerleri tarafından yakın bir şekilde korunuyordu. Vladikavkaz dünyanın geri kalanından öyle yalıtılmıştı ki, Bolşeviklerin Bölgesel Komitesi'nin üyeleri sıklıkla Rusya'da ne olup bittiğinden haberdar değillerdi[69].

Almanlar bölgeden ayrıldıktan sonra, Bölgesel Komite Tiflis'e dönebildi. Parti'nin Tiflis Komitesi *Volna* (Dalga) adlı bir gazete yayınlamaya başladı. Sendikalara ve orduya verilen özel dikkat ile organize işlere geri dönüldü. Orduya önem veriliyordu, çünkü proletaryan Halkın Muhafızları sadık bir biçimde Menşevizm'e bağlı iken ordu kolay bir

68. Makharadze, **Sovety i borba za sovetskuiu vlast v Gruzii**, pp. 174-175; Khachapuridze, **Bolsheviki Gruzii**, s. 139.

69. Makharadze, **Sovety i borba za sovetskuiu vlast v Gruzii**, s. 175-177.

şekilde etkilenebilecek köylülerden meydana geliyordu[70].

1919'da Komünist gençlik çalışmaları yeniden canlandırıldı ve yoğunlaştırıldı. Transkafkasya'nın diğer iki komünist örgütü olan Bakü Uluslararası İşçi Gençliği Birliği ve Ermenistan Spartacus'u ile bağlantılı Spartacus adlı bir Bolşevik gençlik örgütü kuruldu[71]. 22 Eylül 1919'da Bakü'de bir konferans toplandı. Bu konferansta Transkafkas Bakü beş veya altı delege gönderdi. Toplam delege sayısı on altı veya on sekiz idi, her bir delege örgütün yüz üyesini temsil ettiğinden bu sayı Transkafkasya'daki Bolşevik gençlerin sayısının toplam olarak bin altı yüz ilâ bin sekiz yüz arasında olduğunu gösteriyor. Rus Komünist Partisi'nin Bakü Komitesi Konferans'a bir gözlemci gönderdi, böylece bu konferansa resmi bir hava veriliyordu. Konferans değişik Bolşevik gençlik örgütlerinin isimlerini bir ad hâlinde birleştirdi. Bütün Rusya komünist gençliği ile ortak bir isim olan Rus Genç Komünist Birliği ismi benimsendi. Aynı konferansta biri Gürcistan ve Ermenistan için Tiflis'te diğeri Azerbaycan için Bakü'de olmak üzere birliğin çalışmasını yöneten iki büro kuruldu[72].

Transkafkasya Genç Komünist Birliği'nin çalışmaları Parti için çok büyük önem taşıyordu. Bunlar toplantılar düzenliyor, bildiri, beyânnâme ve broşürler yayınlıyorlar, bunları İngiliz askerlerinin arasında bile dağıtıyorlardı; komünistlerin bütün önlem ve politikalarının lehine tahrik ve propaganda yapıyorlardı[73]. Birlik cesaretin, kararlılığın ve davaya bağlılığın olağanüstü örneklerini gösteriyordu. Bazı beyânnâmelerin basılması gerekli olduğunda, Komsomol[74] üyeleri geceleyin, önde gelen iki Menşevik gazetesi *Borba* ve *Ertoba*'nın matbaalarına giderler, kapıcıya ve tek başına binayı beklemekte olan muhafıza rüşvet verir ve onları en yakın meyhaneye götürürlerdi. Bu arada diğerleri binaya gelir ve kendi broşürleri ile el ilanlarının binlerce kopyasını basarlardı. Basmış oldukları tüm dokümanların üzerinde aşağıdaki şu ifade yer alıyordu: *"Rus Komünist Partisi Bölgesel Komitesi'nin matbaasında basılmıştır"*. Menşevik polisi, tabii ki *Borba* ve *Ertoba* hariç, her yerde bu gizli matbaa-

70. Aynı yer, s. 195.

71. Devderiani, **Ocherki istorii Komsomola Gruzii**, s. 129.

72. Aynı yer, pp. 131-133; Khachapuridze, a. g. e., s. 156.

73. Devderiani, **Ocherki istorii Komsomola Gruzii**, s. 121 vd.

74. Genç Komünist Birliği kelimelerinin Rusça kısaltması.

yı arıyordu. İpucu keşfedilene kadar Komsomol, bu operasyonu birkaç kere tekrarladı[75].

1919'un yaz ve sonbaharında Gönüllü Ordusu Sovyet Rusya'ya karşı geniş ölçekli bir saldırıyı yönetiyordu. **Denikin**'in kuvvetleri Orel'i almış ve Moskova üzerine ilerliyorlardı. Gürcü Bolşevikler, Gönüllü Ordusu'nun arkasında bir tehdit yaratmak için bir ayaklanma çıkarmaya karar verdiler, böylece **Denikin** merkezi Rusya cephesinden kuvvetlerinin birazını ayırmak zorunda kalacaktı.

Ağustos ve Eylül 1919'da ülkenin değişik bölgelerinde birkaç yerel parti konferansı yapıldı. 19 Ağustos 1919 Tiflis Konferansı'nda bir ayaklanma için zamanın olgunlaşmış olduğuna karar verildi. Bolşeviklerin Gürcistan'daki ekonomik şartlar için yapmış oldukları analizler, onları Menşevik rejiminin bir felâkete yaklaşmakta olduğu ve rejimin ölümü için gerekli mührün yalnızca bir ayaklanma ile basılacağı sonucuna götürmüştü.

1919 ve 1920'nin Bolşevik İzcileri

Eylül sonlarında ciddi hazırlıklar yapıldı. Askeri bir kurmay heyeti örgütlendi ve isyanın tarihi olarak Bolşevik Devrimi'nin ikinci yıldönümü olan 7 Kasım tarihi belirlendi; ancak bu tarih daha sonra 5 Kasım olarak değiştirilecektir[76]. Komsomol izcilik çalışmaları, sokakların ve resmi binaların plânlarının çizilmesi, Menşevik birliklerinin sayısının ve yerlerinin belirlenmesi vb. işlerin organizasyonu ile sorumluydu[77].

Bolşeviklerin Gürcü ordusunda birçok taraftarı vardı. Bunların yirmi ikisi askeri meselelerde yapılacak komploların beynini teşkil ediyordu. Bunlar ertesi güne tarihlendirilmiş ayaklanmanın son ayrıntılarını tartışmak üzere 4 Kasım'da bir toplantı yaptılar. Ancak bu yirmi iki kişinin arasında birisi, hangi yönden bakıldığına bağlı olarak, bir hain ya da sâdık bir askerdi. Komplo hakkında Hükümet'i bilgilendirdi. Komplocular toplantı hâlindeyken, özel bir müfreze binaya girdi ve bunları tutukladı. Düşman plânının her ayrıntısından haberdar olan Hükümet, şaşırmış olamazdı. Hükümet'in kuvvetleri son derece üstün olduğu için

75. Devderiani, **Ocherki istorii Komsomola Gruzii**, s. 139-140.

76. Kachapuridze, a. g. e., p. 171; Makharadze, **Sovety i borba za sovetskuiu vlast v Gruzii**, s. 197.

77. Devderiani, **Ocherki istorii Komsomola Gruzii**, s. 136.

açık bir şekilde buna saldırmak faydasızdı. Komünist Partisi'nin Bölgesel Komitesi isyanın ertelendiğini duyurdu, ancak bu emirler kırsal bölgelerdeki hücrelerin bazılarına ulaşmadı, buralarda belirlenen tarihte ayaklanmalar meydana geldi. Bu ayaklanmalar ordu ve Halkın Muhafızları tarafından zorlanmadan bastırıldı[78].

Kasım ayaklanmasının başarısızlığı Bolşeviklere ağır bir darbe indirmişti. Başarısızlık özellikle Komsomol ruhunu incitti[79]. İngiliz bir muhabirle yapmış olduğu mülâkatta İçişleri Bakanı **Noi Ramishvili**, rüşvet ve propaganda için harcanmak üzere Bolşeviklerin Gürcistan'a seksen yedi milyon ruble getirdiğini söylüyordu. Hükümet komplodan haberdardı ve bunun liderlerini tutuklamıştı. Geçen yıl boyunca birkaç yüz Bolşeviğin sürgüne gönderildiğini belirterek **Ramishvili** mülâkatı sonlandırdı[80].

Kasım ayında yaşamış oldukları başarısızlığa rağmen Bolşevikler kısa süre içinde bozulmuş parti organlarını yeniden düzenlemeye, geçici olarak duran faaliyetlerini yeniden başlatmayı başardılar. Ayrıca Komsomol da yeni ve daha büyük mücadeleler için yapılan hazırlıklarda yer aldı. Yaşları on yediden yirmi bire kadar olan bütün üyelerini Genç Komünist Muhafızlar adı ile seferber etti. 17 Nisan 1920 tarihinde bu Muhafız Karargâhı tarafından yayınlanan 3 Numaralı bildiri ile şunlar emredilmekteydi:

> Seferber edilenler her biri on kişiden oluşan savaşçı gruplar hâlinde derhal örgütlenmelidir. Bu gruplar iki tip olmalıdır: Birincisi, silah kullanmayı bilenler; ikincisi, yedek gruplar...

Daha sonra askerileştirilen Komsomol, eksikliği şiddetli bir biçimde hissedilen silah satın almaya ve depolamaya başladı[81].

Nisan 1920'nin sonlarında, Rus Kızıl Ordusu Azerbaycan'ı işgal etmişti ve Sovyet XI. Ordusu'ndan yardım almayı ümit eden Gürcü Bolşevikleri de isyan etmek için hazırdılar. Komsomol'un Bölgesel Komitesi Bütün-Rusya Merkezi İcra Komitesi'ne, Halk Komiserleri Konseyi'ne, Komintern'e, Kızıl Ordu'ya ve Rus Genç Komünist Birliği'nin Merkez Komitesi'ne *"Menşevik ve Taşnakların baskıcı hükümetlerine"* karşı

---

78. Makharadze, **Sovety i borba za sovetskuiu vlast v Gruzii**, s. 198.

79. Devderiani, **Ocherki istorii Komsomola Gruzii**, s. 136.

80. Bechofer, a. g. e., s. 55.

81. Devderiani, **Ocherki istorii Komsomola Gruzii**, s. 146.

yardım isteyen bir müracaatta bulundu[82]. Parti'nin Bölgesel Komitesi derhal Hükümet'i devirmek için daha fazla çaba göstermeye karar verdi. Bu defa tarih 2 Mayıs'a ayarlanmıştı. Bu tarihin seçilmesini yorumlayan Sovyet tarihçisi **Devderiani** bu hususta şunları yazmıştır:

> Tasarlanan isyanın başarıya ulaşması, bakış açısından Parti'nin bu adımı bir hata olarak kabul edilmezse de, daha çok ertesi gün, yani 2 Mayıs'ta ayaklanmanın başlamasına karar verilmesi bir hata idi. Zira 1 Mayıs gösterisi, tüm önemli katılımcıların kitle hâlinde tutuklanması ile neticelenmiş olup, tabii ki, bu vaziyet Tiflis'teki silahlı ayaklanmanın sonuçlarına tesir etmişti.[83]

1 Mayıs sabahında, Bolşevik göstericiler şehir merkezine doğru yürüyüşe geçtiler.

Genç bir komünist unutulmaz bu günle ilgili tespitlerini şu şekilde tasvir etmektedir:

> Hava gergindi. Bolşeviklerin ortaya çıkması beklenmişti. Başlangıçta hiç kimsenin bizi izlemeyeceğini zanneden Menşevikler bize müdahale etmediler. Böylece zayıflığımızı kanıtlamak istiyorlardı. Fakat kısa bir süre sonra zannettikleri şeyin tersine tanık oldular. Kamyonumuz bir ayaklanma çağrısında bulunan büyük kalabalıklarla çevrildi ve içten gelen bir alkış tufanı koptu. Yüzlerce, binlerce el ilanı dağıtılıyordu. Bu anda Menşevikler kendi katliâm beyânnâmelerini yaydılar: 'Bolşeviklere vurun, Gürcistan'ın hainleri, Enver Paşa'nın ajanları', 'Kızıl emperyalizm ve onun işbirlikçileri aşağıya!'. İlk takım çatışmaya başladı. Yoldaş Kikodze'yi kamyondan aşağıya çektiler, fakat Komsomollar onun etrafında sıkı bir halka meydana getirdi. El ele mücadele başladı. Bizim ellerimiz boştu, onlar silahlıydılar[84].

Gösteri Menşevik işçilerinin yardımı ile polis tarafından nihayet dağıtıldı. Birçok tutuklama yapıldı.

Bölgesel Komite tarafından 2 Mayıs'ta yapılması kararlaştırılan ayaklanma plânı basit ve cüretkârdı. Bolşevikler 2 Mayıs gecesi bütün önemli Menşevik liderlerinin Tiflis Sovyeti'ndeki bir toplantıya katılacaklarını biliyorlardı. Bu binaya saldırılacak ve tek hamlede toplantıya

82. Aynı yer, s. 148.

83. Aynı yer, s. 151-153.

84. Aynı yer, s. 154.

katılanların tamamı tutuklanarak düşmanlarını lidersiz bırakacaklardı. Tiflis cephaneliğinden gelecek bir top atışı operasyonun başlama işaretiydi.

Gece çökerken Bolşevikler darbeye hazırlanıyorlardı. Ne var ki plân ilk ateş dâhi açılmadan suya düştü. Sovyet toplandığında bir Bolşevik müfrezesine bilgi vermesi gereken Genç Komünist Birliği'ne mensup bir grup kız çok geç kalmışlardı. Bolşevikler binaya gidene kadar Sovyet'in üyeleri ve bunların misafirleri evlerine gitmişlerdi. Cephanelikteki top da işaret veremedi. Yalnızca bir Genç Komünist Birliği müfrezesi ortaya çıktı. Bunlar da Tiflis işçilerinin görmüş geçirmiş Halkın Muhafızları ve polisle mukayese edilemezdi. İsyancıların bazıları öldürüldü, diğerleri ise hayatları için kaçmak zorunda kaldılar. Tiflis'teki ayaklanma ile eşzamanlı olarak Güney Osetya'daki Bolşevik tahrikli ayaklanma da bir başarısızlıkla neticelendi[85].

2 Mayıs 1920 ayaklanmasının başarısızlığının nedeni, basitçe Gürcü Bolşevikleri'nin halk desteğinin tadını çıkartan köklü bir hükümeti yıkmak için oldukça zayıf olmaları gerçeği idi. Bu doğrultuda Mayıs ayaklanması faydasız bir macera idi. Komünist Partisi Bölgesel Komitesi'nin tek umudu Kızıl Ordu'nun serinkanlı bir seyirci konumda kalmayarak isyancılara yardım etmek hususunda hızlı hareket etmesi idi. Ayaklanma kötü hazırlanmıştı. Bu gece meydana gelen olayların değerlendirmesinde bizzat bir Bolşevik olan **Devderiani** şunları yazıyordu:

> 2 Mayıs'ta Tiflis'te isyan için verilen emir, isyanda oynanan her şeyi göze alma kararı, anlamsız bir adım idi ve sergilenen hüner, diğer tüm teşebbüslerde olduğu gibi Marx'a göre bütün şartların tartılması, sınıf kuvvetleri arasındaki ilişkilerin hesaplanmasını vs. isteyen ciddi bir tutum ve bir bir hüner değildi[86].

Rusya'nın Araya Girmek Hususundaki Başarısızlığı

Tiflis isyancılarına yardıma gelmek hususunda Kızıl Ordu'nun başarısızlığı Gürcü Bolşevikler arasında çok büyük bir memnuniyetsizlik meydana getirdi[87]. Bir hafta evvel Sovyet kuvvetleri Bakü'yü işgal

85. Aynı yer, s. 155.

86. Aynı yer.

87. Makharadze, *"Kistorii Kompartii v Zakavkazie"*, **Chetvert veka borby za sotsializm**, Tiflis 1923, s. 208.

ettiği zaman Azerbaycan'da olan aynı şeyin Gürcistan'da da olacağını bekleyenler için bu kötü bir süprizdi[88]. Mutsuz Gürcü komünistleri daha büyük bir şok bekliyordu. 7 Mayıs 1920 tarihinde Sovyet Rusya resmi olarak Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını tanıdı. Bu arada Rus Komünist Partisi'nin Kafkasya Bölgesel komitesi aşağıdaki ifadeleri ihtiva eden bir dilekçeyi Komintern'e, Bütün-Rusya İcra Komitesi'ne, Kızıl Ordu'ya ve Halk Komiserleri Konseyi'ne gönderdi. Bu bildiride: *"Biz, tüm Transkafkasya halklarının emekçi kitleleri, zalim ve zorba Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan hükümetleri vasıtasıyla Kafkasya halkının bir azınlığı tarafından ifade edilen 'bağımsızlık' sloganını küçümsüyoruz[89]"* deniliyordu.

Fakat Moskova'daki Sovyet Hükümeti tarafından ciddiyetle ve tümden tanındığı hâlde bağımsızlığın kınanmasının amacı neydi? Kısa bir an için Gürcü komünistleri boşluğa düştüler. Tamamen coşkusundan gelen gücü ile mücadeleyi anca sürdürebilen küçük ve zayıf bir parti başlamak için yüreğini yitirmişti.

88. **Zhizn Natsionalnostei**, Sayı: 16 (73), 2 Haziran 1920.

89. Kachapuridze, a. g. e., s. 180-182.

XIV. Bölüm
Bağımsız Ermenistan

Ermenistan'ın Durumu

Üç Transkafkasya cumhuriyetinden birisi olan Ermenistan uğursuz 1918-1920 yıllarında en büyük zorluklara maruz kalmıştı. 1918 yazında Türkler taarruzlarını durdurduklarında, Ermenistan'a en az altı yüz bin mülteci ile on bir bin kilometrekareden fazla olmayan bir alana sıkıştırılmış toprak bırakılmıştı. Güneyde ve batıda taarruzlarına yeniden başlamaya hazır Türkler; doğuda düşman Azerbaycan; kuzeyde tartışmalı Borçalı ve Lori mıntıkalarının hırçınlaştırdığı Gürcistan duruyordu[1]. Böyle bir durumda Taşnak Hükümeti yalnızca bir şeyi düşünmek zorunda kaldı: Ermeni halkının fiziksel varlığının korunması.

Kâğıt üzerinde Ermenistan demokratik bir cumhuriyetti, ancak gerçekte Taşnaksutyun mutlak diktatörlüğünü sürdürüyordu. Hükümet hem yasama hem de yönetim organlarını kontrol altında tutuyordu. Bir zamanlar Ermenistan'ın Başbakanlığını yapmış ve bizzat bir Taşnak olan **Kachaznuni** bu konuda şunları yazmıştır:

> Tahammül edilemez bir iktidar ikiliği yaratılmıştı; görünüşte Parlamento ve hükümet işbaşındayken gizliden gizliye parti ve bunun organları iktidardaydı... Bu Bolşevik sistemi idi. Fakat açık ve sürekli olarak Bolşeviklerin yaptıkları şeyleri, biz demokratik biçimler

1. Denikin, **Ocherki russkoi smuty**, Vol. III, s. 51.

altında maskelemeye çalışıyorduk.[2]

Taşnaksutyun tarafından kontrol edilen Ermenistan Hükümeti'ne sağdan ve soldan, Ermenilerle beraber yabancılar tarafından saldırılmaktaydı. İlerlemeden iftihar ederek *"idarî ve yasama tedbirleri arasında Ermenistan'daki araziyi millileştiren ve işçilere veren tarım kanunlarından bahsedebiliriz"*[3] derken Taşnak Ermenistan Hükümeti sosyalizmle itham ediliyordu[4]. Diğer yandan iş adamlarına belirli bir özgürlük verilmesine müsaade edildiğinde ise Ermenistan Hükümeti'ne kapitalizmin uşağı denmiştir. Ayrıca Ermenistan, adalet ve düzenin sağlanması, ulusun itibarının korunması ve ülkenin düşmanlarına karşı savunulması hususlarında yetersizlikle suçlanmıştır[5].

Bu suçlamaların çoğu bir dizi etkileyici gerçeklerle pekiştirilmesine rağmen, esasında haksız suçlamalardı. Ermenistan'ın içerisinde bulunduğu böyle kötü bir durumda hiçbir hükümet bundan daha iyisini yapamazdı. Gürcistan'la yapmış olduğu kısa savaşın bir sonucu olarak Ermenistan'ın maruz kaldığı diplomatik mağlubiyetten sonra Ermenistan'ın tecridi tamamlandı. Ana iletişim hatlarından uzakta bulunan, önemli çok az şehri olan Ermenistan'a Rus servetinden hem Gürcistan hem de Azerbaycan'dan daha az miras kalmıştı. Nüfusunun yarısı yerlerinden, yurtlarından edilmiş insanların teşkil ettiği bir ülkede bu sürekli olarak hissediliyordu. Eylül 1918'den Ocak 1920'ye Ermenistan Devlet Hazinesi otuz milyon rublelik bir gelire sahip iken, aynı dönemde yapılan haracama üç yüz milyon ruble idi. İki yüz yetmiş milyon rublelik açık yeni para basmak suretiyle kapatıldığından, enflasyon kaçınılmaz olmuştu. Ermeni rublesinin değeri şaşırtıcı bir hızla düşüyordu. Mart 1920'de bir Amerikan doları bin Ermeni rublesi değerinde iken Kasım ayında bir dolar yirmi sekiz bin rubleyi satın alıyordu[6].

Ermenistan'ın iç karartan bir portresini bir süreliğine **General Pershing**'in Kurmay Başkanlığı'nı yapmış olan **General James G.**

---

2. Kachaznuni, **Dashnagtzoutune Has Nothing More To Do**, s. 31-38'den K. S. Papazian, **Patriotism Perverted**, s. 41-42.

3. A. Khatisian, **The Origin and Development of the Armenian Republic**, p. 115'ten Papazian, a. g. e., s. 43.

4. Papazian, a. g. e., s. 42-43.

5. Aynı yer.

6. Borian, **Armenia**, Vol. II, s. 83.

Harbord çizmiştir. **General Harbord** buradaki şartları incelemek üzere **Başkan Wilson** tarafından Ermenistan'a gönderilmişti. Bu görevi sırasında Diyarbakır, Sivas, Harput, Erzincan, Erzurum, Kars, Batum, Bakü, Tiflis, Erivan ve Türkiye'nin diğer değişik şehirlerini, Transkafkasya'yı ve Suriye'yi gezdi. **Harbord** Birleşik Devletler Başkanı'na tarafsız ve objektif bir rapor sundu. Bu rapor, üç Transkafkasya cumhuriyetinin ve her şeyden önce Ermenistan'ın zor durumuna ışık tutuyordu. Ona göre Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan hükümetleri etkisiz ve yozlaşmıştı. O bu toplumların kendilerini yönetme kabiliyetinden şüphe duyuyordu. Bu ülkelerin arasındaki düşmanlıklar her birinin bağımsızlıklarını da çok daha belirsiz bir hâle getirmişti[7].

Ermenistan'ın Savaş Sonrası İddiaları

Kasım 1918'de Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilgisi Ermeni tarihinde yeni bir çığırı müjdeler gibi görünüyordu. Ermenistan'ın ezelî düşmanı dize gelmişti. Suriye, Irak, Filistin ve Arap Yarımadası'nın tamamı hürriyetine kavuşmuştu. Bu kadar çile çektikten sonra Ermenistan'a gelen zafer Ermeni liderlerinin başını döndürdü. Akdeniz'den Karadeniz'e ve Karadeniz'den Hazar Denizi'ne uzanan büyük bir Ermenistan'ın hayalini kuruyorlardı. Yalnızca Anadolu'nun altı vilayeti üzerinde hak iddia etmiyorlar, ayrıca Kilikya'yı da istiyorlardı. Hatta İran savaşa katılmış bir devlet olmamasına rağmen İran Azerbaycanı'nın bir bölümü üzerinde dahi hak iddia ediyorlardı. Diğer yandan Paris, Londra ve özellikle Washington'da Ermenilerin fantazileri teşvik ediliyordu. Avam Kamarası'nda **Aneurin Williams** Hükümet'ine çağrıda bulunarak XIX. yüzyılda Rusya tarafından hürriyeti engellenen Ermenistan'a Britanya'nın yapmış olduğu haksızlığın tazmin edilmesini istedi:

> Ermenistan altı vilayet ya da başka bir deyişle altı eyalet ve Kilikya eyaletinden meydana gelmektedir. Bu eyaletler birlikte Büyük ve Küçük Ermenistan'ı teşkil etmektedirler. Şu veya bu isim altında bunlara (Ermenilere) bir devlet veya bir hükümet kurdurulmasını ve büyük devletlerin mandatörü olarak bir büyük devletin, bir biçimde kendini yönetmesi imkan dahilinde olana kadar bu bölgeyi idare et-

7. J. G. Harbord, *"American Military Mission to Armenia"*, **International Conciliation**, No. 151, June, 1920, New York, s. 13-54.

mek için yardım elini uzatmasını istirham ederim[8].

Fakat Ermeniler kendilerinin yarattıkları ümitler ve İngilizlerin bu vaatleriyle kandırılmışlardı. Avrupa ve Amerika'nın Ermenistan'daki çıkarları derin değildi. Batı'daki birçok insan ne o zaman, ne de şimdi Ermenistan'ın Avrupa'da mı, Asya'da mı yoksa Afrika'da mı olduğunu bilmiyorlardı. Avam Kamarası'nın İrlandalı bir üyesi kendi fikrince İrlanda'da İngilizlerin yapmış olduğu benzer vahşetlere karşı yapmış olduğu konuşmasına uygun bir giriş olarak Ermenistan'daki Türk katliâmlarını kullandı. Ayrıca Ermeniler muzaffer müttefiklere boyun eğmeyen Türk halkının yaşama gücünü ve boyun eğmeme kararlılıklarını da takdir etmek hususunda da başarısız olmuşlardır.

Şubat 1919'da Türkiye Ermenistan'la antlaşma yapmak için bir teşebbüste bulunarak Türk Ermenileri'ne Türk devleti içerisinde otonomi vermeyi vaat ve özellikle gerginliğin akut hâle geldiği bazı yerlerde nüfus mübadelesi yapılmasını teklif etti. Zafer nedeniyle ayakları yere basmayan Ermeniler Türk tekliflerini redderek şu hususları öne sürdüler:

1. Türkler bir milyondan fazla Ermeni'yi öldürmüş olduklarından suçludurlar.

2. Ermeniler asla katliâmları kışkırtmamışlardır.

3. Yalnızca Türkiye gibi barbar bir hükümet kurbanlarını suçlayabilir ve kendi suçları için onları itham ederek kurbanlarını sömürebilir.

4. Türkler Anadolu'nun doğu vilayetlerinin nüfusunda bir azınlık teşkil ederler. Şimdi bu vilayetlerde bir Türk çoğunluğu olsa bile, bu Ermenilerin sürgün edilmeleri ve katledilmeleri nedeniyledir ve bu yüzden Türkler Ermeni toprakları üzerinde hak iddia edemezler.

5. Ermenistan Türkiye içerisinde kalmak istememekte ve müttefiklerin topraklarını hürriyete kavuşturma hususunda kendilerine yardımcı olacaklarından emindir.

6. Ermenilere karşı suç işleyen herkesin cezalandırılması Türk Hükümeti'nin görevidir[9].

Taşnakların gerçekten Türkiye ile olan anlaşmazlıklarını halletmekle ilgilenmediğini, ancak tıpkı 1896'da birkaç saat boyunca Osmanlı Bankası binasını işgal etmek suretiyle İstanbul ve Avrupa'yı şaşırttıkları

8. *110 H. C. Deb. 58.*, s. 3243-3244.

9. **Réponse au mémoire de la Sublime Porte au date du 12 Février 1919**, Constantinople, 1919, s. 27-37.

gibi, Türklere meydan okuyarak Avrupa'nın dikkatini çekmek şeklindeki eski politikalarının peşinde olduklarını gösteren yukarıdaki maddelerle hiçbir barışçı anlaşmaya varılamazdı.

Bu arada Türklerin geri çekilmesini takiben Ermeni ordusunun yeniden işgal ettiği Türk Ermenistanı'ndaki bölgelerde yaşayan Müslüman halka uygulanan katliam ve soygunlar muazzam boyutlara ulaşmıştı. Kendisi de bir Ermeni olan Sovyet yazarı **Borian,** Ermeni politikacılarının ülkeyi yönetmek amacıyla değil Müslüman halkı katletmek ve bunların mallarını yağmalamak için devlet otoritesi oluşturduklarını ifade ediyordu. Ölüm saçan bu siyasete karşı Ermenistan'da sesler yükselmeye başladığında, Hükümet liderlerinin birçoğu şu şekilde cevap vermişlerdi:

> Türkler daima Ermenileri yağmalamışlardır; öyleyse neden Ermenilerin bir kereliğine Türkleri yağmalaması çok tuhaf oluyor?

Son tespitiyle **Borian** şu sonuca ulaşıyor:

> Bu gerçekler, Ermeni Taşnakların, Türkleri gölgede bıraktıklarının söylenmesine imkan veriyor[10].

Borian'ın bu düşüncesi, Türklerin birçok vahşete maruz kaldığını yazan General **Harbord** tarafından da büyük oranda desteklenmektedir:

> Fakat Ermenilerin ilerlediği ve Rusların geri çekildiği yerlerde, bunların (Ermenilerin) misilleme amaçlı zalimlikleri, kuşkusuz kendi gaddarlıkları hususunda Türklerle aşık atıyordu[11].

Ermenistan ve Azerbaycan

Ermenistan bağımsız bir devlet olduktan hemen sonra, tıpkı Gürcistan gibi, *"büyük"* bir emperyalist ulusun bazı niteliklerini göstermiştir. Türkiye üzerinde aşırı taleplerde bulunmuş, Gürcistan'la savaşmış ve Karabağ'ın dağlık bölgesi üzerinde Azerbaycan'la uzun ve sonuçsuz bir anlaşmazlık içerisine girmiştir. Ancak, Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki sınır bölgelerinde nüfusun dağılımı hiçbir sınır hattının belirlenmesine imkan vermiyordu. Azerbaycanlı göçebeler sürekli sorun kaynaklarından birisi idi. Yüzyıllardır bunlar yaz mevsimlerinde hayvanlarını dağlardaki yaylalara ve kış mevsimlerinde ovalara sürmüş-

10. Borian, a. g. e., Vol. II, s. 82.

11. Harbord, a. g. m., s. 25.

lerdi. Şimdi bu dağlarda hak iddia eden Ermenistan, göçebeler için kimlik ve ikametgâh belgeleri çıkararak, muhafız karakolları, gümrük büroları kurararak ve göçebelerin yolu üzerinde buna benzer engeller çıkararak bu göçleri sistemli hâle getirmeye çalışıyordu. Azerbaycan Hükümeti'nin protestoları işe yaramadı[12]. Bağımsız ve egemen Ermenistan Cumhuriyeti'ne, Azerbaycan sınırları içinde yer alan Ellis Adası[13] 'nda göçmen durağındaki kural ve düzenlemeleri uygulamamasını kim söyleyebilirdi ki?

Ermenistan ve Azerbaycan hükümetleri Karabağ'daki olaylar hakkında güvenilir bilgiye sahip değillerdi. Bilinen tek şey orada kan aktığı idi. Tansiyon yükselmiş ve 1919'da her an savaşın başlayacağı beklenmekteydi. İngilizler Karabağ Genel Valiliği'ne bir Müslüman olan **Dr. Sultanov**'u atamak suretiyle Azerbaycan'ın tarafını tuttular. İngiliz kuvvetleri Transkafkasya'yı terk ettiği zaman, Ermenistan ve Azerbaycan ara verdikleri savaşa yeniden başladılar. **Hoyski** ve **Khatisian** birbirlerini suçladı. Her ikisi de barışı her şeyin üzerinde tuttuklarına dair yeminler ediyorlardı, ancak hiç kimse çetelerinin cinayet ve yağmalarını durdurmayacaktı[14]. Ermeni-Azerbaycanlı düşmanlığının tarihi korkunç bir hikâyedir.

Transkafkasya'da dostsuz kalan Ermeniler sempati ve yardımı Transkafkasya'nın uzaklarında aradılar. 1918'in sonunda Ukrayna'nın bağımsız hükümeti ile bir ticaret antlaşması yaptılar. Antlaşmanın maddelerine göre Ermenistan ihtiyacından fazla yiyecek maddesi alacaktı. Ukrayna'dan gelen ilk parti sekiz yüz ton buğday ve sekiz yüz ton şekere baliğ idi[15]. Ermenistan ve Ukrayna arasındaki ilişkiler, ne var ki Ukrayna'nın içerisinde bulunduğu huzursuz şartlar yüzünden daha fazla gelişemedi.

---

12. Popov, *"Iz epokhi angliiskoi interventsii v Zakavkazie"*, **Proletarskaia Revolutsiia**, NN. 6-7, 1926, s. 236-237.

13. Çev. N.: New York yakınlarında bir ada olup Amerikalılar göçmenleri öncelikle burada ikamete mecbur ederlerdi. Yazar Karabağ ile Ellis Adası arasında bir benzerlik kuruyor.

14. **Communiqué du Bureau de Press et d'information Arménien**, No. 118.

15. **Zhizn Natsionalnostei**, Sayı: I, 9 Kasım 1918.

Ermenistan ve Denikin

Hemen hemen aynı dönemde Ermenistan, Güney Rusya'yı işgal eden ve bir süre için Bolşevik rejimini tehdit eden **General Denikin**'in Gönüllü Ordu'suyla ilişkiye geçti. Kendisini Ermeni ordusunun bir temsilcisi olarak adlandıran **Albay Vlasiev** adlı birisi Ekaterinodar'a geldi. Ermenistan'ı hararetli bir Rus yanlısı ülke olarak tanıttı ve askerlik yaşma gelmiş tüm Ermenilerin ülkelerine dönmelerini istedi. Gönüllü Ordu'nun işgal ettiği topraklarda yaşayan ve asker olarak memleketlerine gitmeleri uygun görülen Ermeniler için **Vlasiev** yiyecek, silah ve ulaşım aracı verilmesini rica etti. **Denikin**'in kurmaylarından birisi olan **General Dragomirov** ülkenin gerçek vaziyetini araştırmak üzere Erivan'a bir ajan yolladı. Ermenileri yönelimlerini değiştirmiş olarak görünce ajan hayal kırıklığına uğradı. Ermeniler **Vlasiev**'e sahip çıkmamışlardı ve İngilizler ile Amerikalılar'a kur yapıyorlardı. Milliyetçi görüşlü **Denikin**'e göre bu vatan hainliğinden daha kötüydü[16].

Ermenistan ile Gönüllü Ordu arasındaki ilişkiler kendi içerisinde karışık bir konuyu oluşturur. Bu çalışmada **Denikin** ile Transkafkasya arasındaki anlaşmazlık anlatıldığı zaman bu hususlara daha fazla değinilecektir.

Ermenistan'da, eski Rus İmparatorluğu'nun geri kalan bütün topraklarında olduğu gibi, bazı Bolşevikler mevcuttu. Bununla beraber buradaki şartlar öyle farklıydı ki, Ermeni Bolşevikleri zorlukla tanınabiliyorlardı. Maalesef Ermenistan'daki komünist hareketin kapsamlı tarihi mevcut değil, ancak mevcut parçalar ortaya tuhaf bir manzara çıkarıyor.

Ermeni Komünist Partisi'nin Kökenleri

Ermenistan'ın endüstrisi ve bu nedenle proletaryası yoktu. Sahip oldukları aletlerle kendi dükkânlarında çalışan zanaatkârlar komünizmin gelişmesi için uygun bir unsur değildi. Tek gerçek proletarya, sayıları yalnızca birkaç yüz kişiden ibaret, Tiflis-Culfa hattı boyunca dağılmış durumdaki demiryolu işçileri idi[17]. Kitleler ya kayıtsız, ya da Taşnaksutyun'u takip ediyorlardı. Ermeni siyasetinde milliyetçilik güçlü bir faktördü. Milli ruhu, hürriyet için mücadeleyi ve bağımsız bir Erme-

16. Denikin, a. g. e., Vol. IV, s. 176.

17. Borian, a. g. e., Vol. II, s. 91-92.

nistan ideallerini ihmal eden hiçbir parti asla başarı için umutlanamazdı. Türk Ermenistanı davasından vaz geçen ve Kars ile Ardahan mıntıkalarından feragat eden Rusya'nın davranışı yüzünden Bolşevikler kredilerini kaybetmişlerdi.

Ermenistan Komünist Partisi'nin kökenleri 1917'ye dayanır. Parti, bir grup mülteci Türk Ermenisi tarafından Tiflis'te kuruldu. Bunlar Petrograd'a bir temsilci göndermişler ve merkezden biraz para ile tavsiye almışlardı. Ermeni Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin bir üyesi ülkesini ziyaret ettiğinde, şu hususları itiraf etmişti:

> Ermenistan Komünist Partisi yalnızca bizim hayallerimizde mevcuttu; böyle bir parti hakkında en ufak bir şeyi bile işitmek istemeyen işçi ve köylülerin yaşadığı Ermenistan'da Komünist Partisi mevcut değil ve mevcut olamaz da[18].

Bu yarı hayalî örgütün erken dönem liderlerinden birisi olan **Khanoian**, Ermeni milliyetçiliğinin üstün ve gerçek merkezi Erivan yerine Tiflis'te olduğunu ve Komünist Partisi'nin ise çok zayıf olduğunu itiraf etmiştir[19].

1918'in ilkbaharında Ermenistan Komünist Partisi Merkez Komitesi Tiflis'i terk etmek zorunda kaldı. Parti Moskova'ya taşındı ve oradan *"İtilâf Devletleri tarafından verilen"* Ermenistan'ın bağımsızlığının aleyhinde bulundu[20]. Moskova'da kaldığı sürece bu komitenin faaliyetleri birçok toplantı tertip etmek ve birkaç kitap yayınlamakla sınırlı kaldı. Kitapların büyük çoğu muhtemelen Moskova'da yayınlanırken ve asla Ermenistan'a ulaşmazken, toplantılar da zaman kaybı idi[21].

1919'un sonlarına doğru olmayan partinin Merkez Komitesi Erivan'a geldi ve başında olması gereken örgütü oluşturmaya başladı. Terörizmi sadece Müslümanlara korku saçan Taşnak Hükümeti, Bolşeviklere ciddi bir şekilde müdahale etmiyordu. Erivan'da öyle düzensizlik, bozulma ve kaos vardı ki, terör bile etkili değildi. İçişleri Bakanı **Gulkhandanian**'ın emri üzerine Bolşevik bir lider olan **Khanoian** tutuklandığında, **Gulkhandanian**'ın yardımcısı **Manasian** mahkuma bir pasaport teda-

---

18. Aynı yer, Vol. II, s. 94-95.
19. S. Kahnoian, *"Kommunisty v Armenii"*, **Chetvert veka borby za sotzializm**, passim.
20. **Zhizn Natsionalnostei**, Sayı: 18 (26), 18 Mayıs 1919.
21. **Zhizn Natsionalnostei**, No. 22 (30), 15 Temmuz 1919.

rik etmiş ve Ermenistan'dan kaçmasına yardımcı olmuştu. Buna karşılık Bolşevikler de Taşnaklar'ı pek fazla rahatsız etmeyecek şekilde faaliyet gösterdiler[22].

Ermeni Komünist Partisi'nin liderleri Ermeni halkına güveniyorlardı. Bir referandum yoluyla kitlelerin iradesinin ne olduğunun anlaşılacağını ümit ediyorlardı. İlk olarak bütün parti üyelerine bir anket dağıtıldı. Sorulan sorulardan bazıları şunlardı:

> Ermenistan İtilâf Devletleri'nin pençesinde değil midir?" Cevap, doğal olarak, "evet" idi. "Yalnızca Ermeni Komünist kuvvetleri ile komşu ülkelerdeki şartlara bağlı olmadan Ermenistan'da bir Sovyet rejimi kurmak mümkün müdür?"

Çoğunluk bunu *"imkansız"* diye cevaplandırdı[23].

Ermeni Komünist Partisi liderlerine çıkışan Sovyet yazarı **Borian** şöyle diyor:

> Onlar, bir devrimsel eylem döneminde devrimci bir partinin kendisini kitlelerin psikolojik durumu hakkında anketlerle meşgul etmemesi, oyları saymaması gerektiğini, ancak iktidarı ele geçirmek için silahlı bir ayaklanmayı örgütlemeleri gerektiğini unutmuşlardı. Sınıf mücadelesinde çoğunluğun iradesi değil, ancak organize olmuş bir azınlığın maharetli manevraları karar verici faktördür[24].

Partinin Merkez Komitesi Ermeni ordusunda hiçbir faaliyet yürütmedi. Türkler tarafından annesi öldürülen veya kız kardeşine tecavüz edilmiş bir Ermeni askerine muhtemelen o da babasını, annesini veya kardeşini kaybetmiş olan Ermeni dükkân sahibinin asıl düşmanı olduğunu söylemek, tamamen beyhude bir uğraş olurdu. Sınırın karşısında Türk tehditi dururken, kitleleri hükümete isyan etmeye çağırmak, Ermeni komünistlerinin yapabilecekleri bir şey değildi[25]. **Borian** Merkez Komitesi'ni davadan sapma ve düpedüz parti karşıtı çalışma yapmakla suçlamıştır. O devamla, kitlelerin ve ordunun Sovyetleşmeye hazır olmasına rağmen, Merkez Komitesi'nin bunlara liderlik etmeyi reddettiğini ileri sürüyordu. Bunlar, muhtemelen Taşnaksutyun'un tesiri altında kaldıklarından, çok demokrattılar ve bir Türk işgal tehlikesi hakkında çok

22. Khanoian, a. g. m., s. 216-217.

23. Borian, a. g. e., Vol. II, s. 96.

24. Aynı yer, Vol. II, s. 96-97.

25. Aynı yer, Vol. II, s. 99.

fazla şey düşünüyorlardı[26]. Ne kitlelerin ne de ordunun Sovyetleşmeye hazır olmadığı hususu **Borian**'m kendi çalışmalarından da bellidir.

1920 Mayıs Ayaklanması

1920'nin kış ve ilkbahar mevsimleri sırasında Ermeni komünistlerinin gücü önemli ölçüde arttı. Özellikle Alexandropol (Gümrü) demiryolu işçileri arasında bazı yandaşlar kazanmaya muvaffak oldular. Azerbaycan'ın Sovyet işgali ile cesaretlenen Ermenistan Komünist Partisi Merkez Komitesi 1 Mayıs kutlamaları sırasında ülke sathında gücünü göstermeye karar verdi. 1 Mayıs'ta binlerce gösterici Erivan, Alexandropol (Gümrü), Sarıkamış ve Kars sokaklarım doldurdu. Bolşevikler bir ayaklanma plânlamamışlardı; onlar barışçı bir gösteriden başka bir şey olmasını istemiyorlardı, fakat yürüyüş yapan komünist ve Taşnak grupları arasında küfürleşmeler meydana geldi ve akabinde ayaklanmalar çıktı. Kendisini anlık bir isyanın ortasında bulan Ermenistan Komünist Partisi Merkez Komitesi Tiflis Bolşevikleri'nden ne yapmaları gerektiğine dair talimatlar istedi[27].

7 Mayıs'ta Alexandropol (Gümrü)'de bir Devrim Komitesi kuruldu. Bu komite kendisini Ermenistan'daki en üstün otorite olarak ilan etti ve Erivan'daki Taşnak Hükümeti'ne barışçı bir şekilde teslim olmasını önerdi. Bazı Asker Sovyetleri teşkil edildi, devrime katılmış olan silahlandırılmış bir tren isyancıların karargâhı haline getirildi. 11 Mayıs'ta Kars'ta bir Sovyet rejimi ilan edildi[28].

Mayıs ayaklanması zayıf Komünist Partisi'nin böyle bir girişimde bulanabileceğini ummayan Taşnaksutyun'u şaşırtmıştı. Komünistlerin kendileri de Taşnaklar'dan daha az şaşırmamış değillerdi, ayaklanma plânlı bir operasyon değil, ancak memnuniyetsizliğin anlık bir tezahürü idi. Taşnaksutyun'un kuvvetlerini hazırlaması dört gün sürdü. 12 Mayıs'ta Ermeni Kurtuluş Komitesi oluşturuldu ve bu eski partiye sadık tecrübeli *"Khumbapet"*ler savaşmaya başladı.

Taşnaklar tarafından başlatılan, Bolşevikleri Türk ajanı olarak damgalayan kuvvetli propaganda saldırısı kısa sürede netice verdi. Halkın

---

26. Aynı yer, Vol. II, s. 101.

27. Khanoian, a. g. m., s. 220-221.

28. Borian, a. g. e., Vol. II, s. 104-106; A. Gukovskii, *"Pobeda sovetskoi vlasti v Armenii v 1920 godu"*, No. 11 (87), 1940, Moscow, s. 9.

tepkisi durularak, ayaklanma sona erdi. Komünist Gençlik cesurca savaşmış, ancak mağlup olmuşlar; liderleri **Hughas Hughasian** müsade-mede öldürülmüştü. Rus Kızıl Ordusu Ermeni Bolşeviklere yardım etmek üzere harekete geçti, ancak Azerbaycan'da çıkan bir ayaklanma Kızıl Ordu'yu Ermeni Devrimci Komitesi'ni kendi imkanlarıyla baş başa bırakarak geri dönmeye mecbur etti. 14 Mayıs'ta Taşnaklar Kars ile Alexandropol (Gümrü)'ü yeniden işgal ettiler, ayın 18'inde ise Sarıkamış onların eline düştü. Birkaç gün içinde ayaklanma tamamen bastırıldı[29].

Mayıs 1920 olayları, Taşnaksutyun'un hâlâ Ermenistan'ın efendisi olduğunu ve disiplin, askeri örgütlenme, kaynaklar ve tecrübe açılarından diğer bütün Ermeni partilerinden üstün olduğunu kanıtlamıştır. Ancak şurası da açıktı ki, Ermenistan emniyette değildi. Türkler Mayıs ayında taarruz etmeyi tercih etmiş olsalardı, çok az ya da hiçbir mukavemetle karşılaşmayacaklardı. Ayrıca Kızıl Ordu da şayet Azerbaycan'da ayaklanma çıkmamış olsaydı kolaylıkla Ermenistan'ı işgal edecekti. Ermenistan halkı asla kendisini güvende hissetmemişti; Mayıs 1920 olayları evrensel çatışma ve çekişme çağında yeni kazanmış olduğu bağımsızlığını korumaya çalışan bu küçük ve zayıf ülkenin istikrarsız vaziyetini daha da zorlaştırdı. Sonuçta Mayıs ayaklanması, Aralık 1920 ve Mayıs 1921 tarihilerinde Ermenistan'ı sarsacak ve Taşnak Cumhuriyeti'ne son verecek olan daha ciddi ve daha kanlı ayaklanmaların bir provası niteliğinde idi.

29. Borian, a. g. e., s. 108-109; Gukovskii, a. g. m., s. 10-11.

XV. Bölüm
Bağımsız Azerbaycan

Osmanlı İmparatorluğu'nun mağlûbiyeti Azerbaycan'ı zor bir durumda bırakmıştı. Düşmanla yapmış olduğu yakın işbirliği ve ittifak nedeniyle galiplerin gözünde Azerbaycan tehlikeye düşmüştü. Eğer hayatta kalmak istiyorsa, Azerbaycan için siyasetinde tam bir yön değiştirmesine ihtiyaç vardı. Azerbaycan, Transkafkasya Federasyonu'nun dağılmasından sorumlu asıl kuvvet olmuştu. 1918'in ilkbaharında Gürcistan ve Ermenistan'la siyaseten işbirliği yapmak gerekliliği hususunda zorlanan Müsavat, iki komşusundan ayrılmaya karar vermişti. 1919'da bizzat Müsavat'ın liderleri Azerbaycan'ın ufukta toplanmış fırtınayı durduramayacağını fark ettiler.

Parti liderlerinin zihniyetinde bu değişim görülerek, partinin siyasi bölümünün bir raporundan sonra Müsavat'ın İkinci Kongresi yalnızca Transkafkasya halklarının teşkil edeceği birleşik bir cephenin üç cumhuriyetin bütünlüğünü garanti altına alabileceğine karar verdi. Bağımsız bir Transkafkasya halklar birliğinin teşkil edilmesi için Gürcistan ve Ermenistan hükümetlerine çağrıda bulunulmasına karar verildi[1]. Bu hususta **Resûlzâde** şunları yazmıştı:

> Yalnızca hâkim parti durumundaki Müsavat'ın temsilcileri değil, aynı zamanda Azerbaycan'ın önde gelen siyasi şahsiyetleri ile beraber Azerbaycan politik fikriyatının bütün eğilimleri, Azerbaycan

1. **Azerbaycan**, Sayı: 271, 14 Aralık 1919'dan Rasul-Zadeh, **O Panturanizme,** Paris 1930, s. 59.

Cumhuriyeti oluşturulduğunda birçok kereler konfederal bir devlette bütün Kafkasya halklarının birliği hususunda direnmişlerdi[2].

Şüphesiz mevcut olan böyle hislere rağmen, Azerbaycanlılar ile Transkafkasya'nın kardeş halkları arasında önemsiz nefret ve kavga hisleri ağır basmıştı. Azerbaycan Hükümeti ihtilaflar konusunda Ermenistan'la uzlaşmamış ve sonuçta iki ülke birbirleriyle sürekli ve acımasız bir mücadele konumunda kalmışlardı.

Azerbaycan Hükümeti

Bağımsızlığın bir sonucu olarak Azerbaycan'ın sosyal ve siyasi yapısı birçok değişikliğe uğradı. İçerisinde evrensel, özgür, gizli ve nispî temsil hakkına dayanan seçimlerle seçilmiş ve devlet otoritesinin en üstün organı olan bir parlamentonun yer aldığı idarî bir sistem geliştirildi. Asla Ermenistan'daki Taşnaklar gibi hükümetin tamamını kontrol etmeyi başaramamışsa da Müsavat'ın Parlamento'da çoğunluğu teşkil ettiğini söylemeye gerek yoktur.

Müslüman Müsavat çoğunluğundan ayrı olarak Parlamento'da milli azınlıkların bir miktar temsilcisi de yer alıyordu. Sözgelişi Ermeniler yüz yirmi sandalyeden yirmi birine sahiptiler. Parlamento Başkanlık makamı Cumhuriyet'in en yüksek makamı idi. Kabineyi kurarak bunu Parlamento'nun onayına sunan Başbakan'ı Meclis Başkanı tayin ederdi[3].

Demokratik anayasal biçimlerine rağmen, Azerbaycan görüldüğü kadarıyla parlamentosu tarafından idare edilmiyor, aralarında Müsavat, Bakü petrol sahalarının inanılmaz derecede zengin sahipleri ve Batı Azerbaycan'ın toprak ağalarının bulunduğu bir kuvvetler topluluğu tarafından idare ediliyordu. Bir kuğu, kerevit ve Krylov turna balığı hikâyesini andıran resmi olmayan bu koalisyon, tıpkı masaldaki hayvanlar gibi işbirliği yapmak hususunda aciz kalıyordu.

Azerbaycan Parlamentosu hiçbiri çok büyük önem arz etmeyen birkaç reform çıkardı. Muhtemelen bunların en muhteşem olanı kadınlara oy hakkı verilmesi olup, bu husus Azerbaycan'ı kadınlara erkeklerle eşit politik haklar veren ilk Müslüman devlet yapmıştır[4]. Bir diğer önemli başarı Bakü'de bir devlet üniversitesinin açılmasıydı. Devrimden önce

2. Rasul-Zadeh, a. g. e., s. 60.

3. **Claims of Azerbaijan**, s. 25-26.

4. Aynı yer, s. 26, n.

bu şehirde ayrı ayrı birkaç kolej vardı, şimdi bunlar birleştirilerek bir üniversite haline getirilmiş olup, bu üniversite ülkenin en önde gelen bilim merkezi haline geldi.

Toprak Reformu

Ne var ki, bütün meselelerin en önemlisi ve en ivedisi olan toprak reformuna sıra geldiği zaman, Azerbaycan Hükümeti başarısız olmuştur. Transkafkasya Seimi büyük arazileri millileştiren ve bir kişinin sahip olabileceği arazi miktarını sınırlandıran kanunları geçirdiği zaman, Seim'in Azerbaycanlı üyeleri reform lehine oy kullanmışlardı. Bununla beraber bu dönemde Türkler güneyden saldırırken, Bakü Bolşeviklerin elinde idi. Mayıs 1918'de Azerbaycan Hükümeti kurulduğunda, Hükümet Tiflis'ten Gence'ye gitmek zorunda kaldı ve burada Müsavat'a silahlı kuvvet sağlayabilecek tek grup olan Han ve Bek gibi yerel asilzâdelerin tesiri altına girdi.

Gence'de iken Azerbaycan Hükümeti Seim tarafından benimsenen toprak reformu uygulamalarının Azerbaycan Kurucu Meclisi'nin gelecekteki toplantısına kadar ertelenmesi kararını aldı. Bu arada aç köylüler tarafından çoktan el konulmuş arazilerin, eski sahiplerine iade edilmeleri emredildi[5].

Ne var ki altı ay ya da biraz daha sonra Müsavat, toprak ağalarının çıkarlarını göz ardı ederek, hemen hemen Gürcistan'ın Sosyal-Demokrat Hükümeti'nin çoktan icra etmeye başladığı kanunların benzeri tarım kanunlarının yürürlüğe girmesi için bir deklerasyon yayınladı. Müsavat, devlete ve özel mülkiyete ait tüm toprakların topraksız köylülere dağıtılacağını ilan etti. Hatta Gürcü Menşevikleri'nden daha da ileri giderek alacakları araziler için köylülerden herhangi bir ödeme talep edilmemesini bile teklif ettiler. Ancak bir kişinin sahip olabileceği arazi miktarı hususunda bir sınır belirlenecekti. Topraklarına sermaye koyarak çalıştırmış olanlar, kapitalist gelirlerinden alınan vergilerle meydana getirilecek olan özel bir devlet fonundan tazminat alacaklardı[6]. Müsavat'ın bu teklifleri köylüler için çok elverişli idi. Bunlar, Müsavat'm hizmet ettiği ve kendi üyelerini içlerinden devşirdiği aydınların ve küçük burjuvanın çıkarlarına dokunmuyordu. Ancak böyle bir kanunun geçmesi ile Batı

5. Ratgauzer, **Borba za sovetskii Azerbaijan,** Baku, 1928, s. 4.

6. Aynı yer, s. 7.

Azerbaycan'ın siyaseten güçlü toprak ağaları her şeyi kaybetme durumuyla karşı karşıya kalırken, Bakü kapitalistleri de Azerbaycan feodal sınıfının harabesini finanse etmeye zorlanacaklardı.

Ekim 1919'da, toprak meselesi nihayet Meclis'e ulaşmış olup, burada Müsavatçı sol kanat mensupları özel mülkiyetin sahip olabileceği toprak miktarının sınırlarının belirlenmesi ve bütün ormanların millileştirilmesi hususunda teklifte bulundular. Yakın zamanda bir devrim geçirmiş, birkaç aylığına başkenti Bolşevikler tarafından işgal edilmiş ve en yakın komşusu olan Gürcistan köylülerin lehine kanunlar çıkarmış olan bir ülkede bu harekete karşı açık bir şekilde söz söylecek olan çok az kişi vardı. Ancak büyük toprak ağaları atalarından kalan mülklerini terk etmeye hazır değillerdi. Feodal sınıfın çıkarlarına hasredilmiş tam anlamıyla muhafazakâr bir kuruluş olan Gence Adem-i Merkeziyet Partisi ile Müsavat'ın kaynaşma tarihi olan Haziran 1917'den beri bizzat Müsavat safları içinde toprak ağaları birçok taraftara sahip olmuşlardı. Meclis'teki toprak meselesi üzerindeki müzakereler, bir buçuk saatten kısa bir süre zarfında tamamlandı. Kanun taslağı bir Azerbaycan kurucu meclisi toplanana kadar rafa kaldırıldı. Bu kurucu meclisin ne zaman kurulacağı hususunda ise hiç kimsenin bir fikri yoktu[7].

Tarımsal Huzursuzluk

Şaşkına dönmüş ve mazlum Azerbaycan köylüleri bile sonsuza kadar sefalet ve sömürüye boyun eğemezlerdi. Rusya ve Gürcistan'daki hükümetlerin köylülere toprak verdiğine dair haberler Azerbaycan'ın kırsal kesim kitleleri üzerinde büyük bir tesir meydana getirdi. Zaman zaman nispî olarak ciddi köylü ayaklanmalarının patlak vermesine sebep olan tarımsal meseleler, kısa süren bağımsız mevcudiyeti boyunca bu devlete huzur vermemiştir. 1919'un yaz mevsiminde **Katır Mehmed** adlı birinin elebaşılığını yaptığı bir gerilla çetesi Gence havalisinde ortaya çıktı. Asilzadelerin evlerini yakıyor, bunların mallarını yağmalıyor ve direnen herkesi öldürüyordu. Kendi kaynakları ile bu çeteyi ortadan kaldırmak hususunda başarısız olan Gence Valisi yardım gönderilmesi için Bakü'ye başvurmuştu. Bu gözü pek köylü liderine karşı tam kapsamlı bir harekata girişen hükümet birlikleri, üstün kuvvetlerine rağmen, birçok çatışmadan sonra nihayet **Katır Mehmed**'in izini buldular ve onu

7. A. G. Karaev, **Iz nedavnego proshlogo**, Baku, 1926, s. 81-82.

vurarak öldürdüler[8].

Ekonomik Şartlar

Ekonomik zorluklar köylü memnuniyetsizliği ile birleşerek Azerbaycan Hükümeti'ni canından bezdirmişti. Azerbaycan ekonomisi büyük oranda petrol ihracatına dayalı olup, bunun asıl müşterisi Rusya idi, ancak Rus iç savaşı bu pazarı kapatmıştı. Petrol ihracatı hızla azalmış olup, bunun sonucu olarak fiyatlar feci bir şekilde düşmüştü. Bu endüstri işçi ücretlerini kesmeye başladı, netice olarak kaçınılmaz bir şekilde grevler ve proleteryanın Bolşevik eğilimlerinde artış meydana geldi. Petrol endüstrisini yıkılmaktan kurtarmak için yapılan bir teşebbüste, Hükümet yabancı sermayeyi Bakü'ye çekmeye ve peşin para ile ödeme yapmaya gönüllü olan ülkelere petrol satmaya çalıştı. Haziran 1919'da, Hükümet Standard Oil'in bir temsilcisi olan **G. Thomas** ile pazarlık yaparak, bir anlaşmaya vardı. Buna göre 1919-1920 yılları için Standard Oil tonu otuz üç dolardan yüz bin ton petrol satın alacaktı. Bunu eşit petrol miktarı için aynı fiyatla başka bir satış takip etti. Sovyet tarihçisi **Raevskii**, Shell şirketi ile temsil edilen İngiliz petrol çıkar odaklarının, Amerikalıların Azerbaycan ekonomisine girmesine karşı olduğunu ve bu anlaşmayı bozmak hususunda Azerbaycan Hükümeti'ne baskı yaptığını yazmıştır. Sebep ne olursa olsun, bu anlaşma iptal edildi böylece Azerbaycan en az üç milyon üç yüz bin dolar kaybetti ve muhtemelen bunun iki katından fazla bir başka kazançtan mahrum kaldı[9].

Azerbaycan Hükümeti'nin maliyesi 1918-1919 yıllarında bir seri kriz yaşadı. Rusya'nın malî desteğinden mahrum olan, bürokrasi ve ordunun muhafazasında büyük meblağlar harcayan ve istikrarlı gelir kaynakları eksik olan cumhuriyet iflas etti. Eğer ekonomik krizler ülke ekonomisinde tam bir çöküş meydana getirmemiş olsaydı, bu yalnızca o zamanlarda para getirmemiş olsa bile yurt dışında Azerbaycan'a kredi güvencesi veren Bakü petrolü sayesinde olmuştur.

Bakü'yü işgalleri sırasında İngilizler büyük oranda daha önce Rus Devlet Bankası'nın bir şubesi olan Bakü Devlet Bankası kaynaklarından

8. M. D. Bagirov, **Iz istorii bolshevitskoi organizatsii Baku i Azerbaijana,** Moscow, 1946, s. 190-192.

9. **A.** Raevskii, **Angliiskaia interventsiia i musavatskoe pravitelstvo**, Baku, 1927, s. 80-81.

bol miktarda para çektiler. Yapılmadığı takdirde bir orduyu hareketsiz bırakacak ve açlıktan öldürecek bir sürü ekonomik faaliyet ile meşgul oldular, demiryollarını kullandılar, eşya ithal ve ihraç ettiler. 20 Mart 1919 tarihinde resmi gazete *Azerbaycan*, İngiliz Kumandanlığı'nın Azerbaycan Hükümeti'ne hemen hemen iki yüz on üç milyon ruble borcu olduğunu yazmıştır[10]. Hükümet bu borcu tahsil etmeye çalıştığı zaman, **Lord Curzon**'un namına Kafkasya'daki İngiliz Komiseri **Oliver Wardrop** tarafından o zamana kadar İngiliz Hükümeti'nin askeri harcamalar için ödünç para aldığını kabul etmekle beraber, alınan bu paranın yerli halkın rahatlığı için harcanmış olması dolayısıyla İngiltere'nin kendisini borçlu olarak addetmediğini ifade etti. Azerbaycan Hükümeti, Azerbaycan'a ait olan ancak **Bicherakov** tarafından İngilizlere transfer edilen bazı kıymetlerin Bakü Devlet Bankası'na iade edilmesini istediği zaman **Wardrop**, Azerbaycan'ın Rus Sovyet Hükümeti'nin ödemediği savaş öncesi Rus borçlarının bir kısmı için sorumluluk kabul etmesi koşuluyla bu kıymetlerin iade edileceğini belirtmişti[11]. Sonuçta Azerbaycan parasını hiçbir zaman alamadı. Bu durum Azerbaycan hazinesinin zaten ümitsiz olan vaziyetini daha da kötüleştirdi.

Azerbaycan'ın komşularıyla ilişkileri tam anlamıyla tatmin edici olamamıştır. Azerbaycan Gürcistan ve İran'la oldukça iyi ilişkiler kurabilmişken, Ermenistan bağımsızlığın ilan edildiği günden Kızıl Ordu'nun Bakü'ye girişine kadar düşman olmaya devam etti. Transkafkasya Cumhuriyeti'nin dağılmasından hemen sonra, Zakatalı mıntıkasının üzerinde Gürcistan ile Azerbaycan arasında alevlenen anlaşmazlık hızlı bir şekilde giderilmişti. Türkiye'nin mağlûbiyetinden sonra baş gösteren Güneybatı Transkafkasya Müslümanları meselesi de barışçı bir şekilde çözülmüştü.

Azerbaycan ve Ermenistan

Azerbaycan'ın Ermenistan'la ilişkilerine bu çalışmanın bir önceki bölümünde değinilmişti. Ne var ki, resmi tamamlamak için birkaç kelime daha söylemek gerekiyor. 1918 Eylül'ünde meydana gelen büyük katliâmından sonra, Tiflis'teki Ermeni Maslahatgüzârı **Jamalian** Gür-

10. **Azerbaycan**, Sayı: 60, 20 Mart 1919'dan Raevskii, a. g. e., s. 90.

11. Popov, *"Iz epokhi angliiskoi interventsii v Zakavkazie"*, **Proleterskaia Revolutsiia**, No. 9, 1923, s. 205-206.

cistan'daki Azerbaycan temsilcisi **Caferov**'a bir protesto notası göndererek, Bakü'de yirmi beş bin ilâ otuz bin arasında Ermeni'nin öldürülmesi iddiasıyla Azerbaycan Hükümeti'ni suçlamış ve suçluların şiddetli bir şekilde cezalandırılmasını talep etmişti[12]. Burada öldürülen kişi sayısı oldukça abartılmıştır. Özel bir Ermeni araştırma komisyonunun resmi rakamlarında bile ölenlerin sayısı dokuz bini geçmez[13].

Caferov verdiği cevapta Azerbaycan Hükümeti'nin komşuları ile daima barış içinde yaşamayı arzu ettiğini bildirdi. Eylül katliâmını Mart 1918'de Ermeniler tarafından katledilen on bin civarındaki Azerbaycanlı'nın intikamı için anlık olarak gelişen bir misilleme olarak izah etti. Azerbaycan Hükümeti'nin Eylül katliâmları için sorumluluğu bulunanları cezalandırmadığı hususundaki Ermeni ithamlarını ise reddetti. Katliamdan suçlu bulunan yüz kişinin asılarak idam edildiğini ifade etti. Sonuç olarak **Caferov**, **Jamalian**'ın notasında da ifade ettiği gibi Ermeni tavrının Azerbaycan'a karşı kamuoyu oluşturmayı amaçladığını, bu türden çabaların iki ülke arasındaki ilişkilerin iyileştirilmesi hususunda hiçbir katkısının olamayacağına işaret etti[14].

İki yıldır giderek alevlenen bu anlaşmazlık nihayet 1920 tarihinde Karabağ'da gerçek bir savaşın patlak vermesine sebep oldu[15]. Düşmanları uzlaştırmak amacıyla Tiflis'te toplanan bir konferansta Azerbaycan delegeleri askeri faaliyetleri askıya alacak bir anlaşmayı imzalamaya yetkilerinin olmadığını bildirdiler. Böylece barışın yeniden tesis edilmesi için yapılan bütün teşebbüsler başarısız oldu[16]. Ermenistan'la yapılan savaş zaten güçsüz olan Azerbaycan ordusunu daha da zayıflatmıştı. Öyle ki ordunun komutanı **General Mihmandarov** kuzeyden Rus tehdidinin başladığı dönemde Meclis'te yapmış olduğu bir konuşmasmda komutası altındaki elli bin kişilik birliğin tek bir Rus alayının taarruzuna bile dayanamayacağını söylemişti[17].

---

12. Tchalkhouchian, **Le livre rouge**, s. 95.
13. Ishkanian, **Velikie uzhasy v gor**. Baku, s. 29.
14. Tchalkhouchian, a. g. e., s. 96.
15. **The Times,** London, 13 Haziran 1920.
16. Ratgauzer, **Borba za sovetskii Azerbaijan,** s. 41.
17. Baikov, **Vospominaniia o revolutsii v Zakavkazii**, s. 173.

İtalyan Mandası

1919'da kısa bir süre için de olsa Transkafkasya sahnesine bir Avrupa milleti daha girdi. İngilizler savaşın sona ermesinden sonra elde ettiği küçük kazançlardan tatmin olmayan İtalya'ya Transkafkasya üzerinde bir manda idaresi kurmasını teklif ettiler. İtalyanlar müthiş bir biçimde zengin olan bu toprakları sömürme ihtimaline büyük alâka gösterdiler. 10 Mayıs 1919'da Azerbaycan Hükümeti **General Thomson**'dan aşağıdaki haberi aldı:

> İtalyan birliklerinin İngiliz birliklerinin yerini alacağı bilgisini size bildirmek durumundayım. Gerekli hazırlıkları yapmak üzere bir İtalyan subay kafilesi Gürcistan'a gelmiş bulunuyor. Sizden nazik yardım ve desteklerinizi onlardan esirgememenizi rica ediyorum.[18]

Paris'teki İtalyan Büyükelçilik Ateşesi **Kont Sadino** bir akşam yemeğinden sonra yaptığı konuşmasında Kafkasya'da İtalya'nın yalnızca ekonomik çıkarlar peşinde olacağını söyledi. İtalya, Milletler Cemiyeti'nden Kafkasya üzerinde bir manda hakkı alacaktı, ancak bunu yalnızca yerli halkın rızası ile uygulayacaktı. Üç yıldan ya da en fazla beş yıldan fazla Transkafkasya'da kalmayacaktı. Bu arada Transkafkasya cumhuriyetleri bir konfederasyon hâlinde örgütlenecek, kendilerini güçlendirecek ve kendi kaderlerine karar vereceklerdi. Bir Rus Federal Cumhuriyeti yapısı ortaya çıkarsa, Kafkasya devletleri bu cumhuriyete katılmayı isteyebilirlerdi. **Sadino**, hiçbir şart altında ne Azerbaycan'a karşı tehditvari hareketler yapan **Denikin** ile ne de başka biri ile İtalya'nın savaşmayacağını açık bir şekilde belirtti. Kafkasya'nın kendi ordusuna sahip olma hakkı vardı, bu durumda İtalya lojistik ve teknik yardım sağlayacaktı[19].

Bu konuşma İtalyan vaziyetini kristal berraklığında ortaya koymuştur. İtalya Transkafkasya'dan ekonomik çıkar elde etmeyi ümit ediyor, ancak Rus iç savaşına müdahil olmak hususunda hazırlık yapmıyordu. Tamamen çabuk ve kolay kâr elde etmenin yollarını arıyordu. Bunun nedeni Bakü'nün sıvı altınının İtalya'yı cezp etmesi idi.

16 Mayıs 1919 tarihinde Savoy Prensi Bakü'ye geldi. O'nu ayın 22'sinde **Albay Melchiore Gabba** başkanlığındaki bir İtalyan askeri

---

18. **Azistpart Arşivleri, Dışişleri Bakanlığı Fonu, Dosya No: 54**, s. 11'den Raevslii, a. g. e., s. 55.

19. **Azerbaycan Devlet Arşivleri, Dışişleri Bakanlığı Fonu, Dosya No: 3**, s. 21-22'den Raevskii, a. g. e., s. 57.

heyeti takip etti[20]. **Gabba** ülke hakkında birçok soru sordu. Kaç İtalyan birliğinin barış ve güvenliği sağlamak hususunda burayı muhafaza edebileceğini öğrenmek istiyordu. Hem Prens hem de Albay oldukça sevimli göründüler, **Albay Gabba** Azerbaycan'a yardım etmek hususunda elinden gelebilecek her şeyi yapacağına dair söz verdi. Ancak bu hadiseden hemen sonra Roma'da bir kabine değişikliği oldu ve yeni Başbakan **Fransesco Nitti** Kafkasya üzerinde bir İtalyan mandası konusunu çılgın bir maceradan başka bir şey olarak görmüyordu. Böylece bu plân tarihin devasa çöp sepetine atılmış oldu[21].

Ağustos 1919'un ikinci yarısında İngiliz birlikleri o zamandan beri tamamen bağımsız bir devlet olarak var olan Azerbaycan'ı terk ettiler. Azerbaycan Hükümeti o zamanlarda gücünün zirvesinde olan **General Denikin**'in Gönüllü Ordusu'na karşı alarma geçti. Dağlılar Cumhuriyeti'ni işgal ederek harabeye çeviren ve **Şeyh Şamil**'in hürriyet aşığı torunlarını kan gölünde boğan bu ordunun milliyetçi Rus subaylarının hepsi uğursuz bakışlarını Dağıstan'dan Azerbaycan'a dikmişlerdi. İngiltere'nin gitmesi, Fransa'nın Azerbaycan'ın kaderine karşı kayıtsız kalması, İtalya'nın sahnede görünmek hususunda gönülsüzlüğü ve Birleşik Devletler'den hiçbir yardım alma umudunun olmaması ile Azerbaycan İran'a yöneldi.

Azerbaycan ve İran

16 Temmuz 1919 tarihinde Bakanlar Kurulu o zamana kadar Dışişleri Bakan Yardımcısı olarak hizmet etmiş olan **Adil Han Ziathan**'ı İran Şehinşahlığı'nın başkentinde Azerbaycan'ın temsilcisi olarak görevlendirdi. Şimdi **Denikin**'e hizmet eden Tahran'daki Çar yanlısı Rus Büyükelçisi **Etter**, Azerbaycan elçisinin gelişini önleyebilmek için elinden gelen her şeyi yaptı. Bir zamanlar Çar'ın Büyükelçisi'nin sözleri Tahran'da kanun hükmündeydi, ancak o zamanlar geçmişti. 1919'da hiç kimse mevcut olmayan bir hükümetin büyükelçisinin tavsiyelerine ve

20. **Le 28 Mai, 1919**, p. 20; **Bulletin d'information de l'Azerbaidjan**, No. 9 February15, 1920, s. 3.

21. **Azerbaycan Devlet Arşivleri, Dışişleri Bakanlığı Fonu, Dosya No: 13,** s. 3'ten Raevskii, a. g. e., s. 36.

protestolarına kulak asmadı[22].

Seyid Ziyaeddin Tabatabay'ın başkanlığındaki bir İran delegasyonu ulaşım, uygulanacak tarifeler, posta, gümrük ve bunun gibi diğer anlaşmalar hususunda müzakere yapmak üzere Bakü'ye geldi. Konuşmalarda Kafkasya Azerbaycanı ile İran arasında ortak bağların olduğu hususu vurgulandı. Coşku çoktu, ancak başarı çok azdı[23].

Ekim ve Kasım 1919'da Paris'teki Barış Konferansı'na katılan talihsiz İran heyetine başkanlık eden **Ali Kulu Han Müşaverü'l-Memalik Ensarî** ile Azerbaycan delegasyonunun başkanı **Ali Merdan Bek Topçubaşev** arasında daha önemli görüşmeler yapıldı.

İran Dışişleri Bakanı **Firuz Mirza Nusrete'd-Dövle** ülkesinin Kafkasya Azerbaycanı üzerinde hiçbir tasarısının olmadığma dair güvence verdi, ancak şayet yeniden bir araya gelirlerse bundan her iki milletin de kazançlı çıkacağı hususunu da konuşmasına ekledi. 1 Kasım tarihinde Paris'teki Azerbaycan delegeleri aşağıda bir parçasını okuyacağımız bir antlaşma tasarısını İranlılara sundular:

> Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, komşu İran Devleti ile siyasi ve ekonomik ilişkiler kuracaktır. Bu ilişkilerin şekil ve esasları İran ve Azerbaycan hükümetlerinin karşılıklı anlaşmasıyla belirlenerek her iki devletin parlamentosunda onaya sunulacaktır. Diğer taraftan, İran ve Azerbaycan hükümetlerinin dışişleri alanında faaliyetlerini birleştirme isteği her iki tarafca da uygun görülmüştür.[24]

Bunun gibi bir antlaşma yalnızca Rusya'nın kalıcı olarak kötürüm kalmasıyla gerçekleşebilirdi. Fakat Azerbaycan Hükümeti iç savaşın yıprattığı, yabancı emperyalizmin yoksullaştırdığı, kendi yarı feodal hükümetinin yozlaştırdığı ve iktidardaki hanedanının rezil ettiği İran'ın, İran'la birleşse bile Azerbaycan'ın güvenliğini garanti altına alamayacağını biliyordu. Yalnızca Yakındoğu'da yeterli çıkarı olan ve etkin yardım sağlamak hususunda yeterli kaynakları olan İngiltere'den garanti almak gerekliydi. Bunu göz önüne alarak, teklif edilen antlaşmanın altıncı maddesinde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin şu anda İran'a yapılmakta olan yardımla eşdeğer bir İngiliz yardımına ihtiyacı olduğu ifade ediliyor-

---

22. *"Vneshniaia politika kontrrevolutsionnykh 'pravitelstv' v nachale 1919 goda"*, **Krasnyi Arkhiv**, No. 6 (37), 1929, s. 94.

23. **Bulletin d'information de l'Azerbaidjan**, No. 8, February 1, 1920.

24. **Azerbaycan Devlet Arşivleri, Dışişleri Bakanlığı Fonu, Dosya No: 12**, s. 24-5'ten Raevskii, a. g. e., s. 62-63.

du[25]. Bu Büyük Britanya'nın Arslan ve Güneş'in Ülkesi üzerinde zahirî bir koruyuculuk vazifesini üstlendiği 2 Ağustos 1919 tarihli antlaşmayı gösteriyordu. Rusya'dan korunmak için Azerbaycan, İranlılar'ı isyan ettiren, bunun için onları Britanya'ya karşı koymak durumunda bırakan ve antlaşmanın imzalanmasını reddettiren koşulları kabul etmeye istekliydi. İngilizler Azerbaycan'da herhangi bir yükümlülük almayı reddettiler ve Azerbaycan Hükümeti'nin plânları hiçbir zaman gerçekleşmedi.

Bakü Komünistleri

1919'daki çok önemli dahili bir gelişme Bakü'deki Bolşevik faaliyetlerin yeniden başlaması oldu. 1918 yazında Sovyet'in devrilmesinden sonra Rus Komünist Partisi Bakü'de serbestçe faaliyet gösteremedi, ancak Himmet çalışmalarına devam etmekte serbestti. Himmet muhtemelen en eski Azerbaycan partisi idi. Erken dönemlerinde Himmet'e Bolşevikler hâkim olmuşlardı, fakat daha sonra partide Menşevik kanadın gücü ve önemi arttı. Ancak Bolşevikler bütün bu dönem boyunca Himmet vasıtasıyla çalışmayı uygun buldular. 1918'de komünistlerden yüz çevirmiş olan Bakü işçilerine kısmen SR'ler ve kısmen de 1918 Aralığı'nda toplanan bir işçi konferansında çoğunluğu elde etme başarısını gösteren Müsavat hâkimdi. Müsavat'ın düşmanları konferans salonunun kapılarında Müsavatçı ajanların dikilerek Müsavat'a oy veren herkese beş ruble vermeyi teklif ettiklerini söylüyorlar. İster bu rüşvetlerle olsun isterse başka türlü, bir şekilde Müsavat çoğunluğu kazanmıştı[26].

1919'da Bakü'yü vuran ekonomik kriz Bakü proleteryasını çok zor bir durumda bıraktı. Düşük ücretler ve yüksek fiyatlar Bakü işçilerinin birçoğunu sarstı. Aralık 1918'de işçiler daha yüksek ücret ve daha kısa çalışma saati talep ettiklerinde bunların liderleri ve her ikisi de Bolşevik karşıtı olan **Velunts** ve **Saakian** diğer birkaç kişiyle beraber tutuklandı. Grevler İngilizleri, tutuklularını serbest bırakmak zorunda bıraktı, ancak anlık olarak meydana gelen galeyan yatışmadı[27].

Bolşevikler derhal durumdan istifade ettiler. Şubat 1919'da, hapse atılmış olan **Anastas Mikoian**, serbest bırakıldı ve Bakü Bolşevikleri'nin

25. Aynı yer.

26. Karaev, **Iz nedavnego proshlogo**, s. 10.

27. **Zhizn Natsionalnostei**, Sayı: 6 (14), 23 Şubat 1919.

lideri oldu[28]. Üzerinde başarı kazanılan asıl önemli hususlardan birisi, Menşevik kanadın hâkim olduğu Himmet'in parçalanması idi. Bu Mart ayında başarıldı. Menşevik fikirli Himmetçiler Sosyal Demokratlar'a katılırken, Himmet'in Bolşevik üyeleri Azerbaycan'da bir komünist partisinin kurulmasına karar verdiler. Rus Komünist Partisi Kafkasya Bölge Komitesi'nin genel bir toplantısında Tiflis ve Bakü Bolşevikleri arasında ayrı bir Azerbaycan Komünist Partisi'nin kurulup kurulamayacağına dair keskin bir fikir ayrılığı oluştu. Bakü Bolşevikleri milliyetçi sapma ve ayrılıkçılıkla suçlandılar. Bunlara Gürcü komünistlerinin savaşım verdikleri bir politikayı takip ettikleri söylendi. Buna karşılık Bakü Bolşevikleri verdikleri cevapta Azerbaycan kitlelerinin ne için kurulmuş olursa olsun bir Rus partisini takip etmeyeceğini, kitlelerin güveninin kazanılması için en azından ismi farklı olan yerel bir örgütün gerekli olduğunu belirttiler. Bölge Komitesi'nin protestolarına aldırmayarak ve parti disiplinini ihlâl ederek **Karaev, Sultanov, Ahundov, Hüseyinov** ve diğer Azerbaycanlılar ileri giderek ayrı bir Azerbaycan Komünist Partisi'ni kurdular. **Hüseyinov** Merkez Komitesi Başkanı seçildi[29].

Yeni oluşturulan Azerbaycan Komünist Partisi yasal bir kuruluş değildi ve adını değiştirmiş olmasına rağmen bir kitle hareketi olamadı. Müsavat'ın milliyetçi cazibesi çok güçlüydü. Öyle ki, bu partinin üstünlüğüne Azerbaycan içinden hiç kimse meydan okuyamazdı. Dolayısıyla Müsavat'ı devirmek ve iktidar partisi olarak komünistleri işbaşına geçirmek için haricî bir kuvvete ihtiyaç vardı.

Zayıflığına rağmen, Azerbaycan Komünist Partisi Rus desteğinin etkisi ile güçlendi. Eylül 1919'da, Azerbaycan Hükümeti'nin desteğini sağlamak üzere Türk milliyetçilerinden oluşan bir heyet Bakü'ye geldi. Fransız ve İngilizlerden korkan **Yusufbekov** Kabinesi bunlara yardım etmeyi reddetti. Ne var ki, Azerbaycan Komünist Partisi ve Rus Komünist Partisi'nin Bakü Bürosu (ikisi de birdi ve tüm pratik amaçlar için aynı şeydi) Türklere kendi yardımlarını teklif ettiler:

> O zamandan itibaren Azerbaycan Komünist Partisi Türkiye'nin milli bağımsızlığı için yürütülen devrimci mücadelenin ana desteklerinden birisi oldu. Azerbaycan Komünist Partisi proleterya devrimcisi Moskova ile Türkiye'deki devrimci hareket arasında bir köprü

28. Khachapuridze, **Bolsheviki Gruzii**, s. 161-162.

29. D. Guseinov, *"Osnovye momenty razvitiia Azerbaijanskoi Kompartii"*, **Chetvert veka borby za sotzializm**, pp. 221-227; Karaev, a. g. e. , s. 54-56.

rolü oynadı."[30]

Bu sebeple sayısal zayıflığına ve popüleritesinin eksikliğine rağmen Azerbaycan Komünist Partisi ülkenin kaderini belirleyen yıllar olan 1919-1920 arasında Transkafkasya tarihinde önemli bir unsur oldu.

30. Karaev, a. g. e., s. 60.

XVI. Bölüm
Transkafkasya ve Gönüllü Ordu

1918'in yazında **General Alexiev** ve **Denikin** tarafından yönetilen Sovyet karşıtı Rus kuvvetleri Bolşevik rejimini yıkmak üzere *"Gönüllü Ordu"* adı altında teşkilâtlandı. Menşevikler ve SR'ler bu sağcı generallerin hareketine güvenmediler ve kendi başlarına Bolşevik karşıtı bir mücadele içerisine girdiler. Bu iki parti birleşik komünist karşıtı cepheye katılmak için Gürcü Hükümeti'ni davet etmek üzere temsilcilerini Tiflis'e gönderdi. Gürcü Sosyal Demokratları adına **Evgenii Gegechkori** cevaben demokratik Rusya diye bir kavramın olmadığını, yalnızca Bolşevikler ile **Alexiev**'in mevcut olduğunu belirtti. Gürcistan ne destek olabilirdi ne de Rus işlerine müdahale etmeyi reddedebilirdi[1].

Chernomorie'de Bolşevik Saldırısı

Mart 1918'in sonlarında Karadeniz sahilleri istikametinde ilerleyen Bolşevik kuvvetleri Sukhum'a ulaştıklarında, Abhaz otonomi yanlılarının isteğini ifade eden Abhaz Milli Konseyi yardım için Gürcistan'a müracaat etti. Kızıl Ordu'nun sınırlarına ulaşması ihtimali üzerine alarma geçen Gürcistan, Ruslar'a karşı askeri birliklerini sevk ederek onları Tuapse'ye doğru geri çekilmeye mecbur bıraktı. 24 Temmuz'da Abhaz Milli Konseyi ve Gürcü Hükümeti'nin yapmış olduğu antlaşmaya göre Sukhum mıntıkası geçici olarak Gürcistan'a bırakıldı. Bu antlaşmanın

1. **Borba**, 6 Kasım 1918'den Drabkina, **Gruzinskaia kontrrevolutsia**, s. 134.

üçüncü maddesinde Abhaz Milli Meclisi'nin halkın nihai kaderine karar verebilecek duruma gelene kadar daha önce olduğu gibi Abhaz Milli Konseyi'nin yönetimini sürdüreceği ilan ediliyordu[2].

Abhaz Karadeniz sahilini yeniden ele geçirmek için Bolşevikler Eylül 1918'de on bin kişilik bir kuvvet ve on parçalık topçu bataryasıyla yeni bir teşebbüse girişip Tuapse'ye karşı yeni bir saldırı başlattılar. Fasılalarla iki ay kadar devam eden bu savaşta eksik donanımlı olan ve yorgun düşen Gürcü birlikleri şehri teslim ettiler. Ancak Kızıl Ordu'nun bu ilk başarısından faydalanma şansı olmadı. Kızıl Ordu cephe gerisinden Gönüllü Ordu'nun saldırılarına maruz kaldı. Gönüllü Ordu'nun süvarileri bunları Tuapse'den ve bütün Karadeniz sahilinden çıkmak mecburiyetinde bıraktı. Bu hadiselerden hemen sonra Gönüllü Ordu Tuapse'nin güneyindeki Gürcülerle temasa geçti[3].

Bolşeviklerin yerine Gürcistan'ın karşıdevrimci Gönüllü Ordu ile komşu olacağı kesinleşir kesinleşmez, Gürcü Hükümeti'nin Sochi'deki ajanı **Anjaparidze** talimat almak için Tiflis'teki Savaş Bakanı'na telgraf çekti. Vaziyet oldukça zor bir hal almıştı, çünkü Gönüllü Ordu yalnızca Bolşevik karşıtı olmayıp, aynı zamanda Alman karşıtıydı ve o zamanlarda Almanlar Gürcistan'ın koruyucusu idiler. **Anjaparidze**, Gürcü birliklerinin işgal ettikleri mıntıkaları tutacaklarını mı yoksa geri mi çekileceklerini sordu[4].

Sochi Sosyalistleri'nin Kararı

Gürcü Hükümeti Sochi ve Sukhum'u tutmaya karar verdi. Sochi'deki Sosyalist Partiler Birleşik Konseyi durumu tartışmak üzere toplandı ve demokrasinin aynı anda hem Bolşeviklere hem de monarşistlere karşı iki savaş verme durumunda olduğu sonucuna varıldı. İlân ettikleri kararda eski Rus Devleti'nde cumhuriyetçi bir rejimin kurulduğu tek yerin Gürcistan olduğunu bildirdiler. Amaçları Rusya'da demokratik bir cumhuriyetin kurulması olan Sosyalistler eski Rus İmparatorluğu'nun değişik bölgelerinde demokratik rejimlerin kurulmasını desteklemek durumundaydı. Yalnızca Gürcistan'la birleşildiği takdirde mümkün olabilecek özgürlük, self-determinasyon ve sınıf mücadelesi temelinde Sochi

2. Denikin, **Ocherki russkoi smuty**, Vol. III, s. 48-49.

3. Denikin, a. g. e., Vol. III, s. 240.

4. Shafir, a. g. e., s. 83-84.

mıntıkasının hayat standartlarını geliştirmek Sosyalistlerin arzusu olduğundan, bahsedilen mıntıkanın ilhakı için Gürcü Hükümeti'nden istekte bulunulması kararı oy birliği ile kabul edildi[5].

Gegechkori ile Alexiev Arasındaki Konferans

Bu kararla güçlenen Gürcistan Hükümeti, Gönüllü Ordu ve Kozak Hükümeti ile görüşme yapmak üzere **Gegechkori** ile **General Maziev**'i Kuban'a gönderdi. Yarı resmi olan bu konferans **General Alexiev** tarafından 25 Eylül tarihinde açıldı. Fikrince **Winston Churchill**'den aşağı kalır bir otorite olmayan **General Alexiev** *"Foch ve Ludendorff ayarında bir stratejist[6]"* idi ve rehberliği altında Gönüllü Ordu müthiş bir kuvvet haline gelmişti.

Alexiev, Gönüllü Ordu'nun Gürcistan'ın bağımsızlığını tanıdığını ve Gürcistan'a karşı art niyetli hiçbir plânlarının olmadığını söyledi. Ne var ki, Gürcistan'ın kendilerine düşman olduğunu hissediyorlardı. Çünkü yurttaşlarına Gürcistan'da hâkim sınıf tarafından eziyet ediliyor ve baskı yapılıyordu. Ayrıca Gürcistan Sochi ve Tuapse'yi işgal etmişti. **Alexiev** Gürcülere kendilerinin olmayan yirmi beş verstlik[7] araziyi neden aldıklarını sordu. Daha da ileri giderek *"Rus malı"* olarak adlandırdığı gemilerin, demiryolları vb'nin Gürcüler tarafından millileştirilmesinden şikâyetçi olduğunu belirtti[8]. **Gegechkori** verdiği cevapta **Alexiev**'in suçlamalarının yanlış ve yersiz olduğunu ifade etti. O'na göre Gürcistan her yerde ayak takımı çeteler tarafından linç edilen Rus subaylarının sığındığı tek yerdi. Buna **Maziev** Gürcistan'ın Gönüllü Ordu'nun esamesi okunmadan önce Sochi ve Tuapse'yi işgal etmiş olduğunu ekledi.

Gönüllü Ordu'nun temsilcilerinden birisi olan **Shulgin** her taraftan baskı gördüklerinden yakındı. Almanlar, Bolşevikler ve Türkler hepsi düşmandı. Gürcistan'ı doğrudan Gönüllü Ordu'yu hedef alan bu koalisyonda yer almakla suçladı: *"Bize dürüstçe bu kuşatma ve baskı beraberliğinde yer aldığınızı söyleyin..."*[9]. Bu açıksözlü ifadeye karşı **Ge-**

5. **Dokumenty i materialy,** No. 193, s. 388.

6. W. S. Churchill, **The Aftermath**, New York, 1929, s. 79.

7. Çev. N.: Yaklaşık 25 km.

8. **Documenty i materialy**, No. 197, s. 391-414. Bu belge konferansın stenografi bir raporu olup, burada verilen anlatımı tamamen bunun kaynağına dayanmaktadır.

9. Aynı yer, s. 400.

gechkori sertçe Gürcistan'ın ne Gönüllü Ordu'yu hedef alan bir plânın parçası olduğunu ne de Gönüllü Ordu'nun müttefiki olacağı cevabını verdi. *"İşbirliğimiz sadece tesadüfîdir"* diyerek bu hadiseyi yalnızca Bolşeviklere karşı yapılan ortak mücadele ile izah etti. Bundan tatmin olmayan **Alexiev**'in komutan yardımcısı **Denikin**, **Gegechkori**'den Bolşevizm'e karşı Gürcü tutumunu açık olarak ifade etmesini istedi. **Gegechkori**'nin cevabı şu şekilde oldu:

> Bizim Bolşevizm'e karşı tutumumuz meselesi ile ilgili olarak, sınırlarımız içinde Bolşevizm'e karşı aralıksız olarak mücadele verdiğimizi ifade edebilirim. Devletimizin bütünlüğünü tehdit eden yıkıcı bir hareket olan Bolşevizm'i yok etmek için bütün vasıtalarla bastırıyoruz[10].

Bu kelimeleri, Kasım 1917'de Bolşeviklerin iktidarı ele geçirdiği ve herkesin Geçici Hükümet'in derhal yeniden kurulacağına ve isyanlarından ötürü Bolşevikleri şiddetli bir biçimde cezalandıracağına inandığı bir dönemde, Geçici Hükümet'in Bolşeviklere bir misillemede bulunmakla meşgul olmaması gerektiğini ifade eden bir kararı benimsemek hususunda Kafkas Ordusu Bölgesel Sovyeti'ni zorlayan aynı **Gegechkori** söylüyordu[11].

Konferansın 26 Eylül tarihinde toplanan ikinci oturumunda Gürcistan'ın sınırları meselesi tartışıldı. Kuban Hükümeti'nin temsilcisi olan **Vorobiev**, Gagry kasabası ile bunun mıntıkasında yaşayan ahalinin on iki bin Türk tebası (Rumlar, Ermeniler, Türkler), sekiz binden fazla Rus, yaklaşık altı bin kadar Estonyalı, beş bin civarında Moldovyalı ve biraz da Abhaz'dan müteşekkil olduğunu, buna karşılık burada yaşayan Gürcü nüfusun bini aşmayacağını iddia ederek Gürcülerden Gagry mıntıkasını boşaltmalarını istedi. **Gegechkori** bu iddiaya sert bir şekilde Gönüllü Ordu'nun sınırlar gibi meseleleri tartışacak yetkiye sahip olmayan özel bir kuruluş olduğu cevabını verdi[12].

Ne **Gegechkori** ne de **Alexiev**, Sochi ve Gagry meselesinde geri adım atmayacaktı. Görünüşe göre yalnızca birkaç mil genişliğindeki bir toprak şeridinin gizemli bir önemi vardı. **Alexiev** toplantıya on dakika ara

---

10. Aynı yer, s. 405.

11. Kheifets, *"Zakavkazie v pervuiu polovinu 1918 goda i Zakavkazskii Seim"*, **Byloe**, No. 21, 1923, s. 300-301.

12. **Dokumenty i materialy,** No. 197, s. 409-410.

verileceğini duyurdu. Bu aradan sonra son defa olarak Sochi'yi teslim etmek hususunda razı olup olmadıklarını Gürcülere sordu. **Gegechkori** katı idi. Sochi'nin Gürcülerin elinde kalması gerektiğini söyledi. Hiçbir anlaşmaya varılamadığından **Alexiev**, konferansın sona erdiğini bildirdi. Almanya'nın Gürcistan'a ekmek tedarik edemeyeceğini, ancak bunu Gönüllü Ordu'nun yapabileceğini söylediğinde, bu son sözleri Gürcistan için hem gizli bir tehdit hem de bir vaat taşıyordu[13].

Almanlar Gürcistan'da kaldığı müddetçe, Gönüllü Ordu saldırmaya cesaret edemedi. Kasım 1918'de Almanlar ülkeyi terk etmeye başladılar. Gürcüler bir krizin kapıda beklediğini biliyorlardı. Çarlık zamanının idarî taksimatında Transkafkasya'nın bir parçası olmayan bir toprağın işgaline bir kılıf bulabilmek için yerli halkın desteğine ihtiyaç duyuyorlardı. Aralık ayında Sochi'de toplanan bir köylü kongresinde Sochi'nin nihai olarak demokratik bir Rusya'ya katılacağı kararı alındı. Ancak böyle bir Rusya mevcut olmadığı için toprak dağıtımı, *"zemstvo*[14]*"*ların seçimi vb. gibi ihtiyaçların gerçekleşmesi için emekçi halkın bir fırsatı olarak Sochi'nin Gürcistan'ın koruması altında, Gürcistan'la birlikte kalması gerekiyordu[15] ki karar da bu doğrultuda oldu.

Sochi Anlaşmazlığı

Sochi halkının Gürcistan lehine almış oldukları bütün kararlara rağmen, bu mıntıka Gönüllü Ordu tarafından istila edildi. 5 Ocak 1919 tarihinde Sochi Demokratik Teşkilâtı'nın genel bir oturumunda, **Alexiev**'den sonra Gönüllü Ordu'nun lideri olan General **Denikin**'in ilerlemesinin durdurulması için Müttefikler'e başvurma kararı alındı. Bu kararın üçüncü paragrafında **Denikin** birliklerinin Sochi mıntıkasından çekilmesi lüzumu vurgulanırken, dördüncü paragrafta halkı *"sağcı unsurların muhtemel tecavüzleri"* nden korumak üzere Gürcü garnizonlarının kurulması isteniyordu. Son paragraf Gürcistan için gerçek bir zafer şarkısıydı:

> Kendi hükümetinin şahsında Gürcü demokrasisi, Sochi mıntıkasını Rus otoritesinin korkulu iki belâsından korumuştur: Anarşi ve askeri diktatörlük. Enerjik çabaları ile Gürcistan bu mıntıkanın dahili

13. Aynı yer, s. 412-414.

14. Çev. N.: Belediye Meclisi.

15. Aynı yer, No. 198, s. 414-415.

hayatını sosyal düzen, gerçek demokrasi ve sağlıklı bir halk idaresi durumuna getirmiştir.

Bu kararın altına Sochi Şehir Duması'nın sosyalist bloku, Köylü Temsilcileri Mıntıka Sovyeti, Sochi Sosyal Demokrat Parti Komitesi ve SR'lerin Sochi Komitesi imza atmıştır[16].

Eski Rus İmparatorluğu'nun bütün diplomatik teşkilâtları **General Denikin**'in elinde idi. Bu sayede, Fransa ve İngiltere'deki hükümet çevrelerinin büyük bir bölümünü ikna edebildi. Ayrıca Rusya, Transkafkasya ve başka yerlerdeki Müttefik askeri temsilcileri ile doğrudan iletişimi muhafaza ediyordu. Şubat 1919'da İngiliz Generalleri **Milne** (İstanbul'da) ve **Walker** (Tiflis'te)'a telgraf çekerek Karadeniz sahilinde Gürcülerin Abhaz halkını baskı altında tuttuklarını bildirdi. Ona göre Gürcüler Abhaz Milli Konseyi'ni dağıtmış ve tamamen kendi isteklerine itaat edecek bir konsey oluşturmak için askeri baskı altında yeni seçim çalışmalarını yürütüyorlardı. **Denikin** Abhaz halkının kendisine gelerek seçimin durdurulmasını, Gürcülerin Abhazya'dan çekilmesini ve Gürcü vahşetinden kurtarılmalarını rica ettiklerini bildirdi. **Denikin**'e göre Abhazya'nın yerli halkın nefret ettiği Gürcüler tarafından devam eden işgali düzenin yeniden tesisi için kendi adına askeri müdahale gerektiriyordu[17].

Bu arada 23 Ocak 1919 tarihinde İngiliz Komutanlığı'nın Gürcistan topraklarını işgal edilemez olarak ilan etmiş olduğu kararını Gürcü Başbakanı'na bildirmek üzere İngiliz askeri temsilcisi **General Walker**, **Jordania** tarafından kabul edildi. **Denikin** bu uyarıyı hiçe saymış olduğuna göre İngilizler kıtalarından birisini Gürcistan ile Gönüllü Ordu arasında engel teşkil etmek üzere göndereceklerdi. **Jordania** kavgacı bir ruh hâlinde idi. Gürcistan'ın **Denikin** kuvvetlerinin derhal çekilmesini talep ettiğini, aksi hâlde bunları defetmek mecburiyetinde kalacaklarını ifade etti. **Walker** verdiği cevapta İngiliz birliklerinin şu ya da bu orduyla savaşmak üzere değil, yalnızca barışı korumak üzere hazırlandığını söyleyerek, şayet Gürcistan anlaşmazlığı daha da şiddetlendirmek arzusunda ise bunun sonuçlarından yalnızca Gürcistan'ın sorumlu olacağını ifade etti. **Jordania**, İngiliz emirlerine zaten itaat etmemiş

16. **Dokumenty i materialy,** No. 199, s. 415-416.

17. *"Vneshniaia politika kontrrevolutsionnykh 'pravitelstv' v machale 1919 goda"*, **Krasnyi Arkhiv**, No. 6 (37), 1929, s. 82-83.

olan **Denikin**'in Gürcistan'a saldıracağı kanaatinin stresini yaşıyordu. Şikâyetlerini daha da artırarak Müttefikler'in Transkafkasya'ya geldiği günden beri Gürcistan'ın barış kelimesinin anlamını unuttuğunu söyledi[18]. İngiliz karşıtı olarak görünmekten korktuğu için bizzat kendisinin *"İtilâf Devletleri'nin samimi bir destekçisi"* olduğunu da sözlerine ekledi[19].

Gönüllü Ordu'nun liderleri bağımsız Transkafkasya cumhuriyet hükümetlerine uzanan İngiliz desteğinin farkındaydılar. Müttefikler'in *"Rusya'nın birleşmesi fikrine düşman olsalar bile yerli unsurların yardımı ile"* Rusya'nın değişik bölgelerinde düzeni sağlamak arzusunda olduklarını anlamışlardı[20]. Hem Bolşevik hem de Beyaz Ruslar'a göre Kafkasya er ya da geç üzerinde hak iddia edecekleri kendi toprakları idi. İngiliz Hükümeti Transkafkasya cumhuriyetlerinin kaderine Paris'teki Barış Konferansı ile nihai kararın verilmesi hususunu teklif ettiği zaman, **Denikin**'in Londra ve Paris'teki diplomatları bunu şiddetli bir şekilde protesto ettiler[21]. Ancak Transkafkasya üzerine İngilizlerle çarpışacak durumda olmadıklarını da biliyorlardı. **Denikin**'in bir diplomatının yazmış olduğu gibi durum özetle şöyleydi:

> Mevcut şartlar altında Kafkasya'nın gelecekteki kaderi meselesi ile ilgili olarak Rusya ve İngiltere arasında ilke farklılıklarını keskinleştirmek arzu edilebilir bir husus olmayacaktı. Bana göre Kafkasya halklarının birbirleriyle çatışan isteklerini uzlaştırmanın hâlihazırdaki milli self-determinasyon formülü ile başarılamayacak kadar şumûllü bir iş olduğu kesindir. Bu formülü bulanlar onlara formülün gerçek muhteviyatını verememişlerdir. Komşuları Türkiye ve İran olan Kafkasya'ya zaten Rus kültürü büyük ölçüde girmiş olup şüphesiz ki Kafkasya Rus yörüngesinde kalacaktır. Bu nedenle, benim fikrime göre, birileri bugün alınan kâğıt üzerindeki kararların önemini abartmamalıdır[22].

---

18. *"Demokraticheskoe pravitelstvo Gruzii i angliiskoe komandovanie"*, **Krasnyi Arkhiv**, No. 2 (21), 1927, s. 127-136.
19. Devderiani, **Dni gospodsva menshevikov v Gruzii**, s. 55.
20. *"Vneshniaia politika kontrrevolutsionnykh 'pravitelstv' v nachale 1919 goda"*, **Krasnyi Arkhiv**, No. 6 (37), 1929, s. 71.
21. Aynı yer, s. 95-96.
22. Aynı yer, s. 88-89.

İngiliz Müdahalesi

Denikin'e yardım eden İngilizler, Onunla Gürcistan arasında tam ölçekli bir savaşın çıkmasını önlemek için ellerinden gelenin en iyisini yapmaya çalışıyorlardı. 16 Mayıs tarihinde **Jordania** Gürcistan'la bir anlaşmaya varmasının **Denikin**'in yararına olacağını söyleyen **General Beech**'i kabul etti[23]. 23 Mayıs'ta Dışişleri Bakanı **Gegechkori**, İçişleri Bakanı **Ramishvili** ve **General Gedevanov**, **General Beech** ve **Briggs** ile bir toplantı yaptılar. **General Briggs** İngiliz Hükümeti'ni değil **Denikin**'i temsil ettiğini ifade etti. Gönüllü Ordu'nun Abhazya ile ilgili olan eski taleplerini yineledi. **Gegechkori** buna verdiği cevapta Gürcistan'ın **Denikin**'le aşağıdaki şartlar dahilinde anlaşma yapmak istediğini belirtti:

1. Gürcü birlikleri Sochi'nin kuzeyindeki Mekhadyr nehrinde kalacaklar.

2. Gürcistan Rus mülklerini garanti altına alacak ve Gönüllü Ordu ile yeniden ticarete başlayacak.

3. Sınır ihtilâfı için nihai karar Paris Barış Konferansı'nda alınacak.

Bunun üzerine **Briggs** de **Denikin**'in karşı tekliflerini okudu:

1. Gürcüler Sochi'nin güneyindeki Bzyb nehrinin gerisine çekilmelidir.

2. Oradaki ve Gürcistan'daki Rus mülklerinin korunmasını sağlanmak kaydıyla Sukhum geçici olarak Gürcü idaresi altında kalabilir.

3. Gürcistan tarafından işgal edilen bölgelerde eğer halk bu bozkırları sahiplenmişse, mülk sahiplerine tazminat ödemek kaydıyla bu araziler istimlâk edilebilir.

Gürcü teklifinin ikinci ve üçüncü maddeleri **Denikin**'e kabul edilebilir görünürken, karşı teklifinin ikinci ve üçüncü maddelerini de Gürcistan kabul etmek hususunda istekli görünüyordu, ancak sunulan her iki teklifin ilk maddeleri bir anlaşmaya varılmasına engel oldu. Ne **Denikin** ne de Gürcü Hükümeti Sochi'den vazgeçmeyecekti[24].

Mayıs'ın sonunda Karadeniz sahilindeki askeri operasyonlar büyük boyutlara ulaştı. Savaş alanında **Denikin**'in rakibi yoktu, ancak Gürcüler savaş malzemelerinin ulaşımına engel olmak gibi ordusuna zarar vere-

---

23. *"Demokraticheskoe pravitelstvo Gruzii i angliiskoe komandovanie"*, **Krasnyi Arkhiv**, No. 2 (21), 1927, s. 141.

24. Aynı yer, No. 6 (25), 1927, s. 104-109.

cek güçlü bir vasıtaya sahipti. Birkaç tren Gürcüler tarafından alıkonulunca İngilizler durumu protesto ettiler.

İngiliz Komutan **General Corey Jordania**'ya Gürcistan Hükümeti'nin ne hakla İngiliz levazımını taşıyan trenlere el koyduğunu sordu. **Jordania** buna verdiği cevapta İngilizlere ait olan her şeyin Gürcü topraklarından geçişine izin verileceğini, ancak **Denikin**'e ulaştırılmak istenen Rus askeri levâzımının durdurulacağını, zira **Denikin**'in Gürcistan'la harp hâlinde olduğunu ifade etti. İlk başta düşmanca bir tutum benimsemiş olan **General Corey** ses tonunu değiştirdi. İngilizlere levazım taşıyan yük vagonları yollarına devam ederken, **Denikin**'le bir anlaşmaya varılıncaya kadar Gönüllü Ordu'ya giden vagonlar Tiflis'te alıkonulacaktı[25].

1919 yazında, Gürcü Hükümeti ile daha ileri seviyede müzakere yapmak üzere **Denikin, General Baratov**'u Tiflis'e gönderdi. **Baratov**'a üç ana bölüm hâlinde gizli talimatlar verilmişti. Bunların ilki askeri meselelerle ilgiliydi. **Baratov**'dan uzun süre önce terhis edilmiş olan Rus Kafkas Ordusu'na ait tüm malzemenin **Denikin**'in tasarrufuna verilmesi hususunda tedbir alması istendi. **Baratov** ayrıca, Gürcistan'daki tüm Rus subaylarına, ailelerinin refahını temin edecek olan Gönüllü Ordu'ya katılmalarını teklif edecekti.

İkinci bölüm siyasi meselelerle ilgiliydi. Bu bölgelerin İmparatorluğun ayrılmaz bir parçası olduğu gerçeğinden hareketle Transkafkasya'nın *"sancısız bir şekilde"* Rusya ile yeniden birlik olması hususunda zemin hazırlaması için **Baratov**'a emirler verildi. **Baratov** Gürcü kuvvetlerinin Bzyb nehrinin ötesine geri çekilmesi talebini yineleyecekti. Gürcistan Rusya'nın bir parçası olduğunu kabul ederse, Gönüllü Ordu bütün gümrük engellerini kaldıracak, serbest ticarete müsaade edecek ve dostça ilişkiler tesis edecekti. Aksi hâlde gümrük tarifeleri yürürlükte kalacak, ancak Gönüllü Ordu saldırmamaya söz verecekti. Şayet, bununla beraber, Gürcistan bütün bu talepleri reddedecek olursa, en kötüsünü beklemek durumundaydı.

Baratov'a verilen talimatların en kısa bölümünü ekonomik meselelere ayrılan üçüncü bölüm teşkil ediyordu. Gönüllü Ordu Transkafkasya cumhuriyet hükümetlerini Güney Rusya Askeri Kuvvetleri (Gönüllü Ordu) tarafından basılan paranın serbest dolaşımına izin vermeleri hususunda ikna etmeye çalıştı. Bu dikkat çekici belge **General Lukomskii**

25. Aynı yer, No. 2 (21), 1927, s. 163.

tarafından imzalanmış ve Başkomutan **Denikin** tarafından onaylanmıştı[26].

1919 yazında Gönüllü Ordu gücünün zirvesine ulaşmıştı. **Baratov**'a verilen talimatlar her zaman olduğu gibi o dönemde de **Denikin**'in büyük bir Rus milliyetçisi olduğunu gösteriyordu. Görünüşe göre iki devrim de onu es geçmişti. Kafkasya'nın *"pasifize edilmiş"* halkları Gürcülerin, Ermenilerin ve Azerbaycanlıların tabi halklar olduğu eski dünyada yaşamaya devam ediyordu. Böyle talimatlarla teçhiz edilen **Baratov**'un Gürcistan'ın Sosyalist Hükümeti ile bir anlaşmaya varmak hususunda başarısız olmasından daha doğal bir şey yoktu.

Denikin Transkafkasya'ya karşı kendi tutumunu aşağıdaki şu sözlerle ifade ediyordu:

> Gürcistan ve Azerbaycan topraklarının zorla ele geçirilmesi plânlarıma dahil değildi ve siyasi olarak da uygunsuzdu. Fakat bu yeni oluşumların hükümetleri taktiksel düşünceler yüzünden bizim politikamıza ya güvenemiyor ya da güvenmiyorlardı. Olağan dışı bir gayretle bunların basını bize karşı nefret hisleri uyandırıyor, öfkeyi tahrik ediyor, niyet ve plânlarımızı saçmalığı aşikâr olan bir şekilde çarpıtıyordu. Kötülemeleri yalnızca Ordu (Gönüllü Ordu) ve bunun liderlerini değil, aynı zamanda Rusya'yı da hedef almış olup kabalık ve terbiyesizlik bakımından Bolşevik afişlerini bile geride bırakmıştı... Sonuç olarak Kafkasya'daki mücadelenin ana veya oldukça önemli tek sebebi, Rusya ile birleşme fikri ile yeni Kafkasya oluşumlarının tam bağımsızlık fikri arasındaki çekişme idi. Büyük veya küçük, önemli veya önemsiz her şey bahaneydi[27]

Liderlerinin açıklamalarının tersine, Gönüllü Ordu zorla Transkafkasya'yı işgal etmeye kalkıştı. Gürcü birlikleri Sochi'den atıldı, Gürcistan'ın kendisi de tıpkı **Bicherakov**'un **Denikin** politikasının ana desteği olduğu Azerbaycan gibi tehlikeye girdi. 1919 yılının Ocak ayı başlarında **Bicherakov** sözde Kafkas-Hazar Hükümeti'ni teşkil etmiş ve Azerbaycan'ın yasal hükümetini devirmek için hazırlık yapıyordu. **Bicherakov**'un plânlarından haberdar olan İngilizler onu İngiltere'ye davet ettiler. 28 Şubat'ta liderleri yokken İngilizler, birliklerine yirmi dört saat içinde Azerbaycan'ı terk etmelerini emrettiler[28]. **Denikin**'in

---

26. Denikin, a. g. e., Vol. IV, s. 137-138.

27. Aynı yer, Vol. IV, s. 139. Koyu yazılmış yerler Denikin'in orijinal fikridir.

28. Raevskii, **Angliiskaia interventsiia i musavatskoe pravitelstvo**, s. 95.

ajanı olan **General Erdeli**'nin bu faaliyeti protesto etmesi boşa gitti. **General Thomson** sürgün edilmiş bu birliklerin morallerinin bozuk olduğunu ileri sürerek, bunların barış ve düzen için tehdit teşkil ettiklerini bildirdi[29].

Denikin Dağıstan'ı İşgal Ediyor

1919'un baharında **Denikin** Dağıstan'ı işgal etti. 11 Mayıs'ta bağımsızlığını ilan etmiş ve Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan tarafından tanınmış olan Dağlılar Cumhuriyeti kahramanca direndi. Azerbaycanlılar, Dağlılar Cumhuriyeti işgal edildiği takdirde **Denikin**'in Azerbaycan sınırına erişeceğini ve ülkenin varlığını tehdit edeceğini biliyorlardı. **Feth Ali Han Hoyski, Denikin**'in faaliyetini **General Thomson**'un nezdinde protesto etti:

> Azerbaycan'ın dostu olan Kuzey Kafkasya'nın Dağlı halklarının irade ve egemenliğinin ihlâli Azerbaycan Hükümeti tarafından en şiddetli şekilde protesto edilmeyi gerektirmektedir.
>
> Hükümet, şüphesiz ki, mevcut tüm vasıtalarla Dağlıların yardımına gitmeyi kendisine düşen bir vazife olarak telakki edecektir[30].

Bu boş bir tehdit değildi. Azerbaycan gerçekten kardeş cumhuriyete yardım etmeyi denedi. Meclis'te Dağlılara yardım etmek üzere çok partili özel bir komisyon kuruldu. 30 Nisan 1919 tarihinde, *"Kardeşler ve Vatandaşlar"* başlıklı bir bildiri yayınlandı:

> Atalarından aldıkları mirasa ve küçük halkların özgürlük ve bağımsızlık ilkelerine bağlı, Kuzey Kafkasya'nın hürriyet âşığı Dağlıları, Denikin ve işbirlikçilerinin gerici kuvvetlerine karşı eşit olmayan bir savaşta kanlarını döküyor. Bağımsızlıkları için Dağlıların yaptığı kahramanca müdafaa, karanlık ve köleliğin bir temsilcisi olan Denikin'in Azerbaycan'ın bağımsızlığı için de merhamet göstermeyeceği hususunda Azerbaycanlıları uyandırmalıdır. Her Müslümanın kutsal vazifesi çok geç olmadan önce kardeş Dağlılara yardıma koşmaktır. Dağlılara yardım etmek için partiler üstü bir komisyon tecrübeli subayların komutası altında bir gönüllüler kıtası teşkil ediyor.

---

29. Denikin, a. g. e., Vol. IV, s. 128.

30. Aynı yer, s. 125.

Vatandaşlar, gönüllülerin arasına katılın! Gönüllü yazılma işlemi Meclis binasında yapılacaktır[31].

Dağlılar da bizzat doğrudan Müttefikler'e başvurarak Gönüllü Ordu'nun ülkelerini işgal etmesini ve uygulanan vahşeti protesto ettiler[32]. Dağlılar Müttefik yardımı için iddialarını 27 Kasım 1918 tarihinde **General Thomson**'un Dağlılar Cumhuriyeti Hükümeti'ne göndermiş olduğu ve Kafkasya'daki İngiliz Komutanlığı'nın politikasının genel prensiplerinin ifade edildiği bir mektuba dayandırmışlardı. Bu mektupta **Thomson**, aşağıdaki hususlarda mutabık kalındığı takdirde Kafkasya halklarına yardıma geleceğini ifade ediyordu:

1. Bir koalisyon hükümeti kurunuz,

2. Bolşeviklere karşı birlik olunuz,

3. Tarafsız bir idare teşkil ediniz,

4. Demiryolu ve deniz haberleşmesini yeniden kurunuz ve açlık nedeniyle çekilen sıkıntıyı azaltınız,

5. Bütün Türkleri ülkeden çıkarınız ve Alman-Türk propagandasını durdurunuz,

6. Müttefikler'in **Denikin**'le irtibatı muhafaza etmesine yardım ediniz.[33]

Müttefikler Dağlıların ricalarına aldırış etmediler. Her ikisi de bazı yardımlarda bulunmuş olmalarına rağmen ne Azerbaycan ne de Gürcistan bu küçük cumhuriyetin Beyaz General'in karşı devrimci ordusuna karşı ayakta kalmasını sağlayacak kadar güçlü değillerdi ve sonuçta Dağlıların bağımsızlığı ezilmişti.

Şubat 1919'da **Denikin** büyüyen otoritesini Astrahan'daki Bolşeviklere katılmamış olan Rus Hazar Filosu'na da yaymaya teşebbüs etti. Bu filonun üç seçeneği vardı. Astrahan'a gitmek üzere denize açılabilirlerdi, **Denikin**'e katılabilirlerdi ya da Azerbaycan'da kalabilirlerdi. Denizciler Bakü'de kalmaya karar verdiler. Güvenilmez, kaprisli ve tehlikeli bir kuvvet olan bu filonun Bakü'deki mevcudiyeti İngilizleri alarma geçirdi. İngilizler, **Denikin**'in temsilcisi olan General Erdeli'den gemile-

---

31. Aynı yer, s. 171.

32. **Protestation du Parlement de l'Union des Peuples du Caucase du Nord remise au réprésentant des Alliés au Caucase, 1919**, MS. at Hoover Library, Stan ford University.

33. *"Gorskaia kontrrevolutsiia i interventy"*, **Krasnyi Arkhiv**, No. 68, 1935, s. 136-137.

ri silahsızlandırmasını istediler, ancak Erdeli'nin denizcileri emirlerine itaat etmeye zorlayacak gücü ve imkanı yoktu. 28 Şubat 1919 tarihinde birkaç İngiliz motorlu torpido botu herhangi bir dirençle karşılaşmadan Bolşevik olmayan Hazar Filosu'nun tamamını ele geçirdiler ve silahsızlandırdılar. Ancak ele geçirilen gemileri Gönüllü Ordu'ya vermediler. Bu durum Gönüllü Ordu'nun liderlerini şaşırtırken Azerbaycanlıları sevince boğdu[34].

Gönüllü Ordu'nun işgal ettiği bölgelerin çoğunda halk bunların kötü yönetiminden muzdaripti. Katliamlar, darağaçları, mahmuzlu çizmeler, *"eski Rusya'daki tüm asillerin toparlanma vesilesi"* olarak adlandırılan generallerin simgeleri idi[35].

İç savaşlarda kitleler sıklıkla pasif kalır. Çoğu kendi iradelerine karşı savaşan ordularda yer almaya zorlanır. Fakat nadir de olsa bazen bıkkın halk kendisini savaşan taraflardan korumak üzere üçüncü bir kuvvet oluşturur. 1919'da Karedeniz sahilindeki *"Yeşil Hareket"*'in oluşması da bu türdendi. Gürcistan'ın kuzeyinde yer alan sahil bölgesi Chernomorie'nin köylüleri ne Kızıllar ne de Beyazlar arasına katılmak hususunda zorlanmaktansa dağlara kaçtılar. **Denikin**'in baskısı artarken, Kafkaslar'ın batı yamaçlarını örten ormanlardaki kaçak sayısı da artıyordu.

Aralarında yirmi altı Bakü komiseri hadisesinde İngilizleri suçlamasıyla ünlenen **Vadim Chaikin**'in de yer aldığı Tiflis'teki bir grup Sosyal-Devrimci (SR), Chernomorie'nin bağımsızlığı için bir komite kurdu. Bolşeviklerin Kızıllar'ı ya da **Denikin**'in Beyazları'ndansa köylü Yeşiller'in komşusu olmasını tercih eden Gürcü Hükümeti memnuniyetle bu harekete yardım etti. Chernomorie Bağımsızlık Komitesi Gürcü Hükümeti'nden üç yüz tüfek, altı makineli tüfek ve bol miktarda elbise, ayakkabı ve diğer levazımı aldı. **Denikin**'in elindeki yerlerde dağıtılmak üzere bunların Tiflis'te propaganda broşürü ve el ilanı basmalarına izin verildi[36].

---

34. Denikin, a. g. e., Vol. IV, pp. 129-130; N. N. Lishin, **Na Kaspiiskom more**, Prague, 1938, s. 124-125; 136-137.

35. Churchill, **The Aftermath**, s. 78.

36. V. Favitskii, *"Zelenaia armiia v Chernomorie"*, **Proletarskaia Revolutsiia**, NN. 8-9 (31-32), 1924, s. 45-49.

İngiliz Müdahalesi

Transkafkasya'ya yaklaşma mücadelesi gittikçe daha da ivme kazanırken, Gönüllü Ordu Gürcü ve Azerbaycan ordularının titrek setlerini yıkmakla tehdit ediyordu. Bir kez daha gelecek bir dalga ile bu genç cumhuriyetlerin kırılgan yapısı çökebilirdi. O zaman İngilizler duruma müdahale ettiler. Kafkasya'daki İngiliz Komutanı **Tümgeneral Corey** bir sınır hattı çizerek, bu hattı geçmesini **Denikin**'e yasakladı. Bu hat kuzeyde Bzyb nehrinin ağzından, Sukhum mıntıkasının sınırına erişinceye kadar bu nehri takip ederek, sonra doğuya Tiflis ve Kutais hükümetlerinin ve Dağıstan bölgesinin sınırları boyunca, Petrovsk-Vladikavkaz demiryolunun güneyine beş mil uzakta yer alan bir noktaya uzanıyor, oradan güneydoğuya doğru, bu demiryoluna paralel olarak Petrovsk'un beş mil uzağındaki Hazar Denizi'nin sahilinde sonlanıyordu. 11 Haziran'da İngiliz kararı hakkında Gürcistan Hükümeti'ne bilgi verildi[37]. İsteksizce ve birçok gecikme ile **Denikin** bu karara itaat etti.

Ne var ki, **Denikin** Transkafkasya'yı işgal etme hırsından vazgeçmedi. Ajanları Bakü'de kumpas kurarken, birlikleri de Azerbaycan üzerinde baskı oluşturmaya devam ediyordu. Balakhanskaia ve Krasnovodskaia caddelerinin köşesinde **Denikin**'in yeraltı örgütünün bomba, tüfek ve diğer silahları depoladığı, telefon ve telgrafla donatılmış bir hücresi keşfedildi. Bu bağlamda tutuklanan yirmi kişinin üzerinde bulunan dokümanlar Bakü'de başlayacak bir ayaklanmanın emarelerini gösteriyordu[38].

Transkafkasya'daki faaliyetleri yüzünden sabrı taşan İngilizleri yatıştırmak üzere, **Denikin** Başbakanlık makamında **Hoyski**'nin halefi **Yusufbekov**'la müzakere yapmak için **Albay Lazarev**'i gönderdi. **Lazarev**'e Azerbaycan Hükümeti'ne şunları söyleme talimatı verilmişti:

> Biz Azerbaycan'ı Rusya'nın bir parçası olarak kabul ediyoruz. Rusya'da yüksek bir otorite tesis edilinceye kadar Azerbaycan'ın bağımsız mevcudiyetine izin vereceğiz.

Yusufbekov'la konuşmalarında **Lazarev**, bu iki cümlenin birincisini ihtiyatla es geçti. Ancak hâlâ Azerbaycanlılar **Denikin** hareketinin nihai amacının Azerbaycan'ı ve eski Rus İmparatorluğu'nun parçası olan diğer

37. Shafir, a. g. e., s. 124-125; Denikin, a. g. e., Vol. IV, s. 135.

38. **Zhizn Natsionalnostei**, Sayı: 22 (30), 15 Haziran 1919.

toprakları yeniden ilhak etmek olduğunu görebiliyorlardı[39].

16 Haziran 1919 Antlaşması

Gönüllü Ordu tehdidi Gürcistan ve Azerbaycan'ı birbirlerine yakınlaştırdı. 16 Haziran'da, doğal olarak büyük oranda savunma amaçlı bir antlaşmayı imzaladılar. Buna göre, ikisinden birisine saldırı olduğu takdirde diğerinin ona yardım edeceği hususu garanti altına alındı. Antlaşmanın hükmü üç yıl olacaktı. Ermenistan'a bu ittifaka katılması için iki hafta süre verildi. Antlaşma Gürcistan adına **Gegechkori, Ramishvili, General Odishelidze** ve **General Gedevanov** tarafından; Azerbaycan adına **Caferov, Sulkevich** (Litvanya kökenli bir Müslüman) ve **General Mihmandarov** tarafından imzalandı[40].

Ermenistan bu ittifaka katılmayı reddetti. Onun çıkarları başka yerdeydi. 1919'da Erivan'daki Hükümet Türkiye'nin altı vilayetinin Ermenistan'a ilhak edildiğini ilan etti. Görmüş olduğumuz gibi, Ermenistan kendi problemlerinin tamamının Müttefikler tarafınan çözülmesini ve Müttefikler'in kendisini düşmanlarından korumasını bekliyordu. Bu durumda Fransa ve İngiltere'nin bir müttefiki olmak dururken neden küçücük Gürcistan ve Azerbaycan'dan destek arayacaktı? Ayrıca her Ermeni tarafından dost olarak görülen Rusya'nın temsilcisi **Denikin**'le de hiç problem yaşamamışlardı. Ermenistan **Denikin**'le doğrudan ilişki kurmamakla beraber, Kuban Hükümeti nezdinde Ermenistan temsilcisi **Sagatelian Denikin**'le tanışmış ve dışardan gelen baskılar sebebiyle ülkesinin açık bir şekilde Rus yanlısı görünemediğini izah etmişti. Bunun üzerine verdiği cevapta **Denikin**, Ermeni Hükümeti'nin çıkmazını anladığını ifade ederek kendisinin de Ermeni halkına karşı sempati beslemekte olduğu hususunda **Sagatelian**'a güvence verdi[41]. Ermenilerin **Denikin**'le yaptıkları bu işbirliği asla duyurulmadı, hatta Temmuz 1919'da **Denikin** Gürcistan'ı atlatarak Batum ve Ardahan yoluyla Ermenistan'a birkaç milyon fişek gönderdi[42]. Bu bakımdan Ermenistan'ın, komşuları tarafından **Denikin**'e karşı kurulan ittifaka katılmayı reddetmesine şaşmamalı.

Birleşik Gürcistan ve Azerbaycan cephesine karşı tepki olarak **Deni-**

39. Denikin, a. g. e., Vol. IV, s. 171.

40. Raevskii, a. g. e., s. 107; Avalov, **Nevavisimost Gruzii**, s. 209-210.

41. Denikin, a. g. e., Vol. IV, s. 177.

42. Aynı yer.

kin bu iki ulusu ekonomik olarak ablukaya aldığını ilan etti. 19 Kasım 1919 tarih ve 171 Sayılı emrinde **Denikin** şunları yazmıştı: *"Rus devletinin çıkarları hilâfına türeyen ve açık bir şekilde Rus devleti fikrine düşman olan sözde Gürcistan ve Azerbaycan oluşumlarının, Bolşeviklerden kurtarılmakta olan Rus topraklarının pahasına yiyecek tedarik etmelerine müsaade edemem"*[43].

Bolşevikler, Transkafkasya ve Denikin

Diğer yandan bu dönemde Bolşevikler faal bir şekilde **Denikin** karşıtı propaganda yapıyorlar ve Gönüllü Ordu'ya karşı direnci örgütlüyorlardı. Bolşeviklerin önemli etkiye sahip olduğu Bakü İşçiler Konferansı, tüm işçi örgütleri ve devrimci köylü temsilcilerinin yer alacağı olağanüstü Bütün Transkafkasya Sovyetleri Kongresi'nin toplanması teklifi ile Tiflis Sovyeti İcra Komitesi'ne başvurdu. Bakü İşçiler Konferansı'ndan Bolşevikler tarafından hazırlanan gündem tamamen **Denikin**'le mücadeleye ayrılmıştı. Bolşevik *Volna* gazetesi, *"Yalnızca sıkıca birleşmiş ve kararlı bir devrimci işçi savaşı **Denikin** tehlikesini yeryüzünden silebilir"* diye yazıyordu. İlk başlarda bu teklifi kabul etmiş olan Gürcü Menşevikleri, çok geçmeden Bolşeviklerin Gürcistan ve Azerbaycan hükümetlerinin felâketlerine sebep olabilecek bir Transkafkasya ittifakını örgütlemekte olduklarını fark ettiler. Bu sebeple Sosyalist Gürcistan Hükümeti'ni reddetmek istemeyen Tiflis Sovyeti, tasarlanan bu kongreye karşı oy kullandı[44]. Sovyet tarihçisi **Khachapuridze** bunun oldukça orijinal bir yorumunu yapmıştır. Teorisine göre Menşevikler Transkafkasya işçilerini aldatmak ümidiyle ilk önce bu teklifi kabul ettiler. Fakat bunların plânlarının kitleler tarafından anlaşıldığını fark edince, fikirlerini değiştirdiler ve Bolşevik plânına karşı oy kullandılar[45].

Sovyet Rusya için **Denikin** karşıtı bütün kuvvetlerin seferber edilmesinin hayatî önemi vardı. Şayet Sovyet safında iç savaşa dahil edilirse, Gönüllü Ordu'nun arkasında yer alan Transkafkasya **Denikin**'in enerjisinin çoğunu yutabilirdi. Rus Dışişleri Komiseri **Chicherin** ve Dışişleri Komiserliği Müslüman Yakındoğu Bölgesi Direktörü **Nerimanov,**

---

43. **Azerbaycan,** Sayı: 276'dan Dubner, **Bakinskii proletariat v gody revolutsii,** s. 137.

44. Kachapuridze, **Bolsheviki Gruzii,** s. 164-167.

45. Aynı yer.

Azerbaycan, Dağıstan ve Gürcistan işçilerine bir beyânnâme yayınlayarak, bunları gerici generallere karşı devrimci mücadeleye katılmaya çağırdılar. Beyânnâmede İngilizlerin Kafkasya'yı **Denikin**'e terk etmeyi plânladıkları ifade ediliyordu:

> Azerbaycan, Dağıstan ve Gürcistan'ın yoldaşları, işçileri ve köylüleri!
>
> Sovyet Rusya'nın rejimini tesis etmek için cumhuriyetlerinize karşı saldırma niyeti yoktur. Sıkı bir şekilde milli self-determinasyon ilkesinin arkasında durmaktadır. Bunu, aslında, geçmişte Başkurtlara, Kırgızlara ve diğer halklara vermiş olduğu otonomi ile de göstermiştir. Ve eğer siz, Kafkasya'nın Müslümanları ve Gürcüleri, cumhuriyet hükümetlerinizden memnunsanız, huzur içinde yaşıyorsanız, self-determinasyon hakkınızı kullanın ve bizimle iyi komşuluk ilişkileri kurun.
>
> Sovyet Rusya; Dağıstan, Azerbaycan ve Gürcistan'ın işçi ve köylülerinin özgürlüklerini bu Çarcı General'in, bu İngiliz celladının, Denikin'in ayakları altında çiğnenmesine müsaade etmeyeceğine dair sıkı inancını ifade eder[46].

Bu beyânnâme hiçbir olumlu netice vermedi. Transkafkasya halkları kendi güvenlikleri tamamen İngiliz desteğine bağlı olduğundan Gönüllü Ordu'ya karşı savaşamayacaklarını biliyorlardı.

1919 yılının sonlarına doğru ibre **Denikin**'in aleyhine dönmüştü. Ordusunun önceleri birkaç avantajı vardı. Bu avantajlarla öyle bir saldırı düzenledi ki, bir ara Sovyet Rusya yenilecekmiş gibi oldu. Fakat genç Kızıl Ordu ayakta kalmayı başardı. **Denikin**'in bir kozu şiddetle Sovyet karşıtı olan Don Kozaklarından devşirmiş olduğu süvarileri idi. Ne var ki, Sovyet liderleri kendi süvari birliklerini teşkil etmek için üstün bir gayret sarfettiler. Meşhur *"İşçi sınıfı atlara!"* sloganı parlak bir şekilde başarılacak vazifenin aciliyetini yüz cümleden daha iyi ifade ediyordu. Bir kere yenilince, Gönüllü Ordu moralsiz bir sürü haline geldi. Düzensiz kalıntıları Karadeniz'in öbür tarafına kaçmak zorunda kalana kadar gittikçe artan bir düzensizlik içerisinde ordan oraya savrulup durdular.

Kızıl Ordu'nun darbeleriyle sersemleyen Gönüllü Ordu, Transkafkasya cumhuriyetlerine karşı saldırgan tutumunu muhafaza edemezdi.

---

46. **Politika sovetskoi vlasti po natsionalnomu voprosu za tri goda, 1917-1920**, Moscow, 1920, s. 36-37.

Daha dün Dağlıları katletmiş olan ve emperyalist niyetlerini Azerbaycanlı ve Gürcülere dikte etmeye çalışan Gönüllü Ordu şimdi bu halklardan yardım istemek zorunda kalmıştı.

Şubat 1920'de **Denikin** bunların bağımsızlıklarını tanıyacak kadar ileri gitti. Müttefikler yeni devletlere göre **Denikin**'den durumunu açıklamasını istediklerinde şu cevabı verdi:

1- Bolşevizm'e karşı mücadele eden bu de facto hükümetlerin bağımsız mevcudiyetlerini tanıyorum.

2- Bu sınır ülkelerinin Rusya ile karşılıklı ilişkiler kurması, Bütün Rusya Hükümeti ile bu sınır ülkelerinin hükümetleri arasında yapılacak antlaşmalar vasıtasıyla gerçekleşmelidir. Müttefik Güçler'in arabuluculuğu kabul edilebilir[47].

Tarih, **Denikin**'in yeni tutumunu test etmesine zaman bırakmadı. Safları arasında çıkan ihtilaflar ve bütün zafer umudunun kaybedilmesi onu kumandanlıktan feragat etmek durumunda bıraktı. Çoğunluğu subaylardan oluşan **Denikin** ordusunun çekirdek kadrosu, Bolşeviklere karşı nefret ateşiyle yanarak, Kırım'da kendilerini takviye ettiler. Sonunda hepsi mağlup oldu. Bazısı öldürüldü, diğerleri de Türkiye sahillerine ulaştılar. Gönüllü Ordu'nun mağlup askerlerinin önemli bir kısmı Gürcistan ve Azerbaycan'a geçerek, yakın zamanda ezmek için hazırlık yaptıkları bu halklar arasına sığındılar.

Geriye Sovyet yazarlarının sıklıkla tekrarladıkları Gürcü Hükümeti'nin Sovyet Rusya'ya karşı Gönüllü Ordu ile işbirliği yaptığı hususundaki suçlamalarını incelemek kalıyor. **Trotsky**; **Gegechkori** ile **Alexiev** arasında yapılan konferansın stenografik raporunun, Menşeviklerin baştan beri Beyaz hareketin sadık destekçileri olduğunu gösterdiğini vurgulamıştır[48]. Çünkü burada **Gegechkori**, Gürcü Devleti'ne karşı bir hareket olarak nitelendirdiği Bolşevizmin Menşevikler tarafından baskı altında tutulduğunu söylemiştir[49].

Temmuz 1918'de, Halk Komiserleri Konseyi'ne gönderilen bir raporda, **Orjonikidze** Menşevikler tarafından idare edilen Gürcü burjuva cumhuriyetinin Sovyet Rusya'ya karşı **Alexiev**'le birleştiğini yazmıştır: Raporda **Orjonikidze**, *"Alexiev çeteleri ile Gürcü birlikleri birlikte yol-*

47. Raevskii, a. g. e., s. 177.

48. Trotsky, *"Mezhdu imperializmom i revolutsei"*, **Sochinenniia,** Vol. XII, s. 211.

49. **Dokumenty i materialy,** No. 196, s. 405.

daşlarımıza karşı bir saldırı yürüttüler" demektedir[50]. Ne var ki aynı yerde **Orjonikidze**, Menşevik Hükümeti'nin Gönüllü Ordu'nun baskısıyla Gürcistan'a geçen Sovyet birliklerine nasıl sığınma hakkı tanıdığını da ifade etmektedir. **Jordania** Gürcü yetkililerine Sovyet askerlerinin ülke içine girmelerine izin vermelerini emretmişti. Görüntüyü kurtarmak için Gürcü birlikleri havaya ateş etmiş ve sonra Sovyet birliklerinin esir alındığını duyurmuşlardı[51].

Gürcü Menşevikleri, Bolşevizm'e karşı duydukları güvensizliği ve bunlara karşı olan düşmanlıklarını asla inkâr etmediler. Gönüllü Ordu ile tek ortak noktaları buydu. Ancak bu husus, onları müttefik yapmaya yeterli değildi. **Trotsky**'nin Gürcistan ve **Denikin** arasındaki işbirliğine örnek olarak verdiği konferans, aslında anlaşmazlıkla sonuçlanmıştı.

"Ocherki gruzinskoi zhirondy Ia" adlı eserinde **Shafir**, sözüm ona Gürcistan'ın Gönüllü Ordu'ya tam destek verdiğini ispatlayan birkaç belgeyi yayınladı. Bunlardan biri **General Walker**'ın Gürcü Dışişleri Bakanı'na göndermiş olduğu bir mektuptu. Mektubunda **Walker**, 28 Haziran 1919 tarihinde **Bicherakov** Kozakları'nı taşıyan üç trenin Batum yoluyla Novorossisk'e gitmek üzere Bakü'den ayrılacağı bilgisini veriyordu. **Walker** mektubunda *"Yukarıda bahsedilen birliklerin Gürcü topraklarından geçişine imkan verecek emirleri yayınlarsanız çok memnun olacağım"* diye yazmıştı[52].

Bunun üzerine **Gegechkori** aşağıdaki şartlarla Gürcü Hükümeti'nin Kozaklar'ın geçişine izin vereceğini bildirdi:

1- Sochi üzerinde Gönüllü Ordu ile Gürcistan arasındaki anlaşmazlık hâlledilinceye kadar Kozaklar Batum'da alıkonulacaktı.

2- İngiliz Komutanı, bu Kozaklar'ın Batum'dan herhangi bir askeri operasyona teşebbüs etmeyeceklerine dair garanti verecekti.

3- Denikin'in Sochi'deki herhangi bir malzemeyi haczetmesi hâlinde, aynı şekilde Gürcistan da Bicherakov'un birliklerine ait malzemeler üzerinde el koyma hakkını kullanacaktı[53].

Eğer bu bir şeyi ispat edecekse, o da Gürcülerin **Denikin**'e güvenmediği ve İngiliz baskısı altında bile birkaç yüz adamın nakledilmesi

50. G. K. Orjokinidze, **Izbrannye stat'i rechi,** Moscow, 1939, s. 63.

51. Aynı yer, s. 67.

52. Shafir, a. g. e., s. 110, Document No. 1.

53. Aynı yer, s. 111, Document No. 2.

hakkında oldukça katı sayılabilecek şartları dayatmalarıdır.

Shafir tarafından alınan başka iki belgede daha, bir İngiliz subayının komutası altında ve **General Walker**'ın iddia ettiği gibi bunların İngiliz korumasında olmalarına rağmen, kırk Kozak'ın Gürcüler tarafından tutuklandıkları söylenmektedir. Daha sonra esirlerin serbest bırakılması İngiliz Komutan tarafından talep edildiğinde Gürcistan'ın boyun eğmekten başka seçeneği yoktu[54]. Gürcistan Hükümeti'nin **Denikin**'e hizmet ettiği hususunu göstermek amacı ile seçilen bütün bu belgelerden yalnızca tek bir sonuç çıkarılabilir, o da mümkün mertebe İngilizleri kızdırmaktan kaçınarak Gürcülerin Gönüllü Ordu'nun gücünü arttıracak her şeye karşı çıktıklarıdır. Gürcüler *"Yeşiller"*e maddi yardım yapmışlar, birliklerin Gürcistan'dan geçişine engel olmuşlar, Kuzey Kafkasya'nın Dağlıları'na yardım etmişler, Azerbaycan'la **Denikin** karşıtı bir pakt kurmuşlar ve son olarak en önemlisi Karadeniz sahilinde Gönüllü Ordu ile gerçek anlamda bir harp haline gelmişlerdir.

Denikin'le bağlantılı meselelerde İngiliz Komutanı'nın emirlerine boyun eğmek zorunda kalmalarına rağmen, Gürcü Menşevikler hiçbir zaman Gönüllü Ordu'nun faaliyetlerini protesto etmekten vazgeçmediler. 1919 yılında, İkinci Enternasyonal'in Lucerne'deki bir konferansında, Gürcü delegeler İngilizlerin **Denikin**'e yardım etmek hususundaki arzuları doğrultusunda, ona Kars ve Batum'daki ağır silahları vermelerini, bunları da Gürcü topraklarından nakletmelerini şikâyet ettiler. Sochi ve Gagry üzerindeki anlaşmazlıkta, Gürcüler **General Briggs** ve **Beech**'in açık bir şekilde **Denikin**'in tarafını tutmuş olduklarını, hatta **Briggs**'in bizzat **Denikin**'in temsilcisi olduğunu söylediğini açıkladılar. Kötü şöhretli **General Liakhov** Kuzey Kafkasya'nın Dağlıları'nı öldürürken, İngilizler olaya müdahale etmeden bu hadiseyi izlemişlerdi. Haziran 1919'da **Tümgeneral Corey** Gönüllü Ordu ile Transkafkasya arasında bir sınır hattı çizerek, Gagry bölgesini Gönüllü Ordu'ya bırakmıştı. Bütün bunlara ek olarak İngiliz generallerinin faaliyetlerine karşı bir protesto, özellikle İngiliz Avam Kamarası'nın İşçi Partisi üyeleri için hazırlanan bir muhtırada yer aldı[55].

Britanya'daki sosyalist dostlarının sayesinde Menşevikler, Transkafkasya'daki İngiliz subaylarının Gürcistan ile Gönüllü Ordu arasındaki

54. Aynı yer, s. 112, Documents NN. 4 and 5.

55. *"Demokraticheskoe pravitelstvo Gruzii i angliiskoe komandovanie"*, **Krasnyi Arkhiv**, No. 2 (21), 1927, s. 169-173.

anlaşmazlığa karşı tutumlarının değişeceğini ümit ediyorlardı. **Jordania, Ramishvili, Tsereteli** ve diğer Gürcistan Menşevik liderleri söz konusu olduğunda, **Denikin**'in onlar için bir düşman olduğu açıktır. Bunların Bolşevizme karşı yapmış oldukları söylevler, onları karşıdevrimci lidere bir adım bile yaklaştırmamıştır. Gerçek şu ki, Gürcü sağcılar Menşeviklerin **Denikin**'e duydukları nefretin Gürcistan'a zarar verdiğini iddia etmişlerdir. Bunun gibi eleştiriler Menşeviklerin sosyalist anlayışlarının Gürcistan'ın uyarlanabilir ve elastik politikalar geliştirmesine engel olduğunu ifade etmektedir[56].

İki yıl boyunca Transkafkasya Demokles'in kılıcı altında yaşamıştı. **Denikin**'in karanlık gölgesi Gürcistan ve Azerbaycan'ın dağ ve vadilerinde dolaşıp durmuştu. 1920 baharında artık Gönüllü Ordu yoktu; ancak Transkafkasya halkı rahat bir nefes alamadı, çünkü yeni tehlikeler ve sıkıntılar ilerde pusuya yatmıştı.

56. Avalov, a. g. e., s. 196 ff.

XVII. Bölüm
Transkafkasya ve Versailles Konferansı

Transkafkasya halkları, Paris Barış Konferansı'nın bütün güçlüklerini çözeceğine ve bağımsız mevcudiyetlerini güvence altına alacak sürekli bir barışı kuracağına inanıyorlardı. Hiç kimsenin Ermenilerden daha fazla Müttefikler'in adaletine inancı yoktu:

> Şimdi nihayet Ermenilerin kendi milli yurtlarında adalet ve barış içerisinde yaşama hakkı alacakları an gelmişti. Zafer saatlerinde en büyük uluslar onların dostlarıydı ve onları kollamaya bakacaklardı[1].

İki Ermeni Delege Heyeti

Çok büyük umutlarla harekete geçen Ermeniler, Paris'e bir değil, iki delege heyeti gönderdiler. Bunlardan biri **Nubar Paşa**'nın başkanlık ettiği, Türk Ermenileri ile diyaspora Ermenileri'nin çıkarlarını temsil eden Ermeni Milli Delegasyonu idi. Milli Delegasyon, Müttefikler tarafından resmen tanındı. Diğer delege heyeti ise Ermeni Cumhuriyeti'nin delegasyonu idi. Bu heyete önemli bir Taşnak lideri ve Ermeni Milli Konseyi'nin Başkanı olan **Avetis Aharonian** başkanlık ediyordu.

Bu iki delege heyeti arasında karşılıklı sevgi hisleri kaybolmuştu. **Bogos Nubar Paşa** ve **Avetis Aharonian** oldukça farklı kişiliklere sahiptiler. **Nubar Paşa**, bir zamanlar Mısır Hidivi'nin bakanlığını da yapmış olan zengin bir Ermeni'nin oğlu idi. İyi bir eğitim almış, birkaç

1. Churchill, **The Aftermath**, s. 432.

dil konuşabiliyor ve kişiliğinde hem Doğu'nun hem de Batı'nın saygınlığını birleştirmiş kemâle ermiş bir beyefendi tipi idi. Aşırı derecede muhafazakârdı ve meseleye daha çok bir Ermeni devletinden ziyade Ermeni halkı açısından bakıyordu.

Diğer taraftan **Aharonian** kendi kendini yetiştirmiş bir adamdı. Taşnak Partisi'ndeki önemini kişiliğinin kuvvetine, iktidar arzusuna ve kendisine parti mekanizmasını ele geçirmek hususunda hizmet etmiş olan vicdansızlığına borçluydu. Ateşli bir milliyetçi olan **Aharonian**, **Bogos Nubar Paşa**'nın sosyal letâfetinden yoksundu[2].

İki delegasyon başkanı arasında, bütün Ermeni çabalarını tehdit eden bir anlaşmazlık inkişâf etti. Görüşleri o kadar zıddı ki, hemen hemen hiçbir şey üzerinde anlaşamıyorlardı. Ne Milli Delegasyon, ne de Ermeni Cumhuriyeti'nin delegasyonu rakibini tanıdı. Ne zaman ki Ermeni kilisesinin Başı **Catholicos**'tan açık bir şekilde emir aldılar, ondan sonra **Bogos Nubar Paşa** ile **Aharonian** arasında işbirliği başladı[3].

Ermeni Cumhuriyeti'nin delegasyonunun çalışması içindeki kişi sayısı kadar engelle karşılaşıyordu. Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan ettiği günden ve özellikle Kasım 1918'den beri, her önemli Ermeni, tercihen yurt dışında olmak üzere, yüksek ve sorumlu bir mevki işgal etmek istiyordu. Çoğu, partinin kalburüstü üyelerinin şahsi hırslarını tatmin etmek amacıyla, düzinelerce temsilcilik ve konsolosluk açılmıştı. Bu politikanın neticesi olarak milli sermayenin boşalması bile buna bir engel teşkil etmedi. Bu amatör diplomatların birçoğu Paris'e sökün ederek, her iki delegasyonun da işlerine burunlarını soktular ve yalnızca şampiyonluğunu yaptıkları davaya zarar verebilecek bir karmaşa meydana getirdiler[4].

Ermeni Talepleri

Ermeniler kendi savaş hizmetlerinin çoğunu müttefiklere yaptılar. Batı'da çok sayıda insan tarafından bilinen Türklere karşı Ermeni mücadelesinin hikâyesini yazan iyi gazetecilere sahiptiler. Amerika Ermeni Milli Birliği bu propaganda kampanyasında değerli bir rol oynadı. Bu teşkilât baştanbaşa bütün Batı dünyasında Ermeni iddialarını neşretti:

---

2. Loris-Melikov, **La révolution russe et les nouvelles républiques transcaucasiennes**, s. 157-158.

3. Aynı yer.

4. Karş. Aynı yer, s. 160.

Ermeniler milli miraslarının yabancı idaresinden kurtarılması ile hür, kendi kendini idare eden ve bağımsız bir Ermenistan Devleti'nin kurulmasını talep ediyorlar. Bu demektir ki, onlar bir konfederasyonun otonom bir üyesi olmak istemiyorlar; uluslararası kontrol istemiyorlar; hatta herhangi bir komşu millet ya da ırkî topluluk ile doğrudan veya dolaylı siyasi bir bağlantının teklif edilmesini bile istemiyorlar. Ermenistan Müttefikler'in elinden koşulsuz istiklâl talep ediyordu...[5]

İddia edilen milli miras, basılı bir haritaya bakıldığında görülebileceği gibi, Hazar Denizi'nden Karadeniz ve Akdeniz'e uzanan toprakları ihtiva ediyordu. Ardahan, Kars, Nahçıvan, Maku, Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Adana, İskenderun vs. şehirleri kapsıyordu. Bunlar, tabii ki, aşırı uçtaki taleplerdi, ancak Ermeni çevrelerinden başka yerlerde de akis buldular. Bu nedenle Birleşik Devletler Senatosu'nda Massachusetts Senatörü **Lodge**, Türkiye'nin altı doğu vilayetini, Kilikya'yı, Rus Ermenistanı'm ve İran Azerbaycanı'nın kuzeybatı bölümünü kapsayan bağımsız bir Ermenistan'ın kurulmasını isteyen bir karar tasarısmı sundu[6].

İddialarını dünyaya sunarken bile Ermenliler birlik hâlinde değillerdi. **Loris-Melikov** bir sohbette **Catholicos**'un kendisine Ermenistan'ın mutlaka Kilikya'yı elde etmesi gerektiğini söylemiş olduğunu bildirirken, **Pontiff** *"Kilikya bizimdir"* diyordu. Ancak Barış Konferansı'nda **Khatisian**, Ermeni delegasyonunun Kilikya'dan söz bile etmeyeceği hususunda herkese güvence veriyordu. Tiflis'te **Loris-Melikov**, Ermenileri Kilikya üzerinde hak talep etmek hususunda kışkırtanın **Sazonov** olduğuna dair söylentiler duydu. Muhtelemen **Sazonov**, Rusya'nın yeniden kurulacağını ve Ermenistan'ın geri kalanı ile birlikte Kilikya'yı da elde edeceğini umuyordu[7].

Bogos Nubar Paşa nihayet Paris Barış Konferansı'na resmi, ortak bir bildiri sunduğu zaman, aşağıdaki toprak taleplerinde bulunmuştu:

1- Türkiye'nin yedi doğu vilayeti (alışılmış olan altı vilayet yerine): Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Sivas, Erzurum ve Trabzon.

2- Dört Kilikya sancağı; Maraş, Kozan, Cebel-i Bereket ve İskenderun kasabasıyla Adana.

---

5. **The Armenian National Union of America, The Case of Armenia**, New York, s. 3.

6. *Borian,* **Armenia**, Vol. II, s. 69-70; Avalov; **Nezavisimost Gruzii**, s. 157.

7. Loris-Melikov, a. g. e., s. 159.

3- Erivan vilayetinin tamamı, eski Tiflis eyâletinin güney kesimi, Elisavetpol (Gence) eyâletinin güney kesimi, Ardahan'ın kuzeyindeki bölge hariç, Kars mıntıkası dahil olmak üzere Kafkasya Ermeni Cumhuriyetinin bütün toprakları[8].

Görünüşe göre aşırılar, kendi niyetlerini bu iki Ermeni delegasyonununa empoze etmekte muvaffak olmuşlardı. Bunların iddiaları hemen hemen Amerika Ermeni Milli Birliği ve diğer değişik gayrı resmi ve sorumsuz örgütlerinkilerle aymydı. Bu iki delegasyonun iddiaları ile bu aşırıların iddiaları (Massachusetts Senatörü **Lodge** da ikinci olarak zikredilen grup arasında sayılabilir mi?) arasındaki tek dikkat çekici fark, **Nubar Paşa** ve **Aharonian**'ın memorandumunda Maku ya da herhangi başka bir İran bölgesinin zikredilmemiş olmasıydı. Bir Ermeni bu bağlamda şunları yazmıştır:

> İran toprakları içinde yer alan ve ahalisini Ermenilerin oluşturduğu tarihî Ermenistan'ın bu parçasının gelecekteki Ermeni Devleti'ne ilhak edilmemesi akıllıca talep edilmemiştir. Liderlerimizin İran hakkında talepte bulunmamış olmaları, eski Ermenistan'ın bu bölümünün Ermeni karakterini tanımayı reddettikleri anlamına gelmez. Hayır! Çok akıllıca bir biçimde onlar, yurttaşlarımızın adil muamele ve bütün hakların tadını çıkardıkları ve hiçbir ayrılıkçı emele sahip olmadan yaşadıkları tarafsız İran İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğüne saygı gösteriyorlar[9].

Bu ifadenin üslubu gerçekten dikkat çekicidir. Ermeniler güya İran'a bir hediye vermiş gibiydiler, oysaki gerçekte, Kuzeybatı İran'ın Ermeni sakinleri bu bölge toplam nüfusunun önemsiz bir bölümünü teşkil etmekteydiler.

İki Ermeni delege heyetinin toprak taleplerine ek olarak önemli bir meblağ tutan tazminat talepleri de vardı. Türklerin Ermenilerde feci yaralar açtıkları bilinen bir gerçekti. Ne var ki, Paris'teki Barış Konferansı toplanmadan çok önce tazminat ödenmişti. Türk Ermenistanı'nın Ruslar tarafından işgâli sırasında, Ermeniler, gönülden, Türkleri yağmalamış ve katletmişlerdi. Türkler ve Ermeniler aynı durumda idiler, her ikisinin de diğerine karşı geçerli bir iddiası yoktu. Ancak **Bogos Nubar** ve **Aharonian** tazminat olarak on dokuz milyar frangın üzerinde bir meblağ talep

8. **The Armenian Question Before the Peace Conference,** s. 5.

9. K. Tahmazian; **Turcs et Arméniens**, Paris, 1919, s. 9.

ediyorlardı. Türk Ermenistanı 14.598.510.000 frank iddiasında bulunurken, Rus Ermenistanı'nın faturası 4.532.472.000 franga ulaşıyordu[10]. Bu rakamlar fantastik olmakla beraber, Ermeniler bu parayı alacaklarını ümit ediyorlardı.

Ermeni liderleri zafer ve güçle sarhoş olmuşlardı. Üç denizli Ermenistan ve fahiş tazminat talepleri Ermenilerin kendi taraflarına çekmeyi amaçladıkları kamuoyunun aleyhe dönmesi ile bağlantılıydı. Taşnaksutyun tarafından benimsenen tehlikeli sürece protesto olarak Ermenistan'da sadece birkaç kişinin sesi çıktı. Ermeni Parlamentosu'nda Soysal-Devrimciler'in bir üyesi olarak bulunan **Vahan Minakhorian**, Türk şovenizmi kadar kötü olan Ermeni şovenizmiyle mücadele edilmesi gerektiğini söylemeye cesaret etti. Herkes, Türkiye'nin Avrupa emperyalizmi tarafından parçalanmasını protesto etmeliydi. Ermeniler kendi aşırı taleplerini reddetmeliydi. Ermenilerin gerçekten ihtiyaçları olan şey, Türk Ermenistanı'nın üç doğu vilayeti olup, bunlar da Kafkasya Ermenistanı ile birlikte Rusya ile bir federasyona dahil olacaktı[11]. **Minakhorian**'ın çözümü de **Aharonian**'ın talepleri kadar hayâldi, ancak Sosyal-Devrimciler, Türklere karşı hakkaniyet gösteriyorlar ve **Aharonian** ve onun gibilerin aciz kaldıkları Taşnak taleplerinin kötülüğünü anlıyorlardı.

Ermenistan'da hiç kimse bu birkaç Minakhorian'a kulak asmadı ve iki delege heyeti Paris'te kendi orijinal politikalarını takip etmeye devam ettiler. Yüzlerce gazetecinin, şarkıcının, profesörün, senatörün ve eski bakanın Ermeni davasını destekleyen konuşmalar yaptığı konferans ve toplantılar tertip ettiler. Ermeni delegeleri her dakika Ermenistan'a olan *"borçlarını"* hatırlatarak **Wilson, Llyod George** ve **Clémenceau**'nun peşini bırakmadılar. Bunların arsızlığı herkesi kızdırıyordu ve dost kaybetmeye başladılar. Bizzat bir Ermeni olan **Loris-Melikov**, Konferans açıldığında Gürcistan soğuk bir şekilde karşılanırken, Ermenistan'ın herkesin kalpten sempatisine sahip olduğunu yazıyor. Ancak kısa bir süre sonra, Gürcistan Avrupalılar'ı büyülemeye ve kendisini sevdirmeye muvaffak oldu. Bunun tersine Ermeniler ise ayrıcalıklarını kaybettiler. Aşırı talepleri ve bu taleplerde bulunurken kullandıkları üslûp, nihayet

10. **Tableau approximatif des réparations et indemnités pour les dommages subis par la nation arménienne en Arménie de Turquie et dans la République Arméni enne du Caucase**, Paris, 1919.

11. V. Minakhorian, **Tragediia Turtsii**, Baku, 1919, s. 17-18 ve birçok yerde.

oradaki insanların çoğunu kendilerinden soğuttu[12]. Avam Kamarası'nda konuşurken, **Lloyd George** şunları söylemiştir:

> İyi bilmekteyim ki, Ermenilerin bazılarının, hırs demeyeceğim ama arzuları, oldukça muazzam bir yapıda olmuştur. Mevcut şartları kavramalarına sebep olabilecek her şeyden uzaktırlar. Onlar, bir seferde, denizden denize, Akdeniz'den yukarı doğru Karadeniz'e uzanan, nüfusu Ermenilerden müteşekkil, ancak, maalesef küçük bir yüzdeye sahip, devasa bir ülke üzerinde bir Ermeni Krallığı'na kapılmışlar[13].

İngiliz Başbakanı'nın bu ifadesi, zaferden sonra bütün dileklerinin gerçekleşeceğine inanmak hususunda Ermenilere cesaret veren müttefik liderlerin savaş zamanındaki resmi beyanlarından ne kadar da farklıydı!

Daha Ocak 1919'da Ermeniler hiç kimsenin kendilerine aldırış etmediğini gördüler. Barış Konferansı'na katılan ülkelerin resmi bildirilerinde Ermenistan adından bahsedilmiyordu. **Bogos Nubar Paşa Başkan Wilson**'a bir mektup yazarak, Müttefikler'in davası için binlerce Ermeni'nin öldüğünü hatırlattı. Ermenistan'ın 1914'ten beri savaşan bir devlet olduğunu iddia ediyor ve **Wilson** tarafından ilan edilen insanlık ve adalet prensipleri adına, Ermenistan'ın resmi olarak konferansa kabul edilmesini istiyordu[14].

Çok nâzik cevabî yazısında **Wilson**, Konferans'taki delegeler arasında *"en samimî ve en açık sözlü duygudaşlığı Ermenilerde"* bulduğunu belirtti. Başkan, Konferans'a katılanlar listesinde Ermenistan'ın ihmâl edilmesi hususunu henüz milletler ailesine alınmamış siyasi birimlere temsilci atanmasındaki zorlukla izah etti. **Wilson**, bunun *"Ermenistan'ın çıkarları konusunda en ufak bir ihmâl"* anlamına gelmeyeceği ve Ermeni görüşlerinin *"Ermenistan resmen temsil ediliyormuş gibi tam anlamıyla dikkate alınacağı"* hususlarından emin olduğunu ifade etti[15].

Bu arada **Aharonian**, Barış Konferansı'nın Başkanı'na bir mektup yazarak, Ermenistan'ın Müttefikler safında savaştığına, Brest-Litovks Antlaşması'nı reddetmiş olduğuna ve önde gelen Müttefik Güçler'den destek vaatleri aldığına dikkat çekti. **Aharonian**, Ermeni Cumhuriyet

12. Loris-Melikov, a. g. e., s. 157-159.

13. 128. H. C. Deb., 5s., s. 1519.

14. **La voix de l'Arménie**, NN. 27-28, Febrauary, 1919, s. 65-67.

15. Aynı yer, s. 68.

Hükümeti'nin kendisine Barış Konferası'nın dikkatlerini aşağıdaki hususlara çekmek üzere sorumluluk vermiş olduğunu bildirdi:

1- Kars ve Ardahan'ı Türkiye'ye bırakan Brest-Litovsk Antlaşması'nı imzalamakla Rusya, kendisini Ermenistan'la bağlayan bağları koparmıştı.

2- Ermenistan, savaşta Müttefikler'in safında yer almış olduğundan, konferansta Polonya veya Çekoslovakya gibi yeni kurulmuş ülkelerle eşit bir statü talep ediyordu.

Son olarak **Aharonian**, Ermeni Cumhuriyeti delegelerinin Ermeni Milli Delegasyonu ile tam bir uyum içerisinde faaliyet gösterdiği hususuna açıklık getirdi[16].

Ermenistan'ın tamamen dikkate alınacağına dair verilen güvencelere rağmen, barış yapıcılar Ermenistan'ı çabucak unuttular. Mondros Mütarekesi'nden sonra Türkiye, Ermenistan için Osmanlı Devleti kadar tehlikeli ve güçlü bir milliyetçi hareketin gelişmesine tanıklık ediyordu. Ermeniler, mutlak dokunulmazlıkla **Kemal Paşa**'nın milliyetçilerinin Ermenistan'a saldırmasına izin vermek suretiyle Müttefikler'in Mondros Mütarekesi maddelerini zorla tatbik etmemelerinden şikâyet ediyorlardı[17].

Bu sırada Büyük Britanya Transkafkasya'yı tahliye etmeye hazırlanıyordu. Avam Kamarası'nda **Aneurin Williams**, Dışişleri Müsteşarı **Harmsworth**'a İngilizler bölgeyi terk ettikten sonra Ermenistan'ın güvenliğini sağlayacak tedbirlerin alınıp alınmadığını sordu. Verilen cevap bu meselenin Paris'te çözüme kavuşturulacağı şeklinde oldu[18]. Aynı soru ertesi gün yinelenince, **Harmsworth** şu açıklamayı yaptı:

> Düşmanın çıkarılması amacıyla ifa edilen Kafkasya'nın İngilizler tarafından işgali, dolaylı olarak memleketin sakinleşmesi hususunda büyük etkiye sahip olmuştur. Ancak bu işgal, bu bölgelerde yerleşik hükümet kurulana kadar devam etseydi, bunun süresine bir sınır belirlemek imkansız olacaktı.[19]

---

16. *"A Monsieur le Président de la Conférence de la Paix"*, MS. at the Hoover Library, Stanford University.

17. **L'Arménie et la question arménienne avant, pendant et depuis la guerre**, Paris, 1922, s. 30-31.

18. 119 H. C. Debs., 5s., s. 1304-1305.

19. Aynı yer, s. 1677-1678.

Ermeni davasının İngiliz Parlamentosu'ndaki partizanları, Hükümet'i Ermenistan'ı terk etmemesi hususunda zorladılar. **Lord Robert Cecil** Ermenilerin düşmaları tarafından kuşatıldığını ve eğer İngilizler bölgeyi terk ederlerse öldürüleceklerini söyledi. Ermenistan'da yalnızca bir buçuk İngiliz tümeni vardı. **Lord Cecil**, eğer Hükümet'in az parası varsa ve **Denikin**'e mi yoksa Ermenistan'a mı yardım edeceğini seçmek zoruda ise, ilk olarak Ermenistan'a yardım edilmesi gerektiğini savundu[20].

Ermenistan Üzerinde Manda İdaresi

İngizler'in bölgeden gitmesi ile ülkelerinin yardımsız olarak hiçbiri dost olmayan komşuları ile yüz yüze kalacağını iyi bilen Ermeniler, Ermenistan üzerinde bir manda idaresi kuracak bir kuvvet aramaya başladılar. Onların görüşüne göre, manda uygulayan kuvvet aşağıdaki şu yükümlülükleri yerine getirmeliydi:

1- Bütün Ermenistan topraklarını tahliye etmeleri için Türkleri, Azerbaycanlıları ve diğerlerini zorlamak.

2. Halkı silahsızlandırmak.

3. Katliâmlara katılan, Ermeni halkına şiddet uygulayan, kurbanların ganimetlerini yağmalayan ya da bunlardan maddi çıkar sağlayanları, silahsızlandırmak ve bunları cezalandırmak.

4. Rahatsızlık ve düzensizlik unsurlarını ülkeden dışarı çıkarmak ve göçebe toplulukları sürmek.

5. Son çeyrek yüzyılda doğu vilayetlerine yerleşmiş olan muhacirleri yani Müslüman kolonicileri sürmek.

6. Türk haremlerinde tutulan ya da zorla İslâm dinini kabul etmek durumunda bırakılan bütün kadın ve çocukların yeniden Hıristiyanlığa dönmeleri için gerekli adımları atmak[21].

Ermeniler aslında, Müslüman halka karşı, Kızıl Sultan **Abdülhamid**'in *"en iyi"* çabalarını bile gölgede bırakacak bir ölçekte, baskıcı tedbirleri teklif ediyorlardı. Büyük Britanya ve Fransa Ermeni batağına bulaşma düşüncesini bile kabul etmiyorlardı. **Francesco Nitti**, bir bütün olarak Transkafkasya üzerinde bir manda almayı kabul ettikten sonra, İtalya'yı resmin dışına çıkarmıştı. Geriye, Başkanları Ermenilere sempati duyan

20. Aynı yer, s. 2034-2036.

21. **The Armenian Question Before the Peace Conference.**

ve Protestan misyonerler ve Ermeni göçmenler tarafından uzun süredir işlenmekte olan Ermeni yanlısı duyguların geliştiği Amerika Birleşik Devletleri kalıyordu.

Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Ermeni Milli Birliği Amerika'nın Ermenistan'ı kendi kaderine terk etmemesi gerektiğine dair halkı ikna etmeye yönelik bir kampanya başlatmışken, **Başkan Wilson**, şartları incelemek ve Ermenistan üzerinde bir Amerikan mandası kurmanın istenebilirliğini ve uygulanabilirliğini belirlemek üzere **General Harbord**'u Türkiye ve Transkafkasya'ya gönderdi. Ermeni Milli Birliği birkaç ay evvel, Ermenistan'ın *"şartsız bağımsızlıktan"* başka hiçbir şeyi kabul etmeyeceğini haykırırken, aynı örgüt şimdi Ermenistan'ın kendi kaderine terk edilmemesi hususunu konuşuyordu.

Amerika Ermeni Milli Birliği, manda himayesini kabul etmesi hâlinde Birleşik Devletler'in yükümlülüklerinin şu hususlar olduğunu tasavvur etmekteydi:

1- Danışman sıfatıyla Ermenistan'a yardım etmek.

2- Yerli halka güvence vermek için, kısa bir süreliğine, oraya iki ilâ dört alay göndermek.

3- Yüz elli bin Ermeni'nin ülkelerine geri getirilmesi hususunda Ermeni Hükümeti ile işbirliği yapmak.

4- Üç yüz bin yetimin bakımı için kaynak sağlamak.

5- Ülkenin yeniden inşa edilmesi çalışmalarında Ermenistan'a yardım etmek.[22]

Ancak Amerika Birleşik Devletleri'nin Yakındoğu'daki milletlerarası zorluklara bulaşmaması gerektiği hususu tartışılıyordu.

> "Amerika'nın Ermenistan'a uygulaması beklenen manda himayesi, büyük ölçüde Amerikalı cesur erkek ve kadınların – misyonerlerin – şimdi bu topraklarda yürüttükleri asil yardım ve eğitim çalışmalarının kapsamında olacaktır.[23]

Diğer yandan **Gladston**'un *"Ermenistan'ın korunması medeniyetin korunmasıdır"* şeklindeki ifadesi, şimdi, Batı'daki her Ermeni propagandacısının parolası haline gelmişti.

---

22. **The Armenian National Union of America, Should America Accept Mandate for Armenia?**, New York, 1919, s. 12.

23. Aynı yer, s. 13.

Harbord Raporu

General Harbord'un **Başkan Wilson**'a göndermiş olduğu rapor, bir Amerikan mandası fikrine tersti. Bu profesyonel asker için, barışı muhafaza etmek üzere iki veya dört alaydan daha fazlasına ihtiyaç olacağı aşikârdı. Ayrıca, Ermenistan'ın üç yönden kontrol edilebileceğinin de farkındaydı: İran, Rusya veya Türkiye. İlk iki ülke o anda meselenin dışındaydı. Geriye üçüncüsü kalıyordu. **Harbord**, Ermenistan üzerinde manda himayesi kurmayı kabul edecek Batılı bir gücün, aynı zamanda İstanbul ve Küçük Asya'nın da kontrolünü sağlaması gerektiğini yazdı. Dünyanın bu bölümündeki en önemli şehir olan İstanbul'suz, mandacı güç, Batı'dan kopacak ve tamamen yardımsız kalacaktı[24].

Nisan 1920'de, San Remo'daki bir konferansta Müttefik liderler toplandıklarında, Ermeni meselesini ve Ermenistan'ın Milletler Cemiyeti mandası altına alınma ihtimalini tartıştılar. Cemiyet'in ne parası ne de silahlı kuvvetlerinin olmadığı gerekçesiyle, bu fikir terk edilmek zorunda kalmdı. Amerika Birleşik Devletleri Başkanı'ndan Ermenistan'ı koruma altına almasmm istenmesine karar verildi. **General Harbord**'un olumsuz raporuna rağmen, **Wilson** teklifi kabul etme eğilimi gösterdi. Tabii ki, Senato onayını vermek zorunda kaldı. Ancak daha önce vurgulanan aşağıdaki ifadelerin sözcüleri Senato değil miydi:

> Birleşik Devletler halkı, şu anda Ermenistan'da hüküm süren emniyetsizlik, açlık ve sefaletin içler acısı koşullarından derin bir keder duymaktadır.

Gene Senato Başkan'a, şayet Birleşik Devletler'in çıkarlarına ters değilse, dünyanın bu bölgesindeki Amerikalılar'm can ve malını korumak üzere Bakü'ye bir savaş gemisi ve deniz piyadelerini göndermesini rica etmemiş miydi[25]? Ayrıca, Ermeni davasının destekçileri arasında yalnızca Demokratlar değil aynı zamanda Cumhuriyetçiler de vardı, **Senatör Lodge**, muhtemelen, Kongre'de bu davanın en açık sözlü şampiyonu olmuştu.

---

24. *"American Military Mission to Armenia"*, **International Conciliation**, No. 151, June, 1920, s. 34-35.

25. *"Message of President Wilson to the Congress, May 24, 1920."* **International Conciliation**, No. 151, s. 13-14. Birleşik Devletler senatörlerinin, bir savaş gemisinin Bakü'ye nasıl ulaşmasını bekledikleri hususu modern tarihin en karanlık gizemlerinden birisi olarak kalmıştır.

24 Mayıs 1920 tarihli Başkan'ın Kongre'ye mesajı, San Remo'daki Müttefik Konseyi'nin, Amerika'nın tarafsızlığı ve bu nedenle en kabul edilebilir ulus olmasından ötürü, Amerika Birleşik Devletleri'nden Ermenistan'ı manda himayesine almasını istediklerini açıkladı. Başkan'dan, ayrıca, Ermenistan ile Türkiye arasındaki sınırı da çizmesi istenmişti. Başkan'ın mesajında, *"San Remo'daki Konsey'in davetine cevap olarak, Kongre'ye Birleşik Devletler için Ermenistan üzerindeki bir manda himayesini kabul etmek üzere icra gücü vermesini, acilen, tavsiye ve rica ederim."* ifadesi okunuyordu[26].

Birleşik Devletler'in Ermenistan Üzerinde Manda Himayesini Reddetmesi

1 Haziran 1920 tarihinde Senato, 23'e karşı 52 oyla Başkan'ın ricasını reddetti. Kararda şu ifadeler okunuyordu:

> Senato tarafından (Temsilciler Meclisi'yle hemfikir olarak) karar verilmiştir ki, Senato, 24 Mayıs 1920 tarihli Başkan'ın mesajında rica edilen Ermenistan üzerinde bir manda himayesini kabul etmek üzere icra kuvveti verilmesi hususunu, bu vesileyle, saygıyla reddeder.[27]

Bu araştırmamız, Ermeni mandasını reddeden Birleşik Devletler Senatosu'nun amilleriyle ilgilenmemektedir. Ancak, bu himayeyi almak için kendisine izin vermeleri hususunda Senato'yu zorlayan **Başkan Wilson**'ın amilleri tamamen insanîydi. Ermenistan, kesinlikle, ne Amerikan malları için önemli bir pazar olabilirdi, ne de bu yoksul dağlık cumhuriyeti elde etmek için Amerikalıları cezbedecek doğal kaynaklara sahipti. Ne var ki, **Wilson**'ın Ermenistan'a yardım etmek arzusu Amerikan emperyalizminin bir örneği olarak yorumlanmıştır. O, yalnızca Transkafkasya'yı değil, ayrıca Türkiye ve İran'ı da işgal etme emeliyle suçlanmıştır. Bir Sovyet tarihçisi olan **A. B. Borian** bu konuda şunları yazmıştı:

> Zikredilenin (Wilson) bütün demokratik prensipleri, kuşku götürmez bir biçimde bir programın gerçekleşmesine indirgendi: Transkafkasya (Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan)'yı, Türkiye'yi, İran'ı,

26. Aynı yer, s. 15.

27. Aynı yer, s. 16.

vs. ele geçirmek. Bu, Wilson'ın fikrince, insan haklarını, Büyük Ermenistan'ı ve Ermenistan'ın kurtuluşunu temsil etmekteydi."[28] Ve yine:

"Ermenistan, daha önce olduğu gibi, emperyalistler tarafından Doğu'nun tamamını ele geçirmek için bir bahane idi ve Ermenistan üzerinde bir manda himayesi kurmak, Karadeniz'i, Hazar Denizi'ni ve Akdeniz'i ve doğal kaynaklar açısından zengin olan toprakları kontrol altında tutacak en önemli noktaların emperyalistler tarafından ele geçirilmesi emelini örtmekteydi. İşgal ile Amerikan mandasına ahlaki-siyasi zemin hazırlamak için temel argüman olarak 'Hür Ermenistan' üzerinde bir manda himayesi düşünülürken, petrol, bakır, manganez, demir, kömür vs. gibi zenginlikler bir mıknatıs vazifesi görüyordu.[29]

Müttefikler'e teslim olan İstanbul Hükümeti'ni tanımamış olan Türk milliyetçileri, Türkiye'nin mağlubiyetinin neticesi olarak Ermenistan'a terk edilen toprakları yavaş yavaş yeniden ele geçirmeye başlarken, Ermeni delege heyetleri de Paris'te ara sıra alevlenen bir kâğıt ve mürekkep savaşını kazanıyorlardı. Haziran 1920'de, **Aharonian**, Barış Konferansı'nın Genel Sekreteri'nden bir mektup aldı. Bu mektupta kendisine Yüksek Konsey'in bir toplantısında aşağıdaki kararı benimsemiş olduğu bilgisi veriliyordu:

1- Ermenistan Hükümeti'nin de facto bir hükümet olarak tanınmasına,

2- Bu tanımanın ilgili devletin nihai sınırlarının tespiti meselesinde bir ön yargıya sebep olmayacağına,

Karar verilmiştir."[30]

Bunu sekiz ay sonra De jure (yasal) tanıma takip etti.

Sèvres Antlaşması

10 Ağustos 1920'de, bir tarafta Britanya İmparatorluğu, Fransa, İtalya, Japonya, Ermenistan, Belçika, Yunanistan, Hicaz, Polonya, Portekiz, Romanya, Sırp-Hırvat-Sloven Devleti ve Çekoslovakya, diğer

28. Borian, **Armenia**, Vol. II, s. 71.

29. Aynı yer.

30. **Communiqué du Bureau de Pres et d'Information Arménien**, No. 115.

tarafta da Türkiye olmak üzere Sèvres'de bir barış antlaşması imzalandı. Ermenistan imzacılardan birisi olup, ismi ilk sayfada Belçika'dan önce ve Japonya'dan sonra yer almaktaydı. Antlaşmanın VI. Bölüm'ü Ermenistan'a ayrılmıştı, 88. Madde'de şu husus ilan ediliyordu:

> Türkiye, Müttefik Güçler tarafından daha önce yapılan eyleme göre, bu vesile ile Ermenistan'ı hür ve bağımsız bir devlet olarak tanır.

89. Madde Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis vilayetlerini Ermenistan'a veriyor, Türkiye, bu iki ülke arasındaki kesin sınırla ilgili olarak Birleşik Devletler Başkanı'nın ileride vereceği karara uyacağına söz veriyordu. Buna karşılık olarak Ermenistan, almış olduğu topraklarla orantılı olarak, bazı ekonomik yükümlülükleri Türkiye ile paylaşacağını vaat ediyordu (90. Madde). *"Ermenistan ve Türkiye arasındaki sınırı, oracıkta çizmek üzere" b*ir sınır komisyonu teşkil edildi (91. Madde). Ermenistan ile diğer Transkafkasya devletleri arasındaki sınırlar *"ilgili devletlerin doğrudan anlaşmasıyla"* belirlenecekti, bu noktada, şayet bu teşebbüs başarısız olursa, *"söz konusu sınır hattı Büyük Müttefik Devletler tarafından"* belirlenecekti (92. Madde). Son olarak Ermenistan, *"bu devletin ırk olarak, dil olarak ve din olarak çoğunluktan farklılık arz eden yerli halkının çıkarlarını korumak için Müttefik Güçler tarafından lüzumlu addedilebilen şartlar"* ve Müttefikler'e seyahat hürriyeti vermek ve diğer milletlere adil ticaret muamelesinde bulunmak hususlarını somut hâle getirmek için Büyük Müttefik Güçler'le özel bir antlaşma yapmayı kabul ediyordu[31].

Sèvres Antlaşması'nın VI. bölümünü okuyan birisi Ermenistan'ın sonunda hedefine ulaşmış olduğunu düşünebilirdi. Ermenistan'a öyle geniş topraklar verilmişti ki, bu bağımsızlığını ilan ettiği dönemde Ermeni milliyetçilerinin en iyimserlerinin bile hayallerinin ötesindeydi. Eski düşman Türkiye sıfıra indirgenirken, Ermenistan'ın sınırları dost ve destekçi **Başkan Wilson** tarafından çizilecekti. Ancak bunlar, mesnetsiz boş görüntülerdi, hepsi gölgeydi. Türkler, işgalcilere karşı vahşi bir nefretle yanıyorlar, ülkelerini kurtarmak için cesaretle ve özveriyle savaşıyorlardı. Ancak özgürlükleri için savaşırlarken, Ermenistan'ın bağımsızlığını ezmeye yöneldiler. Bağımsız Ermenistan adlı kısa oyunun son perdesi indiğinde, Birleşik Devletler çoktan Eski Dünya'yı terk etmişti ve yirmi yıl daha buralara uğramayacaktı. Ya Büyük Britanya,

31. **The Treaties of Peace,** *1919-1923,* New York, 1924, Vol. II, s. 814-816.

Fransa, İtalya? Onlar da savaşı kazanmışlar ve barışı kaybediyorlardı.

Kasım 1920'de **Başkan Wilson**, Ermeni-Türk sınırı ile ilgili kararını açıkladı. Buna göre Trabzon, Erzurum ve hemen hemen bütün Doğu Anadolu Ermenistan'a veriliyordu[32]. **Wilson**'un kararını ilan ettiği dönemde, gerçekte Transkafkasya'da neyin devam etmekte olduğuna bakıldığı zaman, bu durum oldukça ironikti. Ermenilere Erzurum, Van, Trabzon, Bitlis vs. verilirken, milliyetçi Türk birlikleri Kars, Ardahan ve Alexandropol (Gümrü)'ü ele geçiriyorlardı. **Wilson**'un kararını yayınlamasından itibaren iki haftadan kısa süren bir süreçte Ermeni cumhuriyeti çöktü!

Fransa'ya giriş için İstanbul'da iki ay Fransız izninin verilmesini beklekdikten sonra, Azerbaycan delege heyeti 1919 ilkbaharında Paris'e gelmişti. Delege heyetinin başkanlığını **Ali Merdan Bek Topçubaşev** yapıyor ve heyet *Azerbaycan* gazetesinin editörü **Ceyhun Bey Hacıbekov** ile birlikte Devlet Kontrol Bakanı **Muhammed Hasan Hacınski**, eski parlamento üyeleri **Ekber Şeyhü'l-İslâmov**, **Mir Yakup Mehdiyev** ve **Muhammed Muharremov**'dan oluşuyordu[33].

Ali Merdan Bek Topçubaşev, ünlü Azerbaycanlı liderlerden birisi idi. Tiflis'te doğan, Rusya'da eğitim gören, meslekten bir avukat olan **Topçubaşev** dar bir milliyetçi değildi. Kısa bir süre için Genç Azerbaycan aydınlarının fikirleri üzerinde büyük etkisi olan *Kaspi* gazetesinin editörlüğünü de yapmıştı. Birinci Rus Duması toplandığı zaman, **Topçubaşev** bunun üyeleri arasındaydı ve Müslüman hizbin başkanı seçildi. Azerbaycan bağımsızlığını ilan ettikten sonra, cumhuriyetin en yüksek mevkii olan Meclis Başkanı oldu[34].

Azerbaycan'ın Talepleri

Paris'e ulaştıktan sonra Azerbaycan delegasyonu aşağıdaki ricalarda bulunmak üzere bir nota ile **Başkan Wilson**'a yöneldiler. Notada;

1- Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması,

2- Wilson prensiplerinin Azerbaycan'a uygulanması,

3- Azerbaycan delege heyetinin Barış Konferansı'na kabul edilmesi,

---

32. *Armenian National Commitee, The Frontier Between Armenia and Turkey as Decided by President Wilson.*

33. **Bulletin d'Information de l'Azerbaidjan**, No. 3, October 13, 1919, Paris.

34. Jeihun Bay Hajibeili, *"Pamiati Ali Mardan Beka Topchibashi"*, **Kavkaz**, NN. 10-11, October-November, 1934, Paris, s. 27, ff.

4- Azerbaycan'ın Milletler Cemiyeti'ne kabul edilmesi,

5- Birleşik Devletler Savaş Bakanlığı'nın Azerbaycan'a askeri yardım yapması,

6- Amerika Birleşik Devletleri ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında diplomatik ilişkilerin kurulması isteniliyordu[35].

Başkan Wilson, Azerbaycan delege heyetini kabul etti, toplantıda **Wilson** soğuk ve oldukça sevimsiz bir davranış sergiledi. Azerbaycan delege heyetinin hükümetine bildirmiş olduğu gibi, **Wilson**, Konferans'ın dünyanın küçük parçalar hâlinde bölünmesini istemediğini ifade etmişti. **Wilson** Azerbaycanlılara, onlar için bir konfederasyon ruhunu geliştirmenin daha iyi olacağı ve bunun gibi tüm Transkafkasya halklarının oluşturacağı bir konfederasyonun, Milletler Cemiyeti tarafından verilecek bir mandaya temel olmak üzere, bazı güçlerin korumasını alabileceği hususlarında tavsiyelerde bulundu. **Wilson** konuşmasını, Azerbaycan meselesinin, Rus meselesinin genel bir çözüme kavuşturulmasından önce çözülemeyeceğini ifade ederek bitirdi[36].

İran'ın Talepleri

Transkafkasya delege heyetlerini ve Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın mutlak bağımsızlık fikrini gözden düşürmek için akla gelebilecek her türlü entrikayı çeviren Çar yanlısı diplomatik Rus unsurlarının bakıyesi olan düşman bir topluluk tarafından yürütülen çabalar neticesinde Azerbaycan delege heyetinin çalışması önemli oranda engellenmekteydi. Dahası, İran, Konferans'a Rus topraklarının bir bölümü üzerindeki taleplerini sundu. İran temsilcisi **Ali Kulu Han Müşavirü'l-Memalik**, Konferans'a elden bir memorandum iletti. Buna göre aşağıdaki iddialarda bulunuluyordu:

> Rus savaşlarından sonra, kuzeydeki şehirler ve vilayetler İran'dan gasp edilmişti. Bakü, Derbend, Şeki, Şamahı, Gence (Elizabethpol), Karabağ, Nahçıvan, Erivan'dan bahsedeceğiz. Bu vilayetler, daha önceleri İran'ın bir parçası oldukları için, İran'a geri verilmelidir. Buralarda yaşayan yerli halkın çok büyük bir kısmı Müslüman'dır

35. **Bulletin d'Information de l'Azerbaijan**, No. I, September 1, 1919, s. 6-7.

36. *"Delegasyon Raporu"*, Sayı: 7, 7 Haziran 1919, **Dışişleri Bakanlığı Fonu, Dosya No: 3**, s. 7'den Raevskii, **Angliiskaia interventsiia i musavatskoe pravitelstvo**, *s. 53*.

ve bunlar, genelde, köken ve ırk olarak İranlıdır. Aslında tarih, coğrafya, ekonomi, ticaret, inanç, kültür her bakımdan, bunlar İran'a bağlıdır. Ayrıca, bu vilayetlerde yaşayan yerli halkın büyük bir kısmı, geçenlerde, kendilerini koruması için Tahran Hükümeti'ne başvurmuş ve İran'ın yeniden ihya edilmesi dileklerini ifade etmiş bulunuyor[37].

İran delege heyetinin iddiaları hayal ürünüydü. Bunlar, tam manasıyla, dünyanın kaderini şekillendiren tarihî kuvvetleri anlayamama eksikliğini gösteriyordu. Her gün varlığı tehdit altında olan, hükümeti kokuşmuş ve zayıf ordusunun yabancı yağmacılarla birlikte dahilî soyguncular için kolay bir av haline getirdiği zavallı İran, elbette ki, Transkafkasya için mücadeleye girecek durumda değildi. İran delege heyetinin çabaları, Konferans'a resmi bir memorandum sunmakla bitmedi. Toplantılar tertip etmek ve yazılı eserler dağıtmak suretiyle kamuoyunu kendi lehlerine seferber etmeye çalıştılar. Fakat Konferans onlara nazik davranmadı. Konferans çalışmalarına bile kabul edilmediler[38].

Neyse ki, Azerbaycan açısından, İran'ın iddiaları ciddiye alınmadı. **Wilson**'ın soğuk kabulü Azerbaycan delege heyetinin cesaretini kırmadı. Amerikan Başkanı'nın kâlbini kazanmayı başaramayınca, Konferans'a aşağıdaki resmi taleplerini sundular:

I. Barış Konferansı, Kafkasya Azerbaycanı'mn eski Rus İmparatorluğu'ndan ayrılmasını onaylar. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti adı altında, Azerbaycan, mutlak bağımsız bir devlet teşkil edecektir...

II. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin temsilcileri Barış Konferansı'nın ve bunun komisyonlarının çalışmalarına kabul edilecektir.

III. Azerbaycan Cumhuriyeti, tıpkı diğer devletler gibi yüksek himaye altında, Milletler Cemiyeti üyeleri arasına kabul edilecektir.[39]

Azerbaycan, 1919'da, tanınma elde etmeye muvaffak olamadı. Kuzey Kafkasya'da Gönüllü Ordu'nun mevcudiyeti, Transkafkasya'yı İtalyan koruması altına yerleştirme plânları, Rus Sovyet Federatif Sosyalist

37. **Claims of Persia before the Conference of the Preliminaries of Peace at Paris**, *March, 1919*, Paris, s. 9.

38. **Comité nationale d'études sociales et politiques, Les aspirations nationales de la Perse**, Paris, 1919, s. 19.

39. **Claims of Azerbaijan**, s. 49.

Cumhuriyeti'nin durumundaki belirsizlik ve son olarak, Paris'te Azerbaycan ve Ermeni delege heyetleri arasında süregelen ağız dalaşları ki, bu münakaşalar Transkafkasya'daki vaziyeti gözler önüne seriyordu, meseleyi karmaşıklaştırıyordu.

Paris'te Nahçıvan mıntıkası üzerinde keskin bir anlaşmazlık ortaya çıktı, Azerbaycan delegasyonu, Ermenistan'ın hak iddia ettiği bu bölgenin, aslında Azerbaycan'a ait olduğunu ispatlamaya çalışıyorlardı[40]. Ermeniler altta kalmadılar. Azerbaycanlıları Nahçıvan mıntıkası ve Karabağ'daki Müslüman sayısını abartmakla ve masum Ermenistan'a karşı kötü niyetli tasarılar gütmekle suçlayarak, yığınla belgeyle geri geldiler[41].

Ocak 1920'de, Müttefikler Yüksek Konseyi, birdenbire Azerbaycan'ı de facto olarak tanıdı. Bu hususta "*Bulletin d'information de l'Azerbaidjan*" şunları yazıyordu:

> Son oturumunda Yüksek Konsey Transkafkasya cumhuriyetleri Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın bağımsızlıklarını de facto olarak tanıdı. Azerbaycan ve Gürcistan delege heyetlerine, 15 Ocak 1920 tarihinde Dışişleri Bakanı Bay Jules Cambon tarafından bu karar tebliğ edilmiştir.[42]

Bu ani tanımanın ardında ağır bir sebep vardı: **Denikin**'in başarısızlığı.

Bolşevizm Tehdidi Karşısında Müttefik Endişesi

Gönüllü Ordu'nun mağlubiyeti müttefikleri endişelendirdi. Londra'nın *Times* gazetesindeki kısa bir makale Müttefik devletlerin gelecek üzerindeki kaygılarını ifşa ediyordu:

> Hazar-ötesi'nin Bolşevikler tarafından, şu anda pratikte tamamlanmış olarak kabul edebileceğimiz işgalinin bir sonucu olarak, Kafkasya'daki durum cidden zor bir hâle gelmiştir...
>
> Hem hükümetleri hem de halkları açısından Gürcistan ve Azerbaycan Bolşevik karşıtıdır, ancak, bunların silahlı kuvvetleri, şimdi bunları Denikin'in sağ kanadının geriye atıldığı kuzeyden ve Hazar denizinin karşısında doğudan tehdit eden istilaya direnç göstermek

---

40. **Bulletin d'information de l'Azerbaidjan**, No. 3, October 13, 1919, s. 1-2.

41. **Délégation de la République Arménienne, Données statistiques des populations de la Transcaucasie**, Paris, 1920, birçok yerde.

42. **Bulletin d'information de l'Azerbaidjan**, No. 7, January, 1920, s. I.

hususunda yetersizdirler.[43].

Transkafkasya cumhuriyetlerinin tanınması suretiyle, müttefikler, Sovyet Rusya'ya göre durumlarını kuvvetlendirdiklerini ümit ediyorlardı.

Avam Kamarası'nda Dışişleri Müsteşarı **Greenwood**'a Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'ın hangi tarihte tanındıkları ve *"böyle bir tanımaya uygun olarak, karşılıklı resmi temsilci teatisinde bulunulup bulunulmayacağı ve Transkafkasya cumhuriyetlerinin sınırlarının belirlenip belirlenmeyeceği"* sorulduğunda **Greenwood** verdiği cevapta şunları söyledi:

> Gürcistan ve Azerbaycan Hükümetleri nezdindeki İngiliz Baş Komisere, Yüksek Konsey'de temsil edilen müttefik güçlerin Gürcistan ve Azerbaycan'ın de facto olarak tanınmasına karar verdikleri, ancak bu kararın sınırlar meselesiyle ilgili bir hüküm içermediği hususlarında talimatlar gönderilmiştir... Bir tanımanın sonucu olarak temsil hususunda hiçbir değişiklik olmamıştır; daha önce olduğu gibi, Majesteleri Kral'ın Hükümeti'nin, karargâhı Tiflis'te olan Kafkasya Baş Komiseri vardır ve bu üç cumhuriyetin Londra'da akredite temsilcileri mevcuttur...[44].

15 Ocak 1920 tarihinde Londra'nın *Times* gazetesi, **Denikin**'in mağlubiyeti ile Transkafkasya cumhuriyetlerinin İran'a güvenmek zorunda kalacaklarını yazarken[45], 21 Ocak 1920'de bir Fransız radyo istasyonu İngilizlerin, bu önemli şehri işgâl etmekten Bolşevikleri men etmek için, Bakü'ye on bin kişilik bir kuvvet göndermeye hazır olduklarını duyuruyordu. Bu yayında, **Lloyd George**'un, Kafkasya'ya asker gönderecek olan İngilizleri rahatlatacak şekilde Almanya'daki işgâl kuvvetlerindeki Fransız askerlerinin sayısını artırması için Fransız Hükümeti'ne baskı yapmış olduğu ifade ediliyor ve açık açık Bolşeviklerin İran, Hindistan, Türkiye ve Mezopotamya'ya nüfuz etme tehdini ortadan kaldırmak için, bir kerelik de olsa, **Lloyd George** ile **Churchill**'in fikir birliği içerisinde oldukları söyleniyordu[46].

Lyons radyosunun sansasyonel yayını ciddiye alınmadı, ancak, bu

---

43. **The London Times**. January 16, 1920.

44. 125 H. C. Debs. 5s., February 24, 1920, s. 1467.

45. **The London Times**, January 15, 1920.

46. **Azerbaycan**, Sayı: 17, 25 Haziran 1920'den Raevskii, a. g. e., s. 168.

fantastik radyo yayını bile 1920'de Avrupa'da hüküm süren genel hissiyatı göstermektedir. *"Bolşevikleri durdurun!"* savaş uranı idi, ne var ki, yalnızca birkaç kişi buna cevap verdi. Avrupa, savaşta çok acı çekmişti, yaralar henüz çok taze idi, kendisini, adları dahi kendi kitleleri tarafından bilinmeyen halklarla meşgul edemezdi. Sovyet tarihçileri, Bolşevizm'e karşı bir Haçlı seferinin düzenlenmesi için çağrıda bulunan gazete başlıklarını ve **Winston Churchill** gibi azimli anti-komünistlerin benzer ifadelerini, bütün dünyanın genç cumhuriyetlerine karşı birleşmiş olduğunu ispatlayan deliller olarak göstererek istismar etmişlerdir. Gerçekler ise oldukça farklı bir hikâyeyi anlatıyor. Müttefikler, Bolşevizmden korktukları için kısmen Transkafkasya cumhuriyetlerini tanımışlardı, ancak, Bolşevizmi hedef alan faaliyetleri, en azından Transkafkasya'da, kelimelerden ibaret olup, bu kelimelerin en kuvvetlileri statüko, tanıma, diplomatik girişim ve standart diplomatik protestolardan oluşan bir liste olmuştur.

Azerbaycan'a hiçbir İngiliz birliği gelmedi. 1920 yılının kış mevsiminin sonunda, Paris'ten Kafkasya'daki vaziyetin güya istikrar kazanmaya başladığı görülüyordu. Gürcü ve Azerbaycan delegasyonları Paris'teki Birleşik Devletler Büyükelçisi'ne ortak bir nota vererek, ülkelerinin Konferans tarafından de facto olarak tanındığına işaret ettiler ve kendileri ile Amerika arasında diplomatik ilişkilerin kurulmasını rica ettiler. Amerikan Hükümeti bu ricayı görmezden geldi. Azerbaycan delegasyonunun başarabileceği çok az şey kalmıştı. Olayların seyrinin kendilerini nereye götüreceğini beklemekten başka ellerinden bir şey gelmiyordu.

Paris'teki Gürcüler

Başkanlığını **Chkheidze**'nin yaptığı Paris'teki Gürcü delege heyeti, aslında Ermenistan ve Azerbaycan delegasyonlarından bile daha zor bir durumda kalmıştı. Müttefik Güçler'in liderleri bir zamanlar **Chkheidze**'nin Petrograd Sovyeti'nin başkanlığını yapmış olduğu, bu arada **Tsereteli**'nin de devrime aktif bir şekilde katılmış bulunduğu gerçeklerinin farkında idiler. Ancak Gürcüler Amerikalılar, İngilizler ve Fransızlarla dostane ilişkiler kurmaya muvaffak oldular.

Gürcü delegasyonu tarafından ele alınan ilk ve en önemli mesele, Transkafkasya üzerinde bir manda himayesinin kurulması meselesiydi. Sık sık tekrarlanan Gürcistan'ın kendisini hem dışarıdaki hem de içeri-

deki düşmanlara karşı koruyabileceği ifadelerine rağmen, Gürcü liderler, İngiliz kuvvetlerinin bölgeyi bir başka gücün işgal teşebbüsüne açık bırakarak terk etmeleri hususunda isteksiz idiler. Mayıs 1919'da İngilizlerin çekilmesi ve İtalyanlar'ın bölgeye gelmelerinin beklenmesi hususlarında **Jordania, General Corey**'e sitem etmişti. Buna cevaben **Corey** de, bu konularda kararların orada verildiği için, Gürcistan'ın Paris'te İtalyanlarla temas kurması gerektiği ifadesini kullanmıştı[47].

Yukarıda bahsedildiği gibi, ilk başlarda İtalyanlar Transkafkasya'ya büyük bir ilgi duymuşlardı. İtalya'nın manda himayesi kurmayı kabul etmesi durumunda, Gürcistan'ın iç işlerine karışmayacağı hususunda da Gürcülere garanti vermişlerdi. Gürcü sosyalistlerine göre, manda himayesinin teklif edilmesi sancılı bir mesele idi. Bir taraftan ülkelerinin zayıflığının ve güçlü bir koruyucuya duyulan ihtiyacın farkında idiler. Ancak bir diğer taraftan da, kendi sosyalist inançları onları Avrupalı güçlerin emperyalist sömürücüler ve düşman olduklarını düşünmeye sevk ediyordu. **Jordania**, ilk başta Gürcistan'a danışılmadan İtalya'ya manda himayesi kurma hakkının verilmesi kararına itiraz ederken ve **Tsereteli**, Gürcü halkının mutlak bağımsızlık istediğini ifade ederken, aslında bunların hiçbiri bu fikre karşı değildiler[48]. Sonunda İtalyanlar Transkafkasya'ya el atmak konusuna meylettikleri zaman, Gürcistan etrafta başka koruyucular aramak zorunda kaldı.

Fransa, başlangıçtan beri, yeni Transkafkasya devletlerine karşı olumsuz bir tutum takınmıştı. 6 Eylül 1919 tarihli *Journal Officiel*'de, Fransız Dışişleri Bakanı **Pichon**, Hükümeti'nin görüşlerini iyi düşünülmüş dört madde hâlinde ifade etti:

1- Fransa Transkafkasya cumhuriyetlerine de jure tanıma[49] vermemişti.

2- Fransız Hükümeti bunları defacto olarak bile tanımamıştı. Transkafkasya'daki durum hakkında karara varılamamıştı ve cumhuriyetlerinin mevcudiyetlerini sürdürmeleri şüpheliydi. Dahası, Gürcistan Rusya (yani Denikin'le) ve Ermenistan'la savaş hâlindeydi.

3- Bunların temsilcilerinin Paris'e gelmesine izin vererek ve ken-

47. *"Democraticheskoe pravitelstvo Gruzii i angliiskoe komandovanie"*, **Karsnyi Arkhiv**, No. 2 (21), 1927, s. 153-154.

48. Avalov, a. g. e., s. 218-220.

49. Çev.N.: Yasal olarak tanıma.

di temsilcilerini Bakü, Batum ve Tiflis'te tutarak, Fransa Kafkasya halklarına sempati duymaktaydı.

4- Fransa, Kafkasya devletleri ile ticarî ilişkiler kurmak hususunda istekliydi.[50].

Transkafkasya'daki Fransız çıkarları tamamen ticarî idi. Bunların askeri temsilcisi Albay **Chardigny**, Fransız mallarının Transkafkasya demiryolları vasıtasıyla İran'a eriştiğini gömüştü. Bu zat, Fransız sermayesi ile inşa edildiğini öne sürerek Culfa-Tebriz demiryolunun millileştirilmesine karşı İran Hükümetini protesto eden kişi idi. Dahası, **Chardigny**, petrol satın alınması ile ilgili olarak Azerbaycan'la pazarlık yapmıştı. Ancak, Fransızların Transkafkasya'nın korunması için hiçbir yükümlülük almayacakları aşikâr idi[51].

Savunma Görüşmeleri

Kasım 1919'da Müttefik Yüksek Konseyi, Gönüllü Ordu'nun umutsuz bir şekilde mağlup olduğunu idrak ederek, Transkafkasya cumhuriyetlerini Sovyet Rusya'nın yayılma yolu üzerinde olası bir engel olarak teşvik etmeyi düşünmeye başladı. Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'la aynı anda tanındı. Gürcistan'daki İngiliz Komiseri **Oliver Wardrop** bu hususta **Gegechkori**'ye şunları yazıyordu:

> Lord Curzon'un, dün itibariyle, Gürcistan ve Azerbaycan cumhuriyetlerinin de facto olarak tanınmaları hususunda, bizzat Müttefik Yüksek Konseyi nezdinde girişimde bulunmuş olduğunu benden size bildirmemi istediğini size belirtmekten şeref duymaktayım. Bu teklif, Fransa ve İtalya Hükümetlerinin de onayı ile oybirliği ile kabul edilmiştir.[52].

Kısa bir süre için Gürcistan sevinçten havalara uçmuştu. Sonunda *"Milletler Cemiyeti"*ne girmiş görünüyordu. Halkta, yalnızca de facto olarak tanınmış olma gerçeğine rağmen, belirli bir güven hissi uyandı.

---

50. Aynı yer, s. 235.

51. Popov, *"Iz epokhi angliiskoi interventsii v Zakavkazii"*, **Proletarskaia Revolutsiia**, No. 8, 1923, birçok yerde.

52. **Documents presented by the Gorvernment of the Republic of Georgia to the First Assembly of the League of Nations Relative to the Admission of Georgia to the said League, London,** 1920, s. 37. Bundan sonra *Documents presented to the League* olarak geçecektir.

Gönüllü Ordu'nun günlerinin sayılı olduğu aşikâr olunca, Müttefikler, Sovyet Rusya'nın bir saldırısı durumunda Transkafkasya'nın nasıl savunulacağını düşünmeye başladılar. 17 Haziran 1920 tarihinde, Gürcistan ve Azerbaycan delege heyetleri, savunma meselelerini tartışmak üzere, İmparatorluk **Genelkurmay Başkanı Sir Henry Wilson** ve birtakım üst rütbeli İngiliz subayları ile bir araya geldiler. İngiliz askeriyesi, savaş kapasitesini düşük gördükleri Transkafkasya'nın ihtiyaçları ve kaynakları hakkında daha fazla bilgi sahibi olmak istiyorlardı.

19 Ocak 1920'de, Gürcistan adına **Chkheidze, Tsereteli** ve **Avalov**; Azerbaycan adına **Topçubaşev** ve **Muharremov, Başkan Clémenceau, Lord Curzon, Winston Churchill, Jules Cambon, Fransesco Nitti, Marshal Foch, Sir Henry Wilson** ve diğerleri ile karşı karşıya gelecekleri Müttefik Yüksek Konseyi'nin bir toplantısı huzuruna çağrıldılar[53]. Onlara göre dünya emperyalizminin çekirdeğini teşkil eden bu adamlarla yüz yüze gelmiş bulunan, Mart Devrimi'nin liderleri, Petrograd Sovyeti'nin eski üyeleri olan iki sosyalistin düşünce ve hisleri hakkında insanın spekülasyon yapası geliyordu. Tartışılan bütün meseleler, Transkafkasya'nın müdafaası ekseninde dönüyordu[54]. Müttefiklerin bu küçük Gürcistan ve Azerbaycan cumhuriyetleri ile yalnızca genel Rus meselesinin bir parçası olarak ilgilendikleri hususu hemen ortaya çıktı, ancak Rus meselesi bile savaş yorgunluğu, muzaffer ülkelerin dahilî problemleri ve her derde deva yeni bir ilaç olan Cemiyet-i Akvam tarafından gölgelenmekteydi.

Müttefiklerin Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan'ı de facto olarak tanımalarından sonra bile, Transkafkasya'yı Rusya'nın bir parçası olarak gördükleri, Gürcistan'ın İstanbul yakınlarındaki Büyükada'da yapılan bir konferansa katılmak üzere davet edilmesiyle ortaya çıktı. Bu konferans, bu devletin yeniden bir araya getirilmesi amacı için Rusya'nın çeşitli *"hükümetlerini"* ve partilerini bir uzlaşma etrafında birleştirmeyi ümit eden **Başkan Wilson**'un teşebbüsleri ile hayata geçirilmişti. Ancak yer seçimi talihsiz bir şekilde yapılmıştı. Birkaç yıl evvel, Türk Hükümeti'nin açlıktan ölmeleri için İstanbul'un binlerce sokak köpeğini sürgün ettiği Prenses Adaları'ndan birisine, Müttefikler şimdi Rusları davet ediyorlardı. Prenses Adaları üstünde dolaşan köpeklerin hatıraları

53. Avalov, a. g. e., s. 245-246.

54. Aynı yer.

yüzünden olmasa da, bu toplantıya katılmasının Rusya'nın bir parçası olduğunun sözsüz olarak ikrarı demek olacağından, Gürcistan hemen konferansa katılmayı reddetti.[55]

Ermeni-Gürcü Farklılıkları

Eğer müttefiklerin Transkafkasya'ya ciddi önem verebilmeleri hususunda ümit var olmuşsa, böyle umutlar bizzat Transkafkasya cumhuriyetlerinin davranışları ile paramparça olmuştu. 1920'nin ilkbaharında Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki savaş, Batı'nın bu milletlerin barış içinde yaşama kabiliyetlerine olan inancını yok etmişti. Batum üzerindeki son Ermeni-Gürcü anlaşmazlığı bardağı taşıran son damlaydı. Nisan 1920'deki San Remo Konferansı sırasında, Gürcüler söz konusu şehir ve Batum mıntıkası üzerinde hükümranlık hakları bulunduğunu iddia ederken, Ermeniler de Batum'un kendileri için yegâne denize çıkış noktası olduğunu ifade eden karşı iddialar ileri sürdüler ki, daha sonraki Sèvres Antlaşması'nın Ermenistan'a Karadeniz sahilinde kayda değer bir yayılma imkanı tanıdığı değerlendirilirse bunun doğru olmadığı ortadadır. Ermenistan Batum Limanı'mn bir bölümünü ve oraya giden bir demiryolunu talep ediyordu. Dahası, baştanbaşa Gürcistan toprağından geçen bu demiryolu, Ermenistan'ın kontrolü altında olmalı ve Ermenistan dokunulmazlık haklarının tadını çıkarmalıydı. Doğal olarak Gürcüler bunu kabul etmediler[56].

Müttefikler, Gürcü ve Ermeni delegasyonlarına, bizzat Yüksek Konsey'e müracaat etmeden önce, ikili müzakerelerde anlaşmazlıklarını hâlletmeleri tavsiyesinde bulundular. Ne var ki, bu iki delege heyeti hiçbir şey üstünde anlaşmaya varamadı. Batum ve buraya giden bir demiryolu üstündeki taleplerine ek olarak Ermeniler, müttefiklerin her dileklerini yerine getireceklerine inanarak, Ermenistan ile Gürcistan arasındaki sınırın Çoruh nehrini izlemesi gerektiği hususunda ısrarcı oldular, bu arada, Gürcüler söz konusu nehrin her iki kıyısının da kendilerine ait olduğu görüşünü muhafaza etmekteydiler. Sonuçta Ermenistan Çoruh'un sol kıyısı hakkındaki iddialarından vazgeçti, ancak, üzerinde mutlak kontrol talep ettikleri demiryolu meselesi hakkında taviz vermedi. Bu önemsiz mesele üzerinde beceriksiz politikacılar anlaşamadılar.

55. Aynı yer, s. 180-181.

56. Aynı yer, s. 268.

Miyopça bir basitlik seviyesinin üzerinde karar verme gücüne sahip tek bir Gürcü ya da Ermeni devlet adamı yoktu. Dar bir toprak şeridi ya da birkaç millik demiryolu, daha büyük meseleleri muğlâk bırakacak şekilde bunların fikirlerini yutabilmişti.[57]

Gürcistan ve Milletler Cemiyeti

Nisan 1920'nin sonlarında Azerbaycan'ın düşüşü, Transkafkasya cumhuriyetlerinin bağımsız olarak varlıklarını sürdürme kaabiliyetini haiz olmadıkları hususuna nihai bir delil olarak addedilmişti. O andan itibaren, bunların zaferleri kâğıtlara hapsoldu. 1 Eylül 1920 tarihinde, **Chkheidze** Milletler Cemiyeti Konseyi'nden Gürcistan'ın söz konusu bu organizasyona kabul edilmesini istedi[58]. Bu rica, Gürcistan'ın kabul edilmek için iyi niteliklere sahip olduğuna delâlet eden bir dizi belge ile güçlendirilmişti. Bu belgeler arasında, tarihi 15 Eylül 1919'a dayanan Arjantin Cumhuriyeti Hükümeti'nin Gürcistan'ın bağımsızlığını resmen tanımış olduğuna ilişkin belge de vardı.[59]

Kasım 1920'de, Cemiyet'in özel bir komisyonu üyelik için Gürcistan'ın başvurusu üzerinde çalıştı ve Gürcistan'ın kabul edilmesi için zamanın henüz olgunlaşmadığına dair bir rapor hazırladı. Cemiyet'in Meclisi'ne Gürcistan'ın, davasının sempati ile dikkate alındığı ve nihai karara kadar Cemiyet'in tüm teknik örgütlerinde yer alabileceği hususlarında bilgilendirilmesi tavsiyesinde bulunuldu.[60]

16 Aralık 1920 tarihinde, Gürcistan meselesi Meclis'in önüne geldi. Polonya, Romanya, Portekiz, Kolombiya ve İran delegeleri Gürcistan'ın lehine konuştular, ancak, nihai oylama aleyhte sonuçlandı, on ülke Gürcistan'ın kabulü yönünde oy kullanmış, on üç ülke aleyhte oy vermiş, on dokuz ülke ise çekimser kalmış ya da oturumda yer almamıştı[61].

57. Aynı yer, s. 270-276.

58. **Documents presented to the League,** s. 5.

59. Aynı yer, s. 35.

60. **Documents rélatifs à la question de la Géorgie devant la Société des Nations,** Paris, 1925, s. 9-10.

61. Aynı yer, s. 12-15; Avalov, a. g. e., s. 286-300. Gürcistan için oy veren ülkeler: Güney Afrika, Bolivya, Kolombiya, İtalya, Norveç, Paraguay, İran, Portekiz, İsviçre ve Şili; aleyhteki ülkeler: Avustralya, Kanada, Küba, Büyük Britanya, İspanya, Fransa, Yunanistan, Hindistan, Yeni Zelanda, Hollanda, Yugoslavya, Çekoslovakya ve Danimarka idi.

26 Ocak 1921 tarihinde, o tarihe kadar hayatta kalan tek Transkafkasya cumhuriyeti olan Gürcistan, Cemiyet'teki mağlubiyetinin vermiş olduğu acıyı azaltan diplomatik bir zafere şahit oldu. Paris'te toplanan bir Müttefikler konferansı Gürcistan'ı de jure olarak tanıdı. Gürcistan Hükümeti acilen **Chkhenkeli**'yi Fransa'ya sefir olarak tayin etti. 25 Şubat 1921'de, Gürcistan'ın ilk sefiri güven mektubunu Fransız Cumhuriyeti'nin Başkanı'na takdim etti. Tören etkileyici idi, ancak, bunda Gürcüler için hiçbir neşe kaynağı yoktu. Aynı gün uzaklardaki Gürcistan'da, hem Gönüllü Ordu'dan hem de Türklerden daha zorlu bir düşmana karşı ülkeyi savunan binlerce asker karla kaplı savaş alanlarına düşüyordu. 25 Şubat'ta Tiflis Rus birliklerinin eline geçti.

XVIII. Bölüm
Azerbaycan'ın Düşüşü

Transkafkasya devletlerinin kendi sorunlarını çözmek ve yabancı saldırılara karşı koymak üzere iş birliği yapmak hususlarındaki yetersizlikleri, onları Rusya için kolay bir av haline getirmişti. 1920'nin ilkbaharında, Gürcistan'ı Ermenistan ve Azerbaycan ile uzlaştırmak için yapılan bütün çabalar başarısız olmuş, Bakü'deki Bolşevik faaliyetleri kapsamını genişletmişti.

Bolşevikler Ayaklanmaya Hazırlanıyor

Şubat 1920'de, Azerbaycan Komünist Partisi'nin I. Kongresi Bakü'de toplandı. Kongre, aşağıdaki hususları ifade eden bir karar aldı:

> Amacı, Transkafkasya'dan hanların, beklerin (beylerin), milliyetçilerin ve kapitalistlerin iktidarını söküp atmak, aynı zamanda işçi ve köylülerin Sovyet rejimini kurmak olan Azerbaycan Komünist Partisi'nin Birinci Kongresi, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın bütün işçi ve köylülerini savaşa çağırmakta ve Bakü proleteryasının başkanlığı ile işçi sınıfı ve köylülerinin onurlu bir şekilde tarihî vazifelerini ifa edeceklerini ümit etmektedir.
>
> Yaşasın Azerbaycan ve bütün Transkafkasya'daki işçi ve köylülerin devrimi!
>
> Yaşasın Azerbaycan Sovyet Devleti!
>
> Yaşasın Sovyet Rusya'nın Birleşik Transkafkasya Sovyet

Cumhuriyetleri!

Yaşasın Dünya Devrimi![1].

Bolşevik faaliyeti kararlar almakla sınırlı kalmadı. 9 Mart 1920 tarihinde bunların liderlerinden birisi olan **S. M. Kirov**, o zamanlar Bakü'de bulunan **Mikoian**'a bir mektup yazarak, Sovyet Rusya'nın XI. Ordusu ile düzenli olarak iletişim kurmak ve bu ordu ile işbirliği yapmak üzere Azerbaycan topraklarında müfrezeler oluşturulması hususlarında talimat verdi. **Kirov** bu talimatta şunları ifade ediyordu:

> Düşmanın konsantrasyonu hakkında bilgi sahibi olmak bizim için önemlidir. Yalnızca Komutanlığımızın yakın izniyle düşman gerisinde önemli faaliyetler gerçekleştirilebilir. Bu, askeri operasyonlarımızı koordine etmek amacı için gereklidir."[2].

Azerbaycan Hükümeti İçindeki Anlaşmazlık

Rusya, Bakü'nün Bolşevik örgütünün yardımıyla, Azerbaycan'ı işgal etmeye hazırlanırken, Azerbaycan Hükümeti bir bunalımdan bir diğerine geçiyordu. Cumhuriyetin düşüşünden birkaç ay evvel, **Feth Ali Han Hoyski**, kabinesindeki bir üyenin karıştığı bir skandal yüzünden, Başbakanlık görevinden istifa etmek zorunda kaldı. Bu mesele Doğu geleneğine uygun bir tarzda gelişti. Kabine üyesi **Mirza Esadullahev**, Gürcü bir işadamı olan **Khoshtaria**'ya piyasa fiyatlarının altında bol miktarda petrol satmış, tabii ki **Khostaria** da bu bakanın devlet malıyla yapmış olduğu cömertliği fazlasıyla ödüllendirmişti. Bu işlemin Parlamento üyelerince öğrenilmesi sonrası, muhtemelen olayla hiçbir ilgisi olmayan **Hoyski** istifaya zorlandı. Yerine **Yusufbekov** geçti ve **Hoyski**'yi Dışişleri Bakanı olarak kabinede tuttu[3].

Yusufbekov kabinesi, seleflerinden bile daha az şanslı idi. **Hoyski** ile **Hacinski** arasında dahili bir mücadele baş gösterdi. **Hosyki**, Sovyet karşıtı unsurları temsil ederken, **Hacinski**, Azerbaycan'da Bolşeviklerle dost olan bir hükümetin kurulması hâlinde, Sovyet Rusya'nm seve seve

---

1. **Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin Parti Arşivleri. AKP** (Azerbaycan Komünist Partisi) I. Kongresi'nin Protokolü'nden Bagirov, **Iz istorii bolshevistakikh organizatsii Baku i Azerbaijana,** s. 193.

2. **AKP Merkez Komitesi'nin Parti Arşivleri**, Dosya No: 115'ten Bagirov, a. g. e., s. 195-196.

3. Baikov, **Vospominaniia o revolutsii v Zakavkazii**, s. 172-173.

Azerbaycan'ı rahat bırakacağına inanmaktaydı. Ocak 1920'de, arkadaşlarından ve destekçilerinden oluşan bir grubu evinde bir araya getiren **Hoyski**, onlara aşağıdaki vasıtalar ile hükümetin güçlendirilmesini teklif etti:

1- M. H. Hacinski'nin İçişleri Bakanlığı görevinden azledilmesi ve yerine komünizmle mücadele etmeye istekli birisinin getirilmesi;

2- Diğer sosyalistlerin de Kabine'yi terk etmek zorunda bırakılmaları ve onların yerlerine başka şahısların bulunması;

3- Parlamento'nun dağıtılması ve ülkeyi savunmak için hükümete mutlak güç verilmesi; ve

4- En geç altı ay içinde Azerbaycan Kurucu Meclisi için seçimlerin yapılması.[4]

Bunun bir sonucu olarak, **Hacinski** İçişleri Bakanlığı'ndan uzaklaştırıldı, ancak, Bakü'de güçlü bir desteğe sahipti, dolayısıyla Ticaret Bakanı olarak kabinede kaldı. Parlamento ve Müsavat üyeleri arasında hatırı sayılır bir etkiye sahipti. Öyle ki, **Resulzâde**, bizzat, **Hacinski**'nin bağımsızlığı korumanın en iyi yolunun Sovyet Rusya ile işbirliği ve dostluktan geçtiği hususundaki görüşlerini benimsemeye başlamıştı[5].

Bu tavır korkudan kaynaklanıyordu. Fakat, şurası da bir gerçektir ki, eski Rus İmparatorluğu topraklarında kurulan bütün hükümetler arasında en az Bolşevik karşıtı olan muhtemelen Azerbaycan Hükümeti idi. Azerbaycan Hükümeti tarafından Tiflis'teki temsilcisine gönderilen bir mektupta şunları okuyoruz (maalesef bu mektubun bir kısmının şifresi çözülememiştir):

> Moskova'ya gelince, arzumuz...[şifre]...Moskova ile temas kurmaktır... Arzumuz genelde Rusya, özelde Sovyet rejimi ile daimî bir dostluk içerisinde yaşamaktır.[6].

1920'nin ilkbaharında, Azerbaycanlı liderler bağımsızlıklarının ayakta kalması ve devamlılığının tamamen Sovyet Rusya'nın iyi niyetine bağlı olduğunu biliyorlardı.

Chicherin'in İlk Notası

4. R. Shefi, "Iz pechalnogo proshlogo", **Kavkaz**, N. 7-8 (19-20), July-August, 1935, s. 8.

5. Aynı yer, s. 9.

6. Raevskii, **Angliiskaia interventsiia i musavatskoe pravitelstvo**, s. 160.

İki ülke arasında ilişkilerin kurulması hususundaki ilk teşebbüs, Rus Dışişleri Komiseri **Chicherin**'in Azerbaycan Hükümeti'ne bir nota gönderdiği, 2 Ocak 1920 tarihinde olmuştur. Nota'da;

> Rusya işçileri ve köylülerinin kahramanca çabalarıyla kurulan Kızıl Ordu Yudenich ve Kolchak'ı mağlup etmiştir ve şu anda, düzensiz bir şekilde Don üzerindeki Rostov'a çekilmekte olan Çar yanlısı General Denikin'in Beyaz Muhafız çetelerine büyük bir darbe indirmekle meşguldür. Monarşist karşıdevrimcilere son darbe indirilirken, Rusya Sovyet Federe Sosyalist Cumhuriyeti Hükümeti, Güney Rusya'daki Beyaz Muhafız ordularının mağlubiyetini hızlandırmak amacıyla, her iki ülkenin komutanları arasında askeri bir anlaşma yapmak üzere Azerbaycan'a acilen Sovyet Hükümeti ile müzakerelere başlamasını teklif etmektedir. Sovyet Hükümetleri, güneydeki karşıdevrimin yalnız Rus Sovyet Cumhuriyeti için değil, aynı zamanda eski Rus İmparatorluğu'nun bir parçasını teşkil eden bütün küçük halklar için de ölümcül bir düşman olduğu hususunu belirtmeyi gerekli görmektedir. Denikin yalnızca Rus işçi ve köylülerinin düşmanı değil, aynı zamanda Gürcistan ve Azerbaycan'ın işçi ve köylüleri için de bir düşmandır. Gürcistan ve Azerbaycan'ın işçi ve köylülerinin onu bir düşman olarak gördüklerine eminiz. Ayrıca, bunların, Sovyet Rusya ile Kafkasya arasındaki Beyaz Muhafız engelinin kırılacağı ve eskiden bir devletin sınırları içerisinde yaşayan halklar arasında yeniden ilişki tesis edileceği günü de sabırsızlıkla beklemekte olduklarından eminiz...
>
> Rusya'nın işçi ve köylüleri tarafından kuzeyden [Denikin'e] indirilmekte olan darbelere, Gürcü ve Azerbaycanlı işçi ve köylüler de silahlı bir darbe ile katkıda bulunmalıdırlar. Çok geç olmadan önce, Azerbaycan halkından ve Azerbaycan'dan [aynen] Denikin'e karşı bir mücadeleye başlamalarını rica ediyoruz. Eğer tam olarak anlaşıldıysa, emekçi sınıflarının sosyo-politik çıkarları, teklfimizi kabul etme cihetinde Azerbaycan'ı zorlamalıdır."[7] denilmekte idi.

Bu nota üzerinde yorum yapmaya gerek yoktur. Sözüm ona bir ittifak kurma teklifi ile bağımsız bir hükümete gönderilen bu nota, aslında söz konusu hükümeti yalnızca zayıflatabilecek bir propaganda çağrısıydı. Azerbaycan Devlet Müdafaa Komitesi **Chicherin**'in notası üzerinde tartışarak şu karara vardı:

---

7. **Bulletin d'information de l'Azerbaidjan**, No. 10, March 1, 1920.

1- Gürcistan'a danışmak ve Azerbaycan'ın hür ve bağımsız bir devlet olarak Rusya Sovyet Federe Sosyalist Cumhuriyeti ile ilişki kurmaya hazır olduğu hususunda Sovyet Rusya'ya cevap vermek için Dışişleri Bakanlığına talimat verilecektir.

2- Müttefikler'le ilgili olarak, mevcut siyasi vaziyete karşı İngilizlerin tutumu anlaşılmalı ve bunların etkisi Cumhuriyet'in çıkarlarına kullanılmalıdır.[8]

Azerbaycan'ın **Chicherin**'e cevabı, Devlet Müdafaa Komitesi'nin kararından da görüldüğü gibi, ileri seviyede herhangi bir müzakereye başlamanın bir şartı olarak, Azerbaycan'ın Rusya tarafından resmen tanınması hususunda ısrarcı idi. Milli bağımsızlıklarına gösterilecek saygının bir garantisi olarak Azerbaycanlıların Rusya tarafından tanınması gerekiyordu.

Azerbaycan'a karşı olan tutumuna kesin bir tanım getirmekten kaçman Sovyet Rusya, Müsavatçı Hükümeti karşıdevrime karşı işbirliği yapmayı reddetmekle suçladı. İkinci notasında (23 Ocak 1920) **Chicherin**, *"Müsavatçı Hükümet, Azerbaycan'ı cezalandırmış olan karşıdevrimci generale karşı yürütülen topyekûn mücadeleye katılmayı inatla reddetmiştir"* ifadesini kullanmıştır[9].

Hoyski'nin Notası

Chicherin'e **Hoyski**'nin cevabı şu şekilde idi:

23 Ocak tarihinde Moskova'dan gönderilen, uluslararası ilişki geleneklerine uygun olmayan telsiz telgrafında Dışişleri Halk Komiseri Chicherin, Bakan Han Hoyski'nin beyanının umum tarafından bilinen gerçeklere uymadığını savunmaktadır. Buna karşılık Han Hoyski'nin beyanının, bir kısmı yanlış yorumlanmış ve bir kısmı da hiç yer almamış gerçekleri sunmakta olup, bu durum, Azerbaycan'daki olaylar hakkında Sovyet Hükümeti'nin elindeki bilgi eksikliği ile izah edilebilir.

Rusya'da yapılmakta olan mücadelede kendisini tarafsız addeden Azerbaycan Hükümeti, General Przhevalskii ve kurmay heyetinin tamamını Bakü'den kovmuş ve Denikin'in ordusuna katılmak üze-

8. **Azerbaycan Devlet Arşivleri, Dışişleri Bakanlığı Fonu, Dosya No:** 285, s. 8'den Raevskii, a. g. e., s. 181-182.

9. **Bulletin d'information de l'Azerbaidjan**, No. 10, March 1, 1920, s. 2.

re asker toplayan Rus subaylarına izin vermemekle kalmayıp, aynı zamanda General Przhevalskii'yi gazetelerde Petrovsk'taki Rus subaylarının seferberliği hakkında bir bildiri yayınlamaktan bile koşulsuzca men etmiştir. Azerbaycan Hükümeti, yalnızca Dağıstan ve Kuzey Kafkasya'nın Dağlılarına karşı girişilen hiçbir menfi teşebbüste bulunmamakla kalmayıp, tersine, bunun bertaraf edilmesi için her vasıta ile yardıma koşmuş ve ülkelerini Denikin'in birliklerinden kurtarmak için yaptıkları amansız mücadelede Dağlılara her türlü desteği sağlamaktadır.

Halk Komiseri Chicherin'in işaret ettiği Gönüllü Ordu Komutanlığı, bu ordunun ideolojisi ile Azerbaycan Hükümeti'nin ilişki içerisinde olduğu gibi diğer hususlar asılsızdır ve bu ordunun gerçek niyetleri Azerbaycan Hükümeti tarafından iyi bilinmektedir.

Sovyet Hükümeti'nin halklara milli self-determinasyon hakkını tanıma hususundaki kesin kararını her bakımdan iyi karşılayan Azerbaycan Hükümeti, Sovyet Hükümeti ile askeri bir mücadele durumunda olmalarına rağmen Polonya, Finlandiya ve Estonya gibi ülkelerin Sovyet Hükümeti tarafından çoktan tanınmış olmalarına karşın, Halk Komiseri Chicherin'in iki telsiz-telgrafında da Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını açık ve kesin olarak koşulsuzca tanınması hususunun ifade edilmemiş olmasından derin bir üzüntü duymaktadır.

Bu nedenle, Rus ve Azerbaycan halkları arasında iyi komşuluk ilişkilerinin kurulmasını hem gerekli gören hem de arzu eden Azerbaycan Hükümeti, bahis konusu mesele hakkında herhangi bir müzakerenin yapılabilmesi için Sovyet Hükümeti tarafından Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlık ve egemenliğinin koşulsuzca tanınmasını yegâne koşul olarak görmektedir.[10].

İkisi arasındaki neticesiz tartışmaya devam eden **Chicherin**, **Hoyski**'ye üçüncü bir nota daha göndererek, onu **Denikin**'e karşı silahlı bir mücadeleye başlamak konusunda Sovyet Hükümeti'nin somut tekliflerine cevap vermemekle suçladı. **Chicherin**, Estonya'nın tanınması hususunun, değişik şartlar sağlandıktan sonra Estonya ile Rusya arasındaki bir antlaşmaya dahil edildiğini ifade etti. Sonuç olarak **Chicherin**,

10. **Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, Dosya No: 16**, *"Chicherin'in Notası"*'ndan Popov, *"Iz epokhi angliiskoi interventsii v Zakavkazie"*, **Proletarskaia Revolutsia**, No. 9, 1923, s. 211-212.

Gönüllü Ordu'ya karşı birleşik bir cephe oluşturmak için daha önce yapmış olduğu daveti tekrarladı[11].

Hoyski verdiği cevapta, şimdiye kadar Sovyet Hükümeti'nin koşulsuzca milli self-determinasyon ilkesini desteklediğine inanmış olduğunu ifade etti. Buna sanki bir cevapmış gibi, Kızıl Ordu Dağıstan'ı işgal etti. Bakü'deki hava öyle gergindi ki, **Yusufbekov** Kabinesi işlevini düzgün bir şekilde yerine getiremiyordu. Parti içi bir konferansta **Hacinski**, bir Rus yönelimini talep eden siyasi bir soru ile herkesi şaşırttı. **Hoyski** ve diğer muhafazakârların muhalefetine rağmen, **Hacinski** çoğunluğun desteğini almayı başardı. **Yusufbekov** istifa etti ve yeni hükümeti kurma vazifesi **Hacinski**'ye verildi[12].

Azerbaycan Diplomasisinin Son Faaliyeti

Yusufbekkov'un Mart ayında istifa etmesine rağmen, **Hacinski** kendi kabinesini kurana kadar **Yusufbekov** kabinesi icraya devam etti. 15 Nisan'da Sovyet kuvvetlerinin Azerbaycan sınırına yığınak yapmasından telâşlanan **Hoyski**, **Chicherin**'e bir telgraf çekti:

> Dağıstan topraklarının Denikin kuvvetlerinden temizlenmesinden sonra, Azerbaycan halkı, hür ve kardeş Dağlı halklar ve halklara milli self-determinasyon hakkı hususundaki büyük prensibi ilan etmiş olan Rus halkının yaşadığı Kuzey'den korkmadan, huzur içinde yaşamayı ümit ediyordu. Bu arada, Dağıstan sınırları içerisindeki Derbend bölgesinde, Azerbaycan Cumhuriyeti sınırı yakınında Rus Sovyet Hükümeti askeri kuvvetlerinin önemli miktarda yığınak yaptıkları gözlenmiştir. Sovyet Hükümeti'nin niyetlerinden haberdar olmayan Azerbaycan Hükümeti, genel durum ve yukarıda bahsedilen bölgedeki askeri yığınağın amaçları hakkında süratle kendisine bilgi verilmesini rica etmektedir. Ek olarak, Rus ve Azerbaycan halkları arasında iyi komşuluk ilişkilerinin kurulması için müzakerelerin açılması teklifine henüz bir cevap almamış bulunan Hükümetim, kabul edilmesi durumunda, teklifine bir cevap verilmesini rica etmekte ve bu müzakerelerin yer ve zamanının tayinini istemektedir.[13].

---

11. Aynı yer, s. 213-214.
12. Aynı yer, s. 213.-214.
13. Popov, a. g. m., s. 216-217.

Yukarıda içeriğini aldığımız bu nota, Azerbaycan diplomasisinin son perdesinin kapanmakta olduğunu ispatlıyordu. Moskova'dan hiçbir cevap gelmemesiyle son ümit de kayboldu.

Hacinski'nin bir kabine kurmakta gecikmesi, Azerbaycan'ı hükümetsiz bıraktığı gibi, kargaşa çıkmasına ve toplumun tüm tabakalarında genel bir çaresizlik duygusunun belirmesine sebep oluyordu. Bu arada atanmış Başbakan, kuracağı bir koalisyon hükümetine katılmaları için onları davet ederek, Bakü Bolşevikleri'yle yarı-gizli müzakerelere girdi. Bolşevikler bu daveti reddettiler, ancak, şayet onlara karşı *"nazik"* davranacaksa, **Hacinski**'nin hükümetine karşı ayaklanmayacaklarına dair söz verdiler. **Hacinski** o kadar ileri gitti ki, Azerbaycanlı Bolşeviklerin liderlerinden biri olan **Mirza Davud Hüseyinov**'a kendisinin de bir komünist olmak istediğini bile söyledi. Azerbaycan Komünist Partisi'nin Merkez Komitesi üyelerinden biri olan **Karaev**, **Hacinski**'nin Parti tarafından bir üye olarak kabul edildiğini ve bir üyelik kartı aldığını bile yazmaktadır. **Karaev**'e göre bu, olsa olsa Bolşeviklerin bir şakası idi[14]. Buna karşılık **Hacinski**'nin bu durumu aynı şekilde değerlendirip değerlendirmediği de sorulabilir. Görülüyor ki, Azerbaycan'ın vaziyetinin çaresizliğini anlamış ve kendi kellesini kurtarmaya çabalamaktaydı. 22 Nisan tarihinde, Meclis'e kabineyi kuramayacağını söyledi[15]. Hiçbir Başbakan'ın atanmamış olmasından doğan karışıklık içerisinde, katıksız bir atalet ile Hükümet işlevine devam etti.

Bu arada Bakü Bolşevikleri, Azerbaycan'ın Kızıl Ordu tarafından beklenmekte olan istilası ile eşzamanlı bir isyan için son hazırlıklarını yapmaktaydı. Bakü komünistlerinden bir heyet Sovyet XI. Ordu Askeri Devrim Konseyi ile bu meseleyi tartıştı. Bu görüşmeler sonunda, Bakü Bolşevik teşkilâtının bir ayaklanma başlatması ve bu ayaklanmanın duyulmasından yirmi dört saatten az olmayan bir zaman zarfında da Kızıl Ordu'nun işgale başlaması kararlaştırıldı[16]. Böylece vaziyet, güya Azerbaycan halkı Müsavat'a karşı ayaklanmış ve kendi hükümetini devirmiş gibi görünecekti. Bu darbeden bir süre için kurtulmak amacıyla yapılan son umutsuz çabada, Müsavat, XI. Ordu temsilcisi, Rusya Sosyalist Federal Sovyet Cumhuriyeti'nin Merkez Yürütme Komitesi ve Bütün

14. Karaev, **Iz nedavnego proshlogo**, s. 115-116.

15. Aynı yer, s. 121.

16. Aynı yer, s. 123-124.

Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi üyesi **G. K. Orjonikidze** ile müzakere yapmak üzere kendi delegelerini gönderdi. Bunların çabaları da beyhudeydi[17].

Bolşevik Ültimatomu

Azerbaycan Hükümeti, yılanın kurbağayı hipnotize etmesi gibi, âdeta felç olmuştu. 27 Nisan 1920, öğle vaktinde Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi ve Bütün Rusya Komünist Partisi Kafkasya Bölge Komitesi Bakü Bürosu, Meclis Başkanı'na elden bir ültimatom vererek iktidarın komünistlere teslim edilmesini talep ettiler. Hükümet'in düşünmek için on iki saati vardı[18].

Rus Birlikleri Azerbaycan'a Giriyor

Öğleden sonra, Meclis ültimatomu tartışmak için toplandı. Panik hâlinde ve umutsuzluk içindeki milletvekilleri her türden çözüm önerilerini teklif ediyorlardı. Bazıları ültimatomu kabul ediyor, diğerleri ise bir diktatörlük kurmayı ve sonuna kadar komünistlerle savaşmayı öneriyorlardı. Bolşevik ültimatomunun verdiği süre dolmadan saatler önce, Rus birliklerinin Azerbaycan sınırlarını geçtikleri, Yalama ve Khudat demiryolu istasyonlarını işgal ettikleri ve hızla Bakü'ye doğru ilerlemekte oldukları haberleri geldi. Azerbaycan kuvvetleri neredeyse hiçbir direnç göstermedi. Bu birliklerin büyük bir kısmı Karabağ'da Ermenistan'la bir kardeş kavgası yapmakla meşguldu. Zaten tüm Azerbaycan birlikleri kuzey sınırına yığılmış olsaydı bile, sonuç farklı olmayacaktı. Her şeyin kaybedildiğini anlayan Meclis, *"iktidarı Bolşeviklere devretme ve bugünden itibaren Hükümeti ve Meclis'i feshetme"* kararı aldı[19].

Istırap kısa sürdü. Hızlı Bolşevik karşıtı kabine ve parlamento üyelerinden bazıları trenle Tiflis'e veya gemiyle Enzeli'ye gitmek üzere yola çıktılar. Gece saat 11:00'de şehir, tek bir ateş bile açmadan burada idareye el koyan Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin elin-

17. Aynı yer, s. 124.

18. Raevskii, a. g. e., s. 190; Karaev, a. g. e., s. 125.

19. Raevskii, a. g. e., s. 190.

deydi[20]. Ertesi gün Bakü artık bir Sovyet şehriydi ve caddelerde miğferlerinde kızıl yıldız bulunan hakî üniformalı Rus askerlerinden başka hiç kimse görülmüyordu.

28 Nisan'da Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi Moskova'ya iki telgraf gönderdi. Bunların ilki **Lenin**'e hitaben çekilmiş olup şöyle deniliyordu:

> Bizzat devrimci Bakü proletaryası ve bütün Azerbaycan'ın köylülerine dayanan Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi hain, canî ve karşıdevrimci Müsavat Partisi Hükümeti'nin devrildiğini ilan eder...[21].

Halk Komiserleri Konseyi Başkanı olarak **Lenin**'in makamına gönderilen ikinci telgrafta ise şunlar ifade ediliyordu:

> Devrimci Bakü proletaryası ve emekçi Azerbaycan köylülerinin iradesi ile iktidarı ele geçiren Azerbaycan Sovyet Bağımsız Cumhuriyeti'nin Geçici Askeri Devrim Komitesi, eski Müsavat Hükümeti'nin halk haini ve ülkenin bağımsızlığının düşmanı olduğunu ilan etmiş ve Sovyet Rusya'nm diğer düşmanları ile birlikte İtilâf Devletleri ile olan bütün ilişkileri kesmiştir. Kendi kuvvetleri ile haricî ve dahili karşıdevrimci çetelerin birleşik baskısına dayanamayacak olan Askeri Devrim Komitesi, dünya emperyalizmine karşı ortak mücadele için kardeşçe bir birlik içine dahil olmak üzere Rus Sovyet Cumhuriyeti Hükümeti'ne teklif sunmaktadır. Bize, Kızıl Ordu'nun buradaki müfrezelerinin gönderilmesi suretiyle, gerçek bir yardımın ulaştırılmasını rica ederiz.[22].

Aslında bu mesajın gönderilmesine gerek yoktu. Zaten Kızıl Ordu bir gün evvel Azerbaycan'a girmiş bulunmaktaydı. Böyle bir mesajın tek amacı, Azerbaycan Hükümeti'nin yerli Bolşevikler tarafından devrilmiş olduğunu ve bunun bir Rus işgali olmadığını göstermekti. Ancak Rus ordularının resmen davet edilmeden önce ülkeye girmiş olmaları ve yukarıda verilen belgelerin tanıklığı ile XI. Ordu ile sıkı bir koordinasyon hâlinde Bakü Bolşevikleri'nin hücumlarına hazırlanmış olmaları gerçekleri, Azerbaycan'ın Müsavatçı Hükümeti'ni mahveden şeyin ye-

---

20. Karaev, a. g. e., s. 126.

21. Kliuchnikov and Sabanin, **Mezhdunarodnaia politika**, Part III, Issue I, No. 13, s. 21-22.

22. Aynı yer.

niden dirilen Rusya'nın kudreti olduğunu kanıtlamaktadır.

Bundan hemen sonra, Moskova'da, Rusya ile Sovyet Azerbaycanı arasında bir askeri ve ekonomik birlik antlaşması imzalandı. Bu antlaşmada, askeri kuvvetlerin ve ekonomi organlarının, dış ticaret, posta ve telgraf, ulaşım ve iki ülke maliyelerinin birleştirildiği ilan edilmekteydi[23]. Böylece, kısa bir süre zarfında, adını ve dışarıdan bakıldığında bağımsız bir devlet olarak varlığını sürdürmekte olan Azerbaycan, Rusya tarafından yutulmuş oldu.

Büyük Güçler, Azerbaycan'ın uluslararası sahneden kaybolmasını pek de önemsemediler. Birleşik Devletler Dışişleri Bakanı İtalya'daki Amerikan Büyükelçisi'ne gönderdiği bir notta, ülkesinin Finlandiya, Polonya ve Ermenistan hariç Rusya'nın yeniden birleşmesini görmekten memnuniyet duyduğunu ifade ediyordu. Azerbaycan'dan bahsedilmiyordu bile. Şimdi yıkılmış bir devletin temsilcisi olan Azerbaycan delegasyonu, *"Bolşevik işgalinin yüz bin kurbanından"*, *"Azerbaycanlıların Rusya'ya karşı kahramanca mücadelesinden"* vs. bahsederek, Birleşik Devletler Büyükelçisi'ne bir protesto notası gönderdi. Delegasyon, Barış Konferansı'nın, bağımsızlığını ve Amerikan halkının demokratik duyarlılığını yeniden kazanma hususunda, Azerbaycan'a yardım edeceği umudunu taşıdıklarını ifade ediyordu[24]. Çeşitli hükümetlere bunun gibi mübalağalarla dolu düzinelerce başvuruda bulunuldu. Bunların hiçbir etkisi olmadı. Azerbaycan davası kapanmış, Paris'teki Azerbaycan delegeleri sayısız Rus göçmen silsilesine dahil olmuşlardı.

23. Aynı yer, No. 34, s. 64.

24. *"Déclaration à l'ambassadeur des Etats Unis d'Amérique à Paris," MS. in the Hoover War Library.*

XIX. Bölüm
Ermenistan'ın Düşüşü

Ermenistan Komünist Partisi'nin Durumu

Mayıs 1920'nin başarısız isyanından sonra, Ermenistan'ın komünist teşkilâtı, hemen hemen yok olmak üzereydi. Birçok Bolşevik lider kaçmak zorunda kaldı ya da sürüldü, küçük bir kısmı ise ya savaşta öldürüldü, ya idam edildi ya da hapse atıldı. Parti'nin üst kadrosu öyle yok edilmişti ki, Ermenistan'da parçalanmış teşkilâtı yeniden toparlama vazifesini Gürcü komünistleri üstlenmek zorunda kaldılar. Böylece Gürcistan Bölgesel Komitesi ve Tiflis Komitesi, ismen olmasa bile, Ermeni Komünist Partisi'ne hâkim oldu[1]. İlk kurulduğu dönemde güçsüz olan bu teşkilâtın yeniden kurulması, yavaş ve sancılı oldu. Her hâlükârda Ermeni Komünistleri, kendilerinin ve kendi milletlerinin kontrolü dışında birtakım durumlar olmadıkça, çok uzun bir süre iktidarı ele geçirmek için başka bir şans bulamayacaktı.

Türkiye ile Ermenistan arasındaki düşmanlık, şovenizm öfkesiyle gözleri kör olmayanlar için ciddi bir endişe kaynağı idi. Fakat, gücün büyük bir kısmını ellerinde bulunduran Taşnak liderlerinin sorumsuzluğu, Ermenistan'ı Türkiye ile bir başka savaşın uçurumuna itti. Türkiye, Ermenistan'ın Anadolu'nun altı Doğu vilayeti ile ilgili tüm iddialarından vazgeçtiği Batum Antlaşması ile Ermenistan'ı tanımıştı. Osmanlı İmparatorluğu Müttefikler'e teslim olur olmaz, Ermeniler bu antlaşma-

1. Devderiani, **Ocherki istorii Komsomola Gruzii**, s. 165-166.

yı reddettiler ve taleplerini yeniden gündeme getirdiler. Aslında, şimdi, eskisinden daha fazla istekleri vardı. 28 Mayıs 1919 tarihinde, Ermeni Hükümeti Türk Ermenistanı'nı ilhak ettiğini ilan etti. Türklere göre bu bir savaş ilanıydı.

İstanbul'daki yumuşak başlı Osmanlı Hükümeti Sèvres Barış Antlaşması'nı imzalamıştı, ancak dağlarda ve Küçük Asya kırlarında kamp kurmuş olan milliyetçiler bu antlaşmayı kabul etmedi. Sultan ve Müttefikler'e meydan okuyarak eskisinin harebelerinden yeni bir Türkiye inşa etmeye başladılar; inşaat malzemeleri kan ve kemik idi. Bu yeniden dirilen Türk milliyetçiliğini ilk hissedenler Ermeniler oldu. Ülkeleri karşı koyacak durumda değildi. Ermeni devlet yapısının ne kadar zayıf, ekonomik durumunun ne kadar istikrarsız ve ordusunun ne kadar aciz olduğu önceki bir bölümde gösterilmiştir. Ermenistan'da hâlâ on binlerce, belki de yüz binlerce Müslüman vardı. Bunlar, hatta Ruslar bile, hoşnutsuz idi. Savaştan kurtulan birkaç Rus köyü, Ermeni mülteciler tarafından yağmalanarak, sakinleri İran'a sığınmak zorunda bırakıldı[2].

Türk Saldırısı

Sèvres Antlaşması'nın imzalanmasından kısa bir süre sonra **Kemal Paşa** Ermenistan'a saldırdı. Ermenistan'ın ilk Başbakanı, **Kachaznuni** bu hususta şunları yazmıştı:

> Savaştan kaçınmak için yapmamız gereken hiçbir şeyi yapmamış olmamız reddedilemez bir gerçektir.
>
> Ve hiçbir şey yapamamamızın basit ama affedilemez sebebi, Türklerin gerçek gücünden bihaber olmamız ve kendi gücümüzden de aşırı derecede emin olmamız idi. Temel hatamız burada yatıyor. Savaştan korkmuyorduk, çünkü zaferden emindik. Tecrübesiz ve cahil insanların dikkatsizliği ile, sınırımızda organize olan Türk kuvvetlerinden haberimiz olmadı ve tabii ki bu konuda önlem de almadık. Tersine Oltu'nun tarafımızdan alelacele işgal edilmesi, sanki düelloya davet için Türklere atmış olduğumuz eldiven idi, adeta savaşı istiyor ve arıyorduk.[3].

Türk milliyetçileri, Rus Bolşeviklerinin içinde bulunduğu duruma

2. Karibi, **Krasnaia kniga**, s. 108.

3. Kachaznuni, **Dashnagtzoutune Has Nothing More To Do**, s. 41'den Papazian, **Patriotism Perverted**, s. 45.

benzer bir vaziyet içindeydi. Muzaffer İtilâf Devletleri tarafından hor görülen ve dışa itilen hem Türk milliyetçileri hem de Rus Bolşevikleri, güçlerini pekiştirme problemleriyle kuşatılmışlardı ve aynı zamanda müdahalelerle savaşıyorlardı. **Kemal Paşa**'nın Sovyet Rusya'yı kendi lehine kullanabileceğini keşfetmesi uzun sürmedi. Sèvres Antlaşması'nın hükme bağlanmasından sonra, **Kemal Paşa**'nın kuzeydeki güçle ilişkileri oldukça dostane bir hâl aldı. Eylül 1920'de **General Kâzım Karabekir**'in birlikleri beş yüz kilometre uzunluğundaki bir cephede taarruza geçtikleri zaman, Rusya Ermenistan'dan Türklerin serbestçe geçmesine izin vermesini, Sèvres Antlaşması'nı reddetmesini ve Müttefikler'le olan tüm ilişkilerini kesmesini talep etti[4]. Ermenistan boyun eğmedi ve Batı'yı yardımına çağırdı.

29 Eylül'de, savaşın başlamasından henüz bir gün geçtikten sonra, Türkler Sarıkamış'ı aldılar. Bir ay sonra 30 Ekim'de Kars'ın ele geçirilmesine kadar saldırılarına ara vermediler. 7 Kasım'da Türkler Alexandropol (Gümrü)'ü işgal ettiler. Ermenistan kaynaklarını tüketmek üzereydi. Kendisine özgürlük ve koruma vaat edenler tarafından yalnız bırakılan, Azerbaycan cihetinden Kızıl Ordu tarafından tehdit edilen Ermenistan, 18 Kasım'da ateşkes istedi. Bu ateşkes antlaşmasının maddelerine göre Alexandropol Türkiye'de kaldı ve Ermeni demiryollarının kontrolü Türklere bırakıldı. Ermenistan silah ve mühimmatının yüzde yetmiş beşini teslim edecekti, buna karşılık olarak Türkler de Erivan'ı işgal etmeyeceklerine söz verdiler[5]. Sekiz gün sonra Alexandropol'de **Khatisian** ile Türk Askeri Komutanı arasında müzakereler başladı[6].

Daşnak Hükümeti bu feci savaşı sonlandırmaya çalışırken, 28 Kasım'da Azerbaycan'dan Ermenistan'a geçen bir Bolşevik Askeri Devrim Komitesi burada bir ayaklanma başlattı. Ayın 29'unda bir Bolşevik kuvveti Kazak-Kervansaray köyünü ele geçirdi ve buradan, aynı gün, Daşnak Hükümeti'nin devrildiğini ve bir Sovyet rejiminin tesis edildiğini ilan etti. Arkasından Ermeni Askeri Devrim Komitesi'ni sürükleyerek Rus Kızıl Ordusu da zaten Ermenistan'a girmişti[7].

---

4. **L'Arménie et la question arménienne** *devant, pendant, et depuis la guerre,* s. 37.

5. O. Baldwin, **Six Prisons and Two Revolutions,** New York, 1925, s. 25.

6. Gukovskii, *"Pobeda sovetskoi vlasti v Armenii v 1920 godu"*, **Istorik Marxist,** No. 11, 1940, s. 11-15.

7. Gukovskii, a. g. m.; Borian, **Armenia**, Vol. II, s. 122.

Sovyet Rejiminin İlânı

Sovyetleşme'nin ilanı şu kelimelerle başlıyordu: *"Ermenistan'ın ayaklanan emekçi kitlelerinin iradesi ile Ermenistan'ın bir Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti olduğunu ilan ediyoruz. Şu andan itibaren, yıllardır sürmekte olan zalimlerin boyunduruğundan Ermenistan'ın emekçi halkının kurtarılması için Sovyet Ermenistanı'nın kızıl bayrağını çağırıyoruz."*. Taşnaklar zenginlerin idaresi yanlısı ve savaş kışkırtıcısı olarak kınandılar. Geçmişte, Devrimci Rusya'nın yurdunda çok meşgul olduğundan dolayı Ermenistan'a yardım edemediği, ancak şimdi Polonya ile yapılan savaş sona erdiği ve **Wrangel** Kırım'da mağlup edildiği için, Rusya'nm Ermeni halkına yardım etmek üzere geleceği açıklanıyordu. Sèvres Antlaşması'na karşı mücadele ettikleri için Türkiye'nin işçi ve köylülerine kardeşçe selam yollamak suretiyle, Ermeni Komünistleri kendi sempatilerini ifade ediyorlardı[8].

Alexandropol/Gümrü Antlaşması

Taşnak Hükümeti, Rus istilasına direnmemeye karar verdi. Ermeni kaynakları bunu *"Bu şekilde davranmak için iki neden vardı. Birincisi, istesek de direnemezdik. İkincisi, Rusya tarafından desteklenen Sovyet idarecilerinin devlet içerisinde, bizim yıllardır kuramadığımız ve dürüst olmak gerekirse, hiçbir zaman da kuramayacağımız bir düzeni kuracaklarını ümit ediyorduk."*[9] şeklinde açıklamakta idiler.

Taşnak Hükümeti, 29 Kasım'dan sonra Erivan'da işlevine devam etti ve Gümrü'deki barış delegasyonu çalışmalarına ara vermedi. 2 Aralık tarihinde bir barış antlaşması imzalandı. Bu antlaşma, Sèvres Antlaşması'nın Ermenistan'la ilgili hükümlerini feshediyor ve Ermenistan Osmanlı İmparatorluğu'nun mağlubiyetinden sonra elde ettiği tüm kazanımlardan vazgeçiyordu. Alexandropol/Gümrü Antlaşması'nın 3. Maddesinde, Ermenistan Türkiye'de hiçbir yerde Ermeni çoğunluğunun olmadığını kabul ediyordu. Madde 4 ve 5, Ermenistan'ı, Kars, Ardahan ve Gümrü'den mahrum ederek, 1918'de Batum Antlaşması ile belirlenen boyuta indirgiyordu. Yalnızca bin beş yüz askere ve iç düzeni

---

8. Kliuchnikov and Sabanin, **Mezhdunarodnaia politika**, Part III, Issue I, No. 40, s. 73-75.

9. Kachaznuni, a. g. e.'den Papazian, a. g. e. s. 49.

sağlamak için küçük bir jandarma kuvvetine izin verilerek Ermenistan silahsızlandırılıyor ve askerden arındırılıyordu (Madde 6). Karşılığında, Türkiye Büyük Millet Meclisi Ermenistan ne zaman gereksinim duyarsa askeri yardım yapmaya söz veriyordu (Madde 7). Ek olarak Türkiye, Ermenistan içinden transit geçiş hakkı (Madde 13) ile Türkiye'nin istiklâli için bir tehdit söz konusu olduğunda askeri operasyonlar için Ermeni topraklarını kullanma hakkını (Madde 14) elde etti. Dahası, Ermenistan, kendisi ile diğer güçler arasında imzalanan ve Türkler için bir şekilde zararlı maddeler içeren her çeşit antlaşmayı da tanımamak zorunda bırakıldı[10].

Khatisian Gümrü'deyken, Erivan'da tuhaf olaylar meydana geliyordu. 2 Aralık tarihinde, yani Alexandropol/Gümrü Antlaşması'nın imzalandığı gün, Ermeni Bakanlar Kurulu şu beyannâmeyi yayınladı:

> Haricî şartlardan dolayı ülkede yaratılan vaziyeti görmüş olan Ermeni Cumhuriyeti Hükümeti, mevcut yılın 2 Aralık tarihli oturumunda iktidardan feragat etmeye ve bütün askeri ve sivil yetkiyi, bu vesile ile Başkomutanlık'a atanan Milli Savunma Bakanı Dro'ya devretmeye karar vermiştir.[11].

Rusya ile Taşnaklar Arasındaki Anlaşma

Şimdi askeri bir diktatör olan General **Dro**, Erivan'daki Rus temsilcisi **Silin** ile beraber bir emir yayınlayarak, Ermenistan'ın Sovyetleştirildiğini ilan etti ve halka, Kızıl Ordu gelinceye kadar, **Dro** ve **Silin**'in Ermenistan'ı yöneteceği bildirildi. Aynı gün Taşnaklar ile Rusya Sosyalist Federal Sovyet Cumhuriyeti'nin temsilcisi **Legran** arasında bir antlaşma imzalanarak, Taşnaksutyun'un yasal bir parti olarak mevcudiyetini koruması, Ermenistan Sovyet Hükümeti'nin Komünistler ile Taşnakların oluşturacağı bir koalisyon zemininde teşkil edilmesi ve Rusya'nm Ermenistan'ın toprak bütünlüğünü yeniden sağlaması hususları şart koşuldu[12]. Taraflarca kabul edilen bu antlaşma ile aşağıdaki hususlar kabul edilmiştir. Antlaşma;

Madde 1, Ermenistan'ın bir Sovyet Cumhuriyeti olduğunu ilan edi-

---

10. Gümrü Antlaşması'nın metninden Papazian, a. g. e., s. 74-77.

11. Baldwin, a. g. e, facing s. 32'deki belgenin fotostatı.

12. **Borian,** a. g. e, Vol. II, s. 122.

yordu. Madde 2, Sovyetler'in kongresi toplanana kadar bütün yetkinin Ermenistan Askeri Devrim Komitesi'nin elinde kalacağını ifade ediyordu. Madde 3'te Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulacağı topraklar belirtiliyordu. Madde 4, Ermeni ordusuna mensup subayların Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesinden önceki dönemde yapmış oldukları tüm faaliyetlerin hiç birinden sorumlu tutulmayacağını ilan ediyordu. Madde 5, Taşnaksutyun ve diğer Sosyalist partilerin üyelerinin misilleme mevzuu yapılmayacağını ifade ediyordu.

Madde 6, muhtemelen en ilginç olanı idi. Burada, Sovyetler'in kongresi toplanana kadar Ermenistan'ı yönetecek olan Askeri Devrim Komitesi üyeliklerinin beş komünist ve iki Taşnak üyeden teşkil edileceği ifade ediliyordu. Bu noktada şu soru sorulabilir: 29 Kasım tarihinde Kazak-Kervansaray'dan bir Sovyet rejimi kurduğunu ilan eden Askeri Devrim Komitesi'ne ne oldu? Görünüşe göre bu komite, ilerleyen Kızıl Ordu hatlarının gerisinde bir yerlerde unutulmuştu[13].

Dro ile **Legran** arasında imzalanan antlaşma, aslında tuhaf bir dokümandı. Yerli komünistlerin cenahından hiçbir katılım olmadan Taşnaklar ve Rusya arasında kararlaştırılmıştı, bu antlaşma, 2 Aralık tarihi itibariyle Ruslar tarafından Taşnak Hükümeti'nin meşruiyetinin tanınması anlamına geliyordu. Oysa ki, dört gün evvel Ermeni Devrim Komitesi, Taşnak Hükümeti'nin devrildiğini ilan etmişti.

Ermeni ordusu, şimdi, bir Kızıl Ordu idi. **Dro**, zaten karmakarışık olan vaziyette bir başka anormallik olarak, bir süre daha bu ordunun Başkomutanı olmaya devam etti. Ne var ki, Rus birlikleri Erivan'a gelir gelmez, **Dro** da görevinden alındı[14].

Ermenistan'ın Sovyetleştirildiği haberleri çabuk yayıldı. **Orjonikidze**, Kafkas Cephesi Askeri Devrim Komitesi'ne bir telgraf çekti:

> Erivan'dan henüz gelen bilgidir: Eski hükümet devrilmiştir; tüm iktidar, Dev-Kom (Devrim Komitesi) gelinceye kadar, askeri kumandanlığa devredilmiştir... Böylece bir Sovyet Cumhuriyeti daha kurulmuştur [aynen]. Yaşasın Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti![15].

Konuyla ilgili olarak 4 Aralık'ta **Stalin** *Pravda*'da şunları yazmıştı:

---

13. Kliuchnikov and Sabanin, a. g. e., No. 41, s. 75-76.

14. Baldwin, a. g. e., s. 44.

15. *"K deiatelmosti G. K. Orjonikidze v gody grazhdanskoi voiny"*, **Kerasnyi Arkhiv**, No. 5 (78), 1936, s. 14.

Ermenistan'ın Sovyetleşmesini hazırlayan bazı gerçekler var. Bunlar arasında İtilâf Devletleri'nin ajanlığını yapan, ülkeye anarşi ve sefalet getiren Taşnakların yıkıcı siyaseti, Ermenistan'ı zor bir durumda bırakan Taşnakların Türkiye'ye karşı açmış oldukları savaş başı çekiyor. Açlıktan ve baskıdan tükenmiş vaziyetteki Ermenistan'ın kuzey vilayetleri isyan etmiş ve başkanlığını Yoldaş Kasian'ın yaptığı bir Askeri Devrim Komitesi meydana getirmiştir. Ermenistan Dev-Kom Başkanı tarafından 30 Kasım'da Yoldaş Lenin'e çekilen bir kutlama telgrafında, Sovyet Ermenistanı'nın doğuşu ve Delican'ın ele geçirildiği bilgileri verilmiştir...[16].

Taşnak rejiminin düşüş haberleri, bu hadisenin vuku bulmasından önce Bakü'ye ulaşmıştı. 1 Aralık 1920 tarihinde özel bir oturumla toplanan Bakü Sovyeti, bir gün sonra meydana gelecek bir olayı kutluyordu. Azerbaycan Halk Komiserleri Konsey Başkanı **Neriman Nerimanoviç Nerimanov**, Azerbaycan'ın tartışmalı Zengezur, Nahçıvan ve Dağlık Karabağ mıntıkalarından Sovyet Ermenistan'ı lehine feragat ettiğini açıklayan bir beyannâme okudu. **Nerimanov**'u **Orjonikidze** izledi ve bu eylemi, iki komşu halk arasında sürüp giden uzun ve kanlı bir anlaşmazlığı sona erdiren bir hareket olarak övdü[17].

Ermenistan Türk yumrukları altında can verirken, birçok yardım ve destek vaadinde bulunmuş olan Batılı Güçler, Milletler Cemiyeti'nin İlk Genel Kurulu'nda Ermenistan'ın akıbeti hakkında sadece konuşmakla yetindiler. Burada, **Sir Robert Cecil**, bu küçük Transkafkasya cumhuriyetinin lehine bazı müdehalelerde bulunulmasını istedi. 22 Kasım'da **Mustafa Kemal Paşa**'nın milliyetçileri ile Ermenistan arasındaki savaşın durdurulması vasıtalarını araştırmak üzere özel bir komite oluşturuldu. Bu komite önerilerini sunmaya başlamadan önce, yenilgi ve Sovyetleşme ile Ermenistan'ın kaderi belli olmuştu[18].

Taşnak-Komünist koalisyonu, yalnızca birkaç gün sürdü. Bundan sonra, Ermenistan derhal saf bir Bolşevik devlet hâlinde dönüştürüldü. Ermeni Komünistleri, Taşnaklar tarafından Gümrü'de imzalanan antlaşmayı tanımak hususunda isteksizdiler. 10 Aralık tarihinde Sovyet Ermenistanı'nın Dışişleri Komiseri **Bekzadian**, Ankara'daki milliyetçi

16. Stalin, **Sochineniia**, Vol. IV, s. 413-414.

17. G. K. Orjonikidze, **Izbrannye stat'i i rechi**, Moscow, 1939, s. 91-93.

18. **L'Arménie et la question arménienne avant, pendant, et depuis la guerre**, s. 38-39.

Türk Hükümeti'nin Dışişleri Bakanı (ya da Dışişleri Komiseri) **Ahmed Muhtar**'a ve doğudaki Türk Orduları Komutanı **Kâzım Karabekir**'e, bu hükümetin Türkiye'den ciddiyetle Alexandropol/Gümrü Antlaşması'nın hükümsüz olduğunu ilan etmesini ve Ermenistan ile dostane ilişkiler kurmasını beklediğini açıklayan bir mektup gönderdi[19].

Ahmed Muhtar gönderdiği cevabi yazısında, İngiliz emperyalizmine uşaklık eden Taşnakların düşüşü haberlerinden Türkiye'nin çok memnun kaldığını ifade etti. Türkler, Taşnak Hükümeti hâlâ iktidardayken bile Gümrü'deki müzakerelere katılmaları için Ermeni Komünistlerini davet etmişti. Türkiye'nin Alexandropol/Gümrü Antlaşması'nın reddedilmesinin niçin gerekli olduğu hususunu anlayamadığını, zira yalnızca Türklerin çoğunluğu teşkil ettiği mıntıkaların geri alındığını sözlerine ekledi[20]. Mesele kapanmadı. 1921'de yeniden gündeme geldi. Ancak bu defa sınırının nihai olarak belirlenmesinde Ermenistan'a söz hakkı tanınmadı, Rusya ve Türkiye Moskova'da iki ülke arasındaki bu meseleyi hallettiler.

Ermenistan'ın Sovyetleşmesi giderek hızlanarak devam etti. Komünistlerle bir koalisyona girmek suretiyle durumlarının korunacağını ümit eden Taşnaklar, acımasızca hayal kırıklığına uğratıldılar. Yeni hükümetin onlara hiçbir faydası yoktu. Komünistler ülkeye, en vahşi askeri vasıtalarla yürütülen bir zorunlu yiyecek toplama sistemi getirmişlerdi[21]:

> Tepeden tırnağa silahlı dört veya beş askerden meydana gelen küçük gruplar, zengin ya da fakir ayrımı gözetmeden her eve giriyor ve zorla bütün pirinç, buğday ve yulaf, konserve ve konsantre süt ne varsa her şeyi alıyorlardı. Koyun ve sığırlar da köylülerden haczedilmişti. Halı, mücevherat, üst giyimi gibi diğer küçük şeylere de, tabii ki, el konulmuştu.[22].

Taşnak liderlerinin çoğu hapse atıldı ya da Rusya'ya gönderildi. Ocak 1921'de birçok subay Ermenistan ordusundan tasfiye edildi. Bunlar arasından, içlerinde **Silikov** ve **Nazarbekian** gibi kişilerin de bulunduğu beş yüz altmış subay tutuklanarak Azerbaycan'a gönderildi[23].

---

19. Borba, Sayı: 27 (882), 5 Şubat 1921, Tiflis.
20. Aynı yer.
21. Borian, a. g. e., Vol. II, s. 93.
22. Baldwin, a. g. e., s. 46.
23. Slovo, Sayı: 31, 10 Şubat 1921, Tiflis.

Sovyet Hükümeti, Türkiye'nin Kars ve Ardahan'ı almasından dolayı, Ermenistan'ın toprak bütünlüğünü yeniden sağlama vaadini yerine getirmek hususunda yetersiz kalırken, Taşnaklar'a ve ordu subaylarına yapılan muamele, yiyecek talepleri ve yeni rejimin halka yiyecek sağlamadaki kabiliyetsizliği yüzünden ortaya çıkan sert tepkiler, ilk başlarda uysal bir şekilde itaat eden Ermenilerin yeni rejime karşı cephe almalarında önemli bir faktördü. Ermenistan'daki vaziyet öyle kötüleşmişti ki, iki ay sonra genel bir patlamanın olması için yalnızca küçük bir kıvılcım gerekiyordu ki, 1921'deki Rus-Gürcü savaşı böyle bir kıvılcım oldu.

XX. Bölüm
Gürcistan ve Sovyet Rusya

1920 yılındaki Kafkasya'nın Sovyet Rusya için önemini anlatmaya kelimeler yetmez. Kafkasya, esasını ve en önemlisini Bakü petrolünün teşkil ettiği, başka yerde bulunmayan birçok hammaddenin kaynağı idi. Kasım 1920'de bu konuyu şu kelimelerle ifade eden şahıs **Stalin**'den başkası değildi:

> Yalnızca bir hammadde, yakıt ve yiyecek tedarik kaynağı olması gerçeği değil, aynı zamanda burasının Avrupa ile Asya, bilhassa Rusya ile Türkiye arasındaki konumu ve ayrıca en önemli ekonomik ve stratejik yolların (Batum-Bakü, Batum-Tebriz, Batum-Tebriz-Erzurum) mevcudiyeti, Kafkasya'yı Devrim için önemli kılmıştır.
>
> Bütün bunlar, şu anda Karadeniz'in anahtarı İstanbul'a sahip olan ve Transkafkasya vasıtasıyla doğrudan doğuya giden bir yolu elde tutmak isteyen İtilâf Devletleri tarafından hesaba katılmıştır.
>
> Sonunda kim Kafkasya'daki hâkimiyetini pekiştirecek? Kim petrolü, Asya'nın derinliklerine giden en önemli yolları kullanacak, Devrim mi yoksa İtilâf Devletleri mi? İşte bütün mesele budur.[1]

Azerbaycan ve Ermenistan'ın işgalinin tamamlanması ile Bolşevik liderlere göre Kafkasya'daki İngiliz-Fransız emperyalizminin ana enstrümanı olarak sadece Gürcistan kalmıştı. **Stalin** bununla ilgili olarak şunları yazmıştı:

---

1. Stalin, **Sochineniia**, Vol. IV, s. 408.

...İngiltere ve Fransa'nın emperyalist faaliyetlerinin asıl dayanağı durumuna gelmiş olan ve bu nedenle Sovyet Rusya ile düşmanca ilişkiler içerisine giren Gürcistan, şimdi, hayatının son günlerini yaşıyor.[2]

Bunlar, bir süredir başına bulutlar toplanmış olan Transkafkasya'nın son bağımsız cumhuriyeti için uğursuz cümlelerdi.

Rusya Gürcistan'ı Tanımayı Reddediyor

Mağlubiyetinden önce Almanya, Rusya'yı, Brest-Litovsk Antlaşması'na yardımcı bir antlaşmada, gönülsüz de olsa, Gürcistan'ın bağımsızlığına yarı-tanıma vermeye zorlamıştı. Almanya teslim olur olmaz, Rusya, ondan türetilen tüm anlaşmalarla birlikte Brest-Litovsk Antlaşması'nı geçersiz kıldı. Rusya tarafından 24 Aralık 1918'de şu hususlar ilan edildi:

Gürcistan'ın, şu anda, Rusya Sosyalist Federal Sovyet Cumhuriyeti'nin Sovyet Hükümeti tarafından bağımsız bir devlet olarak tanınmamış olduğu gerçeği nedeniyle, kendilerini Gürcü vatandaşı olarak gören herkes, Rus vatandaşı olarak kabul edilmiş ve bu cümleden olarak bunlar, Rusya Sosyalist Federal Sovyet Cumhuriyeti'nin Sovyet yönetiminin tüm kararname ve mevzuatlarına tâbidirler.[3].

Gürcistan İç Savaş'a Müdahil Olmayı Reddediyor

1920'ye kadar Rusya Gürcistan ile hiçbir şekilde ilişkiye geçmedi. Aynı yılın Ocak ayında **Chicherin**, Azerbaycan'a yapmış olduğu benzer bir teklifi Gürcü Hükümeti'ne iletti. Gürcistan, **Chicherin**'in ifadesiyle Gürcü emekçi kitlelerinin gerçek düşmanı olan **Denikin**'e karşı Rusya ile birlik olmaya davet edilmişti. Dışişleri Bakanı **Gegechkori**, Gürcistan'ın Rus iç savaşma karışmasını reddederken, Gürcü Kurucu Meclisi'nin bir oturumunda **Jordania** şunları söyledi:

Sovyet Rusya'nın bize askeri müttefiklik teklif ettiğini biliyorsunuz. Biz kesinlikle reddettik. Muhtemelen cevabımızı biliyorsunuzdur. Böyle bir birlik ne anlama geliyor? Bunun anlamı, onların yapmış olduğu gibi, Avrupa ile bağlarımızı koparmak ve gözlerimizi

2. Aynı yer, s. 410.

3. Kliuchnikov and Sabanin, **Mezhdunarodnaia politika**, Ch. III, No. 152, s. 209-210.

> Doğu'ya çevirmek zorunda kalacağımızdı ki, önümüze konulmuş olan mesele budur ve burada kararsızlık göstermek mümkün değildir... Gördüğünüz gibi, burada Gürcistan ile Rusya'nm yolları ayrılıyor. Bizim yolumuz Avrupa'ya gidiyor, Rusya'nm yolu ise Asya'ya. Düşmanlarımızın bizim emperyalistlerin tarafında olduğumuzu söyleyeceğini biliyorum. Bu nedenle, burada kati suretle şunu ifade etmek zorundayım: Batı'nm emperyalistlerini Doğu'nun fanatiklerine tercih ederim![4].

Eski Rus İmparatorluğu'nun toprakları üzerinde kurulmuş olan yeni devletlerle ilişkilerinde Sovyet Rusya, *"kim bizimle, kim bize karşı"* prensibini izlemekteydi. Bu prensibe göre tarafsızlık, maskelenmiş bir düşmanlık anlamına geliyordu. 3 Şubat 1920'de *Pravda*, **Chicherin**'in Gürcistan'a çekmiş olduğu 31 Ocak tarihli ikinci notayı yayınladı. Bu notada, Gürcistan *"burjuvazi"*nin yanında olduğu için kınanmıştır. **Jordania** Hükümeti ve **Gegechkori** karşıdevrime yardım etmekle ve Rusya'ya yapılacak bir saldırıda Gürcistan'ın üs yapılması için **Churchill** ve **Foch** ile müzakerelere girmekle suçlandılar[5].

Nisan 1920'de Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesi, Gürcistan'ın üstesinden gelmek zorunda olduğu yeni bir problem silsilesini ortaya çıkarmıştır. 27 Nisan'da Azerbaycan Hükümeti, Rusya'nm saldırdığı bilgisini Gürcistan'a ulaştırmıştı. 1922'ye kadar devam etmesi öngörülen 1919 Antlaşması'na göre, Gürcistan Azerbaycan'a yardıma gitmek durumundaydı, ancak, Kızıl Ordu Azerbaycan'ı işgal edene kadar beklemek suretiyle, vazifesini yerine getirmedi. 30 Nisan tarihli konuşmasında **Jordania**, Azerbaycanlılar bağımsızlıkları için savaştığı takdirde, Gürcistan'ın Azerbaycan'a yardım etmeye hazır olduğunu ifade etmekteydi. Ne var ki, istilacıların hiçbir dirençle karşılaşmadıkları, Bolşevik birliklerinin altı saat içinde yüz kilometre ilerledikleri aşikârdı. Sonuç olarak Başbakan, Gürcistan'a eğer saldırı vuku bulursa, bağımsızlığını müdafaa edeceğini ve zaten askeri hazırlıklara başlamış olduğunu bildirdi[6].

Azerbaycan'ın Sovyetleşmesinin bir sonucu olarak, Gürcü Bolşevikleri, tamamen, tıpkı Azerbaycan'a girmiş olduğu gibi XI. Kızıl Ordu'nun Gürcistan'a girmesine bağlı olarak, 2 Mayıs'ta bir ayaklanma plânladılar

4. **Slovo,** 16 Haziran 1920, Tiflis'ten Shafir, **Geazhdanskaia viona v Rossii i menshevitskaia Gruziia,** Moscow 1921, s. 11.

5. **Pravda,** Sayı: 23, 3 Şubat 1920, Moskova.

6. P. Gentizon, **La résurrection géorgienne**, Paris, 1921, s. 270-280.

ve bu plânlarını icra ettiler. Ne var ki, Gürcistan Azerbaycan gibi hazırlıksız ve çaresiz değildi. 1 Mayıs tarihinde Hükümet seferberlik ilan etti ve Tiflis Harp Akademisi'nin Komutanı **General Kvinitadze**'yi Başkomutanlığa getirdi[7].

Gürcü Bolşeviklerinin beklediği gibi, Kızıl Ordu Gürcistan-Azerbaycan sınırına ulaşarak, Gürcü toprakları içinde ilerlemeye başlamıştı. Ancak, Gürcü ordusu ciddi bir direnç göstererek, Kızıl Ordu'yu durdurdu ve hatta karşı taarruza bile geçti. 2 Mayıs'taki Tiflis ayaklanması başarısız olduğundan, Gürcistan kuvvetlerini dış savunmaya yoğunlaştırabilmişti. Rus Hükümeti, güya, Gürcistan ile Sovyet Azerbaycanı arasında yerel bir anlaşmazlıktan ötürü bir savaş çıkmış gibi davrandı. Bu şartlar altında Gürcistan'ın işgalinin çok pahalıya mal olacağını fark etmişler ve özellikle, Batı'da, eski Rus İmparatorluğu'nun topraklarında kurulan bir başka devletle yani Polonya'yla yeni bir savaş başlamışken, kısa bir süreliğine de olsa bu teşebbüsten vaz geçmeye karar vermişlerdi. Ordusu, istilacı gücü yalnızca durdurmakla kalmamış, aynı zamanda düşman toprakları içerisinde birkaç mil ilerlemek suretiyle, Gürcü Hükümeti bir kere daha kararlılığını ispatlamıştı[8].

İlk bakışta, küçük Gürcistan'ın bir Rus saldırısını durdurabilmesi sürpriz olarak görülebilir. Ancak bu saldırının başlatılması anındaki koşullar hatırlanmalıdır. Azerbaycan yalnızca birkaç gün evvel işgal edilmişti. Kırsal kesim ahalisi, yeni egemenlerden memnun değillerdi. İyi korunan sanayi şehri Bakü'de sükûnet hâkimdi, ancak yeni kurulmuş olan Azerbaycan Kızıl Ordusu'ndan bir birliğin isyancılara katılmasıyla merkezi Gence'de bulunan bir köylü ayaklanması başlamış ve söndürülmesi güç bir ateş gibi ülke geneline yayılmıştı. Önde gelen Gürcü Bolşeviklerden biri olan **Makharadze**, Menşevikleri bu isyanı başlatmakla suçlamıştır, ancak ifadesini destekleyecek hiçbir belge ortaya koyamamıştır. Görünüşe göre bu ayaklanma plânlı bir isyan değildi ve bir anda meydana gelmişti[9].

---

7. R. Duguet, **Moscou et la Géorgie martyre**, Paris, 1927, pp. 78-80.

8. Aynı yer, pp. 86-89.

9. Makharadze, *"Oktiabrskaia Revolutsiia i sotsialpredateli"*, **Proletarskaia Revolutsiia**, No. 10, 1922, s. 404.

7 Mayıs 1920 Antlaşması

Gürcistan-Azerbaycan sınırındaki çatışma ilerlerken, Tiflis Bolşevikleri, Gürcistan'ın bir barış antlaşması yapmak üzere **Uratadze**'yi temsilci olarak Moskova'ya göndermesinden habersiz olarak, Hükümet'i devirmek için çalışmaya devam ediyorlardı. Antlaşma, Gürcü Bolşevikleri'nin acil bir Rus müdahalesi umudunu kırarak, 7 Mayıs 1920 tarihinde imzalandı. Tiflis Bolşevikleri'ne göre, Rusya, Tiflis'e yürümek yerine Menşevik Hükümeti ile bir barış yaparak hata yapmıştı[10].

Uratadze vazifesini öyle gizli yapmıştı ki, 7 Mayıs'ta Rusya ile Gürcistan arasında bir barış antlaşması yapıldığı ilan edildiğinde, konudan haberdar olan birkaç kişinin dışında herkes şaşırdı. Müzakereler etkin bir biçimde ve gecikme olmadan yürütülmüştü.

7 Mayıs Antlaşması'nın ilk maddesi, Gürcistan'a kayıtsız şartsız bir tanınma veriyordu ve Madde 2'de Rusya, Gürcistan'ın içişlerine herhangi bir müdaheleden kaçınacağına dair söz veriyordu. Madde 3, iki ülke arasındaki sınırı tespit ediyor ve 1 Ocak 1922'ye kadar Rus-Gürcü sınırındaki tüm dağ geçitlerinin askerden arındırılmasını sağlıyordu. Madde 4 Gürcü topraklarını tarif ediyor ve komşuları ile yaptığı antlaşmalar vasıtasıyla Gürcistan'ın kazanabileceği tüm toprakların Gürcistan'a ait olduğunu, Rusya'nın kabul edeceğini ilan ediyordu.

Madde 5'te, Gürcistan, amaçları Rus Hükümeti'ni ya da Rusya'nın müttefiki olan devletlerin hükümetlerini devirmek olan, kendilerinin hakiki Rus Hükümeti ya da Rusya'nın müttefikleri olduklarını ilan eden kişi, kuruluş ve gruplara ait her türlü askeri ve deniz birimlerini silahsızlandırmaya ve bunları gözaltına almaya söz vermekteydi. Burada *"Rusya'nın müttefiki olan devletler"* ibaresi ile Azerbaycan kastedilmekte olup, birçok Azerbaycanlı lider, Bolşeviklere karşı mücadelelerini Gürcü topraklarından yeniden başlatmayı ümit ederek Tiflis'e kaçmışlardı. Şimdi bunların ümitleri yerle bir olmuştu. Dahası, Gürcistan yukarıda bahsedilen bütün askeri birlikleri, örgütleri ve grupları Rusya'ya teslim etmeye söz vermişti, böylece ne *"Beyaz"* Rusların, ne de Azerbaycanlıların Gürcistan topraklarında Sovyet karşıtı faaliyetleri teşkilâtdırmakla meşgul olma ihtimali kalmıyordu.

Buna karşılık olarak Sovyet Hükümeti, topraklarında, Gürcistan'ın veya Gürcistan'a ait herhangi bir bölgenin hükümeti olduğunu iddia

10. Makharadze, **Sovety i borba za sovetskuiu vlast v Gruzii**, s. 213.

eden hiçbir grup veya örgüte izin vermeyeceğine söz veriyordu. Ek olarak Rusya, müttefiklerinin sınırları içerisinde Gürcü karşıtı her türlü faaliyete izin vermemelerini sağlayacağına da söz verdi.

Madde 10'da, Gürcistan, gelecekte Rusya Sosyalist Federal Sovyet Cumhuriyeti ya da Komünist Parti lehine çalışacak tüm şahısları her türlü cezadan ve idarî ya da adlî kovuşturmadan muaf tutacağını garanti ediyordu. Madde 11, her iki ülkenin birbirlerinin bayrak ve amblemlerine saygı göstermesi hükmünü getiriyordu. Ticaret bağlamında, ülkeler birbirlerinin topraklarında en çok kayırılan ülke statüsünde olacak (Madde 12), yakın bir gelecekte bir ticaret antlaşmasının yapılacağı zaman belirlenecekti (Madde 13). Son madde (Madde 16), bu antlaşmanın imzalandığı an yürürlüğe gireceğini ve onaylama gerektirmeyeceğini ifade ediyordu. Antlaşma Gürcistan tarafından **Uratadz**e ve Rusya tarafından **Karakhan** tarafından imzalandı[11].

Rus-Gürcü Antlaşması, diplomatik nedenlerden dolayı, Rus-Gürcü savaşı ile ilgili olarak bu hadisenin *"Gürcistan ile Azerbaycan arasındaki bir anlaşmazlık"* olduğunu ifade eden tamamlayıcı bir ek kapsamaktaydı. Bu ek, Rusya'nın Azerbaycan ve Gürcistan sınırında askeri faaliyet plânlarından vazgeçmiş olduğu hususunu açık bir hâle getiriyordu. Tamamlayıcı ekin ilk maddesinde, bir Rus üyenin başkanlığında Gürcü ve Azerbaycanlı üyelerden oluşacak bir karma komisyonun Zakatalı mıntıkasındaki ihtilafı inceleyeceği ve bu hususta bağlayıcı bir karar alacağı ifade ediliyordu. Zakatalı meselesi çözülmeden önce, ne Gürcistan'a ne de Azerbaycan'a bu bölgeyi takviye etmelerine müsaade edilmeyecekti. Bu son hüküm, Rusya için önemli bir avantaj olacaktı, çünkü o dönemde Rusya nasıl olsa böyle bir takviye yapacak durumda değildi, oysa bu madde ile Gürcistan'ın da Azerbaycan sınırındaki askerî durumunu güçlendirmesi engellenmiş oluyordu[12].

Gizli Anlaşma

Antlaşma bir tane daha tamamlayıcı ek ihtiva ediyordu. Bu, bir süre

---

11. *Rossiiskaia Sotsialisticheskaia Federativnaia Sovetskaia Respublika i Gruzinskaia Demokraticheskaia Respublika ikh vzaimootsnoshheniia,* Moscow, 1922. Daha sonra R. S. F. S. R i G. D. R. olarak kısaltılacaktır; Kliuchnikov and Sabanin, a.g.e., Ch. III, Issue I, No. 14, s. 22-23.

12. *R. S. F. S. A. i G. D. R.*, s. 15.

için gizli tutuldu ve 1920'de Moskova'da yayınlanan metinde yer almadı[13]. Bu gizli tamamlayıcı ekte, Gürcistan Rusya'ya en büyük tavizini verdi. Bu tavizin, ona verilen kısa süre zarfında, cumhuriyet için utanç ve keder kaynağı olduğu görülecekti. Gizli tamamlayıcı ekin ilk maddesi şunları ifade etmekteydi: *"Gürcistan, bizzat, Komünist Partisi'nin serbest mevcudiyet ve faaliyet hakkını ve özellikle Komünist Partisi'nin serbest toplantı ve yayın (basın organları dahil) hakkını tanımayı vaat eder."* Buna göre hiçbir durumda, ne komünist program lehine propaganda ve ajitasyonla uğraşan özel şahıslara ne de komünizme dayalı gruplara ve teşkilatlara karşı baskıcı tedbirler alınamayacaktı[14].

Bu madde aslmda Gürcü devletinin egemenliğini kısıtlıyordu. Bütün pratik amaçlar için, Rusya'nın Gürcistan'ın içişlerine müdahale etmeyeceğini vaat ettiği Rus-Gürcü Antlaşmasının ikinci maddesini feshediyordu. Üstü kapalı olarak, şimdi, gizli tamamlayıcı ekin birinci maddesi, antlaşma ile serbestlikleri garanti altına alınmış Bolşevikler lehine Rusya'ya müdahale hakkı veriyordu. Gürcü Hükümeti'nin nasıl bir falso verdiklerini keşfetmesi uzun sürmedi. Dahası, antlaşmanın geri kalanı gibi, bu gizli tamamlayıcı ek karşılıklılık ilkesine dayanmıyordu, zira Rusya kendi Menşeviklerine bunun karşılığı olarak hiçbir ayrıcalık tanımamaktaydı. Muhtemelen Gürcistan Azerbaycan'ın düşüşünden korkuya kapıldığı için ve her ne pahasına olursa olsun bağımsızlığını Rusya'dan satın almak istediği için böyle bir maddeye imza atmış olabilirdi.

Gürcistan'ın Sovyet tarafından tanınması, Hükümet'in eski Rus İmparatorluğu'nun topraklarında kurulan devletlere karşı siyasetiyle uyum içindeydi. *Pravda*, Rus-Gürcü Antlaşması'mn her iki ülkenin de yararına olduğunu yazmıştı. Hatta Gürcü Hükümeti, Rusya-Polonya savaşıyla ilgili olarak, samimiyeti ve takınmış olduğu dürüst tavrı ile övülüyordu bile[15]. Kısa bir süre sonra İngilizler Batum'u Gürcülere geri vererek, son birliklerini de Transkafkasya'dan tahliye ettiler[16].

Haziran ayında Gürcistan ile Sovyet Azerbaycanı arasında barış tesis edildi. Mayıs ayının ikinci yarısında patlak veren Gence ayaklanması,

13. *Cf. Mirnyi dogovor mezhdu Gruziei i Rossiei*, Moskow, 1920.

14. *R. S. F. S. A. i G. D. R.*, s. 16.

15. **Pravda,** Sayı: 99, 9 Mayıs 1920.

16. Avalov, **Nezavisimost Gruzii**, s. 288-289.

ağır çatışmalardan sonra bastırılmıştı. Kızıl Ordu Gence'yi muhasara etmiş, asiler şiddetle direnmişler, Hükümet birliklerine ciddi kayıplar verdirmişlerdi. Topçu ateşiyle, müdafileri teslim olmadan evvel atılan yaklaşık 8.000 top mermisiyle, Gence sonunda küle döndü[17]. Bu ayaklanma, sadece, Sovyetleşmesinden sonra Azerbaycan'da meydana gelen isyanların en görkemlisi oldu. Ne var ki, bunların hiçbiri, ne Sovyet rejiminin varlığını tehlikeye düşürmüş, ne de hiçbirisinin Gürcistan'la herhangi bir ilişkisi olmuştu. Ancak Gence ayaklanması, işaret edildiği gibi, Gürcistan ile Sovyet Azerbaycanı arasında barışın yapılmasında etkili oldu. *"Bundan dolayı ve tabii ki Azerbaycan Sovyet Rusya'nın genel politikasını paylaştığı için, Gürcistan'la barış yaptı."*[18].

Kirov Tiflis'te

7 Mayıs Antlaşması'na göre Rusya ile Gürcistan arasında diplomatik ilişkiler kurulmuş, **Sergei Mironovich Kirov** ilk Sovyet Büyükelçisi olarak Tiflis'e atanmıştı. **Kirov** Transkafkasya'nın yabancısı değildi. 1918'de Astrakhan Cephesi'nde bulunmuş ve Mayıs 1920'de Kızıl Ordu'nun arkasından Bakü'ye girmişti. Tiflis'teki diplomatik görevi için Moskova'dan ayrılmadan önce, talimatlarını bizzat **Lenin**'den aldı. 20 Haziran tarihinde Tiflis'e gelen **Kirov**'un buradaki ilk faaliyeti, yapabildiği kadar resmi konumunun dışına çıkmak olmuştu.

> ... Büyükelçilik binasının önünde, Tblisi[19] işçilerinin huzurunda ateşli bir konuşma yaptı ve Rus emekçilerinin selâmlarını Gürcü emekçilerine iletti.[20].

Rus Dışişleri Komiserliği aşağıdaki nedenlerden dolayı Gürcistan'ı tanımıştı: Rusya'nın Karadeniz kıyısında ablukaya alınmamış bir pencereye ihtiyacı vardı, o dönemde Batum yabancı gemilere açık tek limandı. Gürcü Komünistleri'nin Gürcistan Hükümeti'nin keyfî eylemlerinden muzdarip olmamaları için korunmaları, Rusya için önemliydi. Aynı şekilde, Sovyet dış politikasının doğruluk ve tutarlılığının gözle görülür bir kanıtını Batı Avrupa'ya sunmak da önemliydi. Son olarak, *"Gürcistan*

17. Gentizon, a. g. e., s. 215.

18. Devderiani, **Ocherki istorii Komsomola Gruzii**, s. 157.

19. Tblisi, Tiflis kelimesinin Gürcüce biçimidir.

20. S. M. Kirov, **Izbrannye stat'i rechi**'deki anonim biyografik pasaj.

ile onun küçük işçi sınıfı, her hâlükârda Sovyet politikasının hedeflediği dünya devriminin kaderinde önemli bir rol oynayamazdı."[21]. Bu dört nedenin ikisi gerçekten önemliydi: Gürcistan'dan transit geçiş ve Gürcü Bolşevikleri'ne yardım etmek. **Kirov**'un tüm faaliyetleri bu iki nokta üzerinde toplanmıştı.

Menşevik Hükümeti tüm Sovyet diplomatlarını casus olarak görüyordu. Sovyet Büyükelçiliği ile temas kuran herkesten şüpheleniliyor, bazen Rus diplomatik kuryeleri bile tutuklanıyordu. Bu durumlar **Kirov**'un gazaplanmasına neden oluyor, Gürcistan Hükümeti'ne, o günlerde diplomatik yazışmalarda nadiren rastlanan, günümüzde ise gereksiz sertlik olarak değerlendirilebilen bir üslupla hakaretler içeren sıfatlarla dolu notalar yazıyordu[22].

8 Temmuz 1920 tarihinde, **Kirov**, Rus diplomatik kuryelerinin Gürcü yetkililer tarafından tutuklanmalarına karşılık olarak **Gegechkori**'ye bir protesto notası çekti. Üç farklı hadiseden bahsedilerek, böyle eylemlerin tekerrür etmemesi hususunda Gürcü Hükümeti ikaz edildi[23]. **Lenin**'e gönderdiği bir mektupta (20 Ağustos 1920) **Kirov**, Tiflis'teki meseleler hakkında **Lenin**'in öngörülerinin gerçekleşmiş olduğunu ifade ediyordu. **Kirov**, Gürcü yetkililerin Sovyet Büyükelçiliğine ve hatta Tiflis'teki Narkomvnestorg[24] temsilciliği gibi *"masum teşkilatlara"* bile *"tamamen tuhaf"* bir dikkat kesildiklerini yazıyordu. Bütün diplomatik teşebbüsler akim kaldığı için, *"Şunu bildirmek durumundayım ki, Moskova'daki Gürcü Temsilciliği'ni aynen bu duruma sokmak zorundayız..."*[25].

Rus-Gürcü İhtilâfları

Sıklıkla vuku bulan diplomatik dokunulmazlık ihlalleri üzerine gelişen misillemeler, bayrağa saygı gösterilmemesi gibi durumlar, Rus-Gürcü diplomatik ilişkilerinin ilk yılı sırasında birbirini takip eden ciddi anlaşmazlıklarla karşılaştırıldığında, çocuk oyuncağı kalır. Üzerinde anlaşmazlık olan ayrı ayrı beş önemli husus vardı:

---

21. *R. S. F. S. R. i G. D. R.*, s. 8.
22. Kirov, a. g. e., s. 52-53'de anonim biyografik pasaj.
23. *R. S. F. S. R. i G. D. R.*, s. 21-22.
24. Dış Ticaret Halk Komiserliği için kullanılan birleşik Rusça kelime.
25. Kirov, a. g. e., s. 148-150.

1- Gürcistan'ın Wrangel ile ilişkileri,

2- Batum meselesi,

3- Rus trenlerinin Ermenistan'a transit geçişi,

4- Gürcü Komünist Partisi'nin hakları,

5- Sınır ihtilafları.

Rusya Gürcistan'ı huzur içinde bırakmayı düşünmüş olsaydı, söz konusu meselelerin hiç birisi aslında büyük önem arz etmezken, bu durumda yani Rusya'nın Gürcistan'ı rahat bırakmama durumunda bir anda savaş nedeni olarak sayılabilirdi.

26 Haziran tarihinde **Kirov, Gegechkori**'ye bir nota gönderdi. Notada **D. V. Vacheishvili** adlı birisinin Sivastopol'a giderek, müzakere yapmak için **Wrangel** ile bir araya geldiğini, bu faaliyetin de Rusya'nın çıkarlarına karşı yönelmiş bir hareketten başka bir şekilde yorumlanamayacağını ifade ediyordu. **Gegechkori** verdiği cevapta, **Vacheishvili**'nin vazifesinin hiçbir siyasi öneme sahip olmadığını, yalnızca Gürcistan için buğday ve yulaf satın almak için yapılmış bir görüşme olduğunu söylüyordu. Kırım'dan döner dönmez bizzat **Vacheishvili**, *Slovo* (Kelime) Gazetesi'nin bir muhabiri ile röportaj yaptı. Bu röportajda, Gürcistan ile General **Wrangel** kuvvetleri arasında herhangi bir politik ilişkinin kurulduğunu inkâr ederek, görevinin tamamen ekonomik olduğunu iddia ediyordu. **Wrangel** ile ekonomik münasebetlere bile karşı olanları işaret ederek, **Vacheishvili** şunları söylemişti:

> Komünizmin lideri Lenin'in sözleri ile cevap vermeme izin verin. O, herhangi bir burjuva devletle ekonomik bağların kurulabileceğini söylemiştir.[26].

Ekim 1920'de, Kızıl Ordu'ya mağlup olmuş **General Fostikov**'un komutası altındaki beş bin Sovyet karşıtı Kozak, Gürcistan'a geçti ve burada enterne edildiler. Gürcü Hükümeti olay hakkında Tiflis'teki Sovyet temsilcilerine bilgi verdi. Ayın on yedisinde vaziyeti incelemek üzere kurulmuş olan bir Rus-Gürcü karma komisyonu Sukhum'a gitmek üzere yola çıktı, ancak aynı günün akşamında **Wrangel**'e ait savaş gemilerinden birisi olan Almaz, Gürcü sahillerine yaklaştı ve enterne edilen Kozakların serbest bırakılarak, şimdi **Wrangel**'in komutanlığını yaptığı Gönüllü Ordu'nun kalıntılarına katılmak üzere Kırım'a gitmelerine izin

---

26. *R. S. F. S. R. i G. D. R.* s. 28-29; **Slovo**, Sayı: 152, 8 Temmuz 1920, Tiflis.

verilmesini talep etti. Gürcistan bu talebi yerine getirmeyi reddetti. Bunun üzerine, kruvazör karaya bir müfreze çıkardı. Bu birlik altmış beş kişilik Gürcü muhafız birliğinden birkaç kişiyi öldürerek, geri kalanların silahlarını ele geçirerek, bölgeyi talan etti, enterne edilmiş Kozaklar'ı kurtardı ve daha sonra tekrar denize açıldı[27].

Sovyet Hükümeti olayın Gürcülerin anlattığı şekilde gerçekleşmiş olduğuna inanmıyordu. Ellerinde, güya *"General N."* adlı bir şahsın Kozakların Kırım'a gitmek üzere gemiye binmelerine izin verilmesi hususunda Gürcü birliklerine emir verdiğini gösteren bir belgenin olduğunu iddia ederek, Menşevikleri suç ortaklığı ile itham ettiler[28]. General **N.**'nin kim olduğu hiçbir zaman öğrenilemedi ve bu dokümanın kendisi de şüpheli idi. Ne var ki, Sovyetler'in Gürcistan'daki yeni Tam Yetkili Temsilcisi olan **Sheinman**, bu durumu istismar etmekten geri kalmadı.

1920 sonbaharında **Wrangel** mağlup edildi. *"Generaller hareketi"* şerefsiz bir şekilde sona ermişti. Sovyet Rusya'nın tehdidini unutan Menşevikler, kendi zaferleriymiş gibi O'nun mağlubiyetini kutladılar. Gürcü Sosyal Demokrat Partisi'nin yayın organı Ertoba, **Wrangel**'in çöküşünün kendilerini neşe ve coşkuya gark ettiğini yazdı[29]. **Wrangel**'e ait birkaç gemi, Gürcü limanlarında sığınak aramaktaydı. Sovyet elçisi **Sheinman**, **Chicherin**'e bunların Batum ve Poti'ye gelişlerini haber vererek, bu gemilerin Rus malı gibi göründüğünü, ancak, Gürcü Hükümeti'nin bu gemilerin yabancı müşterilere uyduruk satışma göz yummakta olduğunu bildirdi[30].

4 Aralıkta **Sheinman**, **Wrangel** gemileri meselesini Gürcü Dışişleri Bakan Yardımcısı **Sabakhtarashvili** ile tartıştı. Şu karara vardılar:

> 15 Kasım 1920 tarihinde Gürcü limanlarında bulunan ya da bu tarihten sonra gelecek olan, Sovyet Rusya'nın limanlarından birisine kayıtlı, eski veya yeni Rus bayrağı asmış ve milliyetlerini ispat eden belgelere sahip olan bütün gemiler, Gürcistan'daki Sovyet temsilcisine devredilecektir.

Sabakhtarashvili, yazılı olarak, bu meselenin nihai olarak çözümüne kadar Gürcistan'ın limanlarında bulunan bu durumdaki tüm gemileri

27. Aynı yer, s. 37-38.

28. Aynı yer, s. 39-40.

29. **Slovo,** Sayı: 265, 20 Kasım 1920, Tiflis.

30. *R. S. F. S. R. i G. D. R.*, s. 65-66.

tutacağına söz verdi[31].

Haftalar geçmiş, ancak **Wrangel**'in gemileri Rusya'ya devredilmemişti. Gürcistan, Rus vatandaşlarından başkalarına ait olan gemilerin teslim edilmeyeceğini ifade ederek, gemilerin devri hususundaki ilk vaadini kısıtladı. Bu hadise **Sheinman**'ın küfürlerle dolu bir seri nota çekmesine sebep oldu. Sonunda Rus gemileri meselesini çözen bir anlaşma imzalandı. Bu, aslında, 4 Aralık anlaşmasına benziyordu. Böylece **Sheinman**'ın bütün o küfürlerinin gereksiz olduğu kanıtlanmış oldu. Bunlar, sadece, Rus-Gürcü ilişkilerinin ayırt edici özelliği olan gerilimin şiddetlenmesine yardımcı oluyordu[32].

Batum meselesi, iki ülke arasında başka bir anlaşmazlık kaynağı idi. 31 Ekim 1920 tarihinde, **Sheinman**, işitmiş olduğu Gürcü Hükümeti'nin niyetinin Batum'u İngilizlere kiralamak olduğuna dair dedikodularla ilgili olarak **Gegechkori**'ye bir mektup yazdı. Sovyet Hükümeti, Gürcü Hükümeti'nin *"Asırlardır kendi mülkiyetinde olduğunu addettiği ve Rus Sosyalist Federal Sovyet Cumhuriyeti gibi devletler tarafından tanınmış bu toprak parçalarını satabileceğine ya da kiralayabileceğine"* inanamamaktaydı; *"Sovyet Hükümeti böyle bir kiralamayı, Gürcülerin İtilâf Devletleri'nin emperyalist güçleri önünde teslim olması ve Gürcistan'ın kendi devlet egemenliğini müdafaa edememesinden başka bir şekilde değerlendiremezdi"*. Rus temsilcisi şunları ekledi:

> Kesin olarak belirtmeliyim ki, ne biçim altında gerçekleşirse gerçekleşsin Batum'un İngilizler tarafından işgal edilmesi, Rusya ile Gürcistan arasındaki 7 Mayıs Antlaşması'nın çirkin bir ihlali olarak kabul edilecektir ve böyle bir olay, hoşnutlukla kurulan Rusya ile Gürcistan arasındaki dostane ilişkileri bozabilir...[33].

Sheinman Gürcü Hükümeti'nden, kendisine iletilen dedikoduların doğru olup olmadığı ve Batum'u İngilizler zorla işgal etmeye kalkarlarsa, Gürcü Hükümeti'nin ne yapacağı hususlarında bilgi istedi[34].

4 Kasım'da **Gegechkori**, Sovyet temsilcisine Gürcistan'ın Batum'u kiralamaya niyetinin olmadığı hususunda garanti verdi, ancak Sovyet Hükümeti tatmin olmamıştı ve protestolara devam ettiler. Hatta **Chicherin**

---

31. Aynı yer, s. 66-67.
32. Aynı yer, s. 77
33. Aynı yer, s. 50-51.
34. Aynı yer.

Büyük Britanya Dışişleri Bakanlığı'na bir nota göndererek, Batum'un İngilizler tarafından işgal edilmesini engellemek ve *"Müttefikler'in Kafkasya'da yeni bir cephe açmalarını ve böylece Rusya'yı yeni bir savaşın içine çekmelerini önlemek"* için Rusya'nın her şeyi yapacağı hususunda İngilizleri uyardı[35].

Sovyet Hükümeti Batum hakkındaki dedikodulara öylesine önem veriyordu ki, Dışişleri Halk Komiserliği, Fransa ve İngiltere'nin işçilerine, onlara emperyalistlerin kendi askeri kuvvetleriyle Batum'u işgal etmeyi plânladıklarını söyleyen bir bildiri yayınladı. Sovyetler, Rusya onların arasında arabuluculuk teklif etmişken, emperyalistlerin şu anda Gürcistan ve Ermenistan'ı ezmek hususunda Türkiye'nin emelleri ile ilgili olarak söylentiler yaydıklarını açıkladılar. Batum'un İngilizler tarafından işgali, Rusya'ya karşı yeni bir üs teşkil edecekti. Batı Avrupa'nın işçileri, bu *"emperyalist emeli"* durdurmaya çağrılmaktaydı[36]. İngilizler Batum'a gelmediler ve bütün bu ihtilafın kâğıt, çaba ve duygu israfı olduğu ortaya çıktı.

1920 Aralık başlarında Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesinden sonra, Gürcistan'ın bu ülke ile ilişkileri, tabii ki, Rusya ve Azerbaycan'ın da karıştığı bir dizi problem ve anlaşmazlık arz etmekteydi. 14 Kasım gibi erken bir dönemde, bir tarafta Rusya ve Azerbaycan ve diğer tarafta Gürcistan olmak üzere, taraflar arasında bir ticaret ve transit geçiş anlaşması imzalanmıştı. Bu anlaşmaya göre, Gürcistan Azerbaycan'dan ayda on altı bin ton petrol almakta ve Azerbaycan'a her ay yirmi bin tuğla ve seksen ton kil satmaktaydı. Dahası Gürcistan; Rusya, Sovyet Azerbaycan'ı ve Ermenistan'a giden malların topraklarından transit olarak geçişlerine izin vermeyi taahhüt etmişti[37].

1920 Türk-Ermeni savaşının ve Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesinin sonuçlarından biri, birkaç yıldır devam eden savaş ve devrim yüzünden ekonomisi tamamen bozulmuş bu ülkeyi kasıp kavuran kıtlık oldu. 6 Aralık'ta **Sheinman Gegechkori**'ye bir mektup yazarak, Rusya'nın kıtlığı hafifletmeye yardım etmek istediğini bildirdi: *"Hükümetim, Ermeni Halkı'nın acı çekmesine pasif bir seyirci kalamaz..."*. Rus Hükümeti yiyecek gönderdi ve bunun Gürcü demiryolları vasıtasıyla

35. Aynı yer, s. 52-53; **Slovo,** Sayı: 264, 19 Kasım 1920, Tiflis.

36. Kliuchnikov and Sabanin, **Mezhdunarodnaia politika**, Part III, No. 39, s. 72-73.

37. *R. S. F. S. R. i G. D. R.*, s. 42-49.

Ermenistan'a serbest bir şekilde transit geçişine izin verilmesini, Gürcü Hükümeti'nden istedi[38].

Gürcü Hükümeti, demiryollarını kapatan çığları, demiryollarının kötü vaziyetini vs. bahane ederek işi ağırdan alıyordu. Rusya buna tüm petrol nakliyatını durdurarak cevap verdi. Gürcü Hükümeti, aralarında yalnızca Erivan'a trenlerin geçişine izin verme hususunda gösterdiği başarısızlığın yer almadığı, aynı zamanda komünistlere yapılan zulümlerin ve **Wrangel**'e ait gemilerin Rusya'ya devredilmesinde gösterilen başarısızlığın da listelendiği değişik suçlamalarla itham edildi[39]. Rusya ayrıca, Gürcistan'ın Rusya ve Azerbaycan'a giden malları dondurması ile ilgili olarak, birkaç Gürcü lokomotif ve trenine de el koydu[40].

Gürcistan, Ermeni Halkı'nın çektiği acıları artırmasından dolayı Ermenistan'a abluka uygulamakla suçlandığı için, Gürcistan Demiryolu İşçileri Kongresi, Ermenistan ve Azerbaycan işçilerine bir bildiri gönderdi. Bu bildiride, düşmanların iftiralarının aksine, Gürcistan'ı idare edenlerin, bilimsel Sosyalizm'in öğretilerine göre, burjuva değil, ancak proletarya olduğu ilan ediliyordu. Gürcistan Ermenistan'ı açlıktan öldürmek istemiyordu ve Ermenistan'a giden hiçbir treni alıkoymamıştı. Gürcü işçileri, Ermeni ve Azerbaycan işçilerine uluslararası proletarya dayanışmasını muhafaza etmeleri çağrısında bulundular. Bildiride, Gürcü işçilerinin Gürcistan'ın asla ne Rusya, Ermenistan veya Azerbaycan'a yapılacak saldırılar için üs olarak kullanılmasına ne de hiç kimsenin bu ülkelerin topraklarını işgal etmesine izin vermeyecekleri vurgulanmaktaydı[41].

Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesinden önceki Ermeni-Türk savaşı sırasında, Gürcistan, 1918 Ermeni-Gürcü savaşının bir sonucu Müttefikler tarafından tarafsız bölge ilan edilmiş olan Borçalı mıntıkasının bir kısmını işgal etmişti. Sovyet Ermenistanı da Borçalı'yı topraklarına katmak hususunda Taşnak Ermenistanı kadar istekliydi. Ermenistan'ın Dışişleri Komiseri **Bekzadian, Gegechkori**'ye bir mektup yazarak tarafsız bir bölgenin Gürcüler tarafından işgalinin kabul edilemez olduğunu bildirdi

38. Aynı yer, s. 69-70.

39. Aynı yer, s. 73-74.

40. **Borba**, Sayı: 14 (869), 21 Ocak 1921, Tiflis.

41. **Gruzia**, Sayı: II, 18 Ocak 1921, Tiflis.

ve bu anlaşmazlığın hızlı bir şekilde çözülmesini istedi[42].

3 Ocak'ta Dışişleri Bakan Yardımcısı, **Sabakhtarashvili, Bekzadian**'a cevabî bir mektup yazarak, O'ndan ihtilaflı bölgeler üzerinde müzakere yapmak için temsilcilerini Tiflis'e göndermesini istedi. **Sabakhtarashvili**, ilke olarak, Ermenistan'ın bunun gibi müzakerelere katılması için Rusya'nın da davet edilmesi hususundaki teklifini kabul etti, ancak Rusya'nın katılma biçimine bizzat Gürcistan ve Ermenistan karar vermesi gerektiğine işaret etti[43]. Rus Hükümeti, temsilcilerinin Ermeni ve Gürcülerle eşit statüye sahip olmaları konusunda ısrarcıydı. Gürcüler ise, tam tersine, Rus katılımının esasına kendileri ile Ermenilerin karar vermesi gerektiğini düşünmekteydiler. 23 Ocak 1921 tarihli notasında **Gegechkori**, Rus Hükümeti'nin Ermenistan'ın uluslararası statüsüne bir açıklık getirmesi gerektiğini ifade etti. Eğer Ermenistan, Rusya tarafından Rusya Sosyalist Federal Sovyet Cumhuriyeti'nin bir parçası kabul ediliyorsa, Gürcistan tam katılımcı olmak konusunda Rus talebini kabul edecekti. Eğer, bununla beraber, Sovyet Hükümeti, Ermenistan'ı bağımsız bir devlet olarak kabul etmişse, meselenin tamamı, karşılıklı bir biçimde, Ermenistan ile Gürcistan arasında çözüme kavuşturulmalıydı[44].

Borçalı üzerindeki ihtilafa hiçbir çözüm bulunamadı. Şubat 1921'de, bu mıntıka Rus-Gürcü savaşını başlatan bir ayaklanmaya sahne oldu.

Rusya ile Gürcistan arasında imzalanan antlaşmaya göre, Menşevik Hükümeti, daha önce hapse attığı bütün komünistleri serbest bıraktı ve komünist yayınlara, toplantılara ve gösterilere izin verdi. Bu ayrıcalıklı konumlarından dolayı avantajlı hâle gelen Bolşevikler, Menşevikleri devirmeyi ve Gürcistan'da bir Sovyet rejimi kurmayı amaçlayan çalışmalarına kaldıkları yerden devam ettiler. Hükümet, bir partiyi yabancı yardımla devrim hazırlığı yapmak konusunda serbest bırakacak bir duruma kesinlikle müsamaha gösteremezdi. Komünistler, yasal bir parti maskesi altında yıkıcı faaliyetlerde bulunmakla itham edilerek, yeni tutuklamalar yapıldı.

---

42. **Gruzia,** Sayı: I, 1 Ocak 1921, Tiflis.

43. **Borba,** Sayı: 5 (860), 7 Ocak 1921, Tiflis. Borba ile R. S. F. S. R. i G. D. R'de yayınlanan Gegechkori'nin çektiği nota metni arasında hafif bir tutarsızlık vardır. Bir kural olarak, resmi yayınlar daha güvenilir olacağından, burada *R. S. F. S. R. i G. D. R*'de verilen tarihi kabul ediyoruz.

44. *R. S. F. S. R. i G. D. R.*, s. 92.

29 Haziran 1920 tarihinde, **Kirov** Gürcü Hükümeti'ne bir protesto notası çekerek, tutuklama olaylarından bahsetti ve birçok komünistin de hiçbir zaman serbest bırakılmamış olduğunu ifade etti.

> Bütün bunlar, beni, yukarıda bahsedilen olaylarda Rusya ile Gürcistan arasındaki Özel Tamamlayıcı Gizli Antlaşma'nın 1. Maddesi'nin ihlalinden başka bir şey görmeyen Hükümetim adına ısrarcı protestomu Hükümetinize bildirmenizi rica etmek zorunda bırakmıştır.
>
> Dahası, tarafımdan bahsedilen olaylar durdurulamazsa, Hükümetimin Rusya Sosyalist Federal Sovyet Cumhuriyeti topraklarındaki Gürcü vatandaşlarına misilleme yapmaktan başka bir seçeneğinin kalmayacağını da bildirmek durumundayım.[45].

Gegechkori ise verdiği cevapta, 7 Mayıs Gizli Antlaşması'nın Hükümeti devirmek için birtakım organizasyonların kurulması, halkın silahlı bir ayaklanmaya tahrik edilmesi vb. hareketlere izin vermek şeklinde yorumlanamayacağını bildirdi. Tutuklanan komünistlerin devlete karşı suç işledikleri hususunda ısrarcı oldu:

> ...Gürcü Komünist Partisi'nin üyeleri, yasal faaliyetlerinin yanı sıra, askeri birliklerin arasında, Halkın Muhafızları saflarında yurt dışından sağladıkları büyük meblağlar tutan parayı harcamak suretiyle ve ülkedeki mevcut düzeni devirmeyi amaçlayarak, etkin propaganda ile meşgul olmuşlardır.[46].

Gürcü Komünist Partisi tek başına ciddi bir tehlike oluşturacak kadar yeterli güce sahip değildi, ancak bu partinin Sovyet Rusya ile bağlantısı Hükümet'in yerli Bolşeviklerin her hareketinden korkması için yeterliydi. **Lenin**'e yazdığı bir mektupta **Kirov** şunları yazmıştır:

> Tutuklu komünistleri serbest bırakan ve diğerlerine kendilerini tanıtma fırsatı veren iyi organize olmuş Gürcü Menşevikleri, derhal Komünist Parti'yi yoğun bir baskı altına aldı."

Kirov, şimdi, bu partinin aşırı derecede zorlu bir süreçten geçmekte olduğunu ifade ederek sözlerine devam ediyordu. Birçok komünist ya hapse atılırken ya da sürgün edilirken, Komünist Partisi'nin gazeteleri kapatılmış, komünistlerle irtibatlı bazı kuruluşlar tamamen tasfiye edilmişti[47].

---

45. Aynı yer, s. 17.

46. Aynı yer, s. 18-19.

47. Kirov, a. g. e., s. 149.

Gürcü komünistleri meselesi, doğası gereği, çözümsüzdü. Menşevikler, serbest bir şekilde bunların eğitim vermelerine, plânlar kurmalarına ve zorla Hükümet'i devirmek için hazırlık yapmalarına izin veremezdi. Ancak 7 Mayıs Antlaşması'nda, komünistlere serbestçe faaliyet yapma sözü verilmişti, buna göre Rusya Gürcü Bolşevikleri'nin neyi yapmaları ya da neyi yapmamaları gerektiği hususunda bizzat karar verecekti. Hâl böyle olunca Gürcistan Hükümeti bir yol ayrımı ile karşı karşıya kaldı. Ya komünistlere Hükümet'i devirmeleri için izin verecekti ya da Rusya ile yapılan antlaşmayı bozmakla itham edilme riskine karşın bunların yasal olmayan falliyetlerini sindirecekti. Menşevikler ikinci alternatifi seçtiler. Bunun üzerine Gürcü Komünistleri meselesi üzerindeki ihtilaf, Rus-Gürcü ilişkilerinin kalıcı bir özelliği haline geldi.

Gürcistan ve Sovyet Azerbaycanı arasındaki anlaşmazlıklar da Gürcistan ile Rusya ilişkilerini karakterize eden uzun ihtilaf ve münakaşa listesine ilave edilmelidir. Aralık 1920 sonlarına doğru, Gürcü Hükümeti, Kızıl Ordu'nun Gürcü sınırına çok da uzak olmayan Zakatalı mıntıkasına yığınak yaptığı, böylece barış antlaşmasının özel hükümlerini ihlal ettiği bilgisini aldı. Gürcü Hükümeti, Azerbaycan Dışişleri Halk Komiseri **Mirza Davud Hüseyinov**'a bir nota göndererek,ondan bir açıklama istedi. Bu notada Sovyet yetkililer tarafından Zakatalı mıntıkasının halkına kötü muamele yapılmaması hususunda, ayrıca **Hüseyinov**'un dikkati de çekilmişti.

Hüseyinov bu notaya şöyle cevap verdi:

> Bahsetmiş olduğunuz bu mıntıkadaki silahlı askeri birlikler hiçbir şekilde harekete geçirilmemiş ya da takviye edilmemiştir. Tam tersine şu anda burada bulundurma hakkımızdan bile daha az sayıda askeri birlik mevcuttur.

Azerbaycan notasında, ayrıca, *"yabancı güçlerin müdafaasına gereksinim duymayan"* Zakatalı mıntıkasındaki ahalinin iyiliği konusunda Gürcü Hükümeti'nin *"vesvesesi"* şiddetle protesto edilerek reddediliyordu[48].

12 Ocak 1921'de, **Sabakhtarashvili, Hüseyinov**'a yazdığı mektubunda, Zakatalı'daki Kızıl Ordu mevcudiyeti ile ilgili bilginin doğrulanmış olduğunu belirtti. Bu askeri unsurlar, XI. Ordu'nun XX. Fırkası'na mensup birlikler olarak açıklandı. Azerbaycan ahalisi ile ilgili olarak

48. *R. S. F. S. R. i G. D. R.*, s. 59.

Gürcistan'ın vesveseleri hususunda da **Sabakhtarashvili**, Zakatalı'nın ihtilaflı bir bölge olduğuna, buranın hangi ülkenin mülkiyetinde kalacağına dair konunun ileride yapılacak bir anlaşma ile tespit edileceğine ve bu nedenle Gürcistan'ın burada yaşayan insanların mutluluklarıyla ilgilenme hakkının olduğuna dikkat çekti[49].

Bu anlaşmazlığın ortasında Tiflis'teki Rus Temsilci'den bir nota geldi. Buna göre, **Wrangel**'e ait gemilerin iade edilmesi, Gürcü Bolşeviklerin serbest bırakılması, malların serbest bir şekilde Ermenistan'a transit geçişine izin verilmesi, Sovyet karşıtı faaliyetlerin durdurulması, Ermeni-Gürcü müzakerelerine Rus katılımına razı olunması, dondurulmuş Rus sermayesinin serbest bırakılması vs. istenmekteydi. Bu, aslında, sanki Rusya 7 Mayıs 1920'den beri Gürcistan ile olan ilişkilerine dair tüm bir geçmişi gözden geçiriyormuş gibi, önceki bütün Rus taleplerinin bir özeti idi[50].

23 Ocak'ta **Gegechkori**, **Sheinman**'a gönderdiği mektupta, gemilerin çoktan Rusya'ya iletilmiş olduğunu yazdı. Komünistlerle ilgili olarak, Gürcistan yabancı Bolşevikleri serbest bırakmak ve sınır dışı etmek hususlarında istekliydi, ancak II. Komintern Kongresi'nin kararına göre hareket etmiş olan kendi vatandaşlarına aynısını yapamazdı. Bu kararda şu hususlar ilan edilmişti:

> Burjuvanın ya da karşıdevrimci Sosyal Demokrasi'nin hâlâ iktidarda olduğu ülkelerde komünist partileri, plânlı bir şekilde, yasal faaliyetlerle beraber illegal olarak da birlik oluşturmayı öğrenmeli ve yasal faaliyetler daima illegal partilerin kontrolü altında olmalıdır.

Gegechkori, Gürcü komünistlerinin bu direktif doğrultusunda hareket ettiklerini ve birisi yeraltında olmak üzere iki paralel örgüt teşkilâtlandırdıklarını iddia etti[51].

Diğer tartışmalı meselelerle ilgili olarak, **Gegechkori**, Gürcistan'ın trenlerin Erivan'a geçişine izin vermek hususunda istekli olduğunu ancak, Gürcistan'a ait bazı vasıtalara (tren vagonu ve lokomotifler) Azerbaycan'da el konulmuş olması sebebiyle, Gürcistan'daki Rus mülkleri üzerindeki yasağı kaldırmayı reddettiğini belirtti[52]. Böylece iki ülke

---

49. **Borba**, Sayı: 9 (864), 14 Ocak 1921, Tiflis.

50. *R. S. F. S. R. i G. D. R.*, s. 86-88.

51. Aynı yer, s. 88-90.

52. Aynı yer, s. 90-92.

arasındaki birçok anlaşmazlık çözümsüz kaldı.

Son Sovyet notasının üslubundan, Rusya'nın kendisini diplomasiye hapsetmeyeceği hissediliyordu. Yakında kuvvete başvurulacaktı. 26 Ocak tarihinde Rusya, Gürcü Ordusu'nu sınırın karşı tarafında bulunan Sovyet askerlerine ateş açmakla suçladı. Rusya, XI. Ordu tarafından toplanan bilgiye göre *"Gürcü Demokratik Cumhuriyeti Hükümet birliklerinin Rus Kızıl Ordusu'na karşı silahlı bir saldırıda bulunduğu hususunda şüphe kalmadığını"* iddia ediyordu[53].

Gegechkori suçlamayı reddetti. Olayı incelemek üzere karma bir komisyonun kurulmasını teklif ederek, inceleme sonucunda olayla ilgisi bulunan tüm Gürcülerin şiddetle cezalandırılacağını vaat etti, ancak buna karşılık olarak Rusya'dan da, eğer bu olay sadece bir söylentiden ibaretse, bu söylentiyi yayanları cezalandırmasını istedi. Rusya bu teklifi kabul etti ve bir inceleme komisyonu kuruldu[54].

Bölgedeki şartların dikkatli bir şekilde irdelenmesi ile ateş açma hadisesinin gerçekten de meydana geldiği ortaya çıktı, ancak, olayda her iki taraf da suçlu idi ve hadise bir yanlış anlama neticesinde meydana gelmişti. Bunun gibi olayların tekerrür etmesini önlemek için Komisyon aşağıdaki kararları aldı:

1- Sınırın her iki tarafında, on kilometrelik bir mesafe içinde atış talimi yapılması yasaklanacak.

2- Bunun gibi olayların tekerrürü hâlinde, suçlu tarafı tespit etmek için acil önlemler alınacak.

3- Gelecekte, bütün suç, askeri harekatı başlatan tarafa yüklenecektir.[55]

Bu anlaşmaya 6 Şubat 1921'de varıldı, ancak sonuçları başarısız oldu. Çünkü bundan hemen hemen bir hafta sonra Azerbaycan'da yığınak yapmış olan Kızıl Ordu, birkaç yönden saldırıya geçti ve savaş başladı.

Kara bulutlar başına toplanmışken, Gürcü Hükümeti hergün meydana gelen önemsiz meselelerle meşgul olmaya devam ediyordu. Menşevikler tarafından en tehlikeli düşman olarak görülen Milliyetçi Türkiye, bir temsilcisini Tiflis'e göndermek suretiyle barış teklifinde bulundu. Türk

53. Aynı yer, s. 60.

54. Aynı yer, s. 60-61.

55. Aynı yer, s. 62.

temsilcisi **Kâzım Bey**, Ankara Hükümeti'nin komşu olarak güçlü bir Gürcistan'ı görmek istediğini bildirdi[56]. Bununla beraber, Gürcistan'la resmi ilişkileri tesis etmeden önce Türkler, Rusya ile Gürcistan arasında yaklaşan bir savaş ile ilgili dedikoduların doğru olup olmadığını Rusya'dan sordular[57]. Görünüşe göre **Chicherin** şu anda hiçbir savaşın düşünülmediği hususunda Türklere güvence vermişti ki, bundan hemen sonra bir Türk Büyükelçisi Tiflis'e geldi.

Gürcü bağımsızlığının fikir babası olan Almanya, Ocak 1921'de Gürcistan'la yeniden ilişki kurdu, Gürcistan'ı de jure olarak tanıdı ve Tiflis'e bir büyükelçi gönderdi. Bu büyükelçinin Tiflis'e gelişi, yalnızca Menşeviklerin kadim dostu **Karl Kautsky**'nin ziyareti sırasında yapılan karşılamadaki nümayişler ile kıyaslanabilecek, büyük bir coşkuya sebep oldu. Alman Büyükelçisi **Ulrich Raush** ile **Jordania** karşılıklı olarak birbirlerine iltifatlarda bulundular ve **Jordania**, Almanya'nın her daim Gürcistan'a vermiş olduğu moral destek için Büyükelçi'ye teşekkür etti[58].

27 Ocak'ta Gürcistan, Paris'te yapılan bir Müttefik konferansı tarafından de jure olarak tanındı. O sırada Fransa'da bulunan **Gegechkori** bu haberi Tiflis'e bildirdi. Hatta bu hikâye gazetelerde yayınlanmazdan önce bile, caddeleri dolduran kalabalıklar bir anda gelişen coşkulu nümayişler yapıyordu. Savaş Bakanı **Chichkinadze**, orduyu kutladı; her yere bayraklar asıldı[59].

İşgâl Arifesinde

7 Şubat'ta de jure tanınmayı kutlamak üzere Dışişleri Bakanlığı'nda bir ziyafet verildi. **Jordania** bir konuşma yaptı ve Almanya, Fransa, İtalya, Türkiye, Polonya ve Rusya'nın diplomatlarının her biri birkaç kelimelik konuşmalar yaptılar. En son konuşmayı yapan Rus Büyükelçiliğinin sekreterlerinden birisi olan **Kavtaradze** (**Sheinman** uzak durmuştu), **Jordania**'ya hitaben şunları söyledi:

> Yoldaş Noi! Fikirlerimizi aynı kaynaktan aldığımız için size hitap ediyorum. Geçmişte benim öğretmenim olduğunuz için size hitap

56. **Slovo,** Sayı: 266, 21 Kasım 1920, Tiflis.

57. **Borba**, Sayı: 4 (859), 6 Ocak 1921, Tiflis.

58. **Borba**, Sayı: 7 (862), 12 Ocak 1921, Tiflis.

59. **Gruzia,** Sayı: 26, 4 Şubat 1921, Tiflis.

ediyorum. Bu, devrimci gençliğimi aralarında geçirdiğim Gürcü emekçi halkının lisanı olduğu için Gürcistan'da size hitap ediyorum.

Yoldaş Noi, konuşmanızda Rusya'dan tarihî ve coğrafik bir komşu olarak bahsettiniz. Bence burada daha önemli bir an'a, yani ideolojik bir an'a dikkat edilmelidir. Rusya, orada emekçi kitlelerin uzun bir süre önce Sosyalist bir rejimi kurmaya başlamış oldukları Sosyalist bir cumhuriyettir ve nihai hedefi sosyalizm olan bir sosyalist olarak sizin için, Gürcistan ve Rusya arasında, tarihî ve coğrafik bağlardan daha önemli bağlar olmalıdır.

Kadehimi kaldırmama ve içtenlikle Gürcü emekçi halkının ve şu andaki liderleri olan sizin sağlığınıza içmeme izin veriniz.[60]

Ertesi gün **Sheinman** *Slovo* gazetesinin bir muhabirine Rusya'nın Gürcistan'ın de jure olarak tanınmasından memnun olduğunu söyledi. Şimdi, Gürcistan'ın ayaklarının altındaki zemini çok daha pekişmiş olarak hissedeceğini ve Rusya ile ilişkilerini iyileştireceğini ümit ettiğini ifade etti. Ülkesi Gürcü Cumhuriyeti ile barış içerisinde ve dostça yaşamak istiyordu[61].

Bu sözler söylenirken, Rus XI. Ordusu Gürcistan'a kapsamlı bir taarruza hazırlanmaktaydı.

60. **Borba**, Sayı: 34 (889), 13 Şubat 1921, Tiflis.

61. **Slovo**, Sayı: 31, 10 Şubat 1921, Tiflis.

XXI. Bölüm
Gürcistan'ın İşgali

Gürcistan Komünist Partisi

1920'nin başlarında Gürcü komünistleri, ülkelerinin Menşevik Hükümeti'nin uzun ömürlü olmayacağından emindiler. Kızıl Ordu, Beyaz Ordu kuvvetlerine yıkıcı darbeler vurmuştu ve Tiflis Bolşeviklerine göre Gürcistan sınırında durmayacakları hususunda hiçbir şüphe yoktu. 19 Mart'ta Tiflis'teki bir komünist toplantısında benimsenen karar, Sovyet birliklerine şu şekilde hitap etmekteydi:

> Siz, yoldaşlar, nihayet Denikin'in karşıdevrimci çetelerini yerle bir ettiğiniz ve Gürcistan sınırlarına ulaştığınız zaman, bizim Sosyal-Hainlerin, Gürcistan Menşeviklerinin hükümetinin boyunduruğundan kurtulmamız için bize de yardım edin.[1]

Kızıl Ordu Nisan 1920'de Azerbaycan'ı istila ettiği zaman, Gürcü Bolşevikleri daha uzun süre tereddüt içerisinde kalmadılar. 3 Mayıs tarihinde bir darbe sahnelediler. Onlara göre, *"Menşeviklere karşı mücadelelerinde, Gürcistan'ın köylü ve işçilerine yardım etmek konusunda Kızıl Ordu'ya bazı bahaneler sunmak gerekliydi"*[2]. Bir ayaklanma böyle bir bahaneyi verecekti.

Komünist isyanın bastırılması ile neticelenen 3 Mayıs olayları, bir

---

1. *Gürcistan SSC NKVD arşivleri*, Fon II, Dosya 2624, s. 31'den Khachapuridze, **Bolsheviki Gruzii**, s. 185-186.

2. Makharadze, **Sovety i borba za sovetskuiu vlast v Gruzii**, s. 209.

önceki bölümde anlatılmıştır. Partinin başına indirilen darbe öyle şiddetliydi ki, ilk etapta pek bir şey ifade etmese de, partinin gücünün çoğunu yok etti. Bu hadiseden sonra Rus-Gürcü antlaşmasının ve Gürcistan Komünist Partisi'nin yasal hâle getirildiği haberleri geldi.

Bu yasallaşma, problemi çözmekten ziyade, aslında daha fazla mesele ortaya çıkarmıştır. Parti liderlerinden birisinin dediği gibi, partiyi canlandıran tek amaç Hükümet'i devirmek için silahlı ayaklanmalar tertip etmekti[3]. Ne var ki, böyle bir hareket yasal olarak kurulmuş bir parti tarafından idare edilemezdi. Bu eziyet verici meseleyi çözmek için, Tiflis'te yasa dışı bir komünist konferansı toplandı ve bu konferansta silahlı ayaklanmalar için yapılan hazırlıkların ertelenmesi kararı alındı. Ancak, bu yasalaşmanın çok da dikkate alınmaması ve yasa dışı parti unsurlarının muhafaza edilmesi gerektiği hususları da akılda tutuldu. Bir süreliğine de olsa silahlı çetelerin dağıtılacak olmasına rağmen, bunların teknik donanımı ve silahları, daha sonra kullanılmak üzere gizlendi[4].

Gürcistan'ın egemen bir devlet olarak Rusya tarafından tanınmasından sonra, Gürcü Bolşevikleri, artık Tüm Rusya Komünist Partisi'nin bir şubesi olarak işlev yürütemeyecekleri için, resmi olarak partilerini yeniden teşkilâtlandırma işine giriştiler. Ne var ki bu yeniden örgütlenme, isim değişikliğinden başka bir şey değildi. Rus partisinin Gürcü şubesi şimdi Gürcistan Komünist Partisi olarak anılmaktaydı[5]. Yeni isimleri altında Gürcü Bolşevikleri, daima *"Rus Komünist Partisi'nin ileri karakolu"* durumunda kaldılar[6]. Bir Geçici Merkez Komite kuruldu ve hemen akabinde Gürcüce *Kommunisti*, Rusça *Kommunist Gruzzi* (Gürcistan Komünistleri) adlı gazeteler yayınlanmaya başlandı[7].

Ağabeylerini örnek alan Genç Komünist Birliği de kendi gazeteleri olan *Molodoi Proletarii* (Genç Proletaryan) adlı gazetelerini yayınlamaya başladı. Yalnızca beş sayı sonra bu teşebbüsten vazgeçildi. Bazı yazarlar bu gazetenin Menşevik Hükümet tarafından yasaklandığı yorumunu yapıyorlar, ancak o yıllarda Tiflis'te faal bir Bolşevik olan **Gaioz Devderiani**, *Molodoi Proletarii*'nin başarısızlığının sebebi olarak, para yokluğunu ifade etmekte ve bir Menşevik yasağından bahsetmemekte-

3. Aynı yer, s. 223.

4. Aynı yer, s. 224.

5. Devderiani, **Ocherki istorii Komsomola Gruzii**, s. 157-158.

6. Kachapuridze, a. g. e., s. 189.

7. Aynı yer.

dir[8].

İlk Rus Büyükelçi **Kirov** Tiflis'e geldikten sonra Gürcü Komünist Partisi'nin yönetimini ele aldı. **Beria** bu konuda şunları yazıyor:

> Kirov, Menşevik Gürcistan'da, Rusya Sosyalist Federal Sovyet Cumhuriyeti'nin mutlak temsilcisi idi. Burada, gerçek manada Gürcistan'ın Bolşevik teşkilâtlarını idare ederek, Sovyetler Yurdu'nun, Lenin ve Stalin'in gerçek bir temsilcisi olmuştur.[9].

Rus danışmanlığı ve desteğine rağmen, Gürcistan'ın yasal komünist partisi gelişemedi. Hatta yasallaşmanın, birçok kişiyi bir güven duygusu içine çekmek suretiyle parti üyeliklerini itiraf etmeye sevk etmesi ve beklenildiği gibi bunların Gürcü polisinin kara listesine alınmasına sebep olduğu için, Komünist Partisi'nin faaliyetlerine zarar verdiği bile söylenebilir. Yıkıcı faaliyetlerin ilk belirtisinde, Gürcü Hükümeti, bazılarını hapsetmek ve sürgüne göndermek suretiyle komünistlere yeniden zulmetmeye başladı[10]. Mayıs ile Kasım 1920 arasında yirmi bin Bolşevik'in sınır dışına çıkarıldığı iddia edilmektedir. Gürcü Komünist Partisi'nin vaziyeti hakkındaki bir raporda şu ifadeler yer almaktaydı:

> Yasallaşma çok pahalıya patladı. Parti örgütlerinin tam anlamıyla yerle bir edilmesinin sonucu olarak, sadece etiketler kaldı.[11].

Ayrıca aydın kesimince, burjuvazi ve soylular şoven iken, Gürcü işçilerinin çoğuna *"Rus korkusu zehrinin bulaştığı"* ve bunların Menşevikleri izlediği itiraf edilmiştir[12].

Zayıflıklarına ve halk desteği eksikliğine rağmen, kendi Rus yoldaşlarının kılavuzluğu ile Gürcü Bolşevikleri, Sosyal-Demokrat rejimi devirme hazırlıklarına devam ettiler. 30 Eylül 1920 tarihinde, Bakü'de bir konferans tertipleyen Gürcü komünistleri, yalnızca güçlü bir parti mekanizmasının başarılı bir ayaklanmaya imkan vereceğine karar verdiler[13]. Bu nedenle takip eden ay içinde, Gürcü Bolşevikleri saflarını kuvvetlendirmeye ve bunları disiplin altına almaya yoğunlaştılar. 7 Mayıs Antlaşması'nda Rusya, kendi topraklarında ya da kendisi ile müt-

---

8. Devderiani, a. g. e., s. 161-162.

9. **Pravda,** Sayı: 330, 1 Aralık 1935, Moskova.

10. Makharadze, a. g. e., s. 232-237.

11. **Zhizn Natsionalnostei**, Sayı: 34 (91), 3 Kasım 1920, Moskova.

12. Aynı yer.

13. Khachapuridze, a. g. e., s. 226-227.

tefik olan devletlerin topraklarında Gürcü Hükümeti'ni hedef alan her türlü faaliyete mani olmak için nüfuzunu kullanacağına dair söz vermiş olmasına rağmen, Rus Hükümeti'nin bu konferansa karşı Sovyet Azerbaycan Hükümeti'ni protesto ettiğine dair hiçbir kayıt yoktur. Gürcüler komünistlere eziyet etmek suretiyle vermiş oldukları sözleri bozduklarına göre, Ruslar da topraklarını Gürcü karşıtı faaliyetlere üs yapmak suretiyle aynısını yapmıştır.

Gekker Plânı

Gürcü Menşevikleri, istihbarat kanalları vasıtasıyla, Aralık 1920'de Hükümetlerinin, Azerbaycan'daki Sovyet Komutanı **Gekker** tarafından Moskova'daki yetkililere gönderilmiş bir raporun kopyasını elde etmiş olduğunu iddia etmiş bulunuyorlardı. Bu rapor, Gürcistan'a saldırılmadan önce yayınlanamayacaktı. Rus istilası başladığı zaman, Avrupa'daki Gürcü temsilcileri *"Mémoire sur l'invasion de la Géorgie par les armées de la Russie des Soviets"* başlıklı bir belgede bu raporun varlığını ifşa ettiler. Gekker Plânı'na Gürcistan'ın Savaş Bakan Yardımcısı **General Odishelidze**'nin 3 Ocak 1921 tarihli gizli bir raporunda atıfta bulunulmuş, daha sonra **Pierre Renaudel** tarafından Fransız Millet Meclisi'nde gündeme getirilmiş ve bu plân, Sovyet Rusya tarafından yalanlanmaksızın birçok kitap ve broşürde yayınlanmıştır[14].

Gekker Moskova'ya gönderdiği raporunda, bir Türk-Gürcü ittifakının kurulması hâlinde Rusya'nın durumla başa çıkacak yeterli gücü bulunmayacağından, **Kâzım Karabekir** kumandandası altındaki Türk Ordusu'nun tarafsızlığı sağlanmadan Gürcistan'ı işgal etmenin mümkün olmayacağını ifade ediyordu. **Gekker**, tasarlanan istila hareketinin, en azından yedi piyade tümeni ile II. Süvari Ordusu'nun Azerbaycan'a yığınak yapıncaya, levazım malzemelerinin bölgeye ulaştırılıncaya ve Türklerle bir anlaşmaya varılıncaya kadar ertelenmesini tavsiye etmekteydi[15].

Şubat ayında Moskova'da bir Türk-Rus barış konferansı toplandığı zaman, Gürcü Hükümeti eski düşmanlar, şimdi İtilâf Devletileri'ne kar-

---

14. *"General I. Z. Odishelidze o prichinakh porazheniia Gruzii"*, **Kavkaz**, NN. 7-8 (19-20), July-August, 1935, Paris, pp. 30-31; D. Charachidze, H. Barbusse, **les Soviets et la Géorgie,** Paris [1930], s. 120.

15. Duguet, **Moscou et la Géorgie martyre**, s. 93-96.

şı ortak düşmanlıkları zemininde, Gürcü çıkarlarına zarar verecek bir anlaşmaya varacaklar diye endişelenmişti. Gürcistan Konferans'a katılmayı istedi, ancak ricası cevapsız kaldı[16]. Moskova'nın sessizliği hayra alamet değildi. Rusların, Türklerin ya tarafsız kalacakları ya da komünistlere yardım edecekleri bir işgal hareketi'ne hazırlanmakta oldukları-na dair söylentiler dolaşmaya başladı. Tiflis'teki Sovyet temsilcilerinin, yaklaşmakta olan taarruz hakkında oldukça açık bir şekilde konuştukları bildirilmektedir[17].

11 Şubat 1921 İsyanı

11 Şubat tarihinde, Sovyet Ermenistanı'nın protestoları üzerine Gürcistan tarafından işgal edilmiş bulunan Lori mıntıkasında bir isyan patlak verdi. Aynı anda Shulavery'de bir ayaklanma meydana geldi. Her iki durumda da isyancılar Ermeniler veya Ruslar idi. Birçok Gürcü askeri müfrezesinin silahlarına el koydular ve Menşevik iktidarına karşı köylüleri ayaklanmaya çağırdılar[18].

Şubat ayının 13'ünde **Borba** gazetesinde, 1918'deki Ermeni-Gürcü savaşma neden olan aynı bölge üzerindeki anlaşmazlığa dikkat çekilerek, Lori-Borçalı bölgesinde bir isyanın yayılmakta olduğu yazıldı. **Borba**, ayaklanmanın yabancı bir güç tarafından kışkırtıldığım iddia ediyordu. Bu mıntıkaların halkı kısa bir süre önce silahsızlandırılmıştı, buna göre şu anda kullanmakta oldukları silahları nereden bulmuş olabilirlerdi? *"Şu anda yalnızca bir isyanla değil, aynı zamanda düşman ajan çetelerinin örgütlediği bir provakasyonla karşı karşıya bulunduğumuz hususunda hiçbir şüphe yoktur"* şeklinde olay üzerinde duran **Borba**, *"komşu devletlerin"* komünistlerini Gürcistan'ı yıkmaya teşebbüs etmekle suçlamaktaydı[19].

Gürcü ordusunun 12 Şubat'ta yayınlanan ilk resmi bülteninde şunlar ifade edilmiştir: *"Borçalı mıntıkasında, 11-12 Şubat gecesi boyunca, Ermenistan cihetinden ileri karakollarımıza düzenli birlikler tarafından sürpriz bir taarruz yapılmıştır."*[20]. Daha sonra ayın 14'ünde, 1918 Erme-

16. **Mémoire sur l'invasion de la Géorgie par les armées de la Russie des Soviets.**
17. Poidebard, **Voyages,** s. 273.
18. Makharadze, a. g. e., s. 250; Khachaouridze, a. g. e., s. 232-233.
19. **Borba**, Sayı: 34 (889), 13 Şubat 1921.
20. **Gruzia,** Sayı: 33, 13 Şubat 1921, Tiflis.

ni-Gürcü savaşına sahne olmuş bir yer olan Vorontsovka'mn güneyinde savaşın kızıştığı ve birçok Rus askerinin esir alındığı bildirildi[21].

Şimdi gerçek bir savaşın başlamış olduğuna dair hiçbir şüphe olamazdı, ancak Gürcüler bu savaş için iyi hazırlık yapmamışlardı. Kasım 1920 gibi erken bir tarihte, **General Odishelidze** devletin mevcudiyetinin gerçek bir tehdit altında olduğu hususuna inanmaları için Hükümet'i ikna etmeye çalışmıştı. Ocak 1921'de Hükümet'e, Gürcistan'a bir Rus saldırısının vuku bulması hâlinde, kendi kuvvetleri yirmi beş bin kişiyi geçemezken, Gürcistan'ın en az elli bin kişilik bir kuvvetle karşı karşıya kalacağı hususuna dikkat çeken ayrıntılı bir rapor gönderdi. **Odishelidze**, ordu mevcudunun altmış bin kişiye çıkarılmasını, yurt dışından savaş malzemesi ve silah satın alınmasını ve dikkatli bir savunma plânının hazırlanmasını teklif etti, ancak ekonomik zorluklarla kuşatılmış durumda olan Hükümet, gerekli harcamaları yapmayı reddetti[22]. Böylece, savaş başladığında, Gürcistan'ın küçük, zayıf donanımlı, gerçek anlamda hiçbir topçu birliğine sahip olmayan, süvari sayısı yetersiz bir ordusu ve yüksek dereceli petrol eksikliğinden dolayı savaş boyunca hiç kalkış yapamayan on uçağı vardı[23].

Sovyet Rejiminin İlânı

Ayaklanma başladıktan birkaç gün sonra, Shulavery'de bir Devrimci Komite kuruldu. Tıpkı Nisan 1920'de Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi ve Kasım 1920'de Ermeni Devrim Komitesi'nin yapmış olduğu gibi, bir Sovyet rejimi ilan edildi ve Rusya Hükümeti'nden yardım istendi. Devkom (Devrimci Komite)'un mesajında, *"mürteci Avrupa güçleri"* nin Menşeviklere yardıma gelecekleri ve buna yalnızca *"Birleşik Kızıl Sosyalist Kuvvetler"* in karşı koyabileceği ifade edilmekteydi. Rusya'nın isyancıları kendi kaderleri ile baş başa bırakmayacağına dair duyulan güven ifade ediliyordu[24]. Sovyet tarihçisi **Khachapuridze**'nin yazdığına göre, Tüm Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi, *"Gür-*

21. **Gruzia,** Sayı: 34, 14 Şubat 1921, Tiflis.

22. *"General Odishelidze o prichinakh porazheniia Gruzii"*, **Kavkaz**, NN. 7-8 (19-20), July-August, 1935, s. 30-35.

23. Aynı yer, NN. 9-10, September-October, 1935, s. 24-27.

24. Kliuchnikov and Sabanin, **Mezhdunarodnaia Politika**, Part III, Issue I, No. 49, s. 87.

cü halkına yardım" için **Orjonikidze** ve **Kirov** komutası altındaki XI. Ordu'nun derhal gönderilmesine karar vermiştir[25].

Gürcü Hükümeti Rus temsilcisi **Sheinman** ve Ermeni temsilcisi **Shaverdov**'u protesto etti, ancak bunların her ikisi de güya kendi hükümetlerinin isyan ile ilgili olarak hiçbir şey bilmediklerini ifade ettiler[26]. 16 Şubat tarihinde, bu defa Azerbaycan'dan olmak üzere Gürcistan'a karşı yeni bir saldırının yapıldığı ilan edildi. Batıya doğru geri çekilirken Gürcü birlikleri, düşmanın ilerleyişini engellemek için demiryolu köprülerini havaya uçurmuş ve karayollarını tahrip etmişlerdi. Ayın 16'sına kadar hâlâ bazıları bunun sadece bir isyan olduğuna dair bir kuruntu içerisinde bulunmuşlarsa da, şimdi herkes gerçeği biliyordu. **Noi Jordania** halkına atavatanlarını koruma çağrısında bulunurken, Tiflis'teki Ermeni ve Azerbaycan elçileri tutuklandılar[27].

Hâlâ ilgisiz bir seyirci rolü yapmakta olan Sovyet Hükümeti, Dışişleri Komiseri **Chicherin** ve Tiflis'teki temsilcisi **Sheinman** vasıtasıyla, bir Ermeni-Gürcü anlaşmazlığı olarak adlandırmayı tercih ettiği bu meselede arabuluculuk teklifinde bulundu[28]. **Sheinman**'ın, kendisine bizzat ayaklanma bölgesine giderek isyancılarla müzakere yapma izninin verilmesi yönünde yapmış olduğu teklif Gürcü Hükümeti tarafından reddedildi[29].

Gürcistan Sosyal Demokrat Partisi Merkez Komitesi ve sendikaların İcra Komitesi, tüm dünya proletaryasına hitaben, Moskova Hükümeti'nin komünizm bayrağı altında eski Çar döneminin istila siyasetine devam etmekte olduğunu ifade eden bir beyannâme yayınladılar. Bu beyannamede Uluslararası Sosyalizm'in moral desteği isteniyordu:

> Yoldaşlar, Moskova Hükümeti'nin sosyalizm ve komünizm maskesi altında Gürcü Cumhuriyeti'ni yok etmesine hoşgörü göstermeyeceğinizden eminiz.[30].

Rusya'nın saldırdığı dönemde, Gürcistan'da çok sayıda Azerbay-

---

25. Kachapuridze, a. g. e., s. 235.
26. **Mémoire sur l'invasion de la Géorgie par les armées de la Russie des Soviets.**
27. **Gruzia,** Sayı: 36, 17 Şubat 1921, Tiflis.
28. **Mémoire sur l'invasion de la Géorgie par les armées de la Russie des Soviets.**
29. **Izvestiia,** Sayı: 36, 18 Şubat 1921, Moskova.
30. Gentizon, **La Résurrection géorgienne,** s. 310-311.

canlı ve Kuzey Kafkasyalı sürgün yaşamakta olup, bunlar 17 Şubat'ta ülkelerini Sovyet rejiminden kurtarmak için bir komite teşkil ettiler. Gürcü Hükümeti'nden Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya vatandaşlarının silâhaltına alınmaları için bir emir yayınlamasını isteyen bu komitenin Başkanı **Haydar Bammat**, Şubat'ın 22'sinde radyo ile Avrupalı güçlere Komite'nin, *"Rus işgalinden Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'nın kurtarılması, demokratik cumhuriyetlerin yeniden kurulması ve bir Kafkasya Konfederasyonu'nun oluşturulması"* için mücadele içine girmiş olduğunu bildirdi. Komite, Tiflis'in müdafaasında Gürcülerin safında savaşmak üzere çok sayıda müfreze teşkil etmek hususunda başarılı oldu[31].

Ermenistan'da Taşnak İsyanı

Rus saldırısı ve Rus-Gürcü savaşının haberleri Erivan'a ulaşır ulaşmaz Sovyet karşıtı bir isyanın patlak vermesi suretiyle Ermenistan üzerinde beklenmedik bir etki meydana getirdi. Ermeni ayaklanmasının asıl sebebi, iki ay içinde, yaptıkları icraat ile karşılaştırma yapıldığında Taşnak diktatörlüğüne rahmet okutmak suretiyle, kendi eski sempatizanlarını bile soğutan Sovyet yetkililerinin davranışları idi. **Borian,** Ermeni *"karşı devrimi"* nin yetkililerin kendi iktidarlarını organize etmek konusundaki kabiliyetsizliği, köylü ve mültecilere ilgi gösterilmesi hususundaki eksiklik ve küçük burjuvazinin korkutması ile tahrik edilmiş olduğunu yazmıştır[32].

Ermeni halkının sıkıntılarını artıran şey ekonomik vaziyet olup, 1917'den beri sürekli olarak daha da kötüye gitmekteydi. Kışın gelmesi, Ermenilerin hayatını daha önce hiçbir zaman olmadığı kadar sefil bir hâle getirmişti. Yağan şiddetli kar, Azerbaycan'a giden yolları tıkamış, böylece trafik durmuş ve Ermenistan dünyanın geri kalan kısmından izole olmuştu. Dev-Kom'un *"şehirlerdeki özel şahıslardan yiyecek ve köylülerden buğday talep et ve devlet adına el koy"* sloganı, halkın tüm sınıfları arasında yaygın bir hınçlanma duygusu meydana getirdi. Yeni rejimin gayretkeşliği o kadar ileri gitmişti ki, berber dükkânı alet-edevatlarına, arı kovanlarına, müzikal enstrümanlara bile el konulmuştu[33].

---

31. H. Bammat, *Le Caucase et la révolution russe*, Paris, 1929, pp. 62-63; Shafir, **Ocherki gruzinskoi zhirondy**, s. 184.

32. Borian, **Armenia**, Vol. II., s. 133.

33. Aynı yer, Vol. II, s. 126, 134, 136-137.

Komünistlerle işbirliği etmiş ve tutuklanmamış ya da sürgüne gönderilmemiş olan çok sayıdaki sol eğilimli önde gelen Taşnak, şimdi Sovyet karşıtı isyanın çekirdeğini oluşturuyordu, Rus-Gürcü savaşı ateşi yakan kıvılcım oldu. **Vratsian**'ın önderliğinde, Taşnaklar birkaç bin kişiden oluşan bir kuvvet topladılar ve Erivan'a doğru yürüyüşe geçtiler. 16 Şubat sabahında Erivan gazeteleri *"dağlardaki soyguncu çeteleri ile küçük bir sorun..."* yaşandığını söylüyordu, ancak aynı günün akşamında şehir sakinleri dışardan gelen tüfek seslerini işitebiliyorlardı. 18 Şubat'ta Taşnak müfrezeleri Erivan'a girdiler ve Sovyet rejiminin iktidardan uzaklaştırıldığını ilan ettiler[34].

Biri Erivan'da diğeri Zengezur'un dağlık bölgesinde olmak üzere iki ayaklanma merkezi oluşturuldu. Asilerin başlangıçtaki faaliyetleri başarı ile taçlandırılmış olmasına rağmen, Taşnak liderler, Kızıl Ordu ile savaşmak için iki cepheye sahip durumdayken, kendi kuvvetleriyle bu başlangıç başarılarını uzun süre devam ettiremeyeceklerini fark ettiler. Aynı anda Gürcü savaşını sürdüremeyen ve Ermeni isyanını bastıramayan Kızıl Ordu Komutanlığı, diğer cephe ile ilgili olarak bir karar alınıncaya kadar Ermenistan'ı terk etmeye karar verdi.

Avrupa yardımını elde etmek ümidiyle isyanın lideri **Vratsian**, şu sözlerle Avrupalı güçlere müracaat etti:

> Ermeni halkının ortak iradesi ile Ermenistan'daki Sovyet rejimi devrilmiştir. Halk, Bolşevik rejimine artık daha fazla tahammül edemezdi. Binlerce aydın hapishanelere doldurulmuş, bunların çoğu da kurşuna dizilmiştir. Yaklaşık bin beş yüz Ermeni subay Bakü'ye sürülmüş, köyler ve kasabalar yağmalanmış ve mahvedilmiş, sarf malzemeleri gemilerle Rusya'ya götürülmüştür.
>
> Şimdi Bolşevikler, Karabağ, Zengezur, Novobayazet, Eçmiyazin'den çıkarılmıştır. Geriye, kuvvetlerimizin henüz ulaşmadığı, Delican ve Karakilise kaldı. Ermenistan'da yetki şimdilik, koalisyon bazında kurulmuş olan Milli Müdafaa Komitesi'nin ellerindedir. Kısa bir süre sonra bir hükümet kurulacaktır. Komite, ülkeyi Bolşevizm'den temizlemek için önlem almaktadır. Ermenistan'daki herkes, ülkemizi harap eden ve halkı aşırı bir sefalet içine düşüren Bolşevizm'den nefret ediyor.
>
> Bolşevizm Ermenistan'a yalnızca dışarıdan girebilir ve varlığını ancak süngülerle sürdürebilirdi. Halkımızı korumak için ve ülke-

34. Baldwin, **Six Prisons and Two Revolutions,** s. 102-106.

mizdeki demokratik düzeni muhafaza etmek ve kuvvetlendirmek amacıyla, uygar insanlığın vicdanına müracaat ediyor ve Bolşevik Rusya'nın saldırganlığım şiddetle portesto ediyoruz. Herkesle barış içinde yaşamak istiyoruz. Başkalarının haklarını çiğnemek istemiyoruz, fakat başkalarının da bizim haklarımızı çiğnemelerine asla izin vermeyeceğiz.[35].

Avrupalı güçler, Ermeni halkına sempati duyduklarını ifade etmekten ileri gitmediler. Her zaman, Ermenilerin dostu olduklarını söyleyen bu ülkeler arasında aradıkları desteği bulamayan Ermeniler, umutsuzluk içinde ezelî düşmanlarına yöneldiler. 18 Mart'ta **Vratsian** Erivan'daki Türk temsilcisine Ankara Hükümeti'ne iletilmek üzere bir nota gönderdi. Bu notada, Ermenistan'ın Bolşevizm'e karşı verdiği savaşımın bütün Yakındoğu'nun çıkarlarına hizmet ettiği hususu ilan ediliyordu. Bu nedenle, Ermenistan, Türkiye'nin, bütün Ermeni savaş esirlerini hemen serbest bırakacağını, kendisine mühimmat vereceğini ve askeri yardım verip vermeme konusunda Ermeni Hükümeti'ne bilgi vereceğini ümit etmekteydi. Bu ricada bulunurken, **Vratsian**, içinde Türkiye'nin Ermenistan'ı yabancı saldırılardan korumak için söz verdiği, Gümrü Antlaşması'nı hatırlatmaktaydı[36].

Ne var ki Türkiye, Taşnakların hatırına Rusya'yla olan ilişkilerini bozmakla ilgilenmiyordu. Şurası muhtemeldir ki, **Vratsian**'ın başvurusu hedeflemiş oldukları amaçları için iyilikten ziyade zararlı olmuştur, çünkü birçok Ermeni, özellikle Türkiye'den gelen mülteciler, Ermeni topraklarında Türk birliklerinin yeniden görünmesine sebep olacak bir ittifaktan ziyade, Sovyet rejiminin yeniden tesis edilmesini tercih etmekteydiler.

Kızıl Ordu Tiflis'i Ele Geçiriyor

Bu arada Rusya'nın Gürcistan'a saldırısı ivme kazanmaktaydı. Sovyet birlikleri, diğer bir Sovyet ordusu Karadeniz sahili boyunca güneye harekete geçerken, cesaretle kar ve soğuğa göğüs gererek Darial Geçidi vasıtasıyla dağları aştılar. 17 Şubat tarihinde, Kızıl Ordu başkentin birkaç mil içerilerine kadar girmişken, Gürcü Hükümeti Tiflis'i terk etti.

---

35. **Hoover War Library,** Stanford University, California'da kimliği tespit edilmiş yayınlanmamış el yazması.

36. Vratsian'ın notasından Papazian, **Patriotism Perverted**, s. 77-78.

İstilacılar bir süreliğine Tiflis Harp Okulu öğrencileri tarafından geri püskürtüldüler, ancak müdafiler de oldukça ağır kayıplar vermişti[37]. Başlangıç beklentilerinin tersine, Tiflis 25 Şubat'a kadar direndi. Bu gün, yani 25 Şubat tarihinde, **Orjonikidze** Moskova'ya telgraf çekerek şu müjdeyi vermiştir:

> Sovyet rejiminin kızıl bayrağı Tiflis'te dalgalanmaktadır. Yaşasın Sovyet Gürcistan'ı![38].

Gürcü Hükümeti'nin birçok üyesi, tıpkı Fransız Elçisi **Albay Corbel** gibi, sonuna kadar Tiflis'te kalmıştı. Son anda şehri terketmeye çabaladıklarında, çoktan Rus süvarileri batıya giden demiryolunu kesmişlerdi. Bununla beraber, bunların kaçtıkları tren, Gürcü piyadeleri tarafından korunmakta idi ki, bunların karşı saldırısı birkaç saatliğine de olsa yolu düşmandan temizlemişti. Gürcü ordusu Tiflis'ten Suram'a doğru geri çekildi. O andan itibaren, Kızıl Ordu'nun önünde doğal bir engel kalmamış, Rion nehrinin düzlüğü Rusların sayıca üstün birliklerine tam bir avantaj sağlamıştı[39].

Kızıl Ordu'nun peşinden Tiflis'e giren Gürcü Devrim Komitesi, askerlerinin mağlubiyetinden sonra **Jordania**'nın başında bulunduğu eski hükümetin Batı Gürcistan'a kaçtığını ilan eden 1 numaralı emrini yayınladı. Dev-Kom, *"kuvvet bütünlüğü"* ilkesini benimsedi ve şunları emretti:

> 1- Teslim olmayan Gürcistan'ın devrik hükümetine karşı mücadele, zaafiyet gösterilmeksizin devam ettirilmelidir;
>
> 2- Bütün devlet kurumları işlevlerine devam etmelidir;
>
> 3- Devrim düzeni muhafaza edilmeli ve bu düzeni bozanlar devrim yasalarının bütün sertliği ile cezalandırılmalıdır.[40]

Ayın 11'inde Gürcistan'a taarruz edildi. Ayın 25'inde, **Orjonokidze** Moskova'ya Tiflis'in düşüşü ile ilgili bir telgraf gönderdi. Ancak ayın 27'sinde Moskova Sovyeti'nin genel bir toplantısında **Lenin** şunları söylemiştir:

> Son zamanlarda orada [Kafkaslar'da] büyük önemi haiz olaylar meydana gelmiştir. Şu ana kadar bunların ayrıntıları bilinmemek-

37. Poidebard, a. g. e., s. 281-288.

38. Khachapuridze, a. g. e., s. 235.

39. Poidebard, a. g. e., s. 289-290.

40. Kliuchnikov and Sabanin, a. g. e., Ch. III, Issue I, No. 52, s. 91.

tedir, fakat bunların özeti büyük bir savaşın eşiğinde olduğumuzdur. Ermenistan ile Gürcistan arasındaki bir çatışmaya kayıtsız kalamazdık ve bu olayların bir Ermeni-Gürcü savaşından, içerisinde çok sayıda birliğimizin yer alacağı bir isyana dönüşmesine izin veremezdik.[41].

Lenin konuşmasma *"henüz doğrulanmamış raporlara göre"* Tiflis'te bir Sovyet rejiminin tesis edildiğini açıklayarak ve Rusya'nın, Gürcü kapitalistlerin Kafkasya'da başlatmayı arzuladıkları yangını söndürmek için, Gürcistan proletaryası üzerine kumar oynayacağını ifade ederek devam etti[42]. Burada insanın aklma şu soru geliyor: **Lenin**, Rus ordusunun iki hafta evvel Gürcistan'a girmiş olduğunu bilmiyor muydu? Tiflis'in işgal edildiğinden haberi yok muydu, ya da konuşması kasıtlı olarak mı böyle müphemdi?

Lenin'in Talimatları

İki gün sonra **Lenin, Orjonikidze**'ye bir mektup yazarak aşağıdaki talimatları verdi:

1- Orada güçlü bir Gürcü Kızıl Ordusu teşkil ederek, derhal işçileri ve en yoksul köylüleri silahlandırınız.

2- Gürcü aydınlarına ve küçük tüccarlarına yönelik tavizkâr bir siyaset izlemek elzemdir. Bunları devletleştirmenin yalnızca kötü bir iş olmakla kalmayıp, aynı zamanda bunların konumlarını iyileştirmek için bazı fedakârlıklar yapmanın ve bunlara küçük ticarî faaliyetlerle uğraşma imkanının verilmesinin arzu edilebilir bir durum olduğu anlaşılmalıdır.

3- İsyandan önce Gürcistan'da bir Sovyet rejimi fikrine gönülsüz olsalar bile, **Jordania** veya bunun gibi diğer Menşeviklerle bir blok için, belirli koşullar altında, kabul edilebilir bir uzlaşma aramak fevkalade önemlidir.

Sizden, Gürcistan'ın dahili ve milletler arası konumu nedeniyle, Gürcü komünistlerine Rus klişelerini uygulamamanız, ancak küçük burjuva unsurlarına daha büyük tavizler vermeye dayanan esnek, özgün bir taktik geliştirmeniz ve uygulamanız gerektiğini hatırlamanızı istemek

41. Lenin, **Sochineniia**, Vol. XXVI, Moscow, 1930, s. 178-179.

42. Aynı yer.

durumundayım.[43].

Bu satırlar üstat olarak bilinen birisi tarafından yazılmıştır, ancak onun Gürcistan'daki şartların özel doğası üzerindeki ısrarı, Gürcü komünistlerinin sağlam zemin üzerinde olmadıkları hususundaki hislerine ihanet etmekteydi. Yıllar önce Menşeviklerden kopan ve onları kınamaktan asla yorulmayan **Lenin**, şimdi, **Jordania** ve diğer Menşeviklerle bir blok oluşturmanın *"büyük"* önemini vurgulamaktaydı. **Lenin**, Gürcü kitlelerinin Rusya'ya karşı duydukları güvensizliğin öylesine farkındaydı ki, Rus birliklerini Gürcü halkını kışkırtabilecek davranışlardan kaçınmaları hususunda uyarmıştır. Gürcü Hükümeti'nin egemen organlarına özel bir saygı gösterilmesini ve halka dikkat ve ihtiyatla muamele edilmesini tavsiye ediyordu. Bu talimatları ihlal edenler sorumlu tutulacaktı[44].

Tiflis'i tahliye etmeden önce Gürcü Hükümeti, diplomatik vasıtalarla Rus saldırısını durdurmak için son bir teşebbüste bulundu. **Lenin** ve **Trotsky**'ye bir telgraf çekilerek onlardan *"karakter olarak emperyalist ve saldırgan olduğunda şüphe bulunmayan"* bu savaşı durdurmaları istendi[45]. Bu telgrafa hiçbir cevap gelmedi.

Bu arada, bazı Gürcülerin Rusya'ya karşı mücadelede potansiyel bir müttefik olarak kabul ettiği Türkiye, Batum, Ahalkelek ve Ahıska mıntıkaları için taleplerde bulundu. Bu pahalı bedelle askeri yardım satın almayı uman Gürcistan, bu toprakları Türklere teslim etti. Türkler, buraların yeniden anayurtla birleştiğini ilan ettiler[46].

Teslim Şartları

8 Mart'ta Devrim Komitesi, Gürcü Hükümeti'ne askeri faaliyetleri durdurma, Sovyet rejimini tanıma ve bir koalisyon hükümeti oluşturma ihtimalini tartışma teklifinde bulundu. Dokuz gün sonra, Karadeniz sahili boyunca uzanan dar bir şerit dışında her şeyi kaybeden Gürcü Hükümeti, Devkom delegeleri **Orakhelashvili**, **Eliava** ve **Gambarov**

---

43. Aynı yer, s. 187-188.

44. Lenin, a. g. e., Vol. XXVI, s. 188'den **Pravda Gruzii,** Sayı: 13, 17 Mart 1921, Tiflis.

45. **Mémoire sur l'invasion de la Géorgie par les armées de la Russie des Soviets.**

46. Shafir, a. g. e., s. 192-193.

ve Rusya temsilcileri **Enukidze** ve **Svanidze** ile toplantı yapmak üzere temsilcileri **Lordkipanidze, Dgebuadze, General Gedevanov, Sarashidze** ve diğerlerini gönderdi. Aşağıdaki maddeleri havi bir anlaşma yapıldı:

1- Derhal askeri operasyonlara son verilecektir.

2- Gürcistan Demokratik Hükümeti, cephesini dağıtacak, hâlâ elinde tuttuğu topraklardan çekilecek, yabancı bir düşman tarafından işgal edilmesine karşı koruma amacıyla Devrim Komitesi'nin Batum'a girmesine yardımcı olacaktır.

3- Batum mıntıkasının güney sınırları derhal Sovyet birlikleri tarafından işgal edilecektir.

4- Batum ve havalisinde Gürcü Demokratik Hükümeti yönetimi 25 Mart tarihine kadar devam edecektir.

5- Gürcü Hükümeti'ne ve onun ordusuna dost bir güç olarak Sovyet birlikleri Batum'a girecektir.

6- Demokratik Hükümet'in askeri komutanlığı ve Devrim Komitesi, Batum müdafaasına iştirakın arzu edilebilirliği ve amaçlılığı meselesini müzakere edecektir.

7- Gürcü ordusu ve Halkın Muhafızları birlikleri kendi komutanlıkları tarafından tasfiye edilecektir.

8- Silahlar Devrim Komitesi'ne devredilecektir.

9- Gürcü askerleri kendi üniformalarını giymeye devam edecektir.

10- Gürcü silahlı kuvvetlerinin tüm üyelerine dağıldıkları güne kadar ödeme yapılacaktır.

11- Gürcü askerlerinin evlerine dönmeleri için vasıta temin edilecektir.

12-Şahsi malları ve evlerini geri kazanmaları hususunda Devkom Gürcü askerlere yardımcı olacaktır.

13-Devlet malları, sanat hazineleri vb. malzeme Gürcü Cumhuriyeti'nin mülkiyetinde kalacaktır.

14-Bu antlaşmanın imzalanmasından önce Gürcü Hükümeti'ne hizmet etmiş olan, ister asker, isterse sivil bütün şahıslar "Genel Af" kapsamına alınacaktır.

15-Devrim Komitesi, mültecilerin evlerine dönmelerini kolaylaştıracaktır.

16-Gürcü Vatandaşları, kendi ülkelerinin dışında hizmet etmek zo-

runda bırakılmayacaktır.

17-Bu anlaşma imzalandıktan hemen sonra yürürlüğe girecektir.[47].

18 Mart 1921 tarihinde, **Kutais** şehrinde, Gürcistan adına **Lordkipanidze**, Devrim Komitesi adına **Orakhelashvili**, Rusya adına **Enukidze** tarafından imzalanan bu antlaşma oldukça sıra dışı idi. Çoktan devrildiği ilan edilmiş bir hükümetle antlaşma yapmak gerçekten tuhaftı. Dahası, Bolşevikler, en hafif ifadeyle mağlup ettikleri düşmanlarıyla anlaşmışlardı. Menşevikler yalnızca genel af kapsamına alınmakla kalınmamış, ayrıca, Devrim Komitesi tarafından bunların birliklerine ödeme yapılacağı bile taahhüt edilmişti.

Bu teslim şartlarının yumuşak olması muhtemelen iki faktörden kaynaklanıyordu. Birincisi, Menşevik Hükümeti'ni kendilerine ait bir hükümet olarak kabul eden Gürcü kitlelerinin sakinleştirilmesi lüzumuydu. 1936'da **Molotov** Rus yardımı olmadan Menşeviklerin devrilemeyeceğini kabul ederken[48], Gürcistan'ın düşüşünden üç yıl sonra, Gürcistan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin siyasi bir raporunda partinin Sekreteri **Lominadze** şunları yazmıştır:

> 1921'deki devrimimiz, Gürcü vatanseverleri tarafından bir dış güç olarak kabul edilen Kızıl Ordu'nun süngüleri vasıtasıyla Gürcistan'ın istila edilmesi ile başlamıştı. Sovyet devrimi, Rus birlikleri tarafından Gürcistan'ın işgal edilmesi olarak görünüyordu.[49].

İkinci faktör Sovyet yetkililerinin Batum'u Türklere bırakmayı arzu etmemeleriydi. Bu önemli deniz limanını elde tutmanın en kolay yolu, Türkleri dışarı çıkarmak için Gürcü birliklerini kullanmaktı. Batum, ümit ettikleri gibi Türklerin kendilerine yardım etmeyeceğinin farkına varmış Gürcü askerleri ile doluydu. Aynı zamanda bu şehirde bulunan Gürcü Kurucu Meclisi'nin üyeleri de Batum'u Türkiye'ye vermektense Sovyet Gürcistanı'na bırakmanın daha iyi olacağına karar verdiler. Batum'da Türklerin yalnızca iki bin kişilik bir birliği mevcutken, buna karşılık Gürcülerin sayısı bunun yedi misliydi. Dolayısıyla Türkler iddialarını zorla kabul ettiremediler. Şehirdeki Türk askerlerinin silahları

---

47. *R. S. F. S. R. i G. D. R.*, s. 99-100.

48. Khachapuridze, a. g. e., s. 240.

49. *"Matériaux pour le compterendu politique du Comité Central du Partie Communiste Géorgien destiné au 3-me Congrès du P. C. G."* 'den Chracachidze, H. Barbusse, **les Soviets et la Géorgie,** s. 126-129.

ellerinden alındı ve komutanları tutuklandı[50].

Menşevik Hükümeti'nin Ülkeyi Terk Edişi

17 Mart 1921 gece geç saatlerde, eski Gürcü Hükümeti bir İtalyan gemisiyle Batum'u terk etti. Sürgün olmayı tercih etmek suretiyle Bolşeviklerle bir koalisyona girmeyi reddetmişlerdi. Dünya, Gürcistan'ın akıbetine kayıtsız kalmaktaydı. Yalnızca Fransızlar sahillerini korumalarında onlara yardımcı olmak üzere birkaç motorlu torpido botu gönderdi, ancak, Rusya'yla yapılan savaş denizde vuku bulmadığından, bunların rolü önemsizdi[51].

Hem sağ, hem de sol görüşlü Gürcüler Menşevik rejimini kınadılar. Bolşevikler, onları emperyalistlere satılmakla, Rusya'ya karşı komplo kurmak ve plân yapmakla ve devrime ihanet etmekle suçlarken, sağcılar da onları, dış siyaset hariç, her konuda Moskova'nın dümen suyuna girmekle suçlamışlardır:

"Şubat-Mart 1921'in zor günlerinde, Gürcistan ameliyat masasına yatırılmış ve deneyimli cerrah Sovyet rejimi tarafından zalim bir ameliyata tâbi tutulduğunda cerrah, hastanın anestezi ile uyutulduğunu ve Gürcü Sosyal-Demokratlar'ın çok da cesur olmayan müdahalelerine rağmen, hiç de deneyimsiz sayılmayacak kişiler tarafından operasyona hazırlanmış olduğunu biliyordu."[52].

Gürcistan ele geçirilir geçirilmez, Rusya Ermenistan'a yönelmek için serbest kaldı. 2 Nisan'da Erivan geri alındı. Daralgoz-Zengezur'un dağlık bölgesinde birkaç yüz Taşnak, Rus birliklerinin sonsuz üstünlüğü ile tüketilene ve boğulana kadar ümitsiz direnmelerine devam ettiler, daha sonra bu gruplardan geriye kalanlar sınırı geçerek İran'a kaçtı[53].

Gürcistan'ın düşüşü ve Ermeni ayaklanmasının bastırılması Batı'da zayıf bir akis buldu. Milletler Cemiyeti, İkinci Enternasyonal tarafından daha sesli bir şekilde yinelenen ancak hiçbir etkisi olmamış aciz protestolar yaptı. Neticede Transkafkasya mücadelesi böylece sonuçlanmış oldu.

---

50. Poidebard, a. g. e., s. 301.

51. Aynı yer, s. 290.

52. Avalov, **Nezavisimost Gruzii**, s. xiv.

53. Gukovski, *"Pobeda sovetskoi vlasti v. Armenii v 1920 godu"*, **Istorik Marxist,** No. II, 1940, s. 16-17.

XXII. Bölüm
Sonuç

Sonuçta Mart 1917'den Mart 1921'e kadar olan dönemde Transkafkasya'da meydana gelen gelişmeleri özetlemek, ayrılmasının ve bağımsızlığını korumak konusundaki başarısızlığının nedenleri olarak bazı genelleştirmeler yapmak mümkün olmalıdır. Bununla beraber, meselenin karmaşıklığı kolay cevapları mümkün kılacak şekilde değildir. Bu sebeple, burada verilen sonuçlar ayrıntılı olmaktan ziyade, fikir verici mahiyettedir.

Transkafkasya mücadelesine dahili faktörlerle beraber dış güçlerin de dahli olmuştur. Rusya ile yapılan birkaç yüzyıl boyunca devam eden feci savaşların bir sonucu olarak, Osmanlı İmparatorluğu Kafkasya'daki topraklarını kaybetmiş, ancak, kaybettiği Azerbaycan'ın kuzeyini geri almak konusunda hiçbir iddiası olmayan İran'ın aksine, Türkiye her zaman Kars, Ardahan ve Batum'u geri almanın ümidini taşımıştır. Almanya ile yapılan ittifak, bu mutlu sona erişmek için en iyi yol olarak görünüyordu. 1917'nin ilkbaharında Rusya'nın çöküşü, Gürcü, Ermeni ve bir dereceye kadar Azerbaycanlılar arasında yeni bir milliyetçilik duygusu geliştirmemiş olsaydı, Transkafkasya'nın Osmanlı İmparatorluğu tarafından tam olarak yutulmasıyla sonlanabilirdi.

Bu ikinci bir faktörü – dahili bir faktörü – ortaya çıkarıyor. Hem Gürcüler, hem de Ermeniler, çağdaş dünyayı karakterize eden milliyetçiliğin her şeyi tüketen hissiyatını henüz geliştirmemişken, bağımsızlıklarını kaybetmişlerdi. İster Şahlar'ın, ister Sultanlar'ın, isterse Çarlar'ın ida-

resi altında olsun, bunlar, yaşamak için iyi donanımlı büyük devletlerin parçaları olarak kendi hayatlarını sürdürdüler. Azerbaycanlılar hiçbir zaman bağımsız bir ulus olarak var olmamışlardı; bunların bağlılığı yalnızca dinî olup, onları kaçınılmaz olarak Şii İran'a çekmekteydi. Avrupa milliyetçiliği çok geç bir dönemde, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Yakındoğu'ya girmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupalı olmayan tebalarından olan Ermeniler bundan ilk olarak etkilenmişler ve bunların yarısı Transkafkasya'da yaşadıkları için, kaçınılmaz olarak Türk ve Rus Ermenilerinin milliyetçiliklerini bir Ermeni devletinin kurulması için birleştirmişlerdir.

Gürcü milliyetçiliği, Rus ilhakının bir sonucu olarak ülkedeki kontrollerini kaybetmiş bulunan feodal soylular tarafından muhafaza edilmiştir. Ancak Gürcü asilzadeleri yaygın halk desteğinden yoksun olup, bu da milliyetçiliğin bir kitle hareketi olmasını önlemiştir. Sosyalizm'in, Gürcülere yabancı hâkimiyetine karşı mücadelelerinde etrafında harekete geçecekleri bir örgüt vermesi tuhaf olarak görülebilir. Gürcistan'da çok sayıda devrim adeta teleskop gibi birbirlerinin içine geçmiş ve önceleri farkında olmadan, daha sonra bilinçli olarak sosyalizm yükselen milliyetçilikle birleşmiştir.

Türkiye, 1918'in ilkbaharında Ermeni ve Gürcü milliyetçilikleri ile mücadele etmek durumunda kaldı. Birinci Dünya Savaşı yüz yıl önce meydana gelmiş olsaydı Türkiye, belki Şii Azerbaycan'da vuku bulabilecek mezhepsel direnç hariç, hiçbir ciddi dirençle karşılaşmadan Transkafkasya'nın tamamını ele geçirebilirdi. Fakat 1918'de buraya girişine direnç gösteren iki milli devletle karşı karşıya kalmıştır.

Türkiye'nin müttefiki olan Almanya, yeni doğmuş Gürcü Cumhuriyeti'ne destek olmak ve yalnızca Azerbaycanlı liderlerin işbirliği yapmaya istekli ve hazır oldukları Türklere karşı onları korumak suretiyle bu durumdan avantaj elde etmiştir. Azerbaycanlı liderlerin Türkiye'nin yanında yer alması hadisesi ise, Azerbaycan aydınları ve burjuvazisi arasında Şii hassasiyetinin azalması, İran'ın zayıflığı ve o dönemlere Pan-İslamist ve Pan-Türkist bir renk özelliği taşıyan Azerbaycanlıların kendi milliyetçilikleri ile izah edilebilir.

Bununla beraber, Bolşevik Devrimi, Transkafkasya'nın Rusya'dan ayrılma yönünde, bardağı taşıran son damla olmuştur. Gürcü Sosyal Demokratlar (Menşevikler)'ın, Ermeni Taşnakların ve Azerbaycanlı Müsavatçıların Bolşevik karşıtı duruşları, self-determinasyon ve bağımsızlık

için bir kere daha işe yaradı.

Osmanlı İmparatorluğu tarafından tehdit edilen Transkafkasya, bağımsızlığını ilan etti ve bizzat federal bir cumhuriyet şeklinde teşkilâtını kurdu. Bu bağımsızlık, ne var ki, kısa ömürlü oldu. Cumhuriyeti teşkil eden üç halkın çıkarları öyle farklıydı ki, bu sebeple işbirliği yapamadılar. Mayıs 1918'de federasyon parçalandı ve bunun yerini üç ayrı devlet aldı.

1918 sonbaharında Türkiye ve Almanya'nın çöküşü, Kafkaslar'a yeni bir gücü, İngilizleri getirdi. Yeni devletlere karşı İngiliz politikası tutarlılıktan yoksundu ve uzun vadeli plânlardan ziyade anlık mecburiyetler vasıtasıyla politikalar belirleniyordu. Bu ilk olarak bir tarafta Gürcistan ve Azerbaycan ve diğer tarafta **Denikin**'in Gönüllü Ordusu'nun yer aldığı anlaşmazlık sırasında ortaya çıkmıştır.

Transkafkasya devletlerinin bağımsız mevcudiyetlerinin kısa periyodu sırasında, bunların liderleri en çok Büyük Devletler tarafından tanınmak ve ülkelerinde kendi rejimlerini pekiştirmek üzerine yoğunlaştılar. Ancak, gerçekte en önemli, en belirleyici sorun, Rusya idi. Bunu Kafkasyalılardan daha iyi gören İngilizler, Kızıl Ordu Transkafkasya sınırlarına ulaşmadan önce ülkeyi terk ettiler ve Rusya Azerbaycan'ı, Ermenistan'ı ve son olarak Gürcistan'ı işgal ettiği zaman, bu olaylara müdahil olmayı reddettiler.

Tiflis, Erivan veya Bakü'deki Bolşeviklerin faaliyetleri Moskova'nın gözetiminde yürütülüyordu. Komünistler, Rusya'ya karşı bağımsızlıklarını muhafaza etmek hususunda Transkafkasya Cumhuriyetlerinin kabiliyeti ile ilgili olarak yanılgıya düşmediler. Bu, söz konusu cumhuriyetlerin ayrılıkçı faaliyetlerinin başarısızlığına neden olan tek büyük faktördü. İçerde birlik eksikliği, ekonomik kararsızlık ve politik tecrübesizlik, bu üç cumhuriyetin çöküşüne katkıda bulunmuştur, ancak, bunlar ikinci derecedeki sebeplerdi. Belirleyici faktör Rusya idi

Transkafkasya halklarının bağımsızlık kazanma teşebbüsü, başarısızlıkla sona ermesine rağmen, Ruslaşmanın yavaş eğilimini tersine çevirerek bunların yaşam gücünü ve kaynaklarını göstermiştir. Bunların bağımsız siyasi örgütleri kuzey komşunun ezici kudreti karşısında çökmüş olmasına rağmen, Gürcü, Ermeni ve hepsinden önemlisi Azerbaycanlı kitleler, muhtemelen tarihlerinde ilk defa, milli ve kültürel farklılıklarını ayırt etmeyi başarmışlardır.

Alıntı Yapılan ya da Başvurulan Çalışmaların Bibliyografyası

Resmi Kaynaklar

Adamov, E. A. (ed.). Razdel aziiatskoi Turtsii. Litizdat N. K. I. D. Moskva, 1924. (Rus Dışişleri Bakanlığı gizli belge koleksiyonu.)

A Monsieur le Président de la Conférence de Paix, Paris. MS. at the Hoover War Library, Stanford University, California. (Paris Barış Konferansı'nda Ermeni Cumhuriyeti Delegasyon Başkanı'nın bir memorandumu.)

The Armenian Question Before the Peace Conference. (Haritalar, şemalar vs ile Paris Barış Konferansı nezdinde Ermeni iddiaları.)

L'Arménie au monde civilisé. 1921. Typewritten copy at the Hoover War Library. (Vratsian'ın telsiz müracaatı.)

Claims of Persia before the Conference of the Preliminaries of Peace at Paris. Paris, March, 1919.

Claims of the Peace Delegation of the Republic of Caucasian Azerbaijan Presented to the Peace Conference in Paris. Paris, 1919.

Constitution de la République de Géorgie. Edition de la Présidence de l'Assemblée Constituante de la République Géorgienne, Paris, 1922.

Déclaration à l'Ambassadeur des Etats Unis d'Amérique à Paris, 1920. Typewritten copy at the Hoover War Library. (Azerbaycan delegasyonunun bir notası.)

Délégation de la République Arménienne. Donnée statistique des populations de la Transcaucasie, Paris, January, 1920. (Barış Konferansı'nda Ermeni davasını kuvvetlendirmek için tasarlanmış istatistikler.)

Documents presented by the Government of the Republic of Georgia to the

First Assembly of the League of Nations Relative to the Admission of Georgia to the said League. London, 1920.

Documents rélatifs à la question de la Géorgie devant la Société des Nations. Edition de la Legation de Géorgie en France, Paris, 1925.

Dokumenty i materialy po vneshnei politike Zakavkazia i Gruzii. Tiflis, Tipografia Pravitelstva Gruzinskoi respubliki. 1919. (1917-1919 yılları sırasında Transkafkasya'nın genel tarihi için temel kaynaklardan birisi.)

Great Britain. Accounts and Papers. XXV, 1923, London. (Değerli bir koleksiyon. Yirmi altı Bakü Komiseri'nin durumu ile ilgili bazı belgeleri ihtiva ediyor.)

Great Britain. The Parlimentary Debates: Official Report. House of Commons. Fifth series, vv. 108, 110, 119, 121, 125, 128.

Kliuchnikov, Iu. V., and **Sabanin, A. Mezhdunarodnaia politika** noveishego vremeni v dogovorakh, notakh i deklaratsiiakh, Chasti II, III, vypusk, I. Litizdat N. K. I. D. Moskva, 1926-1928. (Uluslararası ilişkilerle ilgili çok önemli bir belge koleksiyonu.)

Mémoire soumis par le Prince Soumbatoff, délégué du gouvernement géorgien aux représentants des puissances alliées à Berne au mois de Novembre 1918.

Mémoire sur l'invasion de la Géorgie par les armées de la Russie des Soviets. Paris, 1921. (1921 Rus-Gürcü savaşının Gürcü versiyonu.)

Memorandum on the Armenian Question: by the Armenian National Delegation. London, Waterlow Brothers and Layton, December, 1918.

Memorandum présenté aux honorables représentants des puissances de l'Entente. Typewritten copy at the Hoover War Library.

Le peuple géorgien contre l'occupation bolchéviste russe. Eddition de la Présidence de l'assemblée Constituante de la République Géorgienne.

Protestation du Parlement de l'Union de Peuples du Caucase du Nord au représentant des Alliés au Caucase. 1919.

Russia. Budushchee ustroistvo Armenii. Po ofitsialnym dannym. Tretia oranzhevaia kniga. Petrograd, Osvobozhdenie, 1915. (Türk Ermenistanı'mn savaş sonrası organizasyonu için Rus plânları.)

Russia. Politika sovetskoi vlasti po natsionalnomu voprosu za tri goda, 1917-1920. Moskva, Gozisdat, 1920. (Milletler Halk Komiserliği tarafından yayınlanmış Sovyet milli politikası hakkında genel dokümanlar.)

Russia. Rossiiskaia Sotsialisticheskaia Federativnaia Sovetskaia Respublika i Gruzinskaia Demokraticheskaia Respublika, ikh vzaimootnosheniia. Moskova, Gosudarstvennoe izdatelstvo, 1922. (Rusya ve Gürcistan arasındaki diplomatik ilişkiler hakkındaki dokümanlar. Bu koleksiyonun, Rus-Gürcü ilişkileri üzerinde çalışanlar için büyük değeri vardır.)

Reminder from the Persian Government to the Peace Conference. MS. at the Hoover War Library. 1919.

United States Department of State. Papers relating to the Foreign Relations of the United States. 1918, Russia. 3 v. (for Transcaucasia v. II). Washington, United States Printing Office, 1932. (Birleşik Devletler'in Rus devrimi karşısındaki durumunu gösteren bazı ilginç belgeleri ihtiva ediyor.)

Tableau approximatif des réparations et indemnités pour les dommages subis par la nation arménienne en Arménie de Turquie et dans la République Arménienne du Caucase. Paris. (Paris Barış Konferansı'nda Ermeni taźminat talepleri.)

Traité conclu le 7 mai 1920 entre la République Démocratique de Géorgie et la République Socialis-te Fédérative Sovietiste Russe et Accord de Transit et de Commerce conclu le 14 novembre 1920 entre la République Démocratique de Géorgie d'une part et la République Socialiste Federative Socialiste Russe et la République Socialiste Sovietiste d'Azerbaidjan d'autre part. Paris, Paul Dupont, 1922.

Le 28 Mai, 1919 (28 Mai, 1919 II. Azerbaycan Cumhuriyeti İstiglalini Birinci Senei Dewriesi). [Baku, 1919]. (Azerbaycan'ın bağımsızlık ilanı ve bu devletin Müttefikler'le olan ilişkileri ile ilgili bazı belgeler içeren kitapçık. Fransızca ve Azerbaycan Dili'nde).

Yarı-Resmi ve Gayrı Resmi Kaynaklar

L'Action du Partie S. R. Arménien dit "Dashnaktzoutioun" 1914-1923. (Mayıs 1923'te Hamburg'taki Sosyalist Enternasyonal Toplantısı'na Taşnaksütyun tarafından sunulan rapor.)

"American Military Mission to Armenia", International Conciliation, No. 151, June 1920. New York, American Association for International Conciliation. (Transkafkasya'daki vaziyet hakkındaki meşhur **Harbord** Raporu. Objektifliği nedeniyle değerlidir.)

Andonian, Aram, Documents officiels concernant les massacres arméniens. Paris, H. Turabian, 1920. (Bu cilt, bazıları fotostatik olarak çoğaltılmış, Ermeni katliâmları ile ilgili birçok belge içeriyor.)

Armenia's Charter. London. Spottiswoode, Ballantyne and Company, 1918. (Ermenistan'ı destekleyen önde gelen devlet adamlarının konuşmalarından, mektuplarından vb. yapılan alıntıların koleksiyonu. Bu kitap, Paris Barış Konferansı'nda Ermeni delegelerinin propaganda amaçlarına hizmet etmiştir.)

Armenia for the Armenians, Philadelphia, Committee on Armenian Relief, 1918. (Bağımsız bir Ermeni devletinin kurulmasını talep eden sayısız Ermeni komitelerinden biri tarafından alınan karar.)

Les aspirations nationales de la Perse. Paris. Comité Nationale d'Etudes Sociales

et Politiques. 1919.

Astrakhanskii front grazhdanskoi voiny i S. M. Kirov. Sbornik statei i dokumentov. Stalingrad, Kraevoe knigoizdatelstvo, 1936. (İç savaşta **Kirov**'un rolünü gösteren makale ve belge koleksiyonu.)

L'Azerbaijan en chiffres. [Paris]. (Azerbaycan delegasyonu tarafından Paris Barış Konferansı'na sunulan resmi istatistikler.)

The Case of Armenia. New York City, Pres Bureau of the **Armenian** National Union of America, [n. d.]. (Ermeni aşırılarının taleplerine dair klasik bir sunu.)

Communiqué du Bureau de Pres et d'Information Arménien. Typewritten copies of pres releases of the Armenian delegation at the Paris Peace Conference. Hoover War Library.

Conférence International Philarménienne. Paris, Lang, Blanchon & Cie., 1921. (Ermenistan'ın desteklenmesi ile ilgili uluslararası bir konferansın tutanaklarının stenografik kayıtları.)

" 'Demokraticheskoe' pravitelstvo Gruzii i angliiskoe komandovanie." Krasnyi Arkhiv, NN 2 (21), 1927; 6 (25), 1927. Moskva, Gozisdat. (Gürcü liderleri ile Transkafkasya'daki Büyük Britanya temsilcileri arasındaki sohbetlerin stenografik kayıtları.)

Dokumenty po istorii grazhdanskoi voiny v S. S. S. R., v. I. Moskva, Gosudarstvennoe izdatelstvo politicheskoi literatury, 1940. (Rusya'daki iç savaşla ilgili belgelerin değerli bir koleksiyonu.)

Dokumenty velikoi Oktiabrskoi sotsialisticheskoi revolutsii. Moskva, Gosudarstvennoe izdatelstvo politicheskoi literatury, 1942.

Devderiani, Gaioz. Dni gospodstva menshevikov v Gruzii. Tiflis, Gosizdat Gruzii, 1931. (Gürcü Menşevikleri kötülemek için özellikle seçilmiş çok sayıdaki belge.)

"General I. Z. Odishelidze o prichinakh porazheniia Gruzii." Kavkaz, NN 7-8 (19-20), July-August, 1935. Paris. (Gürcistan Savaş Bakan Yardımcısı, Gürcistan'ın mağlubiyetinin sebeplerini izah ediyor.)

"Gorskaia kontrrevolutsiia i interventy," Krasnyi Arkhiv, vol. 68, 1935, Moskva, Gosizdat. (Müttefikler ile Kuzey Kafkasya halkları arasındaki ilişkilerle ilgili belgeler.)

Ishkhanian, B. Velikie uzhasy v gor. Baku. Anketnoe issledovanie sentiabrskikh sobytii 1918 g. Izdanie ankernoi komissii pri Bakinskom Armianskom Natsionalnom Sovete. Tiflis 1920. (Bakü'deki Eylül katliâmlarının Ermeni istatistikleri.)

Jordania, N. N. Za dva goda. Izdanie Istoricheskoi Komissii Ispolnitelnogo Komiteta Soveta Rabochikh Deputatov g. Tiflisa, Tipografia Gruzinskogo pravitelstva. Tiflis, 1919. (Gürcü Menşevizmi'nin liderinin konuşmaları ve makaleleri.)

"K deiatelnosti G. K. Orjonikidze v gody grazhdanskoi voiny," Krasny Arkhiv, No. 5 (78), 1936. Moskva, Gozisdat. (İç savaş sırasında G. K. **Orjonikidze**'nin faaliye-

tiyle ilgili belgeler.)

Kirov, Sergei Mironivich. Izbrannye stat'i i rechi, 1912-1934. Leningrad, Gosudarstvennoe izdatelstvo politicheskoi literatury, 1929. (Gürcistan'a ilk Rus Büyükelçisi olarak atanan önde gelen bir Bolşevik'in seçilmiş makale ve konuşmaları.)

Lenin, Vladimir Ilich. Sochineniia. Moskva, Gosizdat, 1930. (Bu çalışma için Cilt XXVI özellikle faydalı olmuştur.)

Lepsius, Johannes. Deutshland und Armenien, 1914-1918. Potsdam, Der Tempelverlag, 1919. (Bir diplomatik belge koleksiyonu.)

Minakhorian, Vahan. Tragedia Turtsii. Baku, 1919. (Ermeni Parlamentosu'nun, daha ılımlı Ermeni politikacılarının tavrını ifade eden bir S. R. üyesinin bir konuşması.)

Mirnyi dogovor mezhdu Gruziei Rosiei. Moskva, Tipografia Prodput, 1920. (1920 Rus-Gürcü Antlaşması'nın ilk yayını. Gürcü Komünist Partisi'nin statüsünü düzenleyen ilave anlaşmanın bu belgeden hariç tu-tulması dikkate değer.)

Orjonikidze, Grigorii Konstantinovich. Izbrannye stat'i i rechi. (Edited by A. I. **Mikoian**, L. Z. Mekhlis, L. P Beria, and Z. G. **Orjonikidze**). Moskva, Gosudarstvennoe izdatelstvo politicheskoi literatury, 1939.

"Pamiati 26 bakinskikh komissarov." Krasnyi Arkhiv, N. N. 4-5 (89-90), 1938. Moskva, Gozisdat.

Pervaia Kavkazskaia Konferentsiia Professionalnykh Soiuzov. Tiflis, 1918. (Birinci Kafkasya Sendikalar Konferansı'nın konuşmaları, kararları ve farklı diğer malzemeleri.)

Programa revolutsionnoi i sotsialisticheskoi parti Dashnaksutiun. Geneva. 1908. (1907'deki bir parti kongresi tarafından benimsenen Taşnaksütyun programı.)

Réponse au mémoire de la Sublime Porte en date du 12 Février 1919., Constantinople, 1919.

Shaumian, Stepan. Stat'i rechi. Baku, **Bakinskii Rabochii**, 1924. (Kafkasya için Bolşevik Olağanüstü Komiseri'nin makaleleri ve konuşmaları.)

Should America Accept Mandate for Armenia? New York, Press Bureau of the Armenian National Council of America, 1919. (Ermenistan üzerinde bir Amerikan mandası lehine argümanlar.)

Stalin, Joseph Vissarionovich. Sochineniia. Moskva, Gosudarstvennoe izdatelstvo politicheskoi literatury, 1947. (Bu çalışma için Cilt IV özellikle faydalı olmuştur.)

Tchalkhouchian, Gr. Le Livre rouge. Paris, Veradzenount, 1919. (Bu kitap çok ilginç dokümanlar ihtiva ediyor.)

The Treaties of Peace, 1919-1923. New York, Carnegie Endowment for International Peace, 1924. (Cilt II Sèvres Antlaşması'nı ihtiva ediyor.)

Trotsky, Lev Davidovich. Kak vooruzhalas revolutsiia. 3 volumes. Moskva, Vysshii

voennyi redaktsionnyi sovet, 1923. (Kızıl Ordu'ya ait makaleler, konuşmalar ve değişik tebliğler.)

Tsereteli, Iraklii. Séparation de la Transcaucasie de la Russie et l'indépendence de la Géorgie. Paris, Chaix, 1919. (Transkafkasya Seim'inde Tsereteli'nin yapmış olduğu iki konuşma.)

Turabian, H. (ed.). **L'Arménie et la question arménienne avant, pendant, et depuis la guerre**. Paris, 1922.

The Turko-Armenian Question. Constantinople, 1919. ("Ermeni" meselesinin Türk versiyonu. Türkiye Milli Kongresi tarafından yayınlanmıştır.)

Les turcs et les revendications arméniennes. Paris, A. G. L'Hoire, 1919.

"The United States and the Armenian Mandate." Message of President Wilson to Congress, May 24, 1920. International Conciliation. No. 151, June, 1920. New York, American Association for International Conciliation.

"Vneshniaia politika kontrrevolutsionnykh 'pravitelsky' v nachale 1919 goda," Krasnyi Arkhiv, 6 (37), 1929. Moskva, Gosizdat. (1919'da Rusya'nın karşıdevrim hükümetlerinin dış politikası ile ilgili belgeler.)

Vorontsov-Dashkov, I. I. Vsepoddanneishaiaa **Zapiska** po upravleniu kavkazskim kraem generala adiutanta grafa Vorontsova-Dashkova. [St. Petersburg], Gosudarstvennaia tipografiia, 1907.

Vorontsov-Dashkov, I. I. Vespoddanneishii **otchet** za vosem let upravleniia Kavkazom. St. Petersburg, Gosudarstvennaia tipografiia, 1913.

Wilson, Woodrow. The Frontier Between Turkey and **Armenia** as Decided by President **Woodrow Wilson**. [New York], Armenian National Committee.

Hatıralar

Baikov, B. Vospominaniia o revolutsii v Zakavkazii (1917-1920 gg.). [Berlin]. (Bakü'deki bir Rus Kadet liderinin hatıraları.).

Baldwin, Oliver. Six Prisons and Two Revolutions. New York, Doubleday, Page & Co., 1925. (Ermeni ordusunda bir albay olarak hizmet eden bir İngiliz tarafından anlatılan oldukça sansasyonel bir hikâye.)

Djemal Pasha. Memories of a Turkish Statesman. 1913-1919. New York, Geoge H. Doran Co., 1922.

Donohoe, M. H. With the Persian Expedition. London, Edward Arnold, 1919. (Bu kitabın yazarı Dunsterforce'un bir üyesi idi.)

Dunsteville, L. C. The Adventures of Dunsterforce. London, Edward Arnold & Co., 1932. (1918'de Türklere karşı Bakü'nün müdaafasında yer almış İngiliz birliklerinin komutanının çok değerleri hatıraları.)

Jugeli, Valiko. Tiazhelyi krest. Zapiski narodnogvardeitsa. Tiflis, Tipografiia pravitelstva, 1920. (Gürcü Halkın Muhafızları Komutanı'nın günlüğü.)

Lishin, N. N. Na Kapiiskom more. God Beloi borby. Praga, Izdanie Morskogo zhurnala, 1938.

Ludendorff, Erich Von. **Ludendorff's Own Story**. 2 v. New York and London, Harper & Brothers. (Bu çalışma için özellikle cilt II değerli olmuştur.)

Morgenthau, Henry. Ambassador Morgenthau's Story. New York, Doubleday, Page & Co., 1918.

Paléologue, Maurice. An Ambassador's Memoirs. London, Hutchinson & Co., 1923.

Poidebard, A. Voyages. **Au carrefour des routes de Perse**. Paris, Georges Cres et Cie., 1923. (**Poidebard**, İran'daki İngiliz kuvvetlerine bağlıydı ve daha sonra Transkafkasya'da Fransız askeri temsilcisi oldu. Hatıraları değerlidir.)

Sanders, Liman Von. Five Years in Turkey. Anapolis, United States Naval Institute, 1927.

Makaleler

Bryce, O. M., Viscount. "The Future of **Armenia**." Reprinted from the Contemporary Review. London, December, 1918.

D. Z. T. "La première république musulmane: l'Azerbaijan," Extrait de la Revue du monde musulman, v. XXXVI. Paris, 1919.

Favitskii, V. "Zalenia armiia v Chernomorie." **Proletarskaia Revolutsiia**, NN. 8-9 (31-32). Moskva, 1924.

Gukovskii, A. "Pobeda sovetskoi vlasti v Armenii v 1920 godu." **Istorik Marxist,** No. 11 (87). Moskva, 1940. (Son on yılda ortaya çıkan Ermenistan'ın Sovyetleşmesi hakkındaki birkaç makaleden birisi. Bu dergi, SSCB Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü tarafından yayınlanmaktadır.)

Gurko-Kriazhin, V. A. "Angliiskaia interventsiia 1918-1919 gg. v Zakaspii i Zakavkazie, **Istorik Marxist,** No. 2. Moskva, 1926.

Gurko-Kriazhin, V. A. "Bakinskii protsess i istoriia 26 homissarov," Novyi Vostok, NN 13-14. Moskva, 1926.

Khachapuridze, G. "Adzharistan v period angliiskoi okkupatsii.", **Borba Klassov,** No. 12. Moskva, December, 1934.

Kheifets, S. Ia. "Zakavkazie v pervuiu polovinu 1918 g. i Zakavkazskii Seim," Byloe, No. 21. Petrograd, 1923.

Poidebard, A. "Role militaire des arméniens sur le front du Caucase après la défection de l'armée russe. (Décembre 1917-Novembre 1918)," **Extrait de la Revue**

des études arméniennes. Paris, 1920.

Poidebard, A. "Le Transcaucase et la République d'Arménie dans les textes diplomatiques du traité de Brest-Litovks au traité de Kars. 1918-1921." **Revue des études arméniennes**, v. III. Paris, 1923.

Popov, A. L. "Iz epokhi angliiskoi interventsii v Zakavkazie," **Proletarskaia Revolutsiia**, NN 6-7, 8, 9. Moskva, 1923. (Bu aslında seri biçimde yayınlanmış bir kitaptır. **Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı**'nın arşiv malzemesine dayanır ve alıntı yaptığı çok sayıdaki doküman nedeniyle çok değerlidir.)

Popov, A. L. "Iz istorii revolutsii v Vostochnom Zakavkazie," **Proletarskaia Revolutsiia**, NN 5, 7, 8-9, 11. Moskva. 1924. (Yine seri biçimindeki bir kitap. Değerli ve iyi dokümante edilmiş.)

Rabinovich, Evgenii. "V plenu u anglichan (1918 g.)," **Proletarskaia Revolutsiia**, No. 11 (34). 1924.

Sef. S. "Bakinskii Oktiabr", Proletarskaia Revolutsiia, No. 11. Moskva, November, 1930.

Semenov, Iulii Fedorovich. "Zakavkazskaia respublika," **Vozrozhdenie**, Paris, January, 1949. (Transkafkasya Seimi'nin tek Kadet üyesinin yayınlanmamış hatıralarından bir bölüm.)

Shaumian, Suren. "Bakinskaia komuna 1918 goda," **Proletarskaia Revolutsiia**, No. 12 (59). Moskva, December, 1926. (Bahsettiği olaylarda bulunmuş, aynı zamanda **Stepan Shaumian**'ın kardeşi olan bir kişi tarafından yazılmış ilginç bir makale.).

Shefi, Rustambeili. "Iz pechalnogo proshlogo," Kavkaz, No. 7-8 (19-20). Paris, July-August, 1935. (Azerbaycanlı bir politikacının hatıraları.)

Tcherkesov, V. "La Géorgie; ses traditions et ses droits politiques." Extrait de La Revue de Paris, Paris, October 1, 1919.

Dergiler ve Gazeteler

Borba. Tiflis, 1920-1921. (Gürcistan Sosyal-Demokrat İşçi Partisi'nin organı.)

Bulletin d'information de l'Azerbaidjan. Paris, 1919-1920. (Barış Konferansı için Azerbaycan delegasyonu tarafından yayınlandı.)

Gruzia. Tiflis, 1920-1921. (Sağcı milliyetçi eğilimli bir gazete.)

L'Image, No. 222. November, 1919. (Paris'te Ermeniler tarafından yayınlanmış resimli bir dergi.)

Izvestiia. Moscow, 1918-1921. (İşçi ve Köylü Temsilcileri Sovyeti Merkez Yürütme Komitesi'nin organı.)

Pravda. Moscow, 1918-1921. (Tüm Rusya Komünist Partisi [Bolşevikler]'nin organı.)

Slovo. Tiflis, 1920-1921. (Sağcı eğilimli Ermeniler tarafından kontrol edilen bir gazete.)

The Times. London, 1918-1921.

La Voix de L'Arménie. Paris, NN 1-28.

Zhizn Natsionalnostei. Moscow, 1918-1921. (Milletler Halk Komiserliği'nin organı. Bu, Transkafkasya çalışması için, ülkenin dışında yayınlanan en önemli gazetedir.)

Kitaplar ve Broşürler

Ameer Ali. The Rights of Persia. London, Chapman & Hall, 1919.

Amia, M. Put gruzinskoi zhirondy. Tiflis, Zakkniga, 1926. (Gürcü Menşevikleri kötülemek amacıyla yazılmış bir kitap. Birçok ilginç belge ihtiva ediyor.)

Anonymous. Le Caucase et L'Europe. Tours, E. Arrault et Cie., [n. d.].

Arkomed, S. T. Materialy po istorii otpadenia Zakavkazia ot Rossii, Tiflis, **Krasnaia kniga**, 1923.

Arkomed, S. T., Rabochee dvizhenie i Sotsial-Demokratiia na Kavkaze. Geneva, Chaulmontet, 1910.

Arskii, R. Kavkaz i ego znachenie dlia Sovetskoi Rossii. Petrograd, Gozisdat, 1921.

Avalov, Zurab. Nezavisimost Gruzii v mezhdunarodnoi politike. 1918-1921 g. g. Paris, 1924. (Gürcistan'ın uluslararası durumu hakkında değerli bir kitap.)

Azarian, Anna Y. L'Arménie. Paris, 1917. (Bir propaganda broşürü).

Bagirov, M. D. Iz istorii bolshevitstkoi organizatsii Baku i Azerbaijana. Moskva, Gosudarstvennoe izdatelstvo politicheskoi literatury, 1946.

Bammate, Haydar. Le Caucase et la révolution Russe. Paris, 1929.

Bechofer, C. E. In Denikin's Russia and the Caucasus, 1919-1920. London, W. Collins, Sons & Co., 1921.

Belskii, S. and **Manvelov, A**. Revolutsiia 1917 goda v Azerbaijane. Baku, 1927. (Bakü'deki olayların kronolojik bir listesi.)

Beria, Lavrentii. Fifteen Years of Soviet Georgia. Moscow, Cooperative Publishing Society of Foreign Workers in the U. S. S. R., 1936.

Beria, Lavrentii. K vprosu ob istorii bolshevistskikh organizatsii v Zakavkazie. Moskva, Gosudarstvennoie izdatelstvo politicheskoi literatury, 1948.

Beridze, Shavla. La tragédie d'une nation. Paris, Picart, 1924.

Bibineishvili, V. Za chetvert veka. (Revolutsionnaia borba v Gruzii). Moskva, Molodaia Gvardiia, 1931.

Borian, B. A. Armenia, mezhdunarodnaia diplomatiia i S. S. S. R. 2 v. Moskva, Gosudarstvennoe izdatelstvo, 1928. (Şu an için ulaşabilecek, uluslararası diplomasi hu-

susunda Bolşevik bakış açısıyla yazılmış en kapsamlı Ermeni tarihi.)

Bubnov, A. S., Kamenev, S. S., Tukhachevskii, M. N., Eideman, R. P. (editors). Grazhdanskaia voina 1918-1920. Moskva, Gozisdat, 1930. (İç savaşın ayrıntılı bir tarihi.)

Buchan, John (ed.). The Baltic and Caucasian States. Boston, Houghton, Mifflin Co., 1923.

Burdzhalov, Dvadtsat shest bakinskikh komissarov. Moskva, Gosuradstvennoie izdatelstvo politicehskoi literatury, 1938.

Buntt, Joseph. The People of Ararat. London, Hogarth Pres, 1926.

Castagné, Joseph. "Les organizations soviétiques de Russie musulmane," Le Bolchévisme et l'Islam, v. I, Revue du Monde Musulman, v. 51. Paris, 1922.

Chaikin, Vadim A. K istorii rossiiskoi revolutsii. Vypusk pervyi. Kazn 26 bakinskikh komissarov. Moskva, Z. I. Grzhebin, 1922.

Charachidze, D. H. Barbusse, les Soviets et la Géorgie. Paris, Pascal, [1930].

Chetvert veka borby za sotsializm. Tiflis, 1923.

Churchill, Winston S. **The Aftermath**. New York, Charles Scribner's Sons., 1929.

Denikin, Anton Ivanovich. Ocherki russkoi smuty. vv. I andI I. Paris, vv. III, IV and V. Berlin, 1924-1926.

Devderiani, Gaioz. Ocherki istorii Komsomola Gruzii. Tiflis, Zakkniga, 1928.

Drabkina, Elena. Gruzinskaia kontrrevolutsiia. Leningrad, Priboi, 1928.

Drabkina, Elena. Natsionalnyi i kolonialnyi vopros v tsarskoi Rossii. Moskva, Izdatelstvo Kommunisticheskoi akademi, 1930.

Le droit de la Géorgie à l'indépendence. Published by the Georgian National Commitee. [n. d., n. p.].

Dubner, A. Bakinskii proletariat v gody revolutsii (1917-1920). Baku, AZGNII, 1931. (Diğer kaynaklardan elde edilemeyecek birçok belge içeren değerli bir çalışma.)

Duguet, Raymond. Moscou et la Géorgie martyre. Paris, Jules Tallandier, 1927.

Dumbadze, V. D. The Caucasian Republics. New York, 1925.

Erhorn, I. Kaukasien. Neue verbesserte Auflage, 1942.

Essad-bey. Blood and Oin in the Orient. Translated by Elsa Talmey. London, Nash and Grayson, 1931. (Sansasyonel bir otobiyografi.)

Fa'iz el-Ghusein. Martyred Armenia. London, Arthur Pearson, 1917.

Fisher, Louis. Oil Imperialism. New York, International Publishers, 1926.

Gentizon, Paul. La résurrection géorgienne. Paris, Ernest Leroux, 1921.

Gibbon, Herbert Adams. Armenia in the World War. New York, 1926.

Glonti, Tedo. Menshevistskaia i sovetskaia Gruzia. Moskva, Krasnaia Nov., 1923.

Guseinov, Mirza Davud. Tiurkskaia Demokraticheskaia Partiia Federalistov "Mu-

savat" v proshlom i nastoiaschem. Baku. Zakkniga, 1927.

Guseinov, T. Oktiabr v Azerbaijane. Baku, Azgiz, 1927.

Great Britain, Foreign Office (Historical Section). The Russian Empire, v. IX, No. 54, Caucasia. London, H. M. Stationery Office, 1920.

Hacobian, A. P. Armenia and the War. New York, George H. Doran Co., [n. d.].

Hippeau, Edmond. Géorgie-Azerbaidjan. Paris, Ernest Leroux, 1920.

L'Internationale Socialiste et la Géorgie. Edition du Comité Central du Parti Ouvrier Social-Démocrate de Géorgie. Paris, 1921. (Avrupalı değişik sosyalist liderler tarafından Menşevik Gürcistan'ın değerlendirilmesi.)

Ishkhanian, B. Kontrrevolutsiia v Zakavkazie. Baku, Truzhennik, 1919.

Ishkhanian, B. Narodnosti Kavkaza. Petrgograd, 1916. (Kafkasya halkları ile ilgili değerli bir istatistiksel çalışma.)

Karaev, A. G. Iz nedavnego proshlogo. Baku, Bakinskii Rabochii, 1926. (Azerbaycan'ın Sovyetleşmesi hadisesine iştirak eden liderlerden biri tarafından yazılmış bir kitap.)

Karibi. Krasnaia kniga. Tiflis, Gruzinskoe toverishchestvo pechati, 1920.

Karinian, A. Shaumian i natsionalisticheskie techeniia na Kavkaze. Baku, 1928.

Kautsky, Karl. Georgia: A Social-Democratic Peasent Republic. London, International Bookshop, [1921].

Keresselidze, Leo. La Géorgie et la domination russe. Soleure Vogt-Schild, 1917.

Kachapuridze, G. V. Bolsheviki Gruzii v. boiakh za pobedu sovetskoi vlasti. Leningrad, Gosudarstvennoe izdatelstvo politicheskoi literatury, 1947.

Korganoff, G. La participation des arméniens à la Guerre Mondiale sur le front du Caucase (1914-1918). Paris, Massis, 1927.

Kuhne, Emmanuel. La Géorgie libre. Geneva, 1920.

La Chesnais, P. G. Les peuples de la Transcaucasie pendant la guerre et devant la paix. Paris, Bossard, 1921.

Loris-Melikof, Jean. La révolution russe et les nouvelles Républiques Transcaucasiennes. Paris, Felix Alcan, 1920.

Makharadze, Filip. Diktature menshevitskoi parti v Grüzii. Moskva, Gosudarstvennoe izdatelstvo, 1921. (Önde gelen Gürcü Bolşeviklerden biri tarafından yazılmış bir kitap.)

Makharadze, Filip. Sovety i borba za sovetskuiu vlast v Gruzii. 1917-1921. Tiflis, 1928.

Marquart, J. L'origine et la réconstitution de la nation arménienne. Paris, 1919.

Marr, N. Ia. "O Kavkazskom universitete v Tiflise." Aziatskii Sbornik. Petrograd, 1918.

Mehmet-Zade, Mirza Bala. Milli Azerbaycan Hareketi. [Berlin], 1938.

Mesrob, Kevork. L'Arménie au point de vue géographique, historique, ethnographique, statistique et cultural. Constantinople, 1919.

Morgenthau, Henry. The Tragedy of Armenia. London, Spottiswood, Ballantyne & Co., 1918.

Musabekov, G. Oktiabrskaia revolutsiia i osnovnye dostizheniia sovetskoi vlasti v Azerbaijane. [Baku], Gozisdat, 1927.

Nippold, O. La Géorgie du point de vue du droit international. Berne, Bureau de Presse Géorgien, 1920.

Orakhelashvili, Mamia. Zakavkazskie bolshevistskie organizatsii v 1917 godu. Tiflis, Zakkniga, 1927.

Papazian, Bertha S. The Tragedy of **Armenia.** A brief study and interpretation. Boston. The Pilgrim Press, 1918.

Papazian, K. S. Patriotism Perverted. Boston, Baikar Pres, 1924.

Pasdermadjian, H. Histoire de l'Arménie depuis les origines jusqu'au traité de Lausanne. Paris, H. Samuelian, 1949.

Pichikian, G. Narodnoe khoziaistvo i kooperatsiia Armenii. Tiflis, Zakkniga, 1927.

Pokshishevskii, V. V. Polozhenie bakinskogo proletariat nakanune revolutsii (1914-1917). Baku, 1927.

Price, Morgan Philips. War and Revolution in Asiatic Russia. London, George **Allen** and Unwin, Ltd., 1918.

Raevskii, A. Angliiskaia interventsiia i musvatskoe pravitelstvo. Baku, 1927. (Diğer kaynaklardan elde edilemeyecek birçok doküman içeren değerli bir kitap.)

Rasul-Zadeh; Muhammad Amin. O Panturanizme v sviazi s **kavkaz**skoi problemoi. Paris, K. N. K., 1930.

Ratgauzer, Ia. Arest i gibel komissarov Bakinskoi Kommuny. Baku, 1928.

Ratgauzer, Ia. Borba za sovetskii Azerbaijan. Baku, 1928.

Ratgauzer, Ia. **Revolutsiia i grazhdanskaia voina v Baku.** Baku, 1927. (Diğer kaynaklardan elde edilemeyecek birçok doküman içeren değerli bir kitap.)

Tahmazian, K. Turcs et arméniens. Paris, H. Turabian, 1919.

Sanders, A. Kaukasien, München, Hoheneichen-Verlag, 1944.

Shafir, Ia. Grazhdanskaia voina v Rossii i menshevistskaia Gruzia. Moskva, 1921.

Shafir, Ia. Ocherki gruzinskoi zhirondy. Moskva, Gozisdat. 1925. (Bu kitap birçok ilginç belge içeriyor.)

Shaumian, Suren. Bakinskaia Komuna. Baku 1927.

Stankevich, V. B. Sudby narodov Rossii. Berlin, Ladyzhnikov, 1921.

Stavrovskii, Al. Zakavkazie posle Oktiabria. Moskva, Gozisdat, 1925.

Sykes, Sir Percy. A **History of Persia**. 3rd edition. 2 v. London, Macmillan, 1930.

Tekeian, C. D. Quatre and de guerre en Orient. L'action Franco-Arménienne pendant la guerre. Paris, Ernest Leroux, 1919.

Temperley, H. W. V. (ed.). A History of the Peace Conference at Paris. 6 v. London, Henry Frowde and Hodder & Stoughton, 1920-1926.

Trietsch, Davis. Georgien und der Kaukasus. Berlin, Deutsche-Georgischen Gesellschaft, [1918].

Trotsky, Lev Davidovich. "Mezhdu imperializmom i revolutsiei," **Sochineniia**, v. XII. Moskva, Gosizdat, 1925. (Gürcü Menşeviklere şiddetli bir saldırı.)

Vachnadze, David. Gruzia mezhdu severom i iugóm s drevneishikh vremen do nshikh dnei. Paris, 1936.

Varandian, Mikael. Le conflit arméno-géorgien et la guerre du Caucase. Paris, M. Flinikowski, 1919.

Woytinsky, Wladmir. La démocratie géorgienne. Paris, Alcan Levy, 1921. (Gürcistan'daki Menşevik rejimi hakkında önde gelen bir Rus Menşevik tarafından yazılmış değerli bir kitap.)

Ziatkhan, Adil Khan. Aperçu sur l'histoire, la littérature et la politique de l'Azerbaidjan. Baku, 1919.

Dizin

A. Kişi Adları

-A-

Abashidze, Prens Kita: 55, 118
Abbas Mirza: 24
Abdulhamid (II.): 300
Agayev: 196
Ağa Muhammed Han: 24
Aharonian, Avetis: 293, 294, 296, 297, 298, 299, 304
Ahmet Muhtar: 335, 336
Ahundov: 268
Aiollo: 94, 171
Akselrod: 220
Alexander(II.): 36, 45, 113
Alexiev, (General): 271, 273, 274, 275, 288
Alexiev, (Meskhiev): 80
Ali Kulu Han Müşavirü'l-Memalik Ensari: 266, 307
Allen, Herbert: 200
Amazasp: 15, 158
Andranik, (General): 30, 111, 139
Anjaparidze: 272
Areşov, (General): 15
Arslanian, Artin H.: 14
Aslanov, H. Melik: 80, 133
Avalov: 141, 150, 179, 180, 193, 201, 222, 313
Avetisov: 15,165
Azizbekov: 40
Aziz George: 231

-B-

Bagrat (Başpiskopos): 96, 97
Bagratuni (General): 172
Baikov: 41, 94, 164, 197, 198, 263, 318, 387
Balfour: 205
Bammat, Haydar: 136, 368
Baratov (General): 279, 280
Beech (General): 278, 290
Bekzadian: 335, 352
Benkendorf (Kont): 48
Berg (Yüzbaşı): 191
Beria, Lavrentii: 83, 363
Bicherakov, Lazar (Albay): 160, 162, 166, 173, 196, 198, 262, 280, 289
Bicherakov, Georgii:161
Blake, Robert P.: 8
Bogdanov: 100
Bogos Nubar Paşa: 47, 205, 293, 294, 295, 296, 298
Borian: 31, 45, 46, 56, 221, 246, 249,

251, 253, 254, 295, 303, 331, 333, 336, 368,
Briand: 49, 50, 205
Briggs (General): 278, 290
Bunning: 215

-C-

Caferov, M: 55, 80, 141, 209, 263, 285
Cambon, Jules: 309, 313
Caparidze: 15
Carr, E. H.: 9
Cecil, Lord Robert: 300, 335
Cemâleddin Afganî: 39
Cemâl Paşa: 48, 49
Cengiz Han: 23
Chaikin, Vadim: 174, 283,
Chardigny (Albay): 312
Cheliapin: 160, 161
Chicherin: 18, 126, 139, 286, 319, 320, 321, 322, 323, 340, 341, 349, 350, 357, 367
Chichkinadze: 358
Chkheidze: 16, 32, 55, 112, 118, 126, 311, 313, 315
Chkhenkeli, Akakii: 17, 80, 118, 119, 121, 123, 124, 125, 128, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 138, 139, 140, 142, 143, 146, 149, 150, 157, 178, 193, 219, 316
Chrysostom: 124
Churchill, Winston: 273, 283, 293, 310, 313, 341, 392
Clémenceau: 205, 297, 313
Cook-Collis(General): 234, 236
Corbel (Albay): 371
Corey (General): 278, 279, 284, 290, 311
Curzon (Lord): 262, 313
Cyrus 22

-Ç-

Çay, Abdulhaluk M.: 19

-D-

Danskoi, D.: 80
Delcassé: 47
David (II.): 23, 395
Deli Ali: 36
Democles: 290
Denikin (General): 210, 213, 214, 215, 226, 230, 232, 234, 239, 245, 250, 251, 264, 265, 271, 272, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 300, 309, 310, 312, 320, 321, 322, 323, 340, 361, 379
Devderiani, Gaikoz: 62, 83, 86, 108, 112, 202, 235, 238, 239, 240, 241, 243, 277, 329, 346, 362, 363
Dgebuadze: 374
Donohoe (Binbaşı): 168, 169
Donskoi, D.: 80
Drabkina: 33, 222, 223, 229, 231, 237, 271
Dragomirov, (General): 251
Dro (General): 210, 333, 334
Druzhkin: 174
Dumbadze: 238
Dunsterville (General): 163, 167, 168, 169, 170, 171, 172

-E-

Efendiyev: 39, 98
Ekber Ağa Şeyhü'l-İslâmov: 17, 306
Eliava: 373
Engels: 58
Enukidze: 374, 375
Enver Paşa: 16, 51, 108, 242
Erdeli (General): 280, 282
Ermolov (General): 24
Erzinkian, A. A.: 133
Esad Paşa: 184
Esadullahev, Mirza: 318
Etter: 265
Eudin, Xenia A.: 8

-F-

Findley, Sir Mansfield: 193

Fioletov: 70, 172
Firuz Mirza Nusrete'd-Dövle: 266
Fisher, Harold H.: 8
Fisher, Lois: 200
Foch (Mareşal): 273, 313, 341
Fostikov (General): 348
Funtikov: 174

-G-

Gabba, Melchiore (Albay): 264, 265
Gambarov: 373
Gambashidze: 201
Gedevanov (General): 278, 285, 374
Gegechkori, Evgenii 80, 81, 110, 115, 119, 124, 125, 131, 182, 193, 203, 208, 209, 210, 211, 212, 219, 235, 271, 273, 274, 278, 285, 288, 289, 313, 340, 341, 342, 347, 348, 350, 351, 352, 353, 354, 356, 358
Gekker: 364
Georgadze, G. T.: 130, 133
George, Lloyd: 199, 205, 231, 297, 298, 310, 393, 394
Giers: 48
Gladstone: 214, 301
Greenwood: 309
Gubeli: 234
Gulkhandanian: 252
Gurko-Kriazhin: 200
Gvazava, G. B.: 118, 129, 154

-H-

Hacıbekov, Ceyhun: 306
Hacınski, M. H.: 17, 118, 125, 130, 133, 135, 140 154, 185, 186, 199, 306, 318, 319, 323, 324
Halil Bey, (Menteşe): 18, 135, 136, 137, 138, 140, 142, 143, 152, 153, 185
Harbord, General J. G.: 246, 247, 249, 301, 302, 384
Harmsworth: 299
Has-Memedov, H.: 81, 141, 175
Haydarov, İ.: 17, 118, 133
Haydar Bey Ayaşinzâde: 17
Henderson, Arthur: 215
House, (Albay): 104
Hoyski, Feth Ali Han: 89, 119, 133, 141, 151, 157, 175, 195, 196, 199, 250, 281, 284, 318, 319, 321, 322, 323
Hughasian, H.: 254
Huysmans: 215, 216
Hüseyin Rauf Bey, (Miralay, Orbay): 17
Hüseyinov, M. D.: 268, 324, 355

-I-

Ioffe: 163, 180
Iraklii (Çar): 24
Ivanov: 159
Izvolskii: 46, 47, 48, 49

-İ-

İsa (Hz.): 22
İskender (Büyük Makedonyalı): 23
İvanov: 159
İzzet Paşa: 184

-J-

Jaafarov: Bkz. Caferov
Jamalian: 208, 209, 262, 263
Javakhashvili: 146
Janus: 21
Japaridze: 39, 40, 94, 95, 98, 99, 100, 172, 190, 238
Jibladze, Sylvester: 32
Jordan, (Albay): 203, 213
Jordania, N.: 32, 54, 55, 58, 78, 79, 80, 105, 113, 114, 118, 119, 124, 129, 131, 141, 146, 148, 149, 151, 201, 204, 208, 213, 214, 217, 219, 226, 227, 231, 233, 236, 276, 278, 279, 288, 290, 311, 312, 340, 341, 358, 367, 371, 372, 373, 374
Jugeli, Valiko: 82, 108, 224, 225, 226

-K-

Kachaznuni, R. I.: 118, 121, 124, 130,

133, 135, 140, 151, 154, 186, 245, 246, 330, 332
Karaev: 260, 267, 268, 269, 324, 325, 393
Karakhan: 16, 116, 117, 126, 344
Karchikian: 124, 213
Karinian: 98, 100, 393
Karpovich, M. M.: 8
Kasian: 335
Katerina (II.): 24
Katır Mehmed: 260
Kautsky, Karl: 32, 178, 222, 227, 228, 229, 230, 231, 358
Kavtaradze, S.: 60, 63, 64, 238, 358
Kâzım Bey: 357
Kâzım Karabekir (General): 18, 331, 336, 364
Kâzımzade, Firuz: 8, 9, 19
Kemal Paşa: Bkz. Mustafa Kemal Atatürk
Kerensky: 13, 55, 73, 79
Kereselidze, Leo: 145
Khachapuridze: 55, 60, 61, 62, 64, 84, 85, 86, 112, 142, 229, 234, 239, 268, 286, 361, 363, 367, 371, 375
Kharlamov, V. A.: 55
Khanoian: 252
Khatisian, Alexander I.: 45, 113, 114, 117, 118, 124, 133, 135, 140, 151, 154, 182, 186, 246, 250, 295, 331, 333
Khomeroki, N. G.: 133
Khostaria: 318
Kikodze: 242
Kireiev: 100
Kirichenko: 159
Kirov, S. M.: 165, 318, 346, 347, 348, 353, 354, 363, 367
Kolchak: 320
Kolesnikov: 100
Kornilov: 63, 73
Korganov (General): 63, 64, 85, 96, 100, 132, 157, 172
Kotsev: 209
Kreiev: 100
Kress, von (General): 183, 189, 190, 191, 192
Kuhn: 173, 174
Kukujanian: 29
Küçük Han: 161
Kvinitadze: 236, 342

-L-

Lagodakh: 187
Lalaiev: 98
Lansing: 104, 122
Laskhishvili, G. M.: 118
Lassale: 219
Lazarev (Albay): 284
Lebedinskii (General): 128
Legran: 333, 334
Lenin: 12, 14, 16, 33, 58, 61, 78, 79, 82, 83, 93, 99, 101, 116, 157, 162, 163, 164, 165, 325, 326, 335, 346, 347, 348, 354, 363, 371, 372, 373
Leo (V.I.): 50
Leonid (Metropolid): 148
Liakhov (General): 234, 290
Lodge (Senatör): 295, 296, 302
Lominadze: 375
Longuet: 215
Lordkipanidze: 119, 124, 130, 374, 375
Loris-Melikov: 56, 97, 230, 235, 294, 295, 297, 298
Lossow, von (General): 136, 138, 140, 141, 142, 146, 149, 150, 178, 179, 182, 184
Ludendorff (General): 171, 177, 178, 179, 273
Lukomskii: 279
Luther: 226

-M-

MacDonald, Ramsay: 205, 215
Makharadze, Filip: 32, 60, 61, 63, 64, 83, 238, 342, 343
Malleson (General): 173, 174
Manasian: 252
Markarian: 100
Marr, N: 33

Martov: 12, 220
Marx, Karl: 31, 33, 39, 58, 81, 243
Maziev (General): 273
Mdivani, Budu: 83, 208, 209, 210, 211
Mehdiyev, M. Y.: 17, 118, 306
Mekke Şerîfi: 50
Melik-Aslanov, H.: 80, 133
Mihmandarov, (General): 199, 263, 285
Mikoian, Anastas: 172, 173, 268, 318, 386
Milne, George (General): 199, 276
Minakhorian, Vahan: 297, 385
Mirbach, von (Kont): 18, 139
Molotov: 375
Mosesyan, (Kaptan): 15
Mravian: 238
Muhammed (Hz.): 156
Muhammed Ali Şâh: 40
Muharremov, M.: 306, 313
Mustafa Kemal Paşa (Atatürk): 292, 330, 331, 335

-N-

Nadir Şah: 24
Nagiev: 98
Nazarbekian (General): 138, 139, 336
Nazarbekov (General): 18, 131, 132
Nazarian: 66, 238
Nerimanov, N. N.: 100, 286, 335
Neruchev, A.: 80
Nicholas (II., Çar): 37, 44, 54
Nikoladze: 135, 141, 150
Nikolaievich, Nikolai, (Grandük): 54
Nitti, Francesko: 265, 300, 313

-O-

Odishelidze, (General): 16, 108, 109, 110, 132, 154, 285, 364, 366, 385
Ogajanian, A.: 80
Okujava, M.: 83, 238
Oniashvili: 129, 130
Orakhelashvili, Mamia: 61, 62, 82, 238, 373, 375
Orhan Bey: 136
Orjonikidze, G. K.: 288, 324, 334, 335, 367, 371, 372

-P-

Paléologue, Maurice: 44, 50
Papajanov: 55, 154
Paskevich (Kont): 25, 42
Paul (Çar): 24
Pepinov: 141
Pereverzev: 55
Pershing (General): 246
Petro (Büyük/Deli): 24, 33
Petrov: 15
Philips-Price, Morgan: 53, 54
Pichon: 312
Picot, Georges (Mr.): 50
Plekhanov: 32, 33, 220
Poidebard: 211
Poklevskii, S. A.: 48
Pontiff: 295
Popov, A. L.: 73, 98,
Poshibiakin: 198
Prometheus: 21
Przhevalskii (General): 13, 106, 110, 321
Pugachev: 78, 226

-R-

Raevskii, A.: 200, 261
Rafiyev: 196
Ramishvili, Isidor: 171
Ramishvili, Noi: 54, 107, 108, 122, 133, 138, 149, 152, 153, 171, 183, 186, 189, 190, 191, 209, 219, 241, 278, 285, 290
Ratgauzer: 200
Rauf Bey, (Orbay): 119, 124
Raush, Ulrich: 358
Razin: 78, 226
Renaudel, Pierre: 215, 364
Resulzâde Mehmed Emin: 17, 40, 90, 122, 126, 130, 133, 135, 154, 175, 257, 319
Rtskhiladze: 154
Rüstembekov: 121, 125

-S-

Saakian, Sako: 69, 133, 267
Sabakhtarashvili: 235, 349, 352, 355
Sadino (Kont): 264
Safikürdski: 141, 175
Sagatelian: 285
Sanders, Liman von: 177
Sarashidze: 374
Sazonov: 47, 48, 49, 50, 295
Schulenburg, von der: 142, 147, 148, 183
Semenov: 115, 119, 124, 129, 130
Serop: 30
Seyid Ziyaeddin Tabatabay: 266
Shafir, Ia.: 55, 57, 108, 272, 284, 289, 341, 368, 373, 395
Shaumian, Stepan: 14, 15, 18, 39, 62, 69, 70, 72, 86, 87, 88, 90, 91, 93, 95, 98, 99, 100, 101, 102, 116, 155, 157, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 172, 173, 238
Shaumian, Suren: 95
Shaverdov: 367
Sheinman: 349, 350, 351, 356, 358, 359, 367
Shoenfeld, H. F. A.: 193
Shulgin: 273
Silikov, (General): 234, 336
Silin: 333
Smirnov: 198
Smith, F W.: 74, 103, 104, 122
Spartacus: 62, 238
Stalin: 14, 39, 79, 83, 87, 91, 116, 131, 155, 157, 162, 163, 164, 174, 334, 339, 363,
Stein, Von (Baron): 181
Sulkevich: 285
Sultanov (Dr.): 250, 268
Sumbatov, Iuzhin (Prens): 193
Surguladze: 141
Svanidze: 374
Sverdlov: 164
Sykes, Mark (Sir): 50, 201

-Ş-

Şeyh Şamil: 25, 265
Şeyhü'l-İslâmov: 108, 306

-T-

Taghiev: 98
Talat Paşa: 16, 18, 184
Talışinskii, (General): 93
Teague-Jones, (Yarbay): 173, 174
Ter-Gabrielian: 100
Ter-Gazarov, A.: 80, 163
Thomas, G.: 261
Thomson (General): 195, 196, 197, 198, 199, 201, 202, 203, 233, 264, 280, 281, 282
Thyssen, Fritz: 181
Tigranian: 209, 210, 211, 212, 215
Timurlenk: 23
Tiushkov: 171
Todria: 238
Topçıbaşev, (Topçubaşıyev) Ali Merdan Bek: 73, 198, 199, 266, 306, 313
Topuridze, Diomid: 202, 203
Toroshelidze: 83
Trotsky, L.: 218, 288, 289, 373
Tsereteli, Iraklii: 121, 124, 125, 131, 147, 186, 217, 218, 290, 311, 312, 313
Tsintsadze: 82, 238
Tskhakaia , Mikha: 61, 238
Tsybulskii: 100
Tumanov: 130
Tundutov (Prens): 191

-U-

Ulianov, V.: Bkz. Lenin
Uratadze: 342, 343, 344
Usubbekov, Nesib Bey: Bkz. Yusufbekov

-V-

Vacheishvili, D. V.: 348
Varandian, Michael: 186, 215, 216, 395
Vehib Paşa, (Ferik): 13, 16, 17, 106, 108, 109, 110, 111, 113, 118, 128, 131, 132, 135

Vekilov: 209
Velunts: 171, 267
Vezirov: 100
Vlasiev (Albay): 250, 251
Vorobiev: 274
Vorontsov (Prens): 41
Vorontsov-Dashkov, (Kont): 34, 35, 36, 37, 39, 42, 44, 45, 54
Vratsian: 369, 370, 381
Vucinich, Wayne: 8

-W-

Walker (General): 204, 215, 276, 289
Wangenheim, von: 45
Wardrop, Oliver: 193, 235, 262, 313
Webster 202, 203
Wilhelm, (II., Kayzer): 178
Williams, Aneurin: 247, 299
Wilson, Sir Henry: 313
Wilson (ABD Başkanı): 104, 195, 247, 297, 298, 301, 302, 303, 305, 306, 307, 308, 314, 387
Withers, Douglas: 215
Wrangel (General): 332, 347, 348, 349, 352, 355

-Y-

Yudenich (General): 84, 320
Yusuf: 36
Yusufbekov, Nesib Bek: 133, 141, 196, 268, 284, 318, 323

-Z-

Zavriev (Dr.): 46, 47, 48, 49
Ziathan, Adil Han: 195, 197, 265
Zoroaster: 21

B. Millet-Halk-Devlet Adları

-A-

Abhaz: 21, 236, 271, 272, 274, 276
Abhazyalı: Bkz Abhaz
Acara: 128, 183, 236
Alman, -lar: 45, 65, 74, 97, 104, 113, 114, 116, 125, 131, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 146, 147, 148, 149, 150, 154, 155, 157, 159, 162, 166, 167, 171, 177, 178, 179, 181, 182, 183, 184, 185, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 201, 202, 207, 209, 210, 214, 218, 226, 227, 238, 272, 273, 275, 282, 358
Almanya: 12, 13, 16, 18, 43, 45, 49, 58, 74, 78, 80, 110, 112, 114, 122, 126, 129, 137, 138, 139, 140, 147, 150, 151, 163, 171, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 184, 186, 192, 193, 194, 216, 275, 310, 340, 357, 358, 377, 378, 379
Amerikalı: 96, 103, 104, 193, 196, 197, 200, 202, 209, 214, 218, 246, 247, 248, 251, 261, 294, 296, 300, 301, 302, 303, 304, 308, 311, 327
Amerikan: Bkz Amerikalı
Arap, -lar: 21, 50, 247
Arjantin Cumhuriyeti: 316
Avusturya: 137, 138, 178, 182
Azerbaycan: 6, 7, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 24, 25, 27, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 51, 68, 74, 88, 89, 90, 91 93, 94, 95, 96, 114, 118, 135, 137, 140, 141, 151, 152, 153, 154, 156, 157, 162, 163, 171, 172, 173, 175, 182, 185, 186, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 201, 207, 208, 209, 213, 215, 221, 222, 232, 233, 239, 241, 243, 245, 246, 247, 249, 250, 253, 254, 255, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263,

264, 265, 266, 267, 268, 269, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 290, 291, 295, 303, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 331, 335, 336, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 351, 352, 355, 356, 357, 361, 364, 366, 367, 368, 377, 378, 379
Azerbaycanlı, -lar: Bkz. Azerbaycan Türkleri
Azerbaycanlı Türkler: Bkz. Azerbaycan Türkleri
Azerbaycan Türkleri: 14, 15, 19, 21, 22, 27, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 51, 53, 68, 73, 74, 79, 80, 89, 91, 92, 93, 96, 97, 98, 105, 107, 119, 125, 126, 133, 137, 139, 140, 141, 142, 143, 151, 152, 156, 158, 160, 163, 171, 172, 173, 187, 194, 196, 197, 198, 207, 208, 209, 221, 249, 250, 259, 263, 281, 283, 284, 287, 300, 306, 319, 320, 324, 341, 342, 343, 344, 368, 378, 379, 389

-B-

Bagratid, -ler: 23, 24
Başkurt, -lar: 286
Belçika: 12, 304
Birleşik Devletler 10, 22, 74, 103, 104, 122, 193, 202, 209, 247, 248, 265, 295, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 311, 327
Britanya Hükümeti: Bkz. İngiltere
Bizans: 23
Britanya: Bkz. İngiltere
Bulgaristan: 137, 138, 178, 182
Büyük Britanya: Bkz. İngiltere

-Ç-

Çarlık Rusyası: Bkz. Rusya
Çeçen, -ler: 87
Çekoslovakya: 299, 304, 316
Çerkez, -ler: 21

-D-

Dağıstan: 25, 36, 162, 265, 281, 284, 286, 287, 321, 322, 323
Dağlılar: 287, 290, 322
Dağlılar Cumhuriyeti: Kuzey Kafkasya Dağlı Cumhuriyeti
Danimarka: 12
Don Kozakları: Bkz. Kozak, -lar

-E-

Ermeni Cumhuriyeti: Bkz. Ermenistan
Ermeni, -ler: 6, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 27, 28, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 42, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 53, 60, 64, 65, 66, 67, 74, 79, 80, 82, 91, 92, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 105, 107, 110, 111, 113, 114, 116, 117, 118, 120, 121, 122, 123, 124, 126, 128, 129, 132, 133, 135, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 146, 148, 150, 151, 154, 155, 157, 158, 160, 162, 163, 165, 166, 168, 169, 170, 172, 182, 184, 185, 186, 187, 194, 196, 198, 201, 202, 205, 207, 208, 210, 211, 212, 213, 214, 216, 220, 224, 227, 230, 231, 232, 234, 236, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 258, 262, 263, 274, 280, 285, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 308, 314, 315, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 351, 352, 353, 355, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 372, 376, 377, 378, 379
Ermenistan: 6, 7, 13, 14, 18, 19, 22, 23, 25, 28, 29, 30, 31, 34, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 65, 66, 67, 113, 114, 122, 136, 137, 139, 141, 151,

153, 154, 163, 184, 185, 186, 187, 194, 205, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 221, 222, 233, 235, 236, 238, 239, 243, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 257, 258, 262, 263, 285, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 307, 308, 309, 311, 312, 313, 314, 315, 317, 325, 327, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 339, 347, 351, 352, 353, 355, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 372, 376, 377, 378, 379
Estonya: 322
Estonyalı: 274

-F-

Finlandiya: 322, 327
Finli, -ler: 41
Fransa: 12, 46, 47, 49, 50, 54, 73, 104, 115, 122, 184, 191, 193, 196, 201, 209, 214, 226, 265, 276, 285, 300, 304, 305, 306, 312, 313, 316, 339, 350, 358
Fransız, -lar: 44, 45, 47, 48, 49, 50, 104, 106, 115, 164, 193, 197, 211, 214, 221, 234, 235, 268, 306, 310, 312, 316, 339, 364, 371, 376

-G-

Güney Afrika: 168
Güneydoğu Birliği: 110, 111
Gürcistan: 5, 6, 7, 18, 19, 22, 23, 24, 25, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 58, 59, 61, 70, 105, 107, 114, 116, 128, 141, 142, 143, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 157, 163, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 201, 202, 203, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 230, 231, 232, 233, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 245, 246, 247, 249, 257, 259, 260, 262, 263, 264, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 297, 303, 307, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 320, 329, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 378, 379, 383, 385, 390, 393, 395
Gürcü, -ler: 6, 13, 14, 16, 18, 19, 21, 22, 24, 25, 27, 30, 31, 32, 33, 35, 36, 38, 39, 43, 50, 51, 53, 55, 56, 58, 59, 60, 61, 67, 74, 79, 80, 82, 83, 84, 86, 105, 107, 108, 110, 114, 118, 122, 124, 126, 127, 128, 129, 133, 135, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 153, 154, 171, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 201, 202, 203, 204, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 239, 240, 241, 243, 244, 259, 268, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 278, 279, 280, 283, 286, 287, 288, 289, 290, 311, 312, 314, 315, 316, 318, 320, 329, 337, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 361, 362, 363, 364, 365,

366, 367, 368, 369, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379

-H-

Hırvat, -lar: 304
Hicaz Devleti: 304
Hintli, -ler: 234

-İ-

İngiliz, -ler: 6, 17, 19, 48, 49, 50, 53, 54, 104, 106, 138, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 172, 173, 174, 179, 182, 192, 193, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 213, 214, 215, 226, 232, 233, 234, 235, 236, 239, 240, 248, 249, 251, 261, 262, 264, 265, 266, 267, 268, 276, 277, 278, 279, 280, 282, 283, 284, 287, 289, 290, 298, 299, 300, 309, 310, 311, 313, 321, 336, 339, 345, 350, 379
İngiltere: 12, 19, 46, 47, 49, 50, 54, 58, 73, 104, 115, 122, 168, 174, 193, 196, 199, 200, 201, 202, 209, 215, 262, 265, 266, 267, 276, 277, 280, 285, 299, 300, 304, 305, 339, 350
İran: 12, 21, 22, 23, 24, 25, 29, 34, 35, 39, 40, 42, 45, 87, 97, 138, 141, 154, 155, 160, 161, 164, 167, 168, 170, 171, 195, 202, 234, 247, 262, 265, 266, 276, 277, 290, 295, 296, 302, 303, 307, 308, 310, 312, 316, 330, 376, 377, 378, 388
İranlı, lar: 9, 21, 24, 25, 72, 97, 161, 184, 267, 307
İrlandalı: 248
İsveç: 12, 193, 234
İsviçre: 193, 230, 316
İspanyol, -lar: 143
İtalya: 22, 104, 264, 265, 300, 304, 305, 308, 311, 312, 313, 316, 327, 358
İtalyan: 264, 265, 308, 311, 312, 376

-J-

Japonya: 35, 304

-K-

Kafkasya-Hazar Hükümeti: 280
Kafkasya Dağlıları: 92, 368
Kaket, -ler: 21
Kakhetia: 24
Kırgız, -lar: 286
Kolombiya: 316
Kozak, -lar 273, 289, 348
Kuzey Kafkasya Dağlı Cumhuriyeti: 136, 207
Kürt, -ler: 50

-L-

Laz, -lar: 21, 50
Lezgi, -ler: 21
Litvanya: 285
Lusignan: 50

-M-

Memlûklar: 50
Mısır: 22, 47, 48, 49, 200, 293
Mingrel, -ler: 21
Moğol, -lar: 23,24
Moldovyalı: 274
Mondros: 299
Mtsket, -ler: 224

-N-

Norveç: 193, 316

-O-

Oset, -ler: 223, 225, 226
Osmanlı Devleti: 15, 19, 23, 24, 28, 30, 45, 46, 114, 119, 123, 132, 134, 136, 137, 143, 152, 153, 154, 178, 182, 184, 185, 195, 197, 210, 247, 257, 299, 329, 330, 332, 377, 378, 379

-P-

Pers, -ler: 22, 23
Polonya: 299, 304, 316, 322, 327, 332, 342, 345, 358
Polonyalı, -lar: 22, 41, 198
Portekiz: 304, 316
Prusya: 44, 193

-R-

Raskolnik, -ler: 42
Roma Devleti: 23, 62, 228
Roma, -lı: Bkz. Roma Devleti
Romanya: 18, 304, 316
Rum, -lar: 274
Rus, -lar: 7, 9, 11, 13, 14, 15, 16, 24, 25, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 53, 56, 57, 58, 60, 63, 65, 66, 70, 72, 73, 74, 78, 80, 81, 82, 90, 91, 92, 94, 98, 99, 104, 105, 106, 107, 109, 110, 113, 115, 116, 118, 122, 124, 126, 127, 130, 131, 132, 135, 139, 146, 148, 151, 153, 158, 159, 160, 161, 163, 164, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 174, 180, 181, 191, 194, 195, 197, 198, 199, 200, 202, 217, 218, 220, 224, 226, 227, 231, 232, 235, 236, 239, 241, 243, 246, 249, 251, 254, 261, 262, 263, 264, 265, 267, 268, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 282, 284, 285, 286, 295, 296, 297, 306, 307, 308, 314, 316, 319, 320, 321, 322, 323, 325, 326, 327, 330, 331, 332, 333, 334, 337, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 353, 355, 356, 358, 359, 362, 363, 364, 366, 367, 368, 369, 371, 372, 373, 375, 376, 378, 379
Rus İmparatorluğu: Bkz. Rusya
Rusya: 6, 7, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 18, 21, 22, 24, 25, 30, 31, 32, 33, 35, 36, 37, 39, 41, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 63, 65, 66, 72, 73, 74, 75, 78, 79, 80, 81, 82, 87, 91, 101, 104, 105, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 125, 127, 129, 130, 131, 132, 139, 143, 146, 148, 155, 156, 157, 160, 162, 163, 165, 166, 167, 171, 179, 180, 182, 191, 194, 198, 200, 201, 202, 209, 214, 216, 217, 218, 219, 220, 226, 228, 231, 236, 238, 239, 241, 243, 247, 250, 251, 260, 261, 266, 267, 271, 272, 275, 276, 277, 279, 281, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 295, 297, 299, 302, 306, 309, 312, 313, 314, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 324, 325, 326, 327, 331, 332, 333, 334, 336, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 362, 363, 364, 366, 367, 368, 369, 370, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379

-S-

Safevî, -ler: 23
Sectary, ler: 42
Selçuklu, -lar: 24
Sırbistan: 168
Sırp-Hırvat-Sloven Devleti: 304
Sovyetler Birliği: Bkz. SSCB
SSCB: 9, 19, 60, 83, 99, 162, 200, 286, 287, 288, 309, 312, 313, 317, 318, 319, 320, 321, 326, 331, 339, 340, 341, 346, 349, 353, 354, 364

-T-

Tatar, lar: 41, 66, 87, 156

Türk, ler: 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 21, 23, 24, 25, 27, 28, 29, 30, 34, 37, 43, 44, 45, 46, 48, 49, 63, 65, 66, 67, 74, 82, 87, 96, 97, 99, 104, 106, 107, 109, 110, 111, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 135, 136, 137, 138, 139, 141, 142, 143, 145, 147, 151, 166, 168, 169, 170, 171, 172, 177, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 160, 162, 163, 164, 166, 182, 183, 184, 185, 192, 193, 195, 196, 201, 203, 205, 209, 210, 218, 223, 224, 227, 233, 234, 235, 245, 248, 249, 251, 253, 254, 255, 259, 268, 273, 274, 282, 293, 294, 296, 297, 300, 304, 305, 314, 316, 330, 331, 333, 335, 336, 351, 352, 357, 364, 370, 375, 378, 383, 387
Türkiye: 2, 12, 13, 14, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 24, 25, 27, 29, 38, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 64, 80, 87, 91, 103, 108, 111, 113, 114, 115, 116, 118, 121, 123, 126, 127, 130, 135, 137, 138, 145, 151, 152, 153, 154, 177, 178, 181, 182, 184, 185, 194, 197, 199, 247, 248, 249, 262, 268, 277, 281, 285, 288, 295, 297, 299, 301, 302, 303, 304, 305, 310, 329, 330, 331, 332, 333, 335, 336, 339, 351, 352, 357, 358, 364, 365 370, 373, 375, 377, 378, 379

-U-

Ukrayna: 110, 111, 143, 250

-V-

Venedikli, -ler: 143

-Y-

Yahudi, -ler: 21, 86, 198
Yunanistan: 304, 316

C. Coğrafya Adları

-A-

Abhazya: 25, 82, 224, 236, 276, 278
Acaristan: 234, 236
Acarya: Bkz. Acaristan
Adana: 295
Afrika: 168, 248, 316
Ahalkelek: 25, 136, 143, 152, 157, 186, 210, 211, 214, 232, 233, 234, 373
Ahıska: 25, 136, 143, 152, 232, 233, 234, 373
Akşehir: 71
Akdeniz: 47, 247, 295, 298, 303
Alexandropol: Bkz. Gümrü
Amerika: 193, 196, 248, 294, 296, 300, 301, 302, 306, 311
Anadolu: 14, 19, 43, 115, 117, 247, 248, 305, 329
Ankara: 19, 335, 357, 370
Apşeron: 155
Arabistan: 49
Aragva Nehri: 22
Arap Yarımadası: 247
Aras Nehri: 25
Ardahan: 12, 16, 17, 18, 25, 116, 117, 120, 121, 122, 154, 158, 159, 166, 194, 251, 285, 295, 296, 299, 305, 332, 336, 377
Armvir: 127
Astara: 88
Astrahan: 165, 166, 173, 191, 282, 346
Asya: 7, 48, 49, 50, 88, 113, 115, 248, 302, 330, 339, 341
Aşkabad: 173, 174
Avrupa: 7, 27, 28, 29, 30, 32, 34, 39, 115, 137, 142, 160, 195, 197, 200, 201, 248, 264, 297, 310, 312, 339, 340, 346, 351, 364, 366, 369, 370, 378

Ayastefanos: 25
Azerbaycan: 6, 7, 11, 12, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 24, 25, 27, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 51, 68, 74, 88, 89, 93, 94, 95, 96, 114, 135, 137, 140, 141, 151, 152, 153, 154, 156, 157, 162, 163, 171, 172, 173, 175, 182, 185, 186, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 201, 207, 208, 209, 213, 216, 221, 222, 232, 233, 239, 241, 243, 245, 246, 247, 249, 250, 253, 254, 255, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 290, 291, 303, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 331, 335, 336, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 351, 352, 355, 356, 357, 361, 364, 366, 367, 368, 377, 378, 379

-B-

Bağdat: 168
Bakü: 5, 11, 12, 14, 15, 17, 18, 19, 22, 24, 31, 32, 35, 36, 38, 39, 40, 42, 58, 59, 60, 63, 68, 69, 70, 72, 73, 83, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 122, 125, 133, 139, 141, 143, 152, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 175, 177, 180, 182, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 233, 235, 238, 239, 243, 247, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 266, 267, 268, 282, 283, 284, 286, 289, 302, 307, 310, 312, 317, 318, 319, 321, 323, 324, 325, 326, 335, 339, 342, 346, 363, 369, 379
Bakryani: 186
Balakhanı: 71
Batum: 5, 11, 12, 16, 17, 18, 25, 31, 36, 59, 86, 116, 118, 121, 122, 124, 127, 128, 131, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 146, 147, 149, 151, 152, 177, 178, 179, 182, 183, 184, 185, 192, 194, 202, 203, 204, 207, 224, 232, 234, 235, 236, 247, 285, 289, 290, 312, 314, 315, 329, 332, 339, 345, 346, 347, 349, 350, 351, 373, 374, 375, 376, 377
Bergen: 193
Berlin: 25, 94, 117, 145, 163, 178, 180, 184, 193, 210
Bern: 193, 215
Beyoğlu: 182
Bibi Eybat: 71, 200
Binadagı: 71
Bitlis: 50, 295, 304, 305
Boğazlar: 48
Borçalı: 154, 185, 186, 187, 207, 210, 212, 213, 214, 223, 245, 352, 353, 365
Bozhii Promysel: 88
Bukovina: 44
Bükreş: 48
Büyükada: 314
Bzyb: 278, 279, 284

-C-

Cebel-i Bereket: 295
Chernomorie: 271, 283
Chiatury: 181, 227
Culfa: 136, 138, 154, 251, 312
Çoruh: 315

-D-

Dağıstan: 25, 36, 162, 265, 281, 284, 286, 287, 290, 321, 322, 323
Daralgoz: 376
Darial Geçidi: 224, 370
Delican: 335, 369

Derbend: 24, 307, 323
Diyarbakır: 50, 247, 295
Doğu Anadolu: 14, 115, 117, 305
Don: 22, 287, 320
Dushet: 224, 225

-E-

Eçmiyazin: 13, 136, 151, 154, 369
Edessa: Bkz Urfa
Edirne: 25
Ekaterinodar: 250
Elizavetpol: Bkz. Gence
Ellis: 249
Elviye-i Selâse: Bkz. Kars-Ardahan-Batum.
Enzeli: 160, 161, 168, 170, 172, 173, 195, 325
Erivan: 11, 13, 24, 67, 116, 137, 139, 151, 157, 208, 209, 211, 234, 247, 251, 252, 254, 285, 296, 307, 331, 332, 333, 334, 351, 356, 368, 369, 370, 376, 379
Ermenistan: 6, 7, 13, 14, 18, 19, 22, 23, 25, 28, 29, 30, 31, 34, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 67, 113, 114, 122, 136, 137, 139, 141, 151, 153, 154, 163, 184, 185, 186, 187, 194, 205, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 221, 222, 233, 235, 236, 238, 239, 243, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 257, 258, 262, 263, 285, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 307, 308, 309, 311, 312, 313, 314, 315, 317, 325, 327, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 339, 347, 351, 352, 353, 355, 365, 368, 369, 370, 372, 376, 379
Erzincan: 13, 16, 106, 110, 247
Erzurum: 16, 45, 50, 111, 247, 295, 304, 305, 339

-F-

Filistin: 49, 177, 182, 247

-G-

Gagry: 274, 290
Galiçya: 44
Gence: 11, 12, 15, 16, 38, 42, 151, 157, 158, 162, 175, 259, 260, 296, 307, 342, 345, 346
Gori: 86, 189
Grozni: 200
Gülistan: 24
Gümrü: 13, 136, 138, 139, 141, 151, 154, 157, 253, 254, 305, 331, 332, 333, 335, 336, 370
Güney Osetya: 223, 225, 243
Güney Rusya: 139, 214, 250, 279, 320
Gürcistan: 5, 6, 7, 18, 19, 22, 23, 24, 25, 31, 32, 33, 34, 36, 58, 59, 61, 70, 105, 107, 114, 116, 128, 141, 142, 143, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 157, 163, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 201, 202, 203, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 230, 231, 232, 233, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 245, 246, 247, 249, 257, 259, 260, 262, 264, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 297, 303, 307, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 320, 329, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 378, 379

-H-

Hacıkabul: 156
Haçin: 50
Halep: 22
Harput: 50, 247, 295
Harvard: 8, 10
Hazar Denizi: 12, 21, 91, 159, 162, 166, 168, 169, 170, 171, 173, 247, 282, 284, 295, 303, 309
Hazar-ötesi: 155, 173, 174, 200, 309
Hindistan: 22, 24, 155, 173, 179, 200, 201, 310, 316
Horasan: 155, 173

-I-

Irak: 247
Isfahan: 22

-İ-

İran: 12, 21, 22, 23, 24, 25, 29, 34, 35, 39, 40, 42, 45, 87, 97, 138, 141, 154, 155, 160, 161, 164, 167, 168, 171, 195, 202, 234, 247, 262, 265, 266, 277, 295, 296, 302, 303, 307, 308, 310, 312, 316, 330, 376, 377, 378
İran Azerbaycanı: 22, 141, 247, 295
İrlanda: 248
İskenderun: 295
İstanbul: 2, 22, 28, 30, 39, 45, 48, 49, 117, 124, 127, 145, 153, 182, 184, 235, 248, 276, 302, 304, 306, 314, 330, 339
İsviçre: 193, 230, 316
İtalya: 22, 104, 264, 265, 300, 304, 305, 311, 312, 313, 316, 327, 358
İzmir: 118

-J-

Java: 223

-K-

Kafkas: Bkz. Kafkasya
Kafkasya: 11, 12, 13, 14, 16, 17, 18, 21, 24, 25, 34, 35, 36, 41, 42, 45, 54, 55, 60, 63, 64, 65, 66, 67, 73, 74, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 89, 90, 91, 92, 95, 104, 106, 108, 116, 119, 122, 127, 135, 136, 145, 153, 155, 157, 160, 161, 172, 177, 178, 180, 181, 186, 191, 198, 201, 202, 207, 208, 215, 216, 223, 225, 227, 232, 233, 234, 238, 243, 258, 262, 264, 265, 266, 268, 274, 277, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 286, 287, 290, 296, 297, 299, 308, 309, 310, 311, 312, 320, 321, 325, 334, 339, 350, 368, 372, 377, 385, 386, 393
Karabağ: 24, 249, 250, 263, 307, 308, 325, 335, 369, 371, 372, 373, 377, 379
Kara Şehir: 71
Karadeniz: 21, 22, 183, 232, 235, 247, 271, 272, 276, 278, 283, 287, 290, 295, 298, 303, 315, 339, 346, 370, 373
Karakilise: 143, 211, 369
Kars: 12, 15, 16, 17, 18, 25, 116, 117, 118, 120, 121, 122, 128, 132, 136, 154, 157, 194, 232, 233, 234, 247, 251, 254, 290, 295, 296, 299, 305, 331, 332, 336, 377
Kazak: 186
Kazak-Kervansaray: 331, 334
Khram: 212
Khudat: 325
Kırım: 288, 332, 348, 349
Kiev: 117, 155
Kilikya: 47, 48, 247, 295
Kozan: 295
Krasnovodosk: 173, 174
Kuba: 15
Kuban: 273, 274, 285
Kutais: 36, 59, 238, 284, 375
Kuzey Kafkasya: 42, 136, 157, 191, 207, 225, 234, 238, 281, 290, 308, 321, 368

Küçük Asya: 44, 49, 50, 113, 115, 302, 330
Kür Nehri: 22
Kürdemir: 15
Kürdistan: 48, 50

-L-

Lagodakh 187
Lenkeran: 15
Londra 12, 28, 39, 46, 48, 50, 117, 200, 201, 227, 247, 277, 309, 310
Lori 141, 185, 207, 210, 212, 245, 365
Lucerne 216, 290
Lyons 310

-M-

Maku: 295, 296
Maraş: 295
Massachusetts: 295, 296
Mazandaran: 24
Medya: 22
Megrelya: 82, 224
Mekhadyr: 278
Mekke: 50
Meyafakirin: Bkz. Silvan
Mezopotamya: 48, 49, 106, 182, 310
Mısır: 22, 47, 48, 49, 200, 293
Mondros: 19, 299
Moskova: 9, 18, 40, 43, 66, 98, 100, 101, 112, 139, 162, 165, 194, 215, 239, 244, 252, 268, 319, 321, 323, 325, 326, 336, 341, 342, 344, 346, 347, 363, 364, 365, 367, 371, 376, 379
Mugan: 42
Musul: 141

-N-

Nahçıvan: 25, 142, 151, 154, 232, 295, 307, 308, 335
Nevahi: 15
Novobayazed: 13, 369
Novorossisk: 289
Nuka: 187

-O-

Oltu: 330
Orel: 239
Orta Doğu: 10, 177

-P-

Paris: 28, 46, 49, 50, 56, 67, 82, 94, 107, 109, 112, 117, 143, 154, 155, 186, 196, 198, 199, 201, 216, 227, 233, 234, 247, 257, 264, 266, 277, 278, 293, 294, 295, 296, 297, 299, 304, 306, 307, 308, 309, 311, 312, 316, 327, 341, 342, 358, 364, 368
Petrograd: 13, 14, 42, 49, 50, 53, 55, 57, 58, 61, 70, 77, 79, 80, 82, 84, 85, 87, 88, 116, 117, 118, 217, 221, 252, 311, 314
Petrovsk: 95, 173, 284, 321
Polonya: 22, 299, 304, 316, 322, 327, 332, 342, 345, 358
Poti: 149, 150, 154, 181, 349
Pozen: 44
Prens Adaları: 314
Privolnie: 212
Prusya: 44, 193

-R-

Razin: 226
Reşt: 161, 168
Rion: 22, 371
Roma: 21, 23, 48, 228, 265
Rostov: 22, 320

-S-

Salyan: 15
Sacnkherya: 225
Sanain: 211, 212
San Remo: 302, 315
Saratov: 69
Sarıkamış: 17, 254, 331
Savoy: 264
Shulavery: 213, 365, 366
Sığnak: 185

Silezya: 44
Silvan: 50
Sivas: 50, 247, 295
Sivastopol: 348
Sochi: 272, 273, 274, 275, 276, 278, 280, 289, 290
Stanford: 8, 10, 299, 370
St. Petersburg: 34, 40, 387
Sukhum: 271, 272, 278, 284, 348
Surakhanı: 71
Suram: 371
Suriye: 47, 48, 247

-Ş-

Şamahı: 15, 88, 187, 307
Şamhor: 107, 108
Şarur: 154, 232
Şeki: 307
Şirvan: 24
Şuşa: 13, 38

-T-

Tahran: 265, 307
Talış: 24
Taşkent: 99
Tblisi: Bkz. Tiflis
Tebriz: 22, 312, 339
Terek: 161, 224, 225, 238
Tiflis: 12, 13, 14, 17, 18, 22, 24, 31, 32, 36, 38, 40, 43, 45, 46, 53, 54, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 66, 67, 74, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 86, 87, 88, 95, 103, 104, 105, 106, 108, 109, 110, 111, 112, 116, 117, 118, 122, 124, 125, 127, 131, 136, 139, 141, 142, 143, 145, 146, 148, 149, 151, 171, 172, 178, 185, 189, 191, 192, 201, 202, 203, 204, 207, 208, 209, 211, 213, 215, 218, 219, 221, 223, 224, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 234, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 247, 251, 252, 254, 262, 263, 268, 271, 272, 276, 279, 283, 284, 286, 295, 296, 306, 310, 312, 316, 319, 325, 329, 336, 341, 342, 343, 346, 347, 348, 349, 350, 352, 353, 355, 357, 358, 359, 361, 362, 363, 365, 366, 367, 368, 370, 371, 372, 373, 379
Tkvibuli: 227
Trabzon: 17, 45, 50, 116, 117, 118, 119, 120, 123, 125, 128, 136, 295, 304, 305
Trakya: 45
Transkafkasya: 5, 6, 7, 9, 11, 13, 14, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 28, 29, 30, 31, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 43, 50, 51, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 62, 63, 64, 66, 67, 68, 73, 74, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 92, 93, 97, 99, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 145, 146, 147, 148, 149, 151, 152, 155, 156, 157, 163, 167, 169, 170, 180, 182, 184, 185, 186, 194, 195, 198, 200, 201, 202, 204, 207, 208, 209, 210, 211, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 232, 233, 235, 238, 239, 243, 245, 247, 250, 251, 257, 258, 259, 262, 264, 269, 271, 275, 276, 277, 279, 280, 283, 284, 285, 286, 287, 290, 291, 293, 299, 300, 301, 303, 305, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 335, 339, 340, 345, 346, 376, 377, 378, 379
Tsaritsin: 162
Tuapse: 271, 272, 273
Türkistan: 12
Türkiye: 2, 12, 13, 14, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 24, 25, 27, 29, 38, 42, 43,

44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51; 64,
80, 87, 91, 103, 108, 111, 113,
114, 115, 116, 118, 121, 123,
126, 127, 130, 135, 137, 138,
145, 151, 152, 153, 154, 177,
178, 181, 182, 184, 185, 194,
197, 199, 247, 248, 249, 262,
268, 277, 281, 285, 288, 295,
297, 299, 301, 302, 303, 304,
305, 310, 329, 330, 331, 332,
333, 335, 336, 339, 351, 357,
358, 370, 373, 375, 377, 378,
379, 387
Türkmençay: 25

-U-

Ucarı: 88
Ukrayna: 110, 111, 143, 250
Urfa: 50

-V-

Van: 50, 295, 304, 305
Varşova: 32
Versailles: 293
Viyana: 117, 143, 182
Vladikavkaz: 225, 238, 284
Vorontsovka: 212, 366

-W-

Washington: 103, 117, 247
Wilhelmstrasse: 179, 194

-Y-

Yakındoğu: 23, 180, 201, 266, 286, 301,
370, 378
Yalama: 325

-Z-

Zabrat: 71
Zakatalı: 11, 262, 344, 355
Zalartsy: 211
Zavokzalnyi: 71
Zengezur: 13, 335, 369, 376
Zeytun: 50

RUSYA
ABHAZYA
HAZAR
DENİZİ
GÜRCİSTAN
KAFKAS DAĞLARI
BATUM
TİFLİS
ERMENİSTAN
ERİVAN
GENCE
AZERBAYCAN
BAKÜ
KÜRA NEHRİ
ARAS NEHRİ
TÜRKİYE
AĞRI DAĞI
NAHÇIVAN
VAN GÖLÜ
URMİYE
GÖLÜ
TEBRİZ
İRAN

FİRUZ KAZIMZADE

Birinci Dünya Savaşı'nın sonu...
Rusya'da Çarlık rejimimin çöküşü...
Bolşevik Devrim'in ilk yılları...
Transkafkasya...
Üç devlet: Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan...
Üç halk: Gürcüler, Ermeniler, Türkler...
İşgal edilen bir şehir: Bakü...
Ve Transkafkasya için verilen mücadelenin asıl oyuncuları: Rusya, İngiltere ve Türkiye...

Rus Çarlığının yıkılışıyla birlikte Transkafkasya'da ortaya çıkan üç devletin, 1921'de Kızıl Ordu işgaliyle sona erişinin bilinmeyen tarihi ilk kez bu kitapta.

İranlı yazar Firuz Kazımzade, ilk defa 1951 yılında Amerika'da yayınlanan bu kitabında Trankafkasya için verilen mücadelenin objektif tarihini; Ermeni, Gürcü ve Türk tarafından ayrıntılarıyla anlatıyor.

Yayına Hazırlayan: Prof. Dr. Abdulhalûk Çay

THG 96771 ELP 2016 THG/657

9 786059 833363